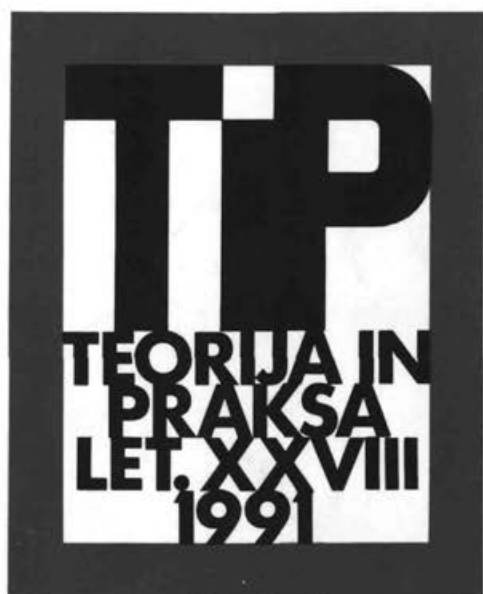

1
2

TEORIJA IN PRAKSA

LETNIK XXVIII

1991

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVIII, št. 1-2, str. 1-240,
JANUAR-FEBRUAR 1991, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Republiškega sekretariata za kulturo in Republiškega sekretariata za raziskovalno dejavnost in tehnologijo

UREDNIŠKI SVET:

Anton Bebler, Adolf Bibič, Darko Bratina, Anuška Ferligoj, Anton Grizold, Vjeran Katunarič, Zinka Kolarič, Miran Komac, Boštjan Kovačič, Marija Kožuh-Novak, Davorin Kračun, Matevž Krivic, Avgustin Malle, Janez Pečar, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Zdenko Roter, Janez Stanič, Marjan Tavčar, Niko Toš, Danilo Türk, Aleš Vahčić, France Vreg, Milan Zver

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

France Vreg

UREDNIŠKI ODBOR:

Miroslav Glas, Franc Grad, Mitja Hafner-Fink, Ivan Hvala, Ljubica Jelušič, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Igor Lukšič, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Marjan Svetličič, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

UREDNIŠKI KOLEGIJ:

Ivan Hvala, Stane Južnič, Peter Klinar, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

SEKRETARKA REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 232

NAROČNINA

za 1. polletje 1991: za študente in dijake 250 din, za druge individualne naročnike 300 din, za delovne organizacije in ustanove 500 din, za tujino 800 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 120 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNI ZAPIS

BOŠTJAN MARKIČ: Urednikovo sporočilo

3

ČLANKI, RAZPRAVE

FRANCE VREG: Perspektive političnega pluralizma v Jugoslaviji ali »blišč in beda« novih demokracij

11

IVAN RIBNIKAR: Finančni zlom plansko-tržnega (ali tretjega) ekonomskega sistema

23

BOGOMIR KOVAČ: Različni modeli privatizacije družbene lastnine

32

JANEZ PEČAR: Nadzorstveni pomen laičnega obravnavanja sporov

40

AKTUALNI INTERVJU

VID PEČJAK: Psihološki dejavniki upora

56

HEREZIJE

Dogma – antidogma

Uvodni zapis

67

STANE JUŽNIČ: Herezije

67

ANDREJ KIRN: Zaton nietzschejanske civilizacijske dogme

85

DRAGO OCVIRK: Med duhom in črko

95

ZDENKO ROTER: Kriteriji pravovernosti

101

POGLEDI, KOMENTARJI

VLADIMIR KAVČIČ: Premišljevanje o Slovencih in slovenstvu

106

LJUBICA JELUŠIČ: Kam greš, militarizacija?

110

IRENA BRINAR: Sodelovanje in politično združevanje v Evropi

115

DRAGO FLIS: Pariški vrh za novo Evropo – konec blokovskih nasprotij in začetek navzkrižij nove Evrope

118

IZ RAZISKAV

JANEZ JEROVŠEK: Podjetje kot odprt in evolucijsko sposoben prostor

126

STANKA KUKAR: Otroško varstvo v Sloveniji

140

MACA JOGAN: Dostojanstvo ženske med večnostnim in zgodovinskim videnjem

159

SAMO KROPIVNIK: Politični zemljevid Slovenije

170

MILAN PODUNAVAC: Cezarizem

184

NAŠ PREVOD

CZESLAW MOJSIEWICZ: Narodne manjšine na Poljskem

191

ANTON PELINKA: Avstrijsko socialno partnerstvo: stabilnost proti inovativnosti

196

ZNANSTVENA IN STROKOVNA SREČANJA

LJUBICA JELUŠIČ: Obramboslovno društvo Slovenije – oživitev dejavnosti

208

PRIKAZI, RECENZIJE

JAMES G. MARCH, JOGAHN P. OLSEN: Ponovno odkrivanje institucij (Marjan Brezovšek)	210
ROBERT A. DAHL: Demokracija in njeni kritiki (Marjan Brezovšek)	212
JOHAN KAUFMANN: Konferenčna diplomacija (Zlatko Šabič)	215
Scandinavian Political Studies, vol. 13, št. 3, 1990 (Igor Lukšič)	217

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV	219
---------------------------------------	-----

KAZALO XXVII. LETNIKA	222
------------------------------	-----

AVTORSKI SINOPSISI	236
---------------------------	-----

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja

letnik XXVIII, št. 1-2, str. 1-240

Ljubljana, januar 1991

BOŠTJAN MARKIČ

Urednikovo sporočilo

(Ob programski usmeritvi revije za leto 1991)

V letu 1991 stopa revija *Teorija in praksa* v osemindvajseti letnik svojega obstoja. Ko se je prvo uredništvo revije *Teorija in praksa* (sestavljali so ga: A. Bibič, B. Cepuder, S. Kavčič, S. Kraigher, S. Kranjc, B. Majer, L. Modic, Z. Roter, J. Stanovnik, V. Tomšič, V. Trček, J. Vilfan, J. Zakonjšek, B. Ziherl; glavni urednik je bil Stane Kavčič, odgovorni urednik Stane Kranjc) v tistem – sedaj že lahko rečemo – daljnem letu 1964 podpisalo pod uvodnik *Ob prvi številki in objavilo svoj uredniški credo*, bržčas ni niti slutilo, niti razmišljalo o tem, koliko letnikov bo revija doživljala. Uredništvo je bilo zaobjeto z razlaganjem uredniškega pravopisa revije, ki ga je tudi kar dovolj argumentirano in razvidno utemeljevalo.

Seveda ni namen tega sedanjega urednikovega zapisa, da bi dajal zgodovinski prerez delovanja revije *Teorija in praksa*. Taka naloga bi bila, saj je revija pomembno zarezala v teoretični, publicistični in družbenopolitični prostor, seveda vredno, poučno in tedaj tudi družbeno potrebno dejanje. Od izida prve številke do danes poteka malodane osemindvajset let. V tem času pa se je tako na teoretični ravni glede disciplin, ki jih goji revija, kot tudi v Jugoslaviji, na Slovenskem in v svetu marsikaj zgodilo, kar je vplivalo tako na koncept revije in v zvezi s tem tudi na sestavljanje uredniških organov, vključno še zlasti z imenovanji izpostavljenih mest v uredništvu: glavnega oziroma odgovornega urednika revije *Teorija in praksa*. V vsem tem času se je marsikaj dogajalo in tudi zgodilo tudi na Visoki šoli za politične vede oziroma na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo, torej na instituciji, ki revijo izdaja, kar tudi ni bilo brez vpliva na uredniško politiko ter na sestavljanje in premene v uredniških telesih ter v osebah glavnih in odgovornih urednikov. Tu je mimo sprememb, ki so bile, razumljivo, generacijsko pogojene, prihajalo tudi do sprememb, ki so nosile s seboj tudi personalne, organizacijske in vsebinske prevetritve. Revija *Teorija in praksa* seveda ni mogla biti »zunajčasovna« in »zunajprostorska«; nikoli ni bila v sterilni ovojnici, v nekakšnem sterilnem inkubatorju. Tudi dinamika sprememb v urednikovanju je bila različna: od (relativno) hitrih menjav, pa vse vsaj do rahlo utrujajoče dolgodobnega urednikovanja nekaterikov.

Ko bo kronistovo oko gledalo v preteklost, bo tedaj prek razčlenjevanja vsega zapisanega v sedemindvajsetih letih v reviji, prek sestave piščočih in sestave uredniških teles, zaznalo znanstveni in teoretični napon in razpon revije, ugledalo pa bo tudi kakšen je bil družbenopolitični utrip tega časa in prostora.

Ker torej pričujoči zapis ni nikakršna zgodovinska analiza Teorije in prakse, želi pa pokazati na nekatere izstopajoče prvine usmeritve revije v letu 1991, se tudi podpisanemu uredniku ni treba »izmuzniti« z že kar obrabljeno floskulo o »konti-

nuiteti in diskontinuiteti» glede urednikovanja revije. Čeprav že tudi samo dejstvo, da revija izhaja že sedemindvajset let, kaže na njeno odzivnost v prostoru in tudi na določeno stopnjo njene reputacije – kakor koli je bila revija v različnih krogih tudi različno ocenjevana in je v teku svojega izhajanja imela tudi vzpone in padce – nima ta zapis niti najmanjšega posluha za tisto, čemur rečemo samohvala in o čemer modificiran pogovor pravi, da se »pod uredniško mizo valja«.

Na dlani je tedaj, da je revija v kar dolgi dobi izhajanja šla skozi različne faze svojega razvoja. Vendar je sedaj glede na svojo vsebino in odprtost uredniške politike izgubila značilnost »določene politične usmeritve«, oziroma se izognila kakršni koli politični usmeritvi. Revija Teorija in praksa se je torej nedvomno odlepila od značilnosti »politično konjunkturne revije« in vedno manj nas bije glas iz nekaterih preteklih obdobj.

Uredništvo revije Teorija in praksa se zaveda, da se tudi v letu 1991 umeščamo v tekmovalni revialni prostor. Zavest, da smo v pluralističnem prostoru je vzgojna in zdrava za urednike. Dobra pa je tudi za bralce, katerim je revija namenjena. Tudi v letu 1991 hoče revija delovati intelektualno avtonomno. Visoka stopnja uredniške avtonomnosti revije Teorija in praksa pa bo seveda terjala tudi večjo stopnjo znanstvene in publicistične odgovornosti. Tako se reviji še naprej odpira prostor, ki ga tudi v letu 1991 nameravamo napolniti z večjo teoretično trdnostjo razprav in znanstvenih člankov na eni strani, ter z analitičnim obravnavanjem družbene prakse na drugi strani. V letu 1991 se bo še vnaprej pri vseh revijah, torej tudi pri reviji Teorija in praksa, zaostroval boj za bralca in naročnika, z vsemi finančnimi in ekonomskimi implikacijami. Revija sedaj izhaja v približni nakladi 3200 izvodov in naporu uredništva bodo usmerjeni v to, da ne bi (bistveno) padli pod to število. Seveda, upošteva je krizni čas in finančne razmere pri ljudeh in ustanovah.

Revija Teorija in praksa je že v preteklosti in tako bo tudi v prihodnje, »pokrivala« vprašanja družboslovja, predvsem matičnih ved ustanove (Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani), ki jih ta goji in ki je tudi ustanovitelj in izdajatelj revije. Vsi tisti, ki revijo spremljate, ste lahko zaznali, da revija obravnava tudi vprašanja prava, ekonomije, organizacijskih ved, psihologije, pa tudi vrsto drugih. S tega vidika je bila revija že doslej interdisciplinarna in bo taka ostala tudi v prihodnje. Revija Teorija in praksa na ta način vzpostavlja komunikativnost v okviru naštetih disciplin. Mislim, da prav to dejstvo daje svojsko težo in relativno široko odmevnost znanstveni, strokovni in družbeno resno angažirani javnosti. Ali pravkar povedano tedaj zanika našo prejšnjo trditev, da smo v tekmovalnem prostoru, saj res ni na Slovenskem družboslovne revije, ki bi tudi vzpostavljala takšno družboslovno komunikativnost v okviru večih družboslovnih disciplin? Revija Teorija in praksa ima po svoje res vlogo, ki bi jo vsaj pogojno lahko označeval kot združevalno vlogo: sklepa komunikacije med različnimi disciplinami. Druge družboslovne revije kaj takega res ne počno. Vendar: v najboljšem primeru je le deloma zanikana naša prvotna trditev »o nahajanju« revije Teorije in praksa v tekmovalnem prostoru in morda je tako zanikanje le relativizirano. Kajti vendarle določene specializirane revije v slovenskem prostoru obravnavajo posamična družboslovna vprašanja, denimo pravo, ekonomijo, organizacijske vede, a je tudi v odnosu do teh revij Teorija in praksa v zdravem, znanstveno tekmovalnem, zdaj dopolnjujočem, zdaj soočujočem se odnosu.

Revija Teorija in praksa hoče biti tudi v letu 1991 teoretično dovolj aktualna na družboslovnem področju in je v tem smislu relativno samozavestna in ne vidi razlogov, da bi se bolešno počutila ogrožena. Toda to je ne sme zazibati v samozadovoljstvo in napuh. Kaj takega bi se kaj hitro skvarilo v teoretično stagnacijo. Upira se mi

in zoprno bi mi bilo govoriti o tem, da smo v čem »edini« (ali, bognečaj, celo edinstveni). Edinci se kaj radi spridijo, postanejo razvajeni, neinovativni, neimaginativni, problematični (namesto da bi zadeve problematizirali) in preden se zavedo svojega položaja, je malodane prepozno. Podobno velja tudi za družboslovno revijo, če si prepotentno predstavlja svojo vlogo in pomen.

Vse izrečeno je tedaj lahko pomemben memento za revijo Teorija in praksa. Ob vsem tem pa računamo, da bomo tudi v letu 1991 in naprej revija s širšim zaledjem. Naj mi bo v zvezi s tem dovoljena obrobna pripomba: s tem mislim na širše zaledje številnih družboslovnih disciplin (verjetno bi bolj kazalo vključevati v revijo tudi analizo, ki jo daje socialna patologija in v zvezi s tem obravnavanje »temnih plati družbe«) in na ozadje kakovostnih sodelavcev in na vsaj relativno široko zaledje bralcev. Ne računam pa na »ozadje«, iz katerega bi izvirali poskusi po »stopanju za vrat« reviji Teorija in praksa. Dosedanja (pretirano optimistična?) opazovanja navajajo na misel, da je v tem pogledu slovenska scena vendarle drugačna od sosednje Hrvaške, kjer mnoge revije ugašajo ena za drugo.

Usmerjenost revije v letu 1991 bo tudi naprej opredeljeval njen naslov Teorija in praksa. Kar se tiče naše revije, zdaj mislim, da velja reklo: nomen est omen. Morda rečeno še nekoliko drugače, iz arzenala gospodarsko-poslovnih zadev: Teorija in praksa je svojevrstna blagovna znamka naše revije. Tudi v tekočem letu bomo imeli, rečeno nekoliko grobo posplošujoče, vsekakor oprava z bipolarno strukturiranostjo besedil. Ime revije nas najprej usmerja k teoretičnim prispevkom ter temam, ki so predmet znanstvenih raziskav. Analitično znanstvena sestavina revije, povezanost z znanstveno raziskovalno sfero tako ostaja nadaljnji uredniški pravopis v letu 1991. Poudarek bomo dajali na teoretično elaboracijo tem. Tu težimo k temu, da imajo, povsem razumljivo, znanstveni članki in razprave tudi ustrezno znanstveno aparaturo. Nadaljnje »poznanstvenenje« revije in to po mednarodnih merilih, usposabljanje revije za tekmovalnost s svetovno znanostjo je cilj uredniške politike v letu 1991. Objavljanje izvirnih teoretičnih in empiričnih študij, čeprav prostor s takimi študijami ni nikjer po svetu pretirano pogosto poseljen, je tudi uredniški credo Anno Domini 1991 in naprej. Kritike, ki smo jih bili upravičeno deležni od zunaj in ki smo si jih sami sebi dajali v uredništvu, da je kljub vsemu še premalo v reviji znanstveno poglobljenih teoretičnih člankov, ne bodo padle na zamrznjeno grudo. Seveda pa bo morala revija, tudi glede na dinamiko izhajanja in frekventnost števil v toku koledarskega leta, vsekakor paziti, da se ne bi preoblikovala v nekakšen zbornik znanstvenih razprav.

Revija Teorija in praksa namerava tudi v bodoče obravnavati vprašanja družbene prakse. Razvoj političnega pluralizma ne zapira, ampak odpira prostor za razčlenjevanje družbene prakse. Te analize družbene prakse ne mislimo zapirati v slovensko (jugoslovansko) okolje, ampak jo hočemo preverjati z izkušnjami v evropskem prostoru. Premisleki v reviji Teorija in praksa o novih tipih enoumja, ki se včasih tihotapijo pod kostumirano, navidezno obliko pluralizma, bodo našli prostor v reviji. Razčlenjujoč družbeno prakso, se je revija Teorija in praksa tudi že v minulem letu 1990 odzivala na problematiko ustavnih sprememb, političnih strank, volitev, podjetništva ter številnih drugih izstopajočih tem družbene prakse.

Kdor je revijo Teorija in praksa bral, je lahko ugotavljal, da se revija ne odreka tudi publicistiki. Čeprav to ni osrednji, pa je vendar tudi nezanemarljivi del Teorije in prakse. Tudi sicer resne revije mestoma iščejo in dajejo prostor manj težavnemu branju. Težnja in delno realizirana uredniška politika je predvsem tisto, kar bi lahko poimenoval kot žlahtno publicistiko. Žlahtna publicistika je tista, ki nas varuje pred preveč pogošno dnevno aktualistiko. Žlahtna-publicistika beži pred cenanim dnev-

nim obravnavanjem družbenih problemov in njihovim nestrokovnim politiziranjem ali celo »politikantiziranjem«. Kljub zgoraj navedenim razlagam, kakšno žlahtno publicistiko bomo (smo?) gojili v Teoriji in praksi, se zavedam tudi morebitne spornosti tega pojma. Končno: ali ni možen ugovor, da pač publicistika je, ali pa je ni; da publicistika, ki ni žlahtna, sploh ni publicistika? In slednjič: žlahtna je lahko neka gospa, trta, kapljica. No, žlahtnoba, za katero se revija zavzema v zvezi s publicistiko (ne pa publicistična »žlahtnoba«, ki ima povsem drugo konotacijo) je po moji presoji tisto tehtno, argumentirano pisanje, ki sicer še nima teoretičnih izkazov, ambicij in aparature, pa vendar s svojo izpričano analitičnostjo umno razkriva družbene probleme. Seveda je problem žlahtne publicistike v reviji Teorija in praksa ne le problem izbora vsebine, pristopa, načina pisanja, ampak kako še tudi problem angažiranja tovrstnih piscev. Tudi tu v prihodnje računamo na vrsto znanstveno raziskovalnih delavcev, ki svoj »facit« ne izčrpajo le v teoretičnih prispevkih, ampak jih njihov širši družbeni angažman potiska tudi v razpravljanje na ravni (žlahtne) publicistike. Med takšne pisce pa bomo tudi v letu 1991 vključevali kvalitetne publiciste in novinarje, čigar ambicije presegajo zgolj pisanje v časnikih in ki jim njihovo znanje in izpričane izkušnje ter publicistični talent narekujejo in omogočajo pisanje tudi v takšni reviji kot je Teorija in praksa.

V zvezi s tem je tudi vprašanje vključitve politične satire v Teorijo in prakso in to še zlasti v družbenem okolju, ki glede na uveljavljeno politično kulturo na politično satiro ni pretirano navajeno. Politično satiro bi revija Teorija in praksa tudi vključevala, toda med drugimi je tu problem, kdo jo bo pisal. Kakšnih posebno večših »političnih satirov«, ki bi znali in hoteli kaj takega pisati, ni kaj prida veliko. Tako se ni bati, da bi bila Teorija in praksa v prihodnje s to zvrstjo preplavljena. Sicer pa: svetovni in naš domači (slovenski, jugoslovanski) položaj in duhovno vzdušje je zanesljivo takšno, da pravzaprav velja latinski pregovor: *dificille est satiram non scribere*. Toda, če je res težko ne pisati ravno satire, še zlasti glede na dane družbene razmere, to še ne pomeni, da se bo na tak način kaj veliko pisalo.

Revija bo morala – bolj kot v preteklosti – več pozornosti posvečati pravemu sorazmerju med analitično znanstveno teoretično sestavino revije na eni strani ter njeno publicistično vsebino na drugi strani in bolj kot doslej razvidno razmejevati obe sestavini. Publicistika je lahko samo v temeljni funkciji revije: v njenem objavljanju teoretično znanstvenih prispevkov. Življenje sodobnega sveta in slovenske družbe se presnavlja in to mora najti tudi svoj teoretični odblesk v Teoriji in praksi, kar vse terja tudi zelo visoka specializirana družboslovna znanja. Čeprav je lahko tudi upravičen strah, da bo prihajalo do vsebinske razpršenosti revije, bi ga lahko krotili z občasnim oblikovanjem tematskih ali vsaj delno tematskih številčk revije. Usmerjenost v polje znanstveno teoretičnega, bo nujno tudi v povezavi s problemi slovenskega gospodarskega, političnega in socialnega razvoja.

V reviji Teorija in praksa tudi kar ne moremo priti na vidnejšo zeleno vejo glede prave dialogske znanstvene komunikacije. V tem pogledu zaostajamo za uveljavljenimi mednarodnimi sociološkimi, antropološkimi, politološkimi, komunikološkimi in podobnimi revijami. Gojenje znanstvenega dialoga, odzivanje avtorjev na znanstveno teoretične prispevke drugih avtorjev z znanstvenimi replikami in nanje še z morebitnimi znanstvenimi duplikami in to na analitični, ne pa na užaljenostni ravni, ostaja slej ko prej še ne realizirana usmeritev revije in tedaj odprto polje morebitnih novih prebojev v znanstveni afirmaciji revije Teorija in praksa.

Znanstveno teoretično refleksijo v reviji nameravamo v letu 1991 posvetiti tudi širšemu slovenskemu nacionalnemu prostoru; ta pa zanesljivo ni samo znotraj republiških meja, ampak so to tudi Celovec, Trst, Gorica in njihovo zaledje. Ni slučaj, da

je svet ustanovitelja (Fakultetni svet Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo) v sestav uredniškega sveta imenoval tudi dva uveljavljena družboslovca iz vrst zamejskih Slovencev, ki bosta lahko ne le z lastnim pisanjem, ampak tudi z animiranjem drugih tehtnih družboslovcev za publiciranje v naši reviji, pomembno vplivala na uredniški koncept. Očitno je, da se tu med drugim zastavlja problem objavljanja prispevkov, ki bi znanstveno raziskovalno razčlenjevali prestrukturiranje Slovencev v Italiji in Avstriji, tako da ne bi Slovenci »na obrobju« matične domovine drseli tudi v teoretično pozabo.

V letu 1991 imamo namen, bolj kot doslej, pronikniti v področje mednarodnih odnosov. V Sloveniji ni revije, ki bi obravnavala ta področja, ki pa so v nastajanju države Slovenije nujna za utrjevanje prodora v svet.

Uredništvo je izdelalo tudi podrobneje izdelan program revije Teorija in praksa, ki ga je novi uredniški svet, v katerem je vrsta uveljavljenih družboslovcev in angažiranih družbenih premišljevalcev, na svoji prvi seji v januarju 1991 tudi sprejel in v tehtnih razpravah vsebinsko dopolnil.

Naj mi bo dovoljeno poudariti nekatere temeljne programske usmeritve: Razvojni kriteriji evropske in globalne ekonomije; sodelovanje in politično združevanje v Evropi. Ekonomska modernizacija družbe: podjetništvo, tekoča ekonomska politika; inflacija, fiskalni sistem, monetarni sistem; privatno lastniško gospodarjenje, gospodarski problemi velikih podjetij; problemi brezposelnosti in socialni programi. Gospodarska plat slovenske suverenosti, gospodarsko uveljavljanje Slovenije v svetu, domet slovenske valute. Ob ekonomski modernizaciji obravnavanje tudi socialne modernizacije družbe; širši družbeni vidiki modernizacije; kompleks mobilnosti in integracijskih procesov, ki so postali svetovni problem. Samoukinjanje in rušenje »realnega socializma«; meje države blaginje; dialektika civilne družbe in države. Oblikovanje nove ustave; (kon)federalizem in preureditev Jugoslavije; oblikovanje Slovenije kot države; nastajanje novega političnega in gospodarskega sistema; uveljavljanje regionalnih in nacionalnih razvojnih programov. Parlamentarizem, volilni procesi, politične stranke; nova vloga sindikatov. Znanost, tehnologija; socialne, kulturne in družbenopolitične spremembe. Ekološki problemi razvoja; paradigma: ekologija – utopija – ekonomija. Socialno razslojevanje in socialna homogenizacija slojev; socialne inovacije, svoboda in pravičnost; spremembe v strukturi zavesti. Preobrazba in prihodnost dela; delo kot vrednota, vir eksistence, udejanjanje človeka; položaj ljudi v družbenih skupnostih. Zviševanje izobraževalnega, zdravstvenega in socialnega standarda kot civilizacijske naloge. Profesionalizacija v družboslovju, uveljavljanje vrednostnih orientacij. Kultura in kulturna politika, izbrani sociološki in kulturološki vidiki založništva, gledališča, filma, množičnih medijev. Uveljavljanje specifičnosti socialne politike v povezavi s kulturno in zgodovinsko dediščino dežele, naroda, narodnosti. Preobrazba mednarodne skupnosti; dogajanje v Sovjetski zvezi in razpad velikih sistemov; prioritete slovenske in jugoslovanske zunanje politike; položaj naših zamejcev in rojakov v svetu. Obramboslovje in sistem obrambe; vojaško industrijski kompleks; varnost, varnostni sistem, nacionalni varnostni sistem; kultura miru in nenasilja. Vloga države v sodobnih družbah, regionalne, meddržavne in naddržavne skupnosti, Evropski svet. Dileme avtonomije univerze in njen materialni položaj.

V uredništvu se zavedamo, da je pomembna maksima uredniške politike, da članki prihajajo do bodočega bralca takrat, ko jih potrebuje. Gre torej za to, v kakšni meri revija potrebe bralcev zadovoljuje. Od tega veliko zavisi bralnost revije. V tem smislu v reviji vsaj občasno vendarle uspevamo, da v uredniški

politiki gledamo naprej in da se samo ne odzivamo na probleme, ki so jih tehtno začeli že drugi.

Revija je namenjena dokaj širokemu profilu družboslovcev, pa tudi tistim nara-
voslovnim in sorodnim profilom, ki tudi prek družboslovja lažje reflektirajo svoje
profesionalnost in ustvarjalnost. Bralnost revije zaznavamo tudi med javnimi, druž-
benimi delavci, gospodarstveniki, predstavniki političnih strank, ki ocenjujejo, da so
jim teoretična družbeno spoznanja pomembno izhodišče, ne le za razmišljanje o šte-
vilnih sodobnih družbenih problemih, ampak tudi pomembna podlaga za njihovo
poklicno delovanje. Revija je bralno usmerjena tudi med študente Fakultete za
sociologijo, politične vede in novinarstvo, tako dodiplomskega kot tudi podiplom-
skega študija. Govorimo tedaj lahko tudi o študijski funkciji revije. Tudi profesorji
družboslovnih predmetov na srednjih šolah segajo po naši reviji.

Občasno bomo tudi v prihodnje v reviji uveljavljali rubriko »Študentje preučuje-
jo«, s katero vabimo v publicistično afirmacijo mlade in perspektivne pisce, saj
revija ne more mimo publicistične in strokovne vzgoje prihodnjih stalnejših sodelav-
cev. Ocenjujemo, da je resnično pomembno, da so študentje družboslovja, še zlasti
študentje Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, vezani na revijo.
Znanstveno raziskovalna in pedagoška ustanova, kot je Fakulteta za sociologijo,
politične vede in novinarstvo potrebuje revijo, tako glede na pedagoški proces, kot
tudi glede na raziskovalno dejavnost in tudi glede na razvoj disciplin, ki jih razvija
sama, ali skupaj z drugimi institucijami. Ne skrivamo naše želje, da želimo v letu
1991 revijo Teorija in praksa še bolj uveljaviti med našimi diplomanti in to ne le
zato, da bi jih opozarjali na nujen pomen dopolnjevanja in presnavljanja dosedanja-
ga družboslovnega znanja (ki tudi hitro zastareva), ampak tudi zavoljo tega, ker so
diplomanti, zlasti Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, pa tudi
drugih družboslovnih fakultet, pomemben izvir novih, svežih družboslovnih piscev.

Izhajajoč iz ocene, da je ne le družbenopolitični, ampak tudi znanstveni prostor
vedno bolj odprt, bomo tudi v letu 1991 pritegovali pisce različnih usmeritev in se
pri tem držali merila, naj v revijo pišejo tisti, ki imajo kaj tehtnega povedati in
znanstveno raziskovalno argumentiranega ponuditi zahtevnemu beročemu občin-
stvu v presojo. V letu 1991 bi želeli kot pisce pritegniti tudi naše slovenske profesor-
je, raziskovalce, družboslovce, ki delajo na tujem.

Kar se naše revije tiče, lahko pripomnim, da nam je že dosedaj mimo preizkuš-
nih in uveljavljenih piscev, ki so že doslej s svojo zapisano besedo kakovostno širili
revijo in ki tedaj niso zabrodili v okostenelo družboslovno mani-ro, vendarle uspelo
pritegniti tudi nekaj novih znanstvenoraziskovalnih in publicističnih obrazov. Med
njimi je vrsta mlajših in obetajočih, seveda ob vsej tveganosti pojma obetavnosti.
Tudi v osemindvajsetem letniku naše revije nimamo namena bežati pred dilemami
časa in nameravamo znanstvenoraziskovalni in publicistični potencial na novo se
uveljavljajočih piscev »vpregati« v teoretično izzivne in družbeno relevantne teme.

Revija Teorija in praksa je bila v preteklosti vseskozi precej odprta v jugoslovan-
ski prostor. Ne tako redko smo objavljali prispevke sociologov, politologov, komu-
nikologov, pravnikov, ekonomistov, pa tudi drugih profilov iz številnih jugoslovan-
skih univerzitetnih središč. Tu pa se v letu 1991 odpira z vidika uredniške politike
nekaj vprašanj: prvič, bržčas bomo morali biti glede objavljanja tovrstnih prispev-
kov še bolj selektivni; drugič, v večji meri kot doslej bomo terjali recipročnost.
Trebalo bo preseči asimetrično komunikacijo v medsebojnem objavljanju med revijo
Teorija in praksa in drugimi kvalitetnimi družboslovnimi revijami v jugoslovan-
skem prostoru. Slovensko družboslovje je zainteresirano, da se njegovi kakovostno
izstopajoči prispevki pojavljajo v revijah v drugih jugoslovanskih okoljih in tudi na

ta način preseže ovira, ki jo tudi med izobraženci, predstavlja nepoznavanje slovenskega jezika in s tem relativno zamejeno branje revije *Teorija in praksa* na drugih jugoslovanskih prostorih.

Revija *Teorija in praksa* je odprta tudi v svetovni prostor in takšna bo naša usmeritev tudi v tem tekočem letu. Že vrsto let publiciramo besedila pomembnih evropskih in drugih tujih družboslovcev, tako da so prevodi takšnih razprav tujih avtorjev tudi značilna zvrst v reviji. Tudi v prihodnje nameravamo torej pomembno pozornost namenjati prevodom avtorjev iz evropskega in širšega svetovnega prostora, pa bodisi, da bo šlo za prevajanje daljših ali pa krajših besedil. Tako bi lahko imeli v reviji poleg temeljnih še krajše prevode. V reviji *Teorija in praksa* čutimo še velik primanjkljaj glede domačih primerjalnih študij in si tako tudi na tem področju »pomagamo« s prevodi. Če bi želel samo mimogrede opozoriti na nekatere prevode iz mednarodnih družboslovnih logov, ki smo jih pred kratkim objavili v reviji in ki so naleteli tudi na vidni odmev zainteresirane javnosti, bi lahko omenil delo R. A. Dahla *Problemi pluralistične demokracije*; S. Giner *Odmiranje civilne družbe*; J. Keane *Svoboda tiska v 90. letih*. Tako želimo tudi prek revije *Teorije in prakse* spremljati svetovno znanost. Še večje odpiranje znanstvenim informacijam, upoštevanje novih virov, odmikanje od rutine, še naprej ostajajo pomembne naloge pri oblikovanju *Teorije in prakse*.

Vsebinski popestritvi revijalnih zvrsti so namenjeni tudi intervjuji s pomembnimi javnimi delavci, predstavniki znanosti, pa tudi kar precej odmevne okrogle mize, ki jih zasnavljamo kot študijske projekte. Med njimi naj omenim okroglo mizo o stanju in perspektivah socializma, o naciji kot identiteti v protislovljih sodobnega sveta, o informacijski tehnologiji ter o integracijskih procesih v Evropi. V letu 1991 pa pripravljamo okroglo mizo na temo *Herezija* (dogma – antidogma) ter v drugi polovici tekočega leta še okroglo mizo na temo *Razviti–nerazviti* in to z vidika globalnih, svetovnih razmerij.

Uredništvo revije se tudi resno spogleduje z zamislijo, da bi, če že ne v letošnjem letu, pa v letu 1992, izdali eno številko revije *Teorija in praksa* v angleškem jeziku in jo tako približali svetovni zainteresirani družboslovni javnosti. Pri tem se zavedamo vseh vsebinskih in ne nazadnje, zlasti glede na sedanji denarno škrti čas, tudi vseh finančnih implikacij izida revije v angleškem jeziku. Edina številka revije *Teorija in praksa* je doslej izšla v angleškem jeziku leta 1969 z naslovom *Socialism and Democracy*. Prebiti se v svetovne revialne promocijske kanale, mora biti naša uredniška ambicija. Kazalo bi tudi razmisliti o tem, ali ne bi v tekočih številkah revije eden ali dva tehtna izvirna znanstvenoteoretična članka naših domačih avtorjev objavili v angleščini in tako okrepili zanimanje mednarodne družboslovne javnosti. Več daljših povzetkov v angleškem jeziku, zlasti teoretično promoviranih avtorjev in njihovih razprav, bo tudi odprlo revijo v svet. *Teorija in praksa* se namerava v letu 1991 tudi bolj internacionalizirati v prikazovanju revij in to po zgledu tujih socioloških, politoloških, komunikoloških revij. V letu 1991 bomo nadaljevali z že doslej relativno visoko zamenjavo z drugimi revijami.

V tem Urednikovem sporočilu sem razgrnil nekaj temeljnih uredniških dilem ter programsko konceptualnih opredelitev za leto 1991. Gre za programske konceptualne opredelitve novega uredniškega odbora. Ta je sedaj obnovljen in okrepljen z novimi družboslovnimi močmi. Tudi uredniški svet, ki mu predseduje zaslužni profesor ljubljanske univerze France Vreg, je malodane v celoti prenovljen. Kot glavni in odgovorni urednik revije pričakujem tudi v prihodnje, tako kot je to bilo v preteklem mandatu, plodno uredniško soustvarjanje s člani uredniškega odbora in veliko tehničnih sugestij in kritičnih in tudi kritičnih ocen s strani članov uredniškega

sveta. Last but not least, vsi uredniki pričakujemo pobude in predloge tudi s strani naših bralcev, tedaj tistih, ki jim je revija namenjena. V uredniškem odboru se zavedamo nujnosti tako teoretičnih kot tudi publicističnih inovacij. Izhajajoč iz imperativa kakovosti objavljanja bomo prav na temelju tega merila morali biti uredniško selektivni. Ne bomo se ravnali po načelu »publish or perish«, ampak po načelu kakovostno publiciraj ali pa propadi!

FRANCE VREG*

Perspektive političnega pluralizma v Jugoslaviji ali »blišč in beda« novih demokracij

Razvoj demokracij v deželah Vzhodne Evrope in v Jugoslaviji je polivalenten. Zato se ne moremo »utapljati« v iluziji, da bo prehod v demokracijo in mirno sožitje v Evropi potekal mirno, spontano, brez interesnih, ideoloških, ekonomskih, vojaških in drugih konfliktov. Spremembe v deželah real-socializma so tako protislovne in nabite s socialnimi in političnimi trenji, da bi bila utopija misliti, da bo obdobje postkomunizma nastopilo nenadno in spontano. Tudi spremembe v Jugoslaviji so izjemno raznolike in skrajno konfliktne. Novih demokratičnih sistemov torej ne moremo smatrati za identično, nekonfliktno entiteto.

Prav tako ni mogoče »graditi« razvoja v deželah vzhodne Evrope in v Jugoslaviji na predpostavki, da gre za preprosto adaptacijo zapadnih modelov parlamentarne demokracije in večstrankarskega sistema na razmere v vzhodnih deželah. Zamisli o prenosu oziroma adaptaciji zapadnih modelov se ne pojavljajo kot nekaj samoumevnega samo v deželah vzhodne Evrope, marveč tudi v Jugoslaviji. Evropski znanstveniki, politiki in gospodarstveniki si upravičeno zastavljajo vprašanje, ali je možen prenos tržnih modelov, strankarske demokracije in socialnega partnerstva v vzhodne dežele. Tako dilemo so si zastavili tudi na nedavnem mednarodnem simpoziju z značilnim naslovom »Zahodni modeli za eksport na vzhod?«¹

Na tako dilemo le redki znanstveniki odgovarjajo negativno, češ da take preproste adaptacije niso produktivne. Tisti pa, ki menijo, da je to mogoče, očitno pozabljajo na znanstveno spoznanje o »večkončnosti«, ki ga je uveljavila sistemska teorija.

Morfogenetični procesi, ki v družbenih sistemih zagotavljajo dinamična ravnotežja, pozitivne vzvratne tokove in raznolikost struktur, omogočajo razvojno spreminjanje. Prav ti procesi pa tudi kažejo na načelo »večkončnosti« (multifinalnosti), ko lahko podobne začetne razmere porajajo različna končna stanja. To pomeni, da niti družbenih sistemov zahodnoevropskih civilizacij ne moremo smatrati za nekaj končnega (ali »enakokončnega« – ekvifinalnega), še manj pa lahko samo na temelju dinamične adaptacije predvidimo razvoj v deželah vzhodne Evrope – vse-

* Dr. France Vreg, zaslužni profesor komunikoloških znanosti na FSPN v Ljubljani; objavljeni prispevek je napisal za znanstveni simpozij »Novinarstvo v pluralistični družbi« (Zagreb, 13.–15. decembra 1990), ki sta ga organizirala Fakulteta političnih znanosti v Zagrebu in Društvo novinarjev Hrvaške ob 80-letnici novinarstva na Hrvaškem.

¹ Simpozij »West-Modele für den Ost-Export?«, Forum Schwarzenbergplatz, Institut für Wirtschaft und Politik, Dunaj, 22.–23. oktober 1990. Na tem simpoziju je med drugimi zlasti prof. dr. Josef Taus razvil tezo o ponovnem kopičenju moči v posameznih vzhodnih deželah in naglasil, da ne moremo predvideti, kaj se bo dogajalo v vzhodni in južni Evropi.

kakor pa ne kot nekaj »enakokončnega«. Temeljni procesi menjave med družbenimi sistemi in evropskimi okolji bodo nedvomno temeljili na multifinlnosti in bodo začetne spodbude porajale različna končna stanja.

Politični utopisti, kulturni romantiki in Franz-Jožefovski nostalgiki tudi prera-di pozablajo, da imamo v Evropi tako procese univerzalizacije kot tudi procese krepitve kulturne identitete narodov (kot oblike odpora proti dominantnim kulturam). Med politološko in komunikološko izredno zanimivimi regioni sta zlasti srednja in južna Evropa s svojo komplicirano strukturo: tu so veliki, srednji in mali narodi z različnimi jeziki in kulturami, so mnoge etnične manjšine, gre za enake in različne zgodovinsko-politične »usode« različnih narodov, za odprte topografske meje, za enake in različne religije. Ohranjajo se zgodovinski pečati rimskih, bizan-tinskih, muslimanskih, nemško-avstrijskih, madžarskih, slovanskih in drugih kul-tur.

V Evropi pa nekateri tudi nostalgичno spominsko »oživljajo« zgodovinske državne formacije, kot je bila avstro-ogrska monarhija, kraljevina Jugoslavija, novodobna priključitev Avstrije k Nemčiji in druge. Med narodi Evrope se latent-no vzpostavljajo novi odnosi dominacije in konfliktnih interesov. Politična in eko-nomska elita dominantnih narodov skuša uveljaviti nove porazdelitve politične in ekonomske moči; pojavljajo se dominantne kulture in nove velike državne tvorbe (ki spominjajo na »tretji Reich«).

Procese evropske integracije spremljajo intenzivni procesi oblikovanja in kre-pitve nacionalne identitete tistih narodov, ki te možnosti niso imeli v realsociali-stičnih sistemih. Vsaka od dežel vzhodne in južne Evrope pa ima različne stopnje razvoja, historične posebnosti in specifične razvojne cilje. Svojo pot lahko nadalju-je samo na doseženi zgodovinski in razvojni točki in ne more čez noč preskočiti v »svet življenja« evropske civilizacije. Vsaka od teh dežel je dosegla svojo lastno stopnjo »socialne in sistemske integracije«; sistemski elementi pa se izoblikujejo »kot rezultat zgodovinskih procesov« (Habermas, 1988: 104).

Te dežele si zato utirajo specifično pot v demokracijo, uveljavljajo lastna poj-movanja parlamentarne demokracije in večstrankarstva, hkrati pa ohranjajo nasprotja in konflikte, ki ne koreninijo le v različnih stopnjah razvoja in globokih kulturnih razlikah. Prezreti ne smemo zgodovinskega dejstva, da so te dežele le v kratkih zgodovinskih obdobjih okusile oblike parlamentarne demokracije in da nimajo kontinuirane nekajstoletne tradicije parlamentarne demokracije zahodno-evropskih dežel; tako niso izkusile vzponov in padcev, »blišča in bede« demokraci-je na poti v parlamentarno demokracijo in politični pluralizem.

Viharne spremembe in izzivi demokratizacije v deželah avtoritarnega komu-nizma so sprožile zapletene procese razvojnega spreminjanja in problematizirale vrsto teoretičnih in praksoloških vprašanj, na katera ni mogoče dajati dokončnih odgovorov. Prej je mogoče le naznačiti razvojne trende in opozoriti na relevantna vprašanja. Tu bomo opozorili na naslednje protislovne trende, ki sprožajo in ohranjajo manifestne in latentne politične, ekonomske, socialne, vojaške, kultur-ne in medijske konflikte. Med temeljne protislovne trende nedvomno sodijo tile:

1. *Uveljavljanje parlamentarne demokracije z večstrankarskim sistemom versus oblikovanje dominantnega monosistema brez relevantne opozicije*; to protislovje pomeni nevarnost zamenjave boljševiškega državnopartijskega monosistema z novim monopartizmom – čeprav pod egido demokracije.

2. *Uveljavljanje sodobnega modela tržnega gospodarstva in kapitalskih odno-sov versus ohranjanje recidivov tradicionalnega državnoplanskega gospodarstva in egalitarnega socializma*; to protislovje se ohranja zaradi majhne izkušenosti nove

poslovne in menadžerske elite, znanstveno-tehnološke zaostalosti, organizacijske neracionalnosti, nizkega standarda, naraščanja stavkovnih gibanj, skokovite rasti nezaposlenosti in socialne ogroženosti vedno večjih segmentov prebivalstva.

3. *Silovita težnja narodov, narodnosti, etničnih manjšin, subkultur in socialnih gibanj po svobodi in avtonomnosti versus ohranjanje velikih državnih organizmov kot ječe narodov in narodnosti*; ti etnični konflikti v nekaterih deželah preraščajo v oborožene spopade in državljanske vojne.

4. *Demokratizacija, depolitizacija in departizacija armad ter distribucija vojaške moči na suverene republike (oziroma avtonomne sisteme konfederacij) versus ohranjanje mamutskih sistemov centraliziranih armad*; ta centralistični trend ohranja globalna protislovja v Evropi, zavre procese demilitarizacije in omogoča nastajanje novih vojnih žarišč na jugu in vzhodu Evrope.

5. *Razvijanje pluralističnih komunikacijskih sistemov in nadzorovanje deregulacije množičnih medijev versus nastajanje novih monomedijskih sistemov dominantnih političnih strank ali vladajočih koalicij*; tak negativni trend je v nasprotju s svobodo in neodvisnostjo medijev.

V tem spisu se bomo zaradi razsežnosti in zapletenosti problematike omejili le na prvo (politični pluralizem-monizem) in na zadnje omenjeno protislovje (medijski pluralizem – medijski monizem).

Politični pluralizem in novi monopartizem

Pluralizem je bil v politični filozofiji, politologiji in sociologiji vedno razumljen kot demokratična paradigma nasproti monističnim koncepcijam države, oblasti in moči. Koncept pluralizma je antiteza monizmu in »monistični« državi, ki absolutizira državno oblast. Globlje bistvo političnega pluralizma je nedvomno v tem, da demonopolizira in omeji politično oblast. Pluralizem je učinkovito sredstvo depersonalizacije, demitologizacije in desakralizacije politike oziroma političnega vrha in političnih mogočnikov.

Teoretična vizija o enaki porazdelitvi moči je seveda utopija. Empirične raziskave so ugotovile, da je odločanje v pluralistični družbi »omejeno« samo na nekatere centre in dejansko »prepuščeno« elitističnim posameznikom v skupinah, ki imajo ekonomsko in politično moč. Tako so nekateri teoretiki pluralizma že opozarjali, da v demokracijah dejansko obstaja »pluralistična« struktura socioekonomske in politične elite, ki tekmuje med seboj, vendar ohranja pravila igre in s konsenzom vzdržuje ravnotežje in status quo v družbi.

Utopičnost socialističnih sistemov »enakosti« pa je bila v tem, da niso upoštevali železnega zakona oligarhije, ki ni značilnost le demokratskih organizacij. Identificirali smo ga tudi v socialističnih družbah: države in partijske elite so se spreminjale v prave državne in birokratske visoke kaste, »delovno ljudstvo« pa je sodilo v najnižjo. Kot zaprti sistemi so bili prisiljeni izvajati koncentracijo in centralizacijo politične moči in postopoma so izključili iz delitve oblasti druge politične in družbene sile. Entropija in notranji razkroj federativnih državnopartijskih sistemov pa se je kazal tudi v tem, da niso priznavali političnih, ekonomskih in kulturnih interesov narodov, socialnih in etničnih manjšin, kultur in subkultur. zato je erupcija boja za nacionalno identiteto ter zahtev po suverenosti narodov in republik osrednji sindrom krize v deželah postkomunizma.

Kako torej ocenjevati procese demokratizacije v deželah vzhodne Evrope in v Jugoslaviji? Zgodovina političnih sistemov kaže, da se v praksi niti avtokracija

niti demokracija ne moreta izraziti v čistih oblikah. Zato se zdi bolj smiselno govoriti o dveh polih kontinuuma političnega organiziranja družbe in oblasti. Na enem polu se pojavljajo avtokratske, avtoritarne oziroma totalitarne oblike družbenih sistemov: te označujejo uzurpacija oblasti, diktatura posameznika ali skupine, despotizem »vsemogočnega vodje«, podreitev vseh političnih in komunikacijskih institucij. Na drugem polu kontinuuma pa se razvrščajo demokratične oblike družbenih sistemov: oblike skupščinskega sistema, politični pluralizem, zajamčena pravica manjšin, »družbena pogodba« o temeljnih načelih konsenzualne demokracije, zavarovanje temeljnih političnih, socialnih, ekonomskih in participativnih pravic človeka, enakopravnost narodov in narodnosti v večnacionalnih skupnostih, policentrična ureditev komunikacijskega sistema.

Politični pluralizem nastaja v vseh tistih družbah, ki vsebujejo minimum temeljnih ekonomskih, političnih, kulturnih in komunikacijskih pogojev za »demokracijo za večje število ljudi« – ne glede na to, za kakšno zvrst družbe se določena družba deklarira. Če se je pluralizem prvotno pojavljal kot antiteza etatističnemu monizmu ali liberalnemu individualizmu, se danes razvija v smeri participativne demokracije. Zato tudi novih demokracij v deželah postkomunizma ne moremo kot »čiste oblike« preprosto uvrstiti na demokratičen pol kontinuuma.

Spremembe in probleme razvoja novih demokracij bi kazalo analizirati v luči omenjenih trendov. Dosedanje analize so se v pretežni meri zadrževale predvsem na kritičnem vrednotenju boljševiskega državopartijskega monosistema. Le redki teoretiki skušajo razvijati kritiko sedanjih »novih« demokracij in razvijati paradigme demokracij postkomunistične družbe.

Očitno je, da so vse »vzhodne« dežele v nekem nepredvidljivem razvojnem »transu« prehodnega obdobja in niso sposobne stabilizirati politične situacije, niti razviti prave parlamentarne demokracije in večstrankarskega sistema. Strmoglavljenje starih režimov in razpad boljševiskega vrednostnega sistema je bil prenael na presurov, da bi lahko na takih pogoriščih vzcvetela neka atenska demokracija.

Sedanji politični sistemi na Poljskem, Češkoslovaškem, Madžarskem in druge predvsem niso sposobni ustvariti pristnega večstrankarskega sistema; prej bi lahko rekli, da so razvili nove oblike političnega monizma brez dejanske politične opozicije, ki bi lahko razvijala kritiko akcij novih vlad in uveljavila pluralistično komuniciranje. Namesto boljševiskega avtoritarnega monosistema se je v teh deželah razrastle nekakšen poldemokratičen hibriden monosistem. Novi sistemi razvijajo oblike parlamentarne demokracije, hkrati pa opozicijo potiskajo na politično obrobje ali pa jo preprosto skušajo zatreti.

Ker so usmerjeni predvsem v utrjevanje nove oblasti in rušenje recidivov stare oblasti (trdnjave boljševizma) oziroma v izvajanje revanšistične represivne politike, niti ne pomišljajo o uvajanju participativne demokracije. Ponovno se usmerjajo v procese koncentracije moči in centralizacije. Zato lahko govorimo le o nekakšnem hibridu demokracije in neolitistične vladavine dominantne stranke.

V Jugoslaviji se v zaostreni, vendar v nekoliko drugačni obliki kažejo protislovni trendi zaradi nekaterih bistvenih razlik: prvič, izzivi demokratizacije so se pojavili zgodovinsko pred drugimi vzhodnimi deželami (spopad s stalinskim modelom, oblike participativne demokracije, odprtost v Evropo in v zahodne demokracije – zlasti v Sloveniji); drugič, federativna ureditev večnacionalne skupnosti je že zgodaj sprožila ostru soočanja med protagonisti centralizma in branilci pravic suverenosti. V izrazitu ostru (balkanski) obliki pa se danes v vseh republikah kaže trend utrjevanja moči vladajočih elit (starih ali novih) in izrivanja kakršnekoli opozicije oziroma opozicijskih strank iz sfere odločanja.

Če je predpostavka o načrtni marginalizaciji opozicij v novih »demokracijah« vzhodne in južne Evrope točna, potem to pomeni poskus nove, nelegitimne porazdelitve politične in ekonomske moči: vladajoča stranka (ali koalicija strank) krepi svojo moč s sredstvi državnega aparata in dominantnega ideološkega diskurza, medtem ko politično opozicijo (oziroma opozicijske stranke) vedno bolj potiska na obrobja političnega odločanja. Uporaba večinskega načela služi vladajoči oblasti za slabitev pozicij, moči in statusa politične opozicije. Če vladajoče elite to počno zavestno in načrtovano, pozabljajo, da s tem demokracije same pogrezajo v pasti realsocializma: v revitalizacijo hegemonistične vladavine oblastniškega odločanja, političnega monizma, vrednostnega enoumja, neopaternalističnega komuniciranja s pozicij vednosti, ki spominja na »vsevednost« državnopartijskih karizmatičnih voditeljev. Lahko bi celo dejali, da so nove demokracije priklenjene na Prokrustovo posteljo realsocialističnih modelov in se ne morejo »osvoboditi« tradicionalnih vzorcev političnega vedenja.

Politična oblast in legitimnost opozicije

Odveč bi bilo opozarjati, da je bilo napisanih nešteto znanstvenih del o razmerju med politično oblastjo in opozicijo v zahodnih demokracijah. V raznih zgodovinskih obdobjih so meščanske demokracije seveda vzpostavljale različna pragmatična razmerja med vladajočo stranko in opozicijo. Morda ne bi bilo odveč omeniti zgodovinski nastanek tega razmerja, ki ga je ob rojevanju angleške javnosti vzpostavil sloviti publicist in opozicijski politik Bolingbroke, ko je utemeljeval navezavo politične opozicije na »sense of the people«. Ta ljudski duh, ki ga prosvetljuje in vodi opozicija, je imenoval Spirit of Liberty proti korupciji oblastnikov (Habermas, 1962: 108). S pomočjo političnega novinarstva se je »sense of the people« spreminjal v opozicijsko učinkovito javno mnenje.

Nedvomno so totalitarni sistemi zatirali prav ta »duh ljudstva«, saj je ogrožal obstoj državnopartijske oligarhije. Zato so realsocializmi zavestno »funkcionirali« brez opozicije in so si sami oropali samorefleksije. Zlom takih sistemov kaže, da učinkoviti sistemi lahko obstajajo samo z vgrajenimi mehanizmi samokontrole, kritike in alternative. Značilnosti demokracije torej niso le parlamentarna demokracija in večstrankarstvo, marveč tudi relevantna opozicija z možnostjo razvijanja kritičnega rezoniranja »v imenu ljudstva«. Zaradi tega pa mora obstajati relativno samostojna komunikacijska sfera, ki lahko razvija kritično novinarstvo in omogoča spletnje kritičnih, »samoregulacijskih« feedback zank. Če protagonisti novih demokracij sprejemajo politični pluralizem, morajo priznati tudi mehanizme nadzora politične oblasti in menjave oblasti, v tem pa je smisel obstoja opozicije. V »izpraznjenem« vrednostnem prostoru realsocializma tudi nihče načelno ne ugovarja novi politični vrednoti: legitimnosti obstoja opozicij (oziroma manjšinskih strank).

Politologi so si edini v spoznanju, da je politični sistem brez opozicije samo torzo demokracije. Nekateri pa ne poudarjajo samo nujnosti institucionalnega jamstva za obstoj in delovanje opozicije, marveč se navezujejo tudi na tradicionalno idejo »ljudskega duha«, ki pa mu priznavajo pravico do politične participacije.²

² Tako »oče pluralizma« Robert Dahl zavrača tekmovalnost političnih elit večstrankarskega sistema kot »vrhunski« domet demokracije; zavzema se za čim širšo udeležbo ljudi v političnem odločanju in se tako s svojo poliarhično koncepcijo demokracije navezuje na oblike neposredne demokracije.

Sistem dominacije vladajoče stranke (ali koalicije strank) je danes seveda zelo prefinjen: vladajoča stranka lahko z institucionalnimi mehanizmi strankarske države in z dominantnim diskurzom državnih medijev prevesi ravnotežje v smeri vse večje dominacije vladajoče elite. Claus Offe je ta fenomen analiziral na zapadnih demokracijah in ugotovil, da lahko večina faktično in celo zakonsko, relativno ali absolutno zmanjšuje postopkovni status premagane manjšine. »Ni nujno«, pravi Offe, »da bi se to dogajalo tako, da bi večina pripadnike manjšine preprosto likvidirala, tudi ne na že malo bolj subtilen način, ki daje večini na podlagi oblastvenih pooblastil, ki jih kot večina uživa, na voljo časopise, radiotelevizijske postaje itd. in s tem uničuje publicistične možnosti manjšine« (Offe, 1985: 194). Obstajajo namreč mehanizmi strateškega samoutrjevanja in samoperpetuiranja pozicij moči političnih elit, kot pravi Offe, pa tudi sum, da večinske odločitve sprejemajo v tej luči; to pa dejansko pomeni, da take odločitve niso legitimne.

Vse to nas spominja na podobne procese v deželah novih demokracij, kjer zmagovite politične sile krepijo svojo pozicijo tako, da parlamentarne in državne mehanizme izrabljajo za lastno samoutrjevanje in krepitev dominacije nad opozicijskimi silami. Množični mediji po pravilu postajajo ideološki aparati vladajočih sil in oznanjajo edino zveličavno resnico o nujnosti utrjevanja demokracije zaradi nevarnosti reinkarnacije boljševizma.

Podoben fenomen zasledimo tudi v Jugoslaviji: krepijo se pozicije vladajočih strank ali koalicij, medtem ko opozicije nimajo enakih možnosti za artikulacijo stališč in ohranjanje svoje identitete. Seveda tega trenda ni mogoče enako vrednotiti v vseh republikah. Prizadevanja hrvaške republike po suverenosti in zemeljski celovitosti so, na primer, spremljale akcije utrjevanja političnega monosistema, monopartizma Hrvaške demokratične skupnosti (HDZ). Vlada je z nedomišljenimi potezami zaostrovala konflikte s srbskim delom prebivalstva republike in dopustila oživiljanje »neoustaških« skupin. To je hkrati utrjevalo monopartizem v republiki Srbiji in sprožalo »neočetniško« evforijo. Razvijanje monopartizma je zato zaznano na Hrvaškem, kjer je razvidna dominacija HDZ in potiskanje opozicije na margine.³ V Sloveniji se je na volitvah 1990 povsem specifično izrazil »sense of the people« in tako – v nasprotju s Hrvaško – tradicionalnega političnega monizma ni bilo mogoče razviti v novi monizem. Po številu oddanih glasov je bila ZKS-SDP na prvem mestu (nedvomno tudi zaradi neprimerno radikalnejših spopadov s centralizmom in zavestnega uvajanja večstrankarstva). Politična koalicija Demosa, ki je s skupnim seštevkom glasov postala vladajoča, je v želji po monolitni vladi – hote ali ne hote – ustvarila koalicijo opozicije. Tako se je v Sloveniji vzpostavil jugoslovanski fenomen uravnovešene razporeditve politične moči z rahlo premočjo Demosa. To »premoč« pa vedno znova »ogroža« prenoviteljski predsednik s politično uravnovešenim predsedstvom. Očitno je, da tudi danes večinski del političnega telesa predsednika Kučana priznava kot nespornega voditelja, saj ga zaznava kot »politika realnih presoj« tudi v zapletenih in tveganih situacijah surove jugoslovske in svetovne politične scene.⁴

Zato se zdi v sedanjih mesecih usodnih odločitev še bolj nerazumen trend vladajoče koalicije, da z uporabo večinskega načela v skupščini in s spektakularni-

³ Na simpoziju Komunikacijski aspekti demokracije v Jugoslaviji, ki je bil 26. oktobra 1990 v Zagrebu, je politolog Branko Caratan ta fenomen osvetlil z analizo razmerja političnih sil na Hrvaškem in ugotovil, da opozicijo potiskajo na margine in da vladajoča stranka vse bolj uveljavlja sistem monopartizma. Po njegovem mnenju je to usodno, saj je opozicija legitim del političnega sistema in predpostavka za funkcioniranje demokracije.

⁴ Primerjaj izvrstno politično analizo političnih strank v uvodniku dr. Boštjana Markiča »Volitve 1990«, Teorija in praksa, Ljubljana 1990, št. 7/6, str. 699–705.

mi manifesti skuša spreminjati razporeditev politične moči, krepiti moč vladajoče koalicije, opozicijski blok pa potiskati na obrobje. Tako nekonsenzno vedenje je prej znak slabosti kot pa moči demokracije. Usoda vsake vlade je, da zgublja zaupanje ljudstva, ker ne more prek noči zaustaviti trenda vse večje ekonomske in socialne nestabilnosti oziroma finančnega »zloma« republike, s tem pa tudi zgubljanja političnega zaupanja. Spirala javnega mnenja in ljudske volje se zato dviga na opcije opozicije; lahko postane celo dominantna in s tem ogrozi legitimnost odločitev vlade, pa tudi akcij vladajočih strank.

Demokracija ne more biti vsiljevanje »enoumne« volje vsemu slovenskemu ljudstvu, zlasti če gre za zelo krhko večino in ogroženo legitimnost vladajoče koalicije (ki artikulira voljo komaj polovice prebivalcev republike). Tudi ne more biti demokracija, če ni upoštevana politična volja temeljne ravnine, občinskih in regionalnih središč, če ni v praksi uveljavljen policentrizem slovenskega političnega, ekonomskega, kulturnega in medijskega delovanja. Demokracija ne more biti državnostrankarska uzurpacija politične volje, medtem ko široke množice (demos) lahko samo prikimavajo. Demokracije ni brez priznavanja pravice soodločanja in samo-regulacije vseh delov civilne družbe. Demokracije ni bez priznavanja politične opozicije, ki govori v imenu »ljudskega duha« in »duha svobode proti korupciji oblastnikov«.⁵

3. Mediji, konsenz in produkcija »privolitve«

Javna občila so v meščanskih demokracijah glavni dejavniki produkcije konsenza in privolitve v procesu legitimacije. Prek javnih občil teče celoten tok komunikacije državnih, političnih, gospodarskih, vojaških in kulturnih subjektov. Hkrati pa sodobne medijske korporacije same postajajo mamutski dejavnik vpliva na javnost in po svoji prepričevalni moči celo presegajo vpliv političnih strank.⁶

Ambivalentna vloga množičnih medijev v svetu se nam kaže v paradoksalni luči: opravljati morajo funkcijo legitimiranja državne oblasti pred državljani in javnostjo, hkrati pa morajo (kot glasniki mnenj in interesov svojega občinstva) samemu sebi zagotavljati legitimnost.

Vsekakor morajo mediji ustvarjati vsaj videz, da opravljajo interakcijo med vlado in javnostjo, da odsevajo mnenja javnosti ter da kritične tokove javnosti posredujejo ustreznim vladnim in političnim institucijam. Tako hkrati »ustvarjajo« javno mnenje in ga tudi odsevajo. Mediji morajo torej biti vsaj na videz avtonomne, neodvisne komunikacijske institucije, advokati javnosti, nosilci družbene samorefleksije, družbene kritike in občega interesa družbe. Ker pa javnosti ni mogoče »varati«, morajo tudi dejansko iskati lastno legitimnost v javnosti.⁷

Če mediji dejansko žele biti nepristranski in neodvisni, morajo biti občutljivi za

⁵ Prava cankarjanska politična farsa se je dogajala 8. novembra 1990 v skupščini Republike Slovenije, ko je vladajoča koalicija prepovedala opoziciji razpravo in ji ni dovolila, da pove svoje mnenje o amandmajih k vsiljenemu zakonu o RTV. »Zapreti usta opoziciji in jo preglasovati, če je treba tudi na nesklepni seji, to je očitno nova metoda vladajoče koalicije. In cilj? Cilj je onemogočiti enakopravno delovanje in pravico do svobodne besede opozicije, to pa je pogoj za demokratičnost vsakega parlamentarnega sistema. Soočamo se torej z nasiljem, ki se cinično sklicuje na demokracijo.« Tako je dogajanje v skupščini ocenil strokovnjak za ustavno pravo dr. Ciril Ribičič.

⁶ Nekateri politologi upravičeno poudarjajo razliko med »soglasjem« (konsenz) in »privolitvijo« (konsent): konsenz se nanaša na strinjanje med skupinami ljudi v družbi, privolitev pa na »strinjanje« z nečim (z vladno politiko) ali z nekom (karizmatičnim voditeljem).

⁷ Množična občila ne moremo presoati le kot institucije, ki samo odsevajo ali ohranjajo konsenz, pač pa tudi kot institucije, ki proizvajajo konsenz (soglasje), ki »izdelujejo konsent« (privolitev). Mediji se danes ukvarjajo s produkcijo konsenta (privolitve) zato, ker je potreba po produkciji konsenta postala imperativ časa.

tisto, »s čimer vsakdo soglaša«. Samo v okviru tega lahko legitimno prežive, kot ugotavljajo nekateri teoretiki. Ko pa se usmerjajo h konsenzu, hkrati pa sami skušajo oblikovati konsenz, postanejo mediji del »produkcije konsenta«: oblikujejo konsenz, medtem ko ga odsevajo, to pa jih usmerja v silnice moči dominantnih družbenih interesov, ki jih reprezentira država.

»Nepriustranskost« medijev tako terja posredovanje države in... ko zagotavljajo konsent »naroda«, dobivajo pečat legitimnosti. Na ta način je posebni interes predstavljen kot »obči interes«, »obči interes« pa kot »vladajoči«... Lahko rečemo, da so v tem smislu mediji... dejansko »ideološki aparat države« (Hall, 1985: 87–88).

V tej opredelitvi britanskega komunikologa Stuarta Halla se kaže vsa zapletenost samoodvisnosti med britanskimi mediji in državo; smisel njegove trditve je, da mediji ne morejo biti aparat države, oziroma so to lahko samo posredno. Množični mediji se morajo prizadevati za lastno legitimnost pred javnostjo, pred svojimi bralci, poslušalci in gledalci. Če tega ne dosegajo, je ogrožena njihova eksistenca. Podobno ugotavljajo tudi drugi komunikologi.

Sistemskoteoretična analiza množičnega komuniciranja pa je opozorila na menjavo med podsistemom množičnega komuniciranja in drugimi podsistemi (političnim, ekonomskim itd.). Če namreč relevantno okolje ne bo več »priznavalo medijskega produkta (outputa), bo moral podsistem spremeniti svojo kvaliteto in ali kvantiteto, sicer iz okolja ne bo več prejemal resursov ali pa bodo to majhni« (Kunczik, 1984: 211). To je zlasti veljavno za tako pomembne institucionalne medije, kot sta radio in televizija, ki ne morejo sami avtonomno opredeljevati svojih ciljev, marveč pri tem odločilno vpliva relevantno okolje. Množične medije povezuje z okoljem omrežje materialnih in informacijskih transakcijskih odnosov, učinkovitost pa je odvisna od ohranjanja »ugodnega« ravnesoja tokov.

Okolje je lahko relativno pasivno (nemočni recipienti) ali pa zelo vplivno in ima možnost sankcij (skupine pritiska itd.). Čim bolj heterogeno je okolje, tem večje so razsežnosti avtonomnosti množičnih medijev. To velja zlasti za nemirno, turbulentno okolje; v takih razmerah so bolj primerne fleksibilne, »organske« medijske strukture, ne pa zbirokratizirane, formalistične organizacije (s presežkom administracije). V birokratskih organizacijah so namreč novinarji manjšina in imajo uradniški status.

Tako nemirno okolje je nedvomno množično občinstvo evropskih parlamentarnih demokracij. Podsistemi radijskih in televizijskih institucij imajo v teh deželah značaj javnopравnih ustanov, ki so opredeljene kot »nadstrankarske« in »nevttralne«, pri čemer naj bi bila »pluralnost medijev« zagotovljena z »uravnoveženimi« programi in mnenjsko ponudbo. Z zakonodajnimi in političnimi odločitvami so tako opredeljeni zlasti RTV sistemi Zvezne republike Nemčije, Avstrije, Švice in drugi. Predstavniki političnih, svetovnonazorskih in drugih družbenih grupacij, ki so člani radijskih ali televizijskih svetov, naj bi torej »branili« interese širše skupnosti oziroma vse družbe, ne pa parcialnih interesov svojih strank ali interesnih skupin.

Komunikolog Michael Kunczik ugotavlja, da medijski sistemi ne morejo temeljiti na »želenih« voluntarističnih postulatih, kot jih izražajo reprezentanti normativnih ciljev. Seveda pa morajo mediji upoštevati »premoč« političnega podsistema. Zaradi medsebojne odvisnosti družbene elite (ki je potencialni dobavitelj informacij visoke vrednosti) in medijev (novinarji gojijo stike z elito) je primarna funkcija množičnih medijev, da omogočajo medsebojno komuniciranje v politični

proces zapletenih grupacij družbene elite. Po tej teoriji mediji torej ustvarjajo elitistično javno mnenje.

Čim manjša je avtonomnost subsistema množičnega komuniciranja (ali njegovih podsistemov), tem večja je verjetnost, da bodo medijsko širjene informacije krepile legitimnost obstoječih odnosov oblastništva. Zato mediji razvijajo obrambne mehanizme, ki omogočajo »objektivnost poročanja« ali »nevtralnost«. »Nevtralnost si zagotavljajo tako, da ob določeni temi ne navajajo le proponentov, marveč tudi opONENTE.

Kunczik zato ugotavlja, da imajo množični mediji nadzorno funkcijo v smislu četrte sile le takrat, kadar si zagotavljajo neodvisnost od drugih podsistemov, zlasti od podsistema politika. Če so odvisni od politike, mediji ne morejo opravljati kritike političnih procesov. »Čim večja je avtonomnost množičnomedijske organizacije, tem večja je verjetnost za institucionaliziranje trajne kritike« (Kunczik, 1984: 231). Skratka, čim večja je moč političnih in ekonomskih elit (v odnosu do medijev), tem bolj popačena bo medijsko distribuirana podoba družbe in tem manj kritike elite bo možno. Čim večja je avtonomnost medijev, tem bolj bodo mediji opuščali funkcijo stabiliziranja oblastništva elite.

Avtonomnost medijskega sistema pomeni razvitost, ustvarjalnost in svobodnost sistema, pa sposobnost interakcije z drugimi sistemi. Samo relativno avtonomen medijski sistem lahko opravlja funkcijo informacijske povezave, členjenja družbe in njenih delov ter lahko oskrbuje družbo z informacijami o sebi in okolju, omogoča procese diferenciacije in integracije, prilagajanja in razvojnega spreminjanja. Kadar se politični podsistem polasti vseh pozicij oblastništva, si ponavadi podredi tudi komunikacijski podsistem. V tem primeru se komunikacijski sistem spremeni v transmisijo političnega sistema in postane poslušen organ vlade, stranke, organizacije ali interesne skupine. Tak transmissijski komunikacijski sistem je značilen za avtoritarne sisteme, ki si poleg političnega monopola prilastijo še informacijskega (Vreg, 1973: 213; primerjaj tudi Vreg, 1990: 174).

Omenjene medijske zakonitosti so analitično utemeljene in empirično preverjene na sistemih meščanskih demokracij, prepoznavne pa so tudi na bivših real-socialističnih avtoritarnih sistemih. Vendar so med njimi bistvene razlike. Zahodnoevropski mediji so si z javnopravnimi zakonskimi in drugimi regulativami zagotovili relativno avtonomnost in neodvisnost pred političnimi strankami; obstaja tekmovalnost in tako »uravnoteženost« med javnopravnimi, političnimi in komercialnimi sistemi. Taka naravnost je plod evropske medijske civilizacije, pa tudi zgodovinskih bojov evropskega novinarstva.

4. Pluralistični ali monistični komunikacijski sistem?

V deželah vzhodne in južne Evrope so skoraj povsod ukinili državnopartijski medijski model in ga skušali nadomestiti z zahodnoevropskim modelom. Ker pa se z adaptacijo evropske parlamentarne demokracije in večstrankarstva ni uveljavil pristni politični pluralizem, se tudi v komunikacijski sferi ni razvil pravi medijski pluralizem; lahko bi rekli, da se je reproduciral medijski monosistem dominantne stranke. Na Poljskem, Madžarskem, Češkoslovaškem in drugje so dejansko spet vzpostavljeni državni mediji, razvili pa so se še mediji novih strank in komercialni mediji s tujim kapitalom. Ti mediji uveljavljajo dominantni diskurz vladajoče elite in si ne drznejo »privoščiti si« kritične distance do akcij vlade. Ker ni relevantne opozicije, tudi ni pomembnejših alternativnih medijev. Mediji so spet vrnjeni pod

nadzor države in vladajoče stranke – tokrat nekomunistične. Kljub temu pa so sedanji mediji mnogo bolj odprti v evropsko in svetovno komunikacijsko sfero, kot so bili prejšnji. Po »zgledu« evropskih medijev se tudi v teh deželah pojavljajo oblike deregulacije, privatizacije in transnacionalizacije medijev.

V Jugoslaviji (zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem) se prav tako zastavljajo teoretična in praktična vprašanja odnosov med parlamentom, političnimi strankami, državo, civilno družbo in množičnimi mediji. V nekaterih republikah se je v zadnjem obdobju državnopartijski nadzor celo okrepil: politične elite so si z zamenjavo direktorjev in glavnih urednikov zagotovile dominantni diskurz v prizadevanju za ohranitev oblasti (v Srbiji, Vojvodini, na Kosovem, v Črni gori in še v nekaterih delih Jugoslavije).

V Sloveniji in na Hrvaškem pa je medijska situacija z uvedbo parlamentarne demokracije polivalentna. Čeprav se je sprva skušal močnejše uveljaviti trend demokratizacije in pluralizacije medijev, se je istočasno okrepil tudi poskus ponovne usurpacije medijev s strani države in vladajočih političnih strank. Obstaja nevarnost vračanja medijev na vlogo informacijske transmisije »direktiv« državnih in strankinih elit.

Zgodovinsko je tak trend nerazumljiv. Slovenski in hrvaški novinarji so namreč v obdobju zadnjih nekaj let soustvarjali pluralistično novinarstvo, ki je skupaj z demokratičnimi političnimi silami rušilo zadnje relikte državnopartijskega monopola; institucionalno se je utrdilo kritično novinarstvo, ki smo ga lahko postavili ob bok evropskim standardom. Ustvarili smo pozicije avtonomnosti množičnih medijev; novinarji niso bili več ponižni služabniki države, stranke ali interesnih skupin, marveč so se razvili v »strastne« kritike sistema.

Študija ugledne ameriške fundacije Gannett v svoji analizi vzhodnoevropskih medijev celo priznava, da je Jugoslavija »pod komunističnim režimom uživala žurnalistično kvaliteto, ki je bila daleč nad žurnalizmom njihovih vzhodnoevropskih sosedov. Vlada je občasno zdrobila kako zgodbo ali utišala novinarja, ki ji ni bil všeč, vendar na splošno je bilo kar precej medijske odprtosti. Televizijski programi, časopisi in magazini so imeli povsem zahodni videz in jih ni bilo lahko razlikovati od podobnih medijev v sosednji Italiji.⁸

Svobodnost in kritičnost javnih občil v zadnjih nekaj letih je omogočila nastanek relevantnih političnih skupin sedanjega političnega spektra in dejansko medijsko legitimirala njihov obstoj – še pred sprejetjem zakona o političnih strankah. Tako je vsakodnevno krepila demokratične sile javnega mnenja in pripravila tla za parlamentarno demokracijo. Nihče ne trdi, da je bilo to dejanje izključno zasluga medijev. Lahko pa trdimo, da je novinarstvo stalo ob strani demokratičnim silam, prenoviteljem, kulturnikom, znanstvenikom, raznim gibanjem, revijam in njihovim protagonistom, ko so utirali pota demokraciji.

Po volitvah pa se je začel boj političnih strank za medije. Mnoge analize sedanjega stanja – med njimi tudi Gannettova študija – kažejo, da kvaliteta, kritičnost in nepristranost žurnalizma na Hrvaškem in v Sloveniji kljub ali pa prav zaradi vzpostavitve večstrankarstva usodno padata.⁹ Hrvaški žurnalizem se očitno vrača v stare tirnice državnopartijskega enoumja oziroma novinarskega monopar-

⁸ »Emerging Voices: East European Media in Transition«, A Gannett Foundation Report, Columbia University, New York City, oktober 1990, str. 73.

⁹ »Ironija je v tem, da se je kvaliteta novinarstva poslabšala potem, ko se je izrodil komunistični nadzor nad deželo in sta se v Sloveniji in Hrvaški vzpostavili novi, ne-komunistični vladi. Nekoč ugledne publikacije so se sprevrgle v forume za potlačena nezadovoljstva etničnih skupin in nacionalističnih strasti. Najprej so mediji izgubili objektivnost, kot posledica tega »pa je bil težko prizadet status novinarstva«, »Emerging Voices ...«, prav tam, str. 73.

tizma. Vladajoča stranka je s preprostim dekretom zamenjala prejšnja vodstva medijskih institucij; nova vodstva časnikov in RTV pa so s podobnimi »dekreti« zamenjali urednike in druge »neposlušne« novinarske kadre, češ da so pripadali prejšnjemu režimu. Kjer pa tak postopek ni takoj stekel, so spodbudili še novi (beri režimski) sindikat, da je izvedel stavko. Obdržala se je samo revija »Danas« in časopis »Slobodna Dalmacija«, ki je pod nenehnim udarom. Tako smo priča anahronizmu, da si v postkomunističnem svetu nova demokracija utrjuje svojo oblast s povsem avtoritarnimi posegi. Ker novo postavljeni direktorji in uredniki ne morejo pisati avtonomno, svobodno in s kritično distanco, se je v hrvaško novinarstvo spet vrnil duh samocenzure državopartijskega sistema in publicistične bede. Zato so hrvaški komunikologi in politologi upravičeno zaskrbljeni nad usodo medijev in novinarstva, saj enostrankarski režim ne more porajati objektivnega, nepristranskega in kritičnega novinarstva.¹⁰

V hrvaškem zakonu o tisku in v novem hrvaškem besednjaku se javna občila imenujejo samo še »sredstva objavljanja«, kar pomeni, da tisk in RTV lahko samo informirajo občinstvo o dogodkih, predvsem pa o dogajanjih v državnem in strankinem vrhu. Taka opredelitev spominja na sistem državopartijskega informiranja realsocialističnega sistema, kjer tok informacij teče od središč državne in partijske »vrednosti«, od vsevednih karizmatičnih voditeljev k preprostemu, nevednemu in poslušnemu ljudstvu. Povratni tok informacij, tok mnenj, stališč, potreb in interesov »plebsa« ni zaželen. Zavestno »pozabljajo«, da sodobno pluralistično javnost sestavljajo množstva javnosti različnih skupin državljanov, ki imajo pravico do javnega objavljanja stališč (in svoboden dostop do medijev).

V Sloveniji je razporeditev politične moči bolj uravnovešena, pa je zato slovensko novinarstvo lahko vztrajalo na evropski komunikacijski civilizacijski ravni. Zaradi kritičnosti poročanja – ki je sicer normalna pridobitev evropskih medijev v Evropi – pa se je sprožil plaz nezaupanja in očitkov, da so mediji protivladni, na strani opozicije – čeprav so preplavljeni s poročili o dejavnosti vlade, govori državnih in strankarskih politikov vladajoče koalicije, kar pomeni, da že prevladuje ideološki diskurz dominantnih političnih sil. Zaradi pritiskov države in strank, pa tudi volilcev zmagovite koalicije in zaradi marginalizacije opozicijskih sil slovensko novinarstvo zgublja svojo profesionalno neodvisnost. Pravi politični paradoks je misel, da bi nekateri ekstremisti vladajoče koalicije najbolj mirno spali takrat, kadar bi mediji bili v službi režima, namesto da bi glorificirali njihovo neodvisnost in svobodnost kot postulat parlamentarne demokracije.¹¹ Brez svobodnih in neodvisnih javnih občil je demokracija samo torzo. Politična oblast, ki ne priznava kritičnega rezoniranja javnosti, še ni v celoti prestopila praga demokratične civilizacije. Politična oblast, ki ne dovoljuje medijske kritike, nadzora in alternative, se izpostavlja entropiji; ker se odreka samorefleksiji, si ogroža obstoj in razvoj.

Novodobni demokrati očitno pozabljajo, da je bila publicistična misel v vsej svoji zgodovini izraz človekovega ustvarjalnega duha. Uresničevala je pravico svobode misli in mnenja, ki je človeku imanentna. »Če pa je misel prisiljena spremeniti se v sistemsko apologijo, ukinja svoje bistvo – sporočanje resnice.« To misel sem

¹⁰ Primerjaj ugotovitve simpozija Komunikacijski aspekti demokracije v Jugoslaviji, FPN, Zagreb, oktober 1990.

¹¹ To se je zlasti pokazalo ob poskusu pokoritve »Dela« (kar zasedaj še ni uspelo) ter ob zakulisni igri okoli zakona o RTV. Stranke vladajoče koalicije in njihovi kandidati za mesta na RTV so sprožili pravo kampanjo za spremembo zakona – po hrvaškem vzorcu. Protagoniste političnih sil ni mogel urazumiti nit strokovni posvet z evropskimi strokovnjaki; prevladal je mehanizem preglasovanja. Zavrnili so tudi predloge stroke – slovenske komunikologije. Novi zakon je tako nastal v ognju politične igre zasedbe oblasti na RTV. Zakon je najslabša inačica med možnimi, in je, žal, beden surrogat demokracije.

zapisal v začetku sedemdesetih let v knjigi, ki je bila v tistem času izpostavljena anatemi, očitno pa jo je danes treba ponoviti. Boj za demokratično komuniciranje je sestavni del teženj človeka, da biva kot subjekt; nastajal je iz zgodovinskih potreb demosa po demokraciji. Ta žlahtna pravica človeka – svobodno sporočanje misli in mnenj – je v deklaraciji o pravicah človeka in državljana iz časov francoske revolucije zapisana kot ena izmed najbolj dragocenih človekovih pravic.

Nedvomno je svoboda tiska sestavni del demokracije. Demokracija ni možna brez svobodne, kritične komunikacijske sfere. To spoznanje je staro toliko, kot samo težavno »rojevanje« parlamentarne demokracije in večstrankarskega sistema. John Milton je bil ob samem nastajanju parlamentarne demokracije v Angliji prisiljen, da zaradi restriktivnih publicističnih ediktov parlamenta napiše poslanico parlamentu v obrambo svobode tiska. Za moto svoje slovite Areopagitice je izbral verze grškega pesnika Evripida: »Resnična je svoboda ta, če svobodni ljudje, če javnost naj obveščajo, lahko svobodno govorijo... Kaj je pravičnejše v državi, kot je to?« Ali naj podoben pledoaje za svobodo tiska naslovimo tudi na slovenski parlament?

Nedvomno bo prihodnost tudi v drugih republikah uveljavila procese demokratizacije – ti bodo po vsej verjetnosti prav tako protislovni kot v Sloveniji in na Hrvaškem. Tudi tam bo potrebno prehodno obdobje, zgodovinski čas balkanskega prebolevanja »otroških bolezni« demokracije. Lahko samo upamo, da se bo v tem obdobju utrdilo spoznanje, da demokracija ni možna brez avtonomne komunikacijske sfere in svobodne javnosti.

LITERATURA

- Habermas, J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Neuwied 1962.
Habermas, J., *Nachmetaphysisches Denken*, Frankfurt a. Main 1988.
Hall, S., *The Rediscovery of 'Ideology': Return to the Repressed in Media Studies*, v: Gurevitch, M., Bennett, T., Curran, J. in Woollacott, J. (ur.), *Culture, Society and the Media*, London 1985.
Kunczik, M., *Kommunikation und Gesellschaft*, Köln in Wien 1984.
Novosel, P., *Problem otvaranja komunikacije u jednopartijskim sistemima*, v: *Politička misao*, Vol. XXIV, št. 2, Zagreb 1987.
Offe, C., *Družbena moč in politična oblast*, Ljubljana 1985.
Splichal, S. in Vreg, F., *Množično komuniciranje in razvoj demokracije*, Ljubljana 1986.
Vreg, F., *Družbeno komuniciranje*, Maribor 1973 (Zagreb 1975, Skopje 1976).
Vreg, F., *Kommunikationssysteme im föderalistischen Jugoslawien*, v: *Südosteuropa Mitteilungen*, München 1989.
Vreg, F., *Communication Pluralism and Contemporary Society*, v: *Sociology*, Beograd, Vol. XXVII, april 1990.
Vreg, F., *Demokratično komuniciranje*, Maribor 1990.

Finančni zlom plansko-tržnega (ali tretjega) ekonomskega sistema

Plansko-tržni ekonomski sistem¹ ali ekonomski sistem družbene lastnine (ali delavskega samoupravljanja, in sicer delavskega samoupravljanja kot utopije) se ruši – na žalost že predolgo – s finančnim kolapsom. Država odkriva, da je že dolgo tega lezla v dolgove in da so ti njeni dolgovi, ko bo vse, kar je še skrito, priznala kot svoj dolg, precejšnji; banke ugotavljajo, da so že dolgo tega nesolventne (njihov kapital je negativen); centralna banka ugotavlja, da nasproti velikim dolgovom, denominiranim v tujem denarju (do tujine na podlagi v tujini najetih posojil in do prebivalstva na podlagi pri njej deponiranih deviznih vlog prebivalstva), nima donosne aktive, če država ne prizna njene fiktivne in nedonosne aktive kot svoj dolg; podjetja se morajo po obdobju velikih vlaganj, ki se je končalo v pričetku osemdesetih let, obnašati tako, kakor da nimajo med pasivi svoje premoženjske bilance trajnih virov sredstev in med aktivni osnovnih sredstev. Gre za ekonomijo, za katero je najustreznejše uporabiti izraz ekonomija tokov (»flow« ekonomija). Lahko bi rekli tudi ekonomija iz rok v usta.

Da se plansko-tržni ekonomski sistem ruši s finančnim kolapsom, je logično, saj je, kakor bomo videli, to ekonomska ureditev, ki ne priznava financ. Priznava jih pravzaprav samo kot dekor in ali v posebni funkciji. Vendar pa ne glede na to finančni kolaps, ki ga zdaj doživljamo, ni bil nujen v tej uničujoči obliki. Postal je nujen šele zaradi napačne ekonomske politike in nepripravljenosti resnično odpraviti družbeno lastnino (ali »družbeni kapital«), in sicer v letih 1989 in 1990. Zaradi tega bomo obravnavali finance v treh obdobjih, in sicer v času do začetka osemdesetih let, zatem v osemdesetih letih (do leta 1988) in končno v letih 1989 in 1990. Nenavadnosti na finančnem področju so se različno izražale v teh treh obdobjih. Odločilni sta seveda zadnji dve leti, in sicer v tem smislu, da je Jugoslavija izgubila verjetno skoraj vse prednosti, ki jih je imela pred centralnoplanskimi ekonomijami pri prehodu v tržno gospodarstvo.

Finance plansko-tržnega ekonomskega sistema do pričetka osemdesetih let

Za finance plansko-tržnega ekonomskega sistema, ki so bile do nedavnega prezrta značilnost tega sistema, in sicer hkrati k sreči in k nesreči², je značilno, da najprej ne more podjetje nastati in zatem se večati čez meje, ki jih postavlja za rast trajnih virov sredstev podjetja pridržani profit, če se izognemo običajnemu in napačnemu izrazu »akumulacija«, v skladu s pravili sistema. Trajni viri sredstev podjetij lahko nastajajo samo z darili. Potrebni bi bili torej altruisti za to gospodar-

¹ Plansko-tržni ekonomski sistem označujemo tretji ekonomski sistem (na žalost velja tudi v tem primeru »tertium non datur«), to je sistem, ki ni niti tržni niti centralnoplanski. Osnovo za to označbo je mogoče najti v naši literaturi. Poudarek mora biti na tem, da gre za nekaj tretjega in hkrati nemogočega.

² Če ne bi bila prezrta, ne bi imelo upiranje centralnoplanskemu ekonomskemu sistemu v takratnih razmerah teoretične ali »teoretične« utemeljitve. S tem seveda ne mislimo, da ne bi zapustili centralnoplanskega ekonomskega sistema v pričetku petdesetih let. Decentraliziranost je bila verjetno bolj pogojena z neekonomskimi razlogi. Zato je bila ekonomska utemeljitev dobrodošla.

sko ureditev, kar je verjetno zadostni dokaz za utopičnost te gospodarske ureditve. Ker altruistov ni bilo (dovolj), je funkcijo kapitalista, to je tistega, ki tvega (seveda bi moral tvegati svoje premoženje) in odloča o nastanku in rasti podjetja, prevzela oblast. Vendar je iz te finančne značilnosti, da se namreč oblast neinstitucionalizirano vmešava v gospodarstvo (igrala je vlogo, ki jo najustrezneje označimo z »deus ex machina«), sledilo vse drugo. Ker so podjetja nastajala ali se večala z zelo majhnimi trajnimi viri sredstev, so takšna podjetja lahko ostala pri življenju samo tako, da so se stalno vzdrževale inflacijske razmere, ki so spreminjale nominalno pozitivne obrestne mere v realno negativne in s tem posojila v darila. Tako so nastajali trajni viri sredstev na način, za katerega je verjetno najustreznejše uporabiti izraz »permanentna prvotna akumulacija družbenega kapitala«.³

Čeprav je bil plansko-tržni ekonomski sistem, kakor smo videli, utopičen in nekonsistenten, je bil ekonomsko uspešnejši od sicer logičnega in konsistentnega centralnoplanskega. Predvsem je bila to zasluga decentraliziranosti, ki je bila verjetno tudi sicer nujna v državi z več narodi, vendar hkrati brez vodilnega naroda. Ureditve je bila tudi na političnem področju mehkejša. Bila je tudi v mnogih pogledih s socialnega vidika nekaj časa mehkejša od takratnih tržnih gospodarstev. Neprestani prepiri za cene, za pravične ali »pravične« relativne cene, so verjetno zadosten dokaz za decentraliziranost sistema kljub mnenju mnogih, da je bil sistem centraliziran. To je seveda tudi dokaz pomembnosti trga, in sicer mnogo bolj kot v centralnoplanskih ekonomijah.

Vendar pa ekonomsko večja učinkovitost od centralnoplanskih ekonomij ni pomenila sčasoma prav dosti. Ekonomski sistem je namreč bil mnogo manj učinkovit od tržnega, po katerem smo se zgledovali po potrošnih navadah in željah. Že kmalu se zaradi tega pojavijo problemi zaradi neravnovesja med prihranki in vlaganji. Nagnjenost k varčevanju se je zmanjševala (vedeti moramo, da so morala biti posojila v zadostni meri darila) in hkrati zmanjševala učinkovitost vlaganj (vedno manj je bilo res, da bi dodatna proizvodnja, ki je sledila novim vlagateljem, našla trg, ki bi bil pripravljen pokriti vse proizvodne stroške.⁴ To je sicer vodilo k različnim gospodarskim reformam, ki pa niso posegle v bistvo ureditve. Imele so v bistvu namen omogočiti, da dočakamo, da sistem, ki je v bistvu pravi, če že ne najboljši, zaživi. V nekem smislu je bila stalna značilnost čakanje, da sistem zaživi, in stalna »prehodna razdobja«.

Zato so se izkazale finance kot nalašč. Omogočale naj bi prikrivanje spoznanja bistva ali odlagale čas streznitve. Njihova osnovna funkcija je bila prenašati stroške delovanja gospodarstva in družbe na prihodnost. Izraz tega je med drugim tudi tako banalna stvar, kot sta omalovaževanje premoženjske bilance in upoštevanje samo računa tekočega poslovanja.

Stroški so se prenašali na prihodnost na več načinov. Najprej z neprestanim dezinvestiranjem na nekaterih področjih⁵ – tudi ko je bilo vlaganje na drugih področjih še precej veliko. Zatem z naraščajočim skritim državnim dolgom na

³ Razlago tega procesa je mogoče najti v razpravah, objavljenih v knjigi Uvod v finančno ekonomijo (Pegaz, Ljubljana 1989, str. 351).

⁴ To se je dogajalo verjetno zaradi zelo banalnih razlogov. Vlogo kapitalista je imel ves čas tisti, ki ni tvegaj svojega premoženja, in zaradi tega je ostajalo bistvo ekonomskega sistema kljub pogostim reformam nespremenjeno. Tisto, kar se je spreminjalo, pa je bilo vedno manjša verjetnost, da bo naključno izbrano (realno) vlaganje (z naključnostjo mislimo na to, da ni bilo v njegovem ozadju tveganja, kakor ga poznajo v tržnih ekonomijah) uspešno. Zelo uspešno je bilo, dokler je bilo absolutno pomanjkanje vsega.

⁵ Nikdar ni bilo zadosti vlaganj na področjih, kjer gre za osnovna sredstva z zelo dolgo življenjsko dobo, kakor so infrastruktura (železnica, ceste, telefonija, energetika, ...), ker se morajo v teh primerih prevzeti stroški prihodnosti. P. F. Drucker na primer pravi: »Kapital je prihodnost. Je zaloga za tveganje, za negotovost, spremembe in za jutrišnje delo.«

podlagi naraščajočega premoženja; ki so ga zadrževali posamezniki na bančnih vlogah, denominiranih v tujem denarju. Končno z zadolževanjem v tujini.

Če stroškov ne bi mogli na omenjene načine prenašati na prihodnost, bi se gospodarska rast ustavila mnogo prej – in s tem bi mnogo prej prišlo do streznitve. Vendar je majhna verjetnost, da bi na primer v pričetku sedemdesetih let ali kdaj prej spoznali, da je plansko-tržni ekonomski sistem nekonsistenten, utopičen in ekonomsko neučinkovit, in sicer v tem smislu, da bi sprejeli kot alternativo tržni ekonomski sistem in ne centralnoplanskega.⁶

Prihodnost, na katero so se prenašali stroški, je postala za pomemben del teh stroškov v pričetku osemdesetih let sedanjost, ker ni bilo več zadolževanja v tujini. Doma razpoložljivi družbeni produkt se je zmanjšal s precej nad sto na precej pod sto. Dezinvesticije niso mogle biti na obrobni področjih in na področjih z osnovnimi sredstvi z dolгим rokom življenja tako velike, da bi zagotavljale zadostno vlaganje na drugih področjih in s tem rast proizvodnje. Rast bančnih vlog, denominiranih v tujem denarju, se je že dolgo tega ustavila. Nastopijo razmere, ko se stroški ne morejo več prenašati na prihodnost drugače, kadar se pričnejo jesti rezerve, in sicer kapitalne dobrine v tistem obsegu, kolikor se pojavljajo v likvidni obliki. Prvo obdobje naših financ je prišlo do konca. V novih razmerah morajo finance na nek način omogočati, da se domača poraba spravi z dotakratnih sto in toliko odstotkov na pod sto odstotkov. Predvsem ni več dovolj zmerna inflacija, da bi nemoteno potekal proces »permanentne prvotne akumulacije družbenega kapitala«. Inflacija dobi drugo funkcijo, saj je zelo malo vlaganj in podjetij z neustrezno finančno strukturo.

Običajne ugotovitve, da je na primer bila ekonomska neuspešnost posledica negativnih realnih obrestnih mer kot cen na finančnem trgu, pravilneje »trgu«, precenjenosti dinarja, prenizkih ali previsokih plač, neustreznih relativnih cen nasploh in še posebej nekaterih cen, so napačne, ker je predpostavka vseh omenjenih ugotovitev, da gre za tržno gospodarstvo. Negativna realna obrestna mera je značilnost in nujnost plansko-tržnega ekonomskega sistema, če naj bodo vlaganja in rast proizvodnje. Odprava nujnosti negativnih realnih obrestnih mer ob vlaganjih in gospodarski rasti terja odpravo plansko-tržnega ekonomskega sistema. Uvedba tržnega ekonomskega sistema pomeni uvedbo kapitala. Zaradi tega je zgražanje ob negativnih realnih obrestnih merah na eni strani in hkrati zgražanje nad kapitalizmom, to je nad priznanje kapitala, na drugi strani izraz shizofrenije – in zaradi tega takšnega zgražanja ne moremo jemati resno.

Na koncu moramo vedeti, da se je pojavil tržni ekonomski sistem kot alternativa plansko-tržnemu za veliko večino šele nedavno, ko so tudi centralnoplanske ekonomije spoznale in priznale tržni ekonomski sistem kot svojo alternativo.⁷

(Towards the Next Economics, objavljeno v knjigi: D. Bell & I. Kristol, *The Crisis in Economic Theory*, Basic Books, Inc., New York 1981, str. 11).

⁶ Razprava z naslovom *Finansiranje privrede i inflacije* (Socializem, Beograd, 9, 1984), v kateri sem razložil misli, napisane leta 1973 v študiji *Emisija primarnog novca* (Narodna banka Slovenije & Institut za spoljnu trgovinu, Ljubljana, & Beograd 1973, str. 61), namreč opozorilo, da je inflacija nujna za podjetja plansko-tržnega ekonomskega sistema, ker ni odprtih poti za normalno nastajanje trajnih virov sredstev podjetij na podlagi eksternih sredstev, ni mogla biti sprejeta, ker je iz nje sledilo drugačno pojmovanje ekonomije od uveljavljene. Sledil je, kakor običajno, neumni komentar v Delu, da so na EIPF empirično dokazali, da moja teza ne drži. Obsedenost z realno pozitivno obrestno mero, in sicer v tem smislu, da moramo samo to doseči, pa bo vse najboljšje, je bila še neomajna. Razprava iz leta 1984 je bila seveda moteča.

⁷ Še nedavno, ali pa še kar dandanes, se pojmuje lastninski pluralizem (tega ne pozna tržna ekonomija!) v tem smislu, da so poleg družbene lastnine možne tudi druge lastninske oblike. Še leta 1988 je bila družbena lastnina prednostna lastninska oblika.

V začetku osemdesetih let postane prihodnost, na katero so se do takrat prenašali stroški, že v veliki meri sedanost. Najbolj neposredno viden izraz tega je bil zmanjšanje doma razpoložljivega družbenega produkta. Ker se ne more v nobeni ekonomiji v kratkem času tako radikalno zmanjšati domača absorpcija, se je neskladje med agregatnim povpraševanjem in agregatno ponudbo izrazilo v dvigu inflacijskih stopenj. Do takrat je bila funkcija inflacije, s tem ne mislimo nujno tudi na njeno genezo ali mehanizem nastajanja, da je morala biti tolikšna, da so se v zadostni meri spreminjala posojila v darila, in sicer da bi lahko deloval v temelju nekonsistenten ekonomski sistem. V osemdesetih letih to ni več res. Pri krčenju domače absorpcije in spravljanju njenega obsega v okvir razpoložljivega družbenega produkta – in to krčenje se je dogajalo z nominalnim napihovanjem in realnim krčenjem – se v vedno večjem obsegu vdaja investicijska poraba. Tako pride do paradoksa, da v času, ko je postajala inflacija manj pomembna in potrebna z vidika procesa »permanentne prvotne akumulacije družbenega kapitala«, saj je bilo vedno manj vlaganj, postaja inflacija vedno višja. Tako sta geneza in funkcija inflacije v osemdesetih letih drugačni. In o tem moramo povedati nekaj, kajti prispevali sta k finančnemu kolapsu.

Nenadno skrčenje doma razpoložljivega družbenega produkta, in sicer za skoraj deset odstotkov, je moralo povzročiti povečanje inflacije, da se je lahko realiziralo nominalno naraščajoče povpraševanje. Temu dvigu inflacijskih stopenj sledi v nekem smislu refleksna reakcija, ki pa je ni povzročila samo skrb za »permanentno prvotno akumulacijo družbenega kapitala«. Gre preprosto za reakcijo, v ozadju katere je skrb za preživetje v razmerah naraščajoče inflacije. Začne se proces indeksacije, ki je bolj ali manj popolna ali nepopolna. Potrjuje se tisto, kar je sicer znano iz teorije in iz izkušenj drugih držav, da indeksacija omogoča življenje z inflacijo – pravzaprav z naraščajočo inflacijo – kajti hkrati povzroča dvig inflacije in ustvarja razmere, ko je vedno težje inflacijo odpraviti.

V teh razmerah naraščajoče inflacije, stagnacije in zmanjševanja proizvodnje in vsaj delne indeksacije plač, deviznega tečaja, državnih izdatkov vedno bolj prihaja na dan tisto, kar je bilo do takrat prikrito. Morali bi pravzaprav reči, kar je bilo skrito tistim, ki niso hoteli vedeti resnice, da ni problem v neustrezni ekonomski politiki (na primer v politiki obrestnih mer, ki so bile vedno primeren grešni kozel), ampak v temelju ekonomske ureditve. Prikrite stvari, ki so se odkrivale ali »odkrivale«, so bile za nekatere, ki so na primer ves čas razlagali, kako mora biti obrestna mera realno pozitivna ter kolikšna mora biti, res lahko odkrita. Odkrivala se je samo hipoteka delovanja plansko-tržnega ekonomskega sistema, in to v podjetjih, bankah, pri centralni banki in državi. Za tistega, ki se ni navduševal nad prvima dvema značilnostima plansko-tržnega ali tretjega ekonomskega sistema (nad družbeno lastnino in delavskim samoupravljanjem), ker je poznal tudi tretjo, to je finančno značilnost tega sistema, je bilo presenečenje kvečjemu to, da hipoteka ni še hujša in težja. Moramo vedeti, da je tretja in prezrta značilnost tega sistema, da prevzema vlogo kapitalista ali podjetnika, to je tistega, ki odloča o tem, kje se bo vlagalo (bodi si da gre za novo podjetje ali za večanje obstoječega), oblast in to neinstitucionalizirano (nelegalno vendar legitimno, saj bi brez njenih nelegalnih posegov, posegov, ki so analogni posegu odrešitelja, ne bi bilo mogoče gospodarsko življenje), ter da mora biti inflacija, saj so samo inflacijske razmere naravni habitat podjetij tega sistema, kar je pomenilo, da so morale biti obrestne mere zadosti realno negativne, da bi lahko bila posojila v zadostni meri darila.

Ker so te posebne finance (na primer čudaške ali »cranky«, če uporabimo angleško besedo)⁸ bistvo plansko-tržnega ekonomskega sistema in so hkrati omogočale prenašanje stroškov na prihodnost, to je prikrivanje resnice vsem tistim, ki je niso hoteli videti, pride do streznitve šele tedaj, ko pride do zadostnega finančnega kolapsa – ko ni mogoče več ne videti resnice, čeprav bi si še tako želeli. Finančni kolaps je nujen. Na nek način je zapisan v embriju tretjega ekonomskega sistema v pričetku petdesetih let. S tem mislimo na primer na leto 1988, ko je to bilo že skoraj vsakemu vidno. Leti 1989 in 1990, ki ju obravnavamo posebej, sta poseben in tragičen dodatek. Zanju ne moremo reči, da sta bili nujno takšni, kakršni sta bili. Nista bili zapisani v embriju plansko-tržnega ekonomskega sistema.

Kar zadeva podjetja, če gremo k hipoteki, se kaže hipoteka v tem, da postopoma spoznavajo, da je njihova aktiva breme, ki ga ne morejo prenašati. Ne morejo namreč te aktivne vzdrževati ali ne morejo preprečevati njenega uničevanja. Prav tako postajajo breme dolgovi za tista podjetja, ki jih imajo več.⁹ Sicer pa je stanje podjetij glede velikosti tega bremena zelo različno. So podjetja, ki tega bremena ne občutijo, in podjetja, pokopana pod tem bremenom. To je prihajalo na dan postopoma, kakor je usihal pritok denarja v podjetja s posojili, ki so bila v veliki meri darila. V novih razmerah, brez dodatnega pritoka denarja v podjetja, podjetja ne morejo pokrivati vseh stroškov. Da tega dodatnega denarja ni več, je samo izraz tega, da ni mogoče več (ali je mogoče precej manj) prenašati stroškov na prihodnost.

Bankam, ki so bile pomembne pri procesu »permanentne prvotne akumulacije, družbenega kapitala« (oblast je namreč nelegalno vendar pa legitimno prek njih dajala velika posojila za gospodarsko vlaganje), sta se v naraščajoči inflaciji, ko se je pričelo zelo hitro in močno zmanjševati povpraševanje po denarju in finančnih oblikah nasploh, začela resno večati zamrznjenost in fiktivnost njihovih naložb. Banke so prikrivale fiktivnost in zamrznjenost svojih naložb z velikim pritokom denarja prek rasti bančnih vlog in posojil centralne banke. Pri realnem krčenju premoženjske bilance bank se je povečal delež zamrznjenih in fiktivnih naložb, kajti resnično so se lahko zmanjševale samo nezamrznjene in nefiktivne naložbe bank. Da bi banke ostajale nad vodo, mora centralna banka na široko zagotavljati njihovo likvidnost, da bi lahko prikrivale svojo nesolventnost. Manj ekspanzivna denarna politika postane usodna za banke. Pokaže se, da so nesolventne.

Pri centralni banki se hitro povečuje »črna luknja«, in sicer se kumulira izguba, ki je država ne pokriva, čeprav bi jo morala. Izguba se kumulira zaradi dolga do tujine in zaradi nanjo prenesenih »deviznih vlog« prebivalstva. Centralna banka lahko rešuje sebe, in sicer pokriva stroške obresti za dolg do tujine in za »devizne vloge« prebivalstva samo tako, da potaplja banke in te naprej podjetja, ki so njihovi komitenti. Del tega procesa je namreč pustil vidne sledove, in sicer tisti del, pri katerem se je prenašalo premoženje na zadolžena podjetja s posojili, danimi na podlagi zadolževanja centralne banke v tujini in »deviznih vlog« prebivalstva.

⁸ Temelj čudaštva je v nepriznavanju tistega, kar se priznava kot osrednji dosežek financ. J. Hicks pravi na primer takole: »Najbolj izredno odkritje v vseh teh fazah je bilo odkritje družbe z omejeno odgovornostjo, s katero je bilo omogočeno podjetjem, da pridejo do kapitala na ta način, da obljublajo investitorjem udeležbo pri profitu.« (A History of Economic Theory, Oxford University Press, Oxford 1969, str. 80).

⁹ Gre za to, da se pričlenja maščevati pušanje vsemar premoženjske bilance podjetij, ko ni mogoče več z velikim pritokom denarja v podjetja preprečevati, da ne bi premoženjska bilanca podjetij ustrezno vplivala na njihov račun uspeha ter izgube.

Na koncu smo pri državi. Država je skoraj ves čas (od pričetka osemdesetih let pa je to bilo celo uzakonjeno) formalno prakticirala politiko izravnane proračuna. Vselej je pobrala gospodarstvu (neposredni davki prebivalstva so bili ves čas nepomembni) in s posrednimi davki toliko, kolikor je potrebovala – in ves čas je bila draga. Če upoštevamo še, kaj je za to dajala gospodarstvu in državljanom, je bila še bolj draga. Gospodarstvu ni preostalo drugega, kot da poskuša to delno nadomestiti z zadolževanjem pri bankah – po realno negativni obrestni meri. Država je to omogočala, saj je vselej prej ali slej sankcionirala tako nastajajoče razmere z ustrezno ohlapno denarno politiko. Njena velika poraba, slaba kakovost storitev, ki jih je za te stroške dajala gospodarstvu in državljanom, in ohlapna denarna politika so se ji vračale v obliki njenega naraščajočega in dolgo časa nepriznanega dolga. Hipoteka delovanja plansko-tržnega ekonomskega sistema se tako kaže pri državi (federalni, republiški, občinski) kot velik in naraščajoč dolg. Ta dolg mora država priznati in ga pričiti servisirati, to je zanj plačevati obresti.

Konec leta 1988 je prišlo do spoznanja, da je treba potegniti črto pod dosedanja gospodarsko ureditev, priznati hipoteko, in sicer tako da to priznanje ne bo ležalo na nas kot breme, ki nas bo pokopalo.¹⁰ Odprta je bila pot za nastajanje trajnih virov sredstev podjetij, in sicer na podlagi premoženja, ki ga ima nekdo zunaj podjetja, kar je pomenilo, da je bila odpravljena temeljna pomanjkljivost dotakratne gospodarske ureditve. Od tod naprej bi moralo biti vse relativno lahko, in sicer sprememba družbene lastnine v lastnino in delavskega samoupravljanja v ureditev, kjer je nadzor nad podjetjem v rokah tistih, ki so lastniki podjetja. Vendar je dogajanje v letih 1989 in 1990 pokazalo, da je lahko tudi precej drugače. Ker je stanje, v katerem smo danes, v veliki meri posledica let 1989 in 1990, ju moramo obravnavati posebej.

3. Finance v letih 1989 in 1990

Namesto da bi država priznala svoje dolgove, da bi se pričele sanirati banke in prek njih preoblikovati družbena podjetja v podjetja – in sicer tako da bi se z ustavitvijo nadaljnje rasti trajnih virov sredstev podjetij, ki niso v zasebni lasti, odprla pot za nastajanje trajnih virov sredstev v zasebni lastnini in bi ti lastniki prevzeli nadzor v podjetjih – se pričnejo druge igrice. V ozadju teh iger je nerazumevanje preobrata, za katerega je bilo najvažnejše že opravljeno, ali želja pridobiti in utrditi oblast. Preobrat namreč nujno pomeni zrahlanje (zvezne) države, kajti izhod iz plansko-tržnega ekonomskega sistema ni mogoč na isti način, kakor je potekal izhod iz centralnoplanskega v pričetku petdesetih let. Partija ali oblast je takrat v bistvu ostala ista, kakor je bila do takrat. Spomnimo se, da je ta tretji ekonomski sistem ne samo omogočal, ampak terjal stalno neinstitucionalizirano poseganje oblasti, kajti sicer bi se gospodarsko življenje ustavilo. Politični pluralizem v običajnem smislu besede ni bil mogoč, kajti to bi pomenilo politično konkurenco med podjetji. Zdaj gre za to, da se oblast umakne iz gospodarstva. To pa seveda ni mogoče, če praznine, ki jo je polnila do sedaj oblast, ne prevzame tisti, komur to sodi v tržni ekonomiji. Zato je ustrezno, da govorimo o preobratu. Hkrati je razumljivo, čeprav ni opravičila, da do tega preobrata ne pride. Ovira je v politiki, ki se ni pripravljena umakniti na svoje področje.

¹⁰ Konec leta je s težavo in deloma in skrivaj prišlo v ustavo in zatem v zakone tisto, kar smo omenili, da se šteje kot osrednji dosežek financ.

Zrahlanje zvezne države ali države nasploh kot pogoj za prehod v tržni gospodarski sistem, kar smo omenili, pomeni postavitev ustreznega širšega okvira, v katerem se prepušča posameznim republikam (in potem v okviru republik posameznim podjetjem in posameznikom) iskanje ustrezne poti. Kakršna koli je že ta ustrezna pot, mora biti zanjo značilna avtonomija gospodarstva. Dirigirano ni mogoče rehabilitirati pripravljenosti za tveganje, kar edino lahko sprosti proces izhoda iz plansko-tržnega ekonomskega sistema. Preobrata tako ne more napraviti niti tisti, ki ne ve, za kaj gre, niti tisti, ki želi utrjevati svojo oblast.

In tako se prične leta 1989 naprej sprenevedanje, da ni mogoče ustaviti rasti inflacije, še manj pa je mogoče inflacijo znižati ali celo odpraviti, dokler novi sistem ne zaživi, če uporabimo geslo prejšnjih obdobj. Kakor da bi bila naraščajoča inflacija leta 1989 kaj drugega kot preprosto inflacija ali latinska inflacija. Paradigma se je pozneje v letu 1990 obrnila, da ni mogoče doseči, da bi nov sistem zaživel, zanj naj bi bili ustvarjeni že vsi institucionalni pogoji (kar je seveda tako daleč od resnice, kakor daleč od pravih ali ustreznih zakonov so zakoni o podjetjih, o bankah in o »družbenem kapitalu«),¹¹ če ne odpravimo inflacije.

Tako v letu 1989 v pričakovanju, da novi sistem zaživi (zanj naj bi bilo vse pripravljeno), inflacija narašča. Spodbuja jo zvezna vlada posredno in tudi neposredno z indeksacijo obrestnih mer, deviznega tečaja in svojih izdatkov. Poleg tega so v letu 1989 že skoraj vsi spoznali, kaj je realno pozitivna obrestna mera – pojavili so se finančni »strokovnjaki«, ki so se uveljavili ali postali »strokovnjaki« na ta način, da so znali izračunati, kolikšna mora biti nominalna obrestna mera, da bi bila realno pozitivna in ustrezno visoka – pri tem so seveda spregledali najpomembnejše, in sicer stopnjo tveganja. Indeksacija postane skoraj splošna. Čeprav ne gre za »zero sum game«, ampak za igro, pri kateri je vsota negativna, obstaja prostor za bogatenje nekaterih. Napihovanje vsega, visoke obrestne mere za vloge pri bankah in lažnih bankah, ki jih priporočajo finančni »strokovnjaki«, ker dajejo najvišje obrestne mere, prikriva pri bankah in drugih naraščajočo luknjo v aktivni premoženjske bilance.

Če ne bi dvomil o znanju tistih, ki se gredo politiko, bi posumil, da je oblast zavestno zapeljala v hiperinflacijo, da bi potem dosegla spektakularni uspeh, ko bo inflacijo relativno hitro in radikalno znižala,¹² in sicer za utrditev svoje oblasti.

Želeni ali načrtovani spektakularni uspeh se je sprevrgel, in to pričakovano in napovedljivo, v finančni kolaps. Za plače in državne izdatke je bilo vnaprej znano, da ne bodo pomenili sidra. Za denarno politiko je znano, da ne more biti učinkovita, če ni lastnika podjetja, ki egoistično skrbi za to, da se kapital kot kapitalna dobrina (»physical goods«) ne uničuje in da kapital kot sklad prinaša ustrezni donos. To velja vse dotlej, dokler ne pride do tolikšnega pomanjkanja denarja, da se prične v vedno večji meri razširjati nedenarna menjava. Tako je ostalo edino sidro v privezanosti dinarja na nemško marko, in sicer na način, ki je pomenil naraščajočo preценjenost dinarja.

Zaradi vsega tega in predvsem zaradi neobstoja lastnika podjetij, naraščajoče preценjenosti dinarja in na splošno neustrezne denarne politike – v kvantitativnem

¹¹ Za vzorec si lahko vzamemo, kaj se je porodilo po enem letu in pol »sistemskih sprememb«, če si ogledamo samo zakon o »družbenem kapitalu«. Kot pomoč pri razumevanju tega zakona pride v poštev razprava: I. Ribnikar, Nenačrtovani svet internega delničarstva in kvazi delniške družbe v mešani lastnini (Bančni vestnik, Ljubljana, 9, 1990).

¹² Mogoče so mislili na tisto, kar pravi na primer M. A. Kiguel in N. Levitan. Pravita namreč naslednje: »Hiperinflacija je podobna procesu popolnoma fleksibilnih cen in med brez kakršne koli nominalne rigidnosti in ima sposobnost zelo hitro odgovoriti na deflacijo. Inflacija postane balon, ki se lahko zelo hitro spusti.« (Inflationary Rigidities and Orthodox Stabilization Policies: Lesson from Latin America, The World Bank Economic Review, 3, 1988, str. 276).

smislu in v smislu mehanizma emisije denarja – se je radikalno spreminjalo jugoslovansko gospodarstvo v »flow« gospodarstvo ali gospodarstvo »tokov«. To je sicer bilo ves čas v določeni meri značilno za naše gospodarstvo, vendar se je v letu 1990 to radikaliziralo. Podjetja so uspešna in zadovoljna, če jim uspe pokriti variabilne stroške. Ko jih ne morejo več pokriti, se proizvodnja ustavi, če ne morejo dobiti posojil, s katerimi anticipirajo porabo zalog, ki jih predstavljajo osnovna sredstva podjetja. Ves čas do konca ni ustreznih reakcij, ker ni lastnika podjetij.

»Flow« ekonomija pomeni, da se podjetja obnašajo tako, kakor da nimajo osnovnih sredstev in trajnih virov sredstev. To pa pomeni, da se kapital uničuje, in sicer v višini amortizacije ali še več, če se podjetjem uspe zadolževati. Ker cena blaga ne pokriva stroškov kapitala in stroškov osnovnih sredstev, ne moremo jemati zaustavitve inflacije ali njenega precejšnjega zmanjšanja resno. Cene so na primer od konca leta 1989 do konca leta 1990 porasle samo za približno sto odstotkov, vendar te cene ne pokrivajo, kakor smo videli, pomembnega dela stroškov. In ta del, ki se ne pokriva, narašča. Zaradi tega postajajo za banke njihove naložbe vedno bolj zamrznjene in slabe. Nanje se prenaša značilnost podjetij. Likvidnost zagotavljajo, če je zadosten pritok denarja. Če centralna banka ne zagotavlja tega, so nelikvidne.

Tako se uničuje kapital podjetij, povečujejo se črne luknje v aktivih premoženjske bilance bank in s tem breme, ki ga bomo prek države prevzeli vsi državljani. Zaloge, ki jih predstavlja kapital, se črpajo. Vselej se najdejo novi vzroki za odlaganje preobrata. Gre navadno za »zgodovinske« razloge, kakor so volitve, plebiscit, utrditev oblasti. S tem se potrjuje ena od značilnosti naše in nam sorodnih ekonomij ali družb, da se skoraj popolnoma neobčutljive za finančne signale, ki so razvidni in ki pravijo, da se mora napraviti preobrat. Ti signali se preslišijo ali spregledajo, ker so to politično takšne družbe, da mora to slišati in videti predvsem ali samo tisti, ki je na vrhu. V normalnih družbah na najmanjše signale takoj reagira množica lastnikov podjetij ali kapitala, da bi preprečili nadaljnje uničevanje svojega premoženja. Zato lahko morda rečemo, da še nikjer v Jugoslaviji ni prišlo do preobrata, govorjenje o dveh ekonomskih sistemih nima osnove, zaradi tega da ne bi prihajalo do ustreznih reakcij množice posameznikov. Do reakcij mora priti šele takrat, ko bo oblast mislila, da se je že etablirala (kakor da se lahko etablira oblast v demokraciji, saj mora biti vsaka oblast začasna, dokler je ne zamenja druga), to pa pomeni nikdar ali takrat, ko bodo izčrpane vse rezerve – ko bo prišlo do splošnega obubožanja in socialnih nemirov.

Videti je, da bodo izginile prednosti, ki smo jih imeli v primerjavi s centralnoplanskimi ekonomijami, ko gre za prehod v tržno ekonomijo. Finančni kolaps, ki se je pričel relativno zgodaj kot opozorilo, kaj se dogaja in kaj moramo napraviti, ni bila informacija, ki bi jo bilo vredno resno vzeti. Tako prihajamo na tisto, kar je značilno za centralnoplanska gospodarstva, in sicer na materialno uničevanje gospodarstva. Rezerve, ki jih predstavlja kapital, se črpajo, trg, kakršen koli je že bil, razpada, uvaja se nedenarna menjava in hkrati z njo lokalni denar. Ker je denar predvsem komunikacijsko sredstvo, usihajo komunikacije znotraj Jugoslavije in tudi znotraj ožjih področij tudi na gospodarskem področju.

Tako prehaja plansko-tržni sistem v zadnjo fazo. Ta faza je ne samo finančni, ampak tudi materialni kolaps. Sicer pa se je ta sistem pričel z relativno uspešnostjo in propulzivnostjo, ker je nadomestil centralnoplanski gospodarski sistem. Kmalu se prične prenašanje stroškov na prihodnost z naraščajočim in vse dotlej nepriznanim državnim dolgom (uvredba »deviznih vlog« za prebivalstvo je bila koncesija,

ker je šlo za nekaj v nasprotju z ideologijo ureditve, in sicer koncesija, da bi se olajšalo in počakalo, da »sistem zaživi«), zatem z zadolževanjem v tujini, z dezinvesticijami na področjih z osnovnimi sredstvi dolge življenjske dobe, zatem v vedno večjem obsegu z dezinvesticijami nasploh, kar pomeni že prehod v »flow« ekonomijo, ki preide, ko so rezerve, ki jih predstavlja kapital, izčrpane, v čisto kreditno ekonomijo.¹³ Vendar pa čista kreditna ekonomija ne daje blaga. Hiperinflacija in pomanjkanje blaga ustvarjata razmere za nasilen in negotov preobrat.

V zadnjih dveh letih, po prvem in odločilnem preobratu konec leta 1988, so zamujena vsa opozorila, ki so prihajala od uničevanih čudaških financ, in sicer namenoma ali iz neznanja. Ostaja zelo malo časa, da se prepreči nasilen in negotov preobrat, ki ga bo izsililo materialno uničevanje družbe. Tako obliko preobrata lahko prepreči samo preobrat, ki se ves čas odlaga, in sicer preobrat s preobrazbo družbene lastnine v lastnino (ali »družbenega kapitala« v kapital) in z očiščenjem ter preobrazbo bank. Denarni sistem mora igrati pri tem podrejeno vlogo, saj verjetno ne bo šlo brez paralelnega denarja za funkcijo vrednostne enote (»unit of account«) in za funkcijo merila za odložena plačila (»standard of deferred payments«).

Preobrat pomeni odprtje za pritok zasebnega premoženja ali kapitala. S tem pritokom dobivajo podjetja lastnike, ki prevzemajo nadzor in egoistično skrb za premoženje v svoje roke. S tem so ustvarjeni pogoji za pripravljenost prevzeti tveganje in s tem se vpelje normalno obnašanje. Za ta preobrat ne potrebujemo strokovnih nasvetov tujcev ali pa pilotskih študij.¹⁴ Način preobrata postaja samo-umeven za tistega, ki resnično želi preobrat. Zaradi tega o tem ni treba pisati v tej razpravi.

Končati moramo s financami. Ne glede na nenavadnost ali čudaštvo naših financ že dolgo tega prihajajo signali s finančnega področja, da se gospodarstvo uničuje – da jemo rezerve, ki so za vsako družbo kapital. To bi morali že dolgo tega, vsaj od začetka leta 1989, vzeti resno. Takrat bi namreč to lahko vzeli resno, ker je nastala nepopravljiva ali nezamašljiva luknja v plansko-tržnem ekonomskem sistemu. Alternativa nasilnemu in negotovemu preobratu ne bo več dolgo na voljo.

¹³ To bi na primer bilo stanje, ko se vedno večji del plač izplačuje na podlagi bančnih posojil. Aluzija je na »pure credit system«, ki je sicer nekaj drugega, kar lahko najdemo pri K. Wicksellu (Lectures on Political Economy, Volume II: Money, Routledge & Kegan, London, 1935).

¹⁴ Vsaka predvidena rešitev na mikro ravni mora biti makroekonomsko ali finančno možna. O možnostih, ki jih dovoljujejo finance, je mogoče najti v razpravi: Privatizacija za začetnike (Gospodarski vestnik, Ljubljana, št 44–47, 1990).

Različni modeli privatizacije družbene lastnine

Privatizacija v postsocialističnih družbah ni primerljiva s privatizacijo v razvitih tržnih družbah (nerazvitost tržnih institucij, omejenost menedžerskih sposobnosti, majhna finančna moč prebivalstva, kritična velikost javnega sektorja, potrebna hitrost privatizacije, nizka ekonomska učinkovitost gospodarjenja in podoba). V določeni meri bi lahko uporabili izkušnje nekaterih nerazvitih držav (Turčija, Indija, Južna Koreja . . .), vendar je tudi tukaj privatizacija bolj namenjena spremenjanju neučinkovitosti javnega sektorja, zmanjšanju proračunskih primanjkljajev držav, zmanjšanju fiskalnih obremenitev zaradi liberalizacije gospodarstva (Bienen, Waterbury, 1989). V obstoječih postsocialističnih državah (Poljska, Madžarska, Češka in Slovaška) obstajajo različni teoretski koncepti privatizacije in praktični predlogi njene uresničitve. Poenostavljeno bi jih lahko razdelili v dve osrednji skupini:

a) privatizacija preko etatizacije (koncept državnih agencij in skladov privatizacije, koncept državnega holdinga);

b) privatizacija preko svobodne razdelitve družbenega kapitala (koncept voucherjev, koncept delitve delnic prebivalcem ali določenim finančnim institucijam).

Primerjalna analiza temeljnih dilem privatizacijskih procesov v postsocialističnih družbah glede ciljev privatizacije, prodaje ali svobodne delitve družbenega kapitala, centralizirane ali decentralizirane privatizacije, modelov in metod privatizacije, hitrosti privatizacije, vrednotenja podjetniškega premoženja, višine prodajne cene, prisvajanja kupnine, nadzora med privatizacijo, primarnosti liberalizacije in restrukturiranja podjetij, povezanosti privatizacije in denacionalizacije in podobno pušča dejansko malo manevrskega prostora za realističen model privatizacije. Dejansko so samo tri realne možnosti:

a) generični razvoj zasebnega sektorja, povečanje konkurence med zasebnim in državnim (družbenim) sektorjem, liberalizacija ekonomske politike (predvsem zunanje konkurence) in izboljšanje upravljanja v javnih podjetjih (Kornai, 1990);

b) razdelitev družbenega kapitala na različne družbene subjekte (Hinds, 1990; Lewardowski, Zsomburg, 1990; Milanović, 1990; Lipton, Sachs, 1990; Kalodera, 1990);

c) ustavitev rasti poslovnih skladov družbenih podjetij in privatizacija novega kapitala, ki priteka v podjetje (Ribnikar, 1990).

V Jugoslaviji bi lahko različne pristope k privatizaciji sistematizirali v tri skupine:

1. Prvo skupino predstavljata dva vladna programa privatizacije: program ZIS-a (Markovičev program) in IS-a Slovenije (Mencingerjev program). To sta edina programa, ki imata zakonsko osnovo (do sedaj še ni bil sprejet slovenski zakon) in ki sta pripeljana do ravni operacionalizacije. Njuno bistvo je prodaja družbenega kapitala v podjetju ob določenih popustih in oblikovanje agencije in sklada za privatizacijo, ki spremljata, nadzirata, organizirata in omogočata privatizacijo, prevzemata del neprivatiziranih delnic in podobno.

Vendar so med obema pristopoma bistvene razlike:

a) v številu privatizacijskih metod (slovenski zakon ponuja 3 avtonomne metode privatizacije, privatizacijo pod nadzorom agencije in neposredno privatizacijo v okviru agencije);

b) v vrednotenju podjetja (slovenski zakon upošteva tri različne osnove: knjigovodstvo vrednost za podržavljena podjetja, korigirano knjigovodsko vrednost za interno delavsko privatizacijo, oceno realne vrednosti za neposredno privatizacijo);

c) v popustih pri odkupu podjetja (slovenski predlog vključuje tudi državljane in ne samo delavce, popust je 30%, maksimalen popust je 40% in največ 20.000 DEM);

d) v oblikovanju državnih investicijskih skladov, kjer država prevzema nadzor (posredno z upravnimi odbori, neposredno s prodajo in varstvom družbene lastnine v podjetjih).

Zvezni zakon o družbenem kapitalu priznava zgolj knjigovodsko vrednost, omogoča nakup na posojilo, uporablja interne delnice (nekomercialni vrednostni papirji), dopušča dvojno lastnino v podjetju (družbeno-kolektivno), kupnina ostaja v podjetju. Očitno so pomanjkljivosti tega zakona predvsem v internih delnicah, dvojni lastnini podjetja, enotnem modelu privatizacije. Slovenska vlada je nasprotno uveljavila t. i. koncept nadzorovane decentralizirane privatizacije, ki v enkratnem procesu lastninjenja družbenega kapitala določi lastnika in odpravi družbeno lastnino. Oba pristopa temeljita na decentraliziranih odločitvah podjetja in uveljavljata sistem prodaje s popusti, le da je slovenski zakon o privatizaciji mnogo bolj omejitven kot zvezni, v bistvu pa predstavlja model Markovičevega zakona enega izmed predlaganih modelov v slovenskem zakonu o privatizaciji (interna privatizacija).

2. V drugo skupino sodijo programi, ki se zavzemajo za razdelitev družbenega kapitala na različne ekonomske subjekte. V tej skupini je Buvačev predlog z voucherji (Buvač, 1990) in Kaloderin program privatizacije družbene lastnine (Kalodera, 1990). Druga skupina se razlikuje od prve predvsem po zagovarjanju hitre privatizacije, podpori tržnih institucij (predvsem trga kapitala in tržne konkurence), omejeni vlogi države in enostavnosti pristopa. Ta skupina predlogov nima institucionalne podpore, ker ne povečuje ekonomske učinkovitosti podjetij, razdelitev premoženja ni ekonomsko utemeljena, transakcijski stroški so visoki, logistika razdelitve je zapletena, »pravičnost« enakomerne delitve prebivalstvu je zgolj navidezna, ne obstajajo razvite tržne, predvsem finančne institucije in podobno.

Kalodera predlaga razdelitev družbenega kapitala med državo (delež države je sorazmeren s kapitalno intenzivnostjo dejavnosti), zaposlenim, poverjenikom (posebne banke), del kapitala pa bi se ponudil na trgu za pravo privatizacijo (do 20%). Lastnina se torej niti ne poklanja niti ne prodaja, temveč enostavno vsi neposredni in posredni ustvarjalci dobe »sorazmerne« deleže. Model nima jasno razčlenjenih meril za določanje deležev posameznih subjektov – lastnikov, temveč skuša to opraviti neposredno: zaposleni dobe glede na delovna leta in kvalifikacije, država (s pomočjo razvojnega sklada in holdinga kot italijanski IRI) sorazmerno z opremljenostjo dela, »debt equity swap« je sestavni del dogovora med dolžniki in upniki, delež za trg je racionalno opredeljen ostanek in je namenjen za dokapitalizacijo podjetja. Privatizacija je decentralizirana, izhodišče je knjigovodska vrednost, delnice so predmet nakupa in prodaje (spekulativnost preprečujejo ukrepi fiskalne politike), privatizacijske procese pa nadzira republi-

ška komisija. Osrednja vloga republiške agencije je nadzor nad privatizacijskimi procesi in posredovanje pri sanaciji podjetij.

Buvačev program je opredeljen v dobri tradiciji ekonomskega liberalizma (Friedman) in predlogov, ki jih zagovarjajo tudi nekatere svetovne institucije (Svetovne banke – Hinds) in države (Češka in Slovaška – Klaus). Bistvo tega predloga je preprosto: skupna vrednost družbene lastnine se spremeni v delnice in dobi protivrednost v voucherjih (investicijski kuponi, boni), ki se enakomerno razdelijo na prebivalce, da bi z njimi lahko kupili delnice podjetij. Celotna operacija temelji na tržni igri ponudbe in povpraševanja, trgu kapitala in svobodni izbiri posameznika, s čimer niso potrebni nikakršni prisilni odkupi, popusti, preračunavanje lastniških deležev in podobno. V prvem krogu bi se zamenjevali samo voucherji in delnice in šele v drugem krogu se delnice prodajajo na borzi, medtem ko se neizenačenost ponudbe in povpraševanja po delnicah posameznih podjetij ureja prek več krogov izdaj delnic in prilagajanja ravni cen delnic. Transakcija (23 milijonov lastnikov, 26.000 podjetij) poteka prek finančnih institucij (investicijske banke, pokojninski skladi, skupni skladi, posredniške finančne ustanove . . .), medtem ko bi za klasična javna podjetja lahko prebivalcem neposredno izdajali delnice. Ekonomske funkcije države so pri takšni operaciji omejene na pravno servisiranje in sanacijo bančnega sistema (državni dolg, proračunski primanjkljaj, ki bi omogočil preobrazbo kreditnih aranžmajev v lastniške oblike (debt equity swap).

3. Tretjo skupino predstavlja Ribnikarjev program (Ribnikar, 1990), ki je bil do sedaj opredeljen na ravni abstraktno teoretske analize, vendar pa zasluži pozornost zaradi svojega realističnega pristopa. Bistvo tega predloga je blokiranje nadaljnje rasti »družbenega kapitala« s prenosom tega kapitala s podjetja na kateri koli »zunanji sklad«, ki ni nujno državni sklad. Novi lastnik mora namreč izpolnjevati določene lastnosti: donos kapitala ne sme trajno vlagati v podjetje, na temelju prisvojenega »družbenega kapitala« nima trajne pravice do upravljanja (pravica do posredovanja v podjetju je omejena pri neplačevanju dividende ali pa pri veliki statusni spremembi podjetja ali pa pri klasični privatizaciji). Družbeni kapital je s tem postal »javni kapital« in lastninske pravice nad njimi pripadajo vsem državljanom in se lahko kasneje razdelijo ali drugače privatizirajo. Radikalnost rešitve je na drugi strani: v odpiranju podjetja za novi kapital in pravo privatizacijo, ki prinaša tudi upravljalске pravice v podjetju. Dokler v družbenih podjetjih ni zasebnega lastnika kapitala, se profit deli med delavce in »lastnike« družbenega kapitala (različni modeli delitve profita, dogovorjena dividenda na participativne prednostne delnice). »Družbeni kapital« je v podjetju razdeljen na t. i. participativne prednostne delnice (participacija pri profitu – na primer do 25%) in običajne (neparticipativne) prednostne delnice, ki omogočajo relativno nizko višino dividende (2–3%). Še pomembnejša pa je na tej podlagi delitev tveganja med javnim in potencialnim zasebnim kapitalom.

V zadnjih desetih letih je po nepopolnih podatkih Svetovne banke proces privatizacije pričelo od 3000 do 4000 podjetij, ki so bila privatizirana posamično (case by case model), celotna količina privatiziranega kapitala pa je še vedno zanemarljivo majhna v primerjavi z javnim kapitalom ali pa celotnim aktivnim kapitalom (World Bank, 1989). Poleg tega pa niso razvite nekatere temeljne predpostavke privatizacije: stabilnost cen, visoka kupna moč, razvit zasebni sektor, razvite finančne institucije, stabilen pravni sistem, bogate podjetniške izkušnje in podjetniška kultura ter podobno. Privatizacija v postsocialističnih družbah ne izpolnjuje nobenega od teh predpostavk: privatizira se na tisoče podjetij (v Jugoslaviji na primer okoli 20.000), operacija privatizacije je obsežna in mora biti čim

hitrejša, privatizira se večinski del aktivnega kapitala, ne obstajajo niti makro niti mikroekonomske predpostavke privatizacije. Privatizacija tako postaja predvsem politična zahteva z majhnimi možnostmi za hiter in učinkovit zasuk postsocialističnega gospodarstva.

Temeljno vprašanje izbire modela privatizacije in privatizacijskih metod je odvisno od makroekonomskih in političnih predpostavk privatizacije (stabilizacijski programi, politično ekonomski ciklusi) ter racionalnega politično ekonomskega pričakovanja prebivalstva (na to opozarjata na primer analizi Beksiak, Gruszeki, Jedrszczyk, Winiecki, 1990, Blue Ribbon, 1990). Med makroekonomske predpostavke privatizacije lahko uvrstimo: stabilnost cen, nadzor nad nezaposlenostjo, normalizacija finančnega sistema in liberalizacija pravnega sistema.

1.) Protiinflacijski ukrepi (restriktivna denarna politika, visoke obrestne mere) so lahko povsem nasprotni privatizacijskim interesom, čeprav je na drugi strani stabilizacija cen in prihodnjih pričakovanj glede donosa kapitala *conditio sine qua non* vsake privatizacije. Protiinflacijski ukrepi so kratkoročno primarni in jih ne moremo nadomestiti z dolgoročnimi spremembami lastninskih pravic.

2.) Visoka brezposelnost (20% ali več) je običajno prav tako povezana s procesi privatizacije (večja učinkovitost na podjetniški ravni) in posledicami stabilizacije (padec proizvodnje). Nezaposlenost predstavlja enega izmed največjih socialnih in političnih nasprotovanj privatizaciji, zato ji je treba posvetiti posebno pozornost. Nezaposlenost po ekonomskem šoku (stabilizacija, privatizacija) se lahko rešuje na različne načine:

a) z uporabo švedskega socialnega modela, ki temelji na podjetniški aktivizaciji brezposelnih in povezovanju socialne pomoči in aktivnega vključevanja nezaposlenih v podjetniške programe države ali posameznikov (Jackman, Layard, 1990);

b) z uporabo t. i. welfare mixa (Evers, Wintersberger, 1988) ki zahteva drugačno učinkovanje različnih sektorjev družbenih dejavnosti (komercialnega, korporacijskega, javnega, volonterskega, neformalnega ...) in zagotavlja nestandardne oblike storitev, ki jih lahko dobe brezposelni;

c) z uporabo rotacijskega pravila (občasne brezposelnosti), ki delavce ponovno vrača v delovni proces, hkrati pa znižuje stroške na podjetniški ravni (Gershuny, 1988).

3.) Liberalizacija pravnega sistema mora dopustiti določeno stihijskost razvoja zasebnega sektorja (rast novih podjetij) in vzpostavljanje nove konkurenčnosti. Obsežno administriranje kot način uvajanja privatizacije je velika nevarnost za sodoben razvoj podjetništva. Državni nadzor bi veljalo na tem področju zagotavljati predvsem posredno – s fiskalno vlogo (tudi tukaj bi bila prvi dve leti nova zasebna podjetja brez fiskalnih obremenitev) in večjo vlogo konkurence (nova industrijska politika temelji na povečevanju notranje in zunanje konkurenčnosti gospodarstva).

4.) Privatizacija javnega sektorja je mogoča, če se povečujejo prihranki prebivalstva. To pa je mogoče z zmanjšanjem davčnih omejitev (spodbujanje nakupa vrednostnih papirjev) ali pa povečanjem dohodkov (zaradi protiinflacijskih ukrepov je nujna omejitev rasti dohodkov). Odločitev o vlaganju je rezultat »racionalnih pričakovanj« varčevalcev, ali alternativne oblike premoženja (devizne vloge) v danem trenutku veljajo več kot podjetniške delnice in kakšne so njihove likvidnostne preference. Ob pričakovani devalvaciji, visokih obrestnih merah in nizki učinkovitosti podjetij je zelo malo možnosti za normalen nakup delnic. Financiranje privatizacije je zato pri prebivalstvu odvisno predvsem od varčevanja ali pa

aktiviranja zasebnega premoženja prebivalstva. Omejeno varčevanje in negativno racionalno pričakovanje prebivalstva sta zato zelo pomemben omejitveni dejavnik privatizacije.

Osrednje ovire uvajanja privatizacije bi lahko sistematizirali v naslednje skupine:

a) ekonomska destabilizacija (inflacija, brezposelnost, negativna rast proizvodnje);

b) finančna omejenost (nizka plačilna sposobnost prebivalstva, majhni prihranki, nerazvitost finančnih instrumentov in institucij);

c) upravljalška struktura podjetij (politična moč »delavskih svetov« in odpor obstoječih menedžerskih skupin, nejasna odgovornost državnih organov, menedžerjev in delavcev pri temeljnih lastninskih funkcijah);

d) racionalna pričakovanja prebivalstva (presoja tveganja, tradicionalno nezaupanje, povečano pomanjkanje blaga, majhno premoženje in tekoči dohodki, visoke likvidnostne preference);

e) politična in socialna nestabilnost (visoka nagnjenost k administrativnim in avtoritativnim rešitvam, egalitarni sindrom, politično ekonomski diletantizem novih demokratično izbranih oblasti, visoka politična tveganja za vlaganje kapitala).

Dosedanji operativni programi privatizacije v Jugoslaviji niso bili uspešni. Markovičev model internih delnic je zaradi problematičnega povezovanja internih delnic in plač ter zaradi netransferibilnosti internih delnic doživel politični in ekonomski neuspeh. Podobno velja za začetek uporabe slovenskega programa, ki praktično onemogoča interno privatizacijo (visoki kriteriji na ravni podjetja) in prav tako z drugimi ukrepi že na začetku, nevarno politično onemogoča privatizacijski proces (Elan, Trend...). Hrvaški predlog uvaja neperspektivne rešitve močne državne intervencije in blokiranja institucionalnih sprememb na ravni podjetja. Republiške vladé so očitno pozabile, da je privatizacija primarno političen proces, saj je njen uspeh odvisen predvsem od racionalnih ekonomskih pričakovanj prebivalstva o sedanjih in prihodnjih političnih procesih.

Dosedanja praktična in teoretska spoznanja in izkustva dokazujejo, da je mogoče vzpostaviti naslednje smeri možne in uspešne privatizacije:

a) privatizacija mora biti hitra in decentralizirana, saj je največja politična nevarnost postsocialističnih družb v ekonomski blokadi sistema (status quo) in močni »prehodni« etatizaciji;

b) ekonomski proces privatizacije je treba čim bolj osvoboditi neposrednih nadzornih mehanizmov (centralizacija nadzornih funkcij v agenciji za privatizacijo), tako da se država (agencija) omejuje zgolj na ustvarjanje in spodbujanje privatizacijskih ukrepov;

c) posredno usmerjanje privatizacijskih tokov prevzemajo tržne institucije (posebno finančne), tržni konkurenčni mehanizmi (notranja in zunanja konkurenca), fiskalni sistem (davčna politika), posojilna politika (obrestna mera);

d) država mora spodbujati privatizacijo s svojo socialno politiko, ki temelji na spodbujanju brezposelnih k podjetniškemu delovanju, drugačni vlogi socialne države in čim večjem prepuščanju reševanja socialnih problemov na ravni podjetja;

e) privatizacijski proces mora uporabljati mešane pristope privatizaciji tako na temelju prodaje (mala in srednja podjetja) ter razdelitve (zaposleni, institucionalni lastniki);

f) začetni korak privatizacije je vzpostavljanje korporativne strukture podjetja

(srednja in večja podjetja): podjetja postanejo s pravno določbo države kapitalska podjetja, upravne odbore v njih pa določajo državna agencija (po nemškem zgledu Treuhandanstalt) in delavski svet za določeno obdobje (na primer v modelski obliki: 55% zunanjih – državnih in 45% notranjih – delavskih predstavnikov);

g) 20% (poljski predlog) delnic se razdeli delavcem menedžerjem in upravne- mu odboru po merilih, ki jih oblikuje upravni odbor, da bi dosegel politično soglasje in ustrezen motivacijski mehanizem racionalnejšega upravljanja v podjetju (delnice so prenosljive in komercialne ob določenih administrativnih omejitvah podjetja in fiskalnih omejitvah podjetja);

h) $\frac{1}{2}$ delnic se distribuira v pokojninske sklade kot prednostne in participativ- ne prednostne delnice, ki omogočajo postopno oblikovanje kapitalskih pokojnin- skih skladov namesto tekoče proračunske redistribucije dohodkov;

i) $\frac{1}{2}$ delnic se distribuira na preostale javne investicijske sklade v obliki pred- nostnih in participativnih prednostnih delnic, ki se lahko kasneje distribuira- jo v obliki komercialnih delnic po voucher modelu na vse prebivalce;

j) ostanek delnic družbenega kapitala se ponudi trgu kapitala po določeni ceni, ki jo upravni odbor določa na temelju poslovne politike in tržnih meril, novi lastniki pa dobe prednostne ali participativne prednostne delnice;

k) preostala pasiva podjetja, posebno z vidika bančnih posojil, se konvertira v lastniške deleže bank (debt equity swap), s čimer nekatere poslovne banke posta- nejo investicijske banke, podjetja pa se približujejo lastninski strukturi, ki jo poz- namo iz nemškega gospodarskega sistema:

1) priliv svežega kapitala na temelju izdaje običajnih delnic in drugih oblik vrednostnih papirjev omogoča pravo privatizacijo, saj so z razdelitvijo poslovnega sklada podjetja radikalno odprta, novi lastniki pa dobe vse upravljalске pravice v upravnih odborih podjetja (razen 20%, ki pripada delavcem).

Prodaja družbenega kapitala in postopna privatizacija v bistvu blokirata spre- membo gospodarske strukture in normalizacijo financ postsocialističnega gospo- darstva. Dvojnost gospodarske strukture, kjer na ravni podjetja delujeta hkrati družbeni kapital in zasebni kapital, lahko vodi do radikalnih lomov v gospodarski strukturi in globalnem makroekonomskem neravnovesju gospodarstva. Zaradi omejenih finančnih možnosti prebivalstva, visokega tveganja, odprtih možnosti za financiranje avtonomnega zasebnega sektorja (predvsem stanovanjskega gospo- darstva) ni mogoča hitra in učinkovita prodaja družbenega kapitala. Alternativne rešitve vodijo v začasno državno lastnino ali v delničarstvo zaposlenih. Prva mož- nost je nespremenljiva, ker bi s tem samo reproducirali nižjo učinkovitost javnega sektorja v primerjavi z zasebnim (Kovač, 1989), občasna etatizacija pa bi se lahko nevarno podaljševala tudi v prihodnost (Lipton, Sachs, 1990). Druga možnost lahko vodi do samoupravnega podjetja in njegove neučinkovitosti (Prašnikar, 1989), ki je teoretsko in praktično dovolj raziskana in jasno opredeljena.

V našem pristopu smo želeli združiti nekaj povsem praktičnih prednosti različ- nih teoretskih in praktičnih pristopov. V ospredju je načelo delitve družbenega premoženja in ne prodaje, ker menimo, da povpraševalna stran preprosto ne dopušča prodaje in ne more biti dovolj hitra, da bi bila možna in učinkovita. Privatizacija temelji na uveljavljanju trga kapitala, ki pa ga v začetni fazi razvoja oblikujejo institucionalni delničarji in ne toliko posamezniki. Velika razpršenost delnic in nerazvit trg kapitala ne omogočata niti ustrezne koncentracije upravljal- skih pravic v podjetjih niti učinkovite mobilnosti alokacije kapitala. Zato je edina možnost razvoj institucionalnega delničarstva, ki sprva nadomešča državo (kasne- je je mogoče uporabiti najbolj radikalno tržno varianto z voucherji ravno pri teh

institucionalnih delničarjih) ali pa se ponuja kot alternativa (zasebni investicijski skladi, zasebne komercialne banke). Z upravljalškega vidika podjetje prevzamejo trije subjekti: delavci, država prek investicijskih skladov (v obliki prednostnih participativnih delnic) in novi vlagatelji (banke, druge pravne in fizične osebe), pri čemer lahko uporabimo tudi načelo »večinskega deleža«, ki ga po francoskem vzoru priporočata tudi Sachs in Lipton.

Pri vseh procesih privatizacije je najpomembnejše, kako aktivirati zaposlene, delavce in menedžment, da bodo učinkovito gospodarili in pridobivali profit. Delavsko delničarstvo je lahko pri tem delna spodbuda, nikakor pa ne končna rešitev privatizacije. Pri menedžerskih odkupih podjetja (menedžerske oz. podjetniške skupine prevzemajo nadpovprečen delež) obstaja največja nevarnost v prizadevanju vodilnih struktur, da s slabšim poslovanjem najprej znižajo vrednost podjetja, ki bi ga potem odkupili. V različnih alternativnih modelih delitve dobička (profit sharing system) pa si morajo menedžerske skupine najprej prizadevati za uspešno poslovanje (dobiček), da bi tako izboljšale svoj finančni položaj v podjetju.

Podobna nevarnost preži v prevladujočem prerazdeljevanju premoženja namesto pridobivanja novega kapitala. Sporna je tudi relativna zaprtost finančnih operacij na ravni podjetja oziroma med podjetjem in državo, (agencijo, skladom), ki onemogoča pravo uveljavljanje trga kapitala. Podobno velja tudi za reprivatizacijo oziroma denacionalizacijo. Njen smisel je v odpravi preteklih krivic pri »revolucionarnem« odvzemanju premoženja. Vendar pa povsod tam, kjer ni mogoča vrnitev v naravi (kmetijstvo, gozdarstvo, stanovanjsko gospodarstvo), ostaja zgolj možnost za postopno vrnitev odškodnine (državne obveznice, delnice sklada, delnice v prvotno nacionaliziranih podjetjih). V nobenem primeru pa ne bi smelo reševanje tega zapletenega procesa reprivatizacije ustaviti same privatizacije in podjetniškega prestrukturiranja. Zato bi morala država v svojih skladih ali pa na ravni podjetja ohraniti določen delež premoženja, ki bo namenjen tem mejnim primerom. Skratka, nove rešitve ponujajo vedno nove dileme. Proces privatizacije je namreč povsem odprt političnoekonomski proces, za katerega lahko velja skromno pravilo: najboljši so pragmatični in ekonomsko učinkoviti ukrepi.

LITERATURA:

1. Bajt, A. (1988), *Samoupravna oblika družbene lastnine*, Globus, Zagreb.
2. Bienen, H., Waterbury, J. (1989), *The Political Economy of Privatization in Developing Countries*, *World Development*, vol. 17, no. 5.
3. Bersiak, J., Gruszczy, T., Jedraszcyk, A., Winiecki, J. (1990), *The Polish Transformation: Program and Progress*, CRCE, London.
4. *Blue Ribbon* (1990), *Hungary in Transformation to Freedom and Prosperity*, Blue Ribbon Commission, Project Hungary, Hudson Institute, Herman Kahn Center, Indiana.
5. Brus, W. (1985), *Socialism – Feasible and Viable*, *New Left Review*.
6. Buvač, D. (1990), *Povratak u kapitalizam START*, Zagreb, br. 568.
7. Estrin, S., Svejnar, J., Moore, R. (1988), *Market Imperfection, Labour Management and Earnings Differentials in a Developing Economy*, *Quarterly Journal of Economics*.
8. Evers, A., Wintersberger, H. (1988), *Shift in Welfare Mix*, *European Centre for Social Welfare Training and Research*, Vienna, mimeo.
9. Gershuny, J. (1988), *Social Innovation and the Division of Labour*, Oxford University Press, Oxford.
10. Gordon, O. J. (1989), *Country Privatization Strategy Guidelines*, Center for Privatization, Washington.
11. Hinds, E. (1990), *Issues in the Introduction of Market Forces in Eastern European Socialist Economies*, *World Bank*, mimeo.
12. Horvat, B. (1989), *ABC jugoslovenskog socijalizma*, Globus, Zagreb.
13. Gligorov, V. (1989), *Rizik, svojina i poduzeće*, *Naše teme*, br. 5.
14. Jackman, R., Layard, R. (1990), *The Real Effects of Tax-based Income*, *Scandinavian Journal of Economics*, vol. 92, no. 2.

15. Kalodera, D. (1990), *Putevi preobrazbe društvenog vlasništva, Opatija, mimeo.* –
16. Kovač, B. (1986), *Promene u savremenom kapitalizmu i njihov uticaj na socijalizam kao svetski proces, Naše teme, br. 7-8.* –
17. Kovač, B. (1989) *Privatizacija i preduzetništvo kao pravci reforme, Privreda u reformi, zbornik, Ekonomika, SEJ, Beograd.* –
18. Kovač, B. (1990), *Rekvjem za socializem, DZS, Ljubljana.* –
19. Kornai, J. (1990), *The Road to a Free Economy, Shifting from Social System, The Example of Hungary, W. W. Norton, New York.* –
20. Korže, U., Simoneti, M. (1990), *Privatization in Yugoslavia, Privatization in Eastern Europe, Ljubljana, mimeo.* –
21. Lavoie, D. (1985), *Rivalry and Control Planning, The Socialist Calculation Debate Reconsidered, Cambridge University Press, Cambridge.* –
22. Labus, M. (1987), *Društvena ili grupna svojina, Naučna knjiga, Beograd.* –
23. Lipton, D., Sachs, J., *Privatization in Eastern Europe, The Case of Poland, WIDER, Helsinki, mimeo.* –
24. Lewandowski, J., Szomberg, J. (1989), *Property Reform as a Basis for Social and Economic Reform, Communist Economies, vol. 2, no. 3.* –
25. Milanović, B. (1990) *Privatization in Post-Communist Society, World Bank, mimeo.* –
26. Mises, L. (1979), *Socialism. An Economic and Sociological Analyses, Liberty Classics.* –
27. Popović, S. (1989), *Pravci promena ekonomskog i političkog sistema Jugoslavije, Ekonomska misao, br. 1.* –
28. Prašnikar, J. (1989), *Delavska participacija in samoupravljanje v deželah v razvoju, Komunist, Ljubljana.* –
29. Prašnikar, J., Svejnar, J. (1988), *Economic Behaviour of Yugoslav Enterprises, Advances in the Economic Analyses of Participatory and Labour-Managed Firm, no. 3.* –
30. Petrin, T. (1981), *Analiza vzrokov koncentracije organizacijskih enot v industriji in v trgovini Jugoslavije v letih 1954-1978, Ekonomska fakulteta, Ljubljana.* –
31. Rus, V., Adam, F. (1986), *Moč in nemoč samoupravljanja, CZ, Ljubljana.* –
32. Ribnikar, I. (1990), *Privatizacija, kakor si jo moramo in moremo privoščiti, CISEF, Ekonomska fakulteta, Ljubljana.* –
33. Svejnar, J. (1982), *Employee Participation in Management, Bargaining Power and Wages, European Economic Review, vol. 18, no. 3.* –
34. Vahčić, A. (1989), *Podjetniško prestrukturiranje, YUGEA, Ljubljana.* –
35. World Bank (1989), *Techniques of Privatization of State Owned Enterprises, Vol. I, II, III, Washington.* –

Nadzorstveni pomen laičnega obravnavanja sporov

Vsakdo je dolžan priznati dostojanstvo slehernemu človeku (Kant)

Formalno nadzorstvo naj bi kolikor toliko obvladovalo deviantnost, ki ponekod po svetu postaja čedalje bolj moteča, pa četudi samo zaradi strahu pred njo, če že ne zaradi neposrednega ogrožanja, vendar so ljudje in oblast z njim vedno manj zadovoljni. Zato si ponekod zelo prizadevajo, da bi sam nadzorstveni sistem iz kaznovalnega bodisi spremenili, ali pa ga vsaj vzporedno gradili z obršovitvenim. Kolikor *kaznovanje ljudi* zaradi dejanj, ki so jih storili v škodo drugih, *pogloblja konflikte, vzbuja nezaupanje, ohranja sovraštvo in vzdržuje negotovost in strah*, naj bi z nekakšnimi, čedalje v večjem obsegu delujočimi »posredovalnimi« mehanizmi, toda predvsem neformalnimi in »participativnimi«, omogočali človeku nove možnosti sodelovanja tudi pri reševanju različnih medsebojnih sporov. Formalni postopek pred kazenskim pravosodjem ima predvsem namen kaznovati in rehabilitirati storilca kaznivega dejanja oz. povzročitelja zla (glede na prispevek žrtve) in znatno manj »kompenzirati« oškodovanca. Pri posredovalnih mehanizmihi, ki delujejo predvsem neformalno, toda vendarle do določene stopnje institucionalizirano, pa je vedno bolj v središču pozornosti žrtev in manj storilec. Storilec manj tudi zaradi tega, ker mora sam pristajati na to, da sprejema »neformalizem« kot možnost za reševanje (toda ne samo) njegovih vprašanj in predvsem zaradi tega, ker kaznovanje (še) ni v pristojnosti teh mehanizmov in verjetno nikoli ne bo, vsaj dokler bo »prostovoljnost« ključna sestavina institucionaliziranih, toda nesformaliziranih posredovalnih mehanizmov.

Kolikor neformalni mehanizmi družbenega nadzorovanja (skoraj *docela privatizirajo konflikt med ljudmi* v njihovih skupinah (družina, soseska, sorodstvo, tovarišija itd.), je obravnavanje sporov pred posredovalnimi mehanizmi v katerikoli skupnosti sicer res nedržavno (vendar ne čisto povsod), ne bi pa mogli reči, da ni lahko tudi javno. Pri tem je pomembno, da spore rešujejo poleg v konflikt vpletenih udeležencev tudi tretje osebe s svojimi vlogami, ki nimajo moči razsojanja oz. jo imajo le, če jih za to »pooblastita« obe vpleteni stranki.

Taka ureditev pa bistveno spreminja sam koncept obravnavanja konfliktnosti. Kajti po Christie-ju¹ so pred formalnim nadzorstvom žrtve izgubile pravico, da bi se udeležile reševanja konflikta. Konflikt se v glavnem rešuje med storilcem in državo, žrtev je nekaj brezosebnega, storilec pa zadeva, medtem ko je konflikt postal lastnina pravnikov, ki si jo prilaščajo zaradi svojih vlog pri reševanju kazenske zadeve.

Če tako ekstremno gledanje na kazenskoprocesno obravnavanje »zadeve« prenesemo na institucionalizirane, nedržavne posredovalne organe, vidimo, da je pri njih *postopek povsem nesformaliziran*. Žrtev ima enakopravno vlogo. Konflikt je

* Janez Pečar, diplomirani pravnik, doktor znanosti, redni profesor za kriminologijo, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 11.

¹ Christie, s. 2–5.

ostal »v lasti« obeh v spor vpletenih udeležencev, pravnikov pa navadno sploh ne spuščajo zraven, še posebej, ker so postopki zastoj. Država sama pa s takim posredovanjem največkrat nima nič skupnega ali pa le kasneje, če ne pride do sporazumne rešitve, ali pa je poravnavanje ali pomirjanje alternativa za državno posredovanje, ker spor sodi tudi v obravnavanje formalnega nadzorstva.

Kakršnokoli reševanje, sodelovanje ter posredovanje pri urejanju razmerij med ljudmi hkrati *prispeva k njihovi socializaciji*. Ali je ta pomoč lahko tudi manipulacija ali dominacija, se tu ne sprašujemo, čeprav je gotovo treba ti možnosti vedno dopuščati. Kajti tisti, ki nekaj daje, pomaga, svetuje, ocenjuje itd., vedno tako ali drugače daje vedeti, da ima nekaj več od onega, ki pomoč potrebuje. To pa velja tudi pri konfliktih, ki nenehno nastajajo in jih nikoli ne bo zmanjkalo. Kajti »moramo se soočiti z dejstvom, da dokler bomo imeli konfliktna potrebe, ali dokler se lahko naše individualne potrebe zadovoljujejo na konfliktna načine, pravi konflikti tudi bodo«.² Konfliktov bo torej lahko vedno več in s tem bo tudi vedno več potreb po delovanju posredovalnih mehanizmov. Tega ponekod v svetu ne puščajo vnevar. Zato ustvarjajo različne oblike posredovanja, ki koristijo predvsem prav določenim slojem, skupinam in posameznikom in so seveda namenjeni tudi obravnavanju manj »problematičnih« kriminalnih zadev z udeleženci na obeh straneh kaznivega dejanja.

Legitimnost posredovalnih organov te vrste izhaja iz norm državnih organov, iz svobodnega odločanja udeleženi strani o svojih zahtevah ter iz odločitev vpletenih v konflikt, da je prav določen posredovalni organ zanje dovolj ustrezen. To zadnje pa je dostikrat tudi dovolj pomembno zato, da je mogoče pričakovati uspeh pri pomirjanju in poravnavanju ter zagotoviti obveznosti, ki iz njiju izhajajo.

1. Vrste konfliktov

Zgodovina človeštva nenehno dokazuje, da življenja brez konfliktov ni. Različni nesporazumi med ljudmi ustvarjajo stiske in težave ter bolečine in trpljenje, ki zahtevajo, da se nanje na različne načine odzivamo. Čestokrat pa je način odvisen od tega, kaj je kdo, od koga prihajajo muke, ki jih mora kdo prenašati in kako naj jih odvrča, da si še ohrani samopodobo; kajti vsak konflikt je hkrati merjenje moči, vračanje udarcev, včasih celo toliko časa, dokler nekdo ne omahne ali vsaj popusti, ko spozna, da je zlo, ki mu preti, večje od zla, ki ga sam zadaja.

Zato je nasilje, tako duševno kot telesno, gotovo vsakdanji pojav. Na to kažejo njegove najbolj vidne manifestacije, kot so npr. umori, različne telesne poškodbe, tja do drugih oblik agresivnosti, od katerih le manjše, toda najnevarnejše količine, kriminalna statistika vendarle zapisuje. Ne glede na to, kakšna je civilizacija kjerkoli po svetu, je zgodovina človeštva kratkomalo zgodovina nasilja, ki so ga ljudje navadno reševali odvisno od moči, ki so jo imeli (ali jo imajo). Nasilju so podlegali ali se združevali, da bi se sebi kolikor toliko enakim lahko upirali in branili pred močnejšimi.

Sedanja civilizacija v znatnem obsegu, zlasti s pravno urejenostjo prenekaterih področij človeškega življenja in s stopnjo posamezne kulture, poleg vsega ostalega »potiska« konfliktnost v razumnejše obravnavanje in reševanje, toda spori ostajajo in z njimi se bo človeštvo vedno srečevalo. Kolikor večja bo različnost interesov, več bo konfliktnosti in več ko bo spopadov med ljudmi, večja bo konfliktna absor-

² Glasser, s. 89.

pcija in prizadevanja, s katerimi jih bo treba reševati bodisi državno bodisi izven-državno. Predvsem pa je odvisno od tega, za kakšno vrsto konfliktov gre in kako močni so, ter ali jih ljudje sploh žele javno obravnavati, kolikor že posledice niso tako vidne, da se vanje vpleta država.

V sodobnem svetu čedalje bolj opozarjajo na spore in nerazumevanja, ki se povezujejo z *domačim nasiljem* ali nastajajo med ljudmi, ki so si čustveno in prostorsko blizu. Zlasti družina prihaja v središče pozornosti tako zaradi telesnega kot tudi duševnega slabega ravnanja, mučenja, prikrajševanja in kakršnegakoli prizadajanja bolečin in trpljenja. V središče pozornosti prihaja pretepena žena in trpinčeni otrok, ki ju začenja vedno bolj varovati država in poleg nje najrazličnejše nedržavne organizacije za pomoč in svetovanje. Praksa, kljub relativno previdni in togi pravni ureditvi varstva šibkih v družini, vendarle kaže na določeno, predvsem »izvenpravno vdiranje« v to, kolikor toliko diskretno skupnost, zlasti takrat, kadar nekdo iz nje sam želi pomoč od drugih. Ker je pri tem vse močno čustveno obarvano, so inštitucije, ki se vpletajo v kakršnokoli družinsko problematiko, previdne, kajti zasebnost država kljub konfliktnosti varuje, tudi zaradi ugleda in prestiža posamezne družine v soseski, kolikor že sama družina ni »padla« tako nizko, da ji je to vseeno. Toda če je takšna, potem se skupnost najbrž že mora z njo ukvarjati. Podobno, toda ne čisto tako, je s *sosesko in sorodniki*. Blizkost, čustvenost in posesivnost so motivacije tako za konfliktnost kot za diskretnost v teh primarnih skupinah, ki dajejo ton ne le »spopadnosti« v njih, marveč tudi načinom njihovega reševanja in poboljševanja.

Druga pomembna vrsta konfliktov so *spori pri delu*, in sicer med delavci samimi ter med njimi in predstavniki delodajalcev. Kolikor se zadnji rešujejo predvsem formalno in po dogovorjenih pravilih (celo o štrajku), so konflikti med enakimi zaradi »prostorske bližine« podobni družinskim konfliktom, čeprav v njih ni toliko čustvene posedovalnosti. Za obe obliki je značilno prisilno skupno bivanje. Vsaka situacija sicer daje možnost, da se posameznik umakne, toda v glavnem ne brez posledic, kot so npr. izločitev iz družine, menjava službe ali vsaj delovnega mesta itd. Ker pa tudi to pogosto ne poteka brez stisk in frustracij, rešitve niso vedno na dlani. To ustvarja nove konflikte ali pogloblja stare.

Posebej velja omeniti spore, ki izhajajo iz kakršnihkoli *motenj zasebnosti izven družinskega in delovnega področja*. Tako okolje že po naravi ne dopušča dosti intimnosti, ampak zaradi »skupinskosti« omogoča neprestano prozornost in obvladljivost; nadzorljivost in spregledljivost, ki so tolikšne da se jim večina ljudi že od malega sploh ne upira ali pa dosti manj kot pri drugih družbenih skupinah. In prav zato smo izven družine in delovnega mesta dosti bolj občutljivi za vdiranje v zasebnost. Od kogarkoli bi že bili ogroženi, nas vendarle varuje dosti »človeških pravic in temeljnih svoboščin«, ki se rešujejo tudi s pomočjo države oz. z njenimi pravno določenimi mehanizmi.

Na splošno bi lahko rekli, da izhaja *največ konfliktov iz skupnega življenja z drugimi, kjerkoli smo*. Vseh drugih sporov, spopadov, nesporazumov itd. je znatno manj in so predvsem epizodni, čeprav tudi konfliktnosti med tujci ne gre spregledati. Toda le-teh ne porajajo blizkost, čustvenost in posesivnost kot ključne motivacije za nerazumevanje med ljudmi.

Gotovo je treba razloge za konfliktnost vedno iskati v navzkrižju, kolikor ne v spopadu interesov. Ker ljudje nismo ne telesno in ne duševno enaki in ne moremo biti taki tudi ekonomsko, kulturno, izobrazbeno itd., se razlikujemo statusno, slojevsko in kako drugače. Ker imamo še različne poglede na pojave in procese okoli sebe in tudi na načine njihovega reševanja, in ker lahko pripadamo še različnim miselnim in političnim tokovom, je podanih dovolj *razlogov za različnost in drugačnost*. Različnost in drugačnost pa ljudje vedno težko sprejemajo, še zlasti tisti, ki mislijo, da morajo druge okoli sebe zaradi moči, ki jo imajo, neprestano podrežati in pri njih dosegati vsaj določeno stopnjo poslušnosti in ubogljivosti. Če so pri tem premalo uspešni in se drugi nočejo ravnati po prav določenih pravilih ali jih kratkoma ne upoštevajo, ustvarja to potrebo po prisilnem uresničevanju zahtev na eni strani in po upiranju na drugi. Prav iz tega razloga ni tako malo človeškega vedenja, ki ga je mogoče že zaradi poznavanja podobnih dogodkov kratkoma napovedovati ali predvidevati. Zato lahko tudi vsak kolikor toliko ozaveščen konfliktni udeleženec pričakuje, kako bo ali naj bi reagiral njegov oponent. *Konflikti navadno niso nepričakovani*, četudi so lahko njihovi vzroki še tako pravi ali pa nerealni. Kajti tisti, ki so si blizu, navadno poznajo drug drugega »do obisti« in spopadi le redkeje nastajajo iznenada ali »kar tako«. Če pa že, potem je z osebnostmi, ki se vpletajo vanje, nekaj narobe in to je prav tako opozorilo na previdnost kot karkoli drugega, kar je morebiti še bolj pomembno zlasti takrat, kadar imamo opravka s »problematičnimi ljudmi«.

Zato nastajajo konflikti med »otroki, zakonci, starši in otroci, sosedi, etničnimi in rasnimi skupinami, delovnimi tovariši, nadrejenimi in podrejenimi, organizacijami, skupnostmi, državljani in njihovo vlado in narodi«. ³ *Ugotavljanje razlogov za konfliktnost*, oz. kriminološko izraženo ugotavljanje etiologije – pa je *pomembno za reševanje sporov*. Kajti pojasnjevanje vzroka, če že ne njegovo odstranjevanje, je pomembno za pomiritev ali za poravnavo med konfliktnima udeležencema. Jasnost in pomen konflikta ustvarjata možnost za ureditev vprašanja, njegovo nadaljevanje pa ustvarja priložnost za hujše oblike, ki peljejo s svojimi neobvladljivimi posledicami tudi do uničenja posameznika, kar se v človeški družbi še vedno dogaja in se bo. In s tem se velja sprijazniti, čeprav je treba storiti vse, da bi spore čedalje bolj uravnavali v sprejemljive in nadzorljive smeri.

Brez konfliktnosti ni mogoče živeti, kajti *brezkonfliktnost bi pomenila stagnacijo ali celo propadanje*, hkrati ko je po drugi plati nemogoče dovoljevati tako konfliktnost, ki vodi do uničevanja, onesposabljanja, oškodovanja itd. Velja tudi razmišljati, katera konfliktnost je lahko progresivna in katera razdiralna oz. destruktivna, kaj so motivacije za prvo in kaj za drugo, kakšna so uporabljiva sredstva tako med udeleženci kakor izven tega obsega in katere posledice je mogoče pričakovati.

Pogosto konflikti med udeleženci, ki se oblikujejo kot dvojice – ne glede na to, koliko posameznikov in celih skupin je na eni ali drugi strani (tožitelj – toženec; oškodovanec – povzročitelj; žrtev – storilec itd.) – postajajo to, v kar jih je pripeljala posledica, morebiti tudi zaradi vplivov tretjih oseb in vpletenih, kot so: *snovalci, podpihovalci, usmerjevalci, navdihovalci, če ne kar pomagači*. Ti imajo različne, povsem nevidne vloge, ki izhajajo iz pomena za nekoga v »konfliktnem paru«, in zato največkrat ostajajo v ozadju. Njihovega prispevka se pogosto niti konflikt

³ Moore, s. 1.

strani ne zavedata, ker je največkrat čustven, psihičen in zato prikrit, kolikor ne nenadzorljiv. Toda ustvarjajo vzdušje, ki zahteva dejavnost, katera vodi k določeni posledici, včasih tudi nepredvidljivi in izven dosega ali pričakovanja kateregakoli v »konfliktnem paru«.

Zato so *razlogi za konfliktnost* in vsa motiviranost okoli njih lahko zelo *zamotani, pravi in navidezni, dojemljivi ali nerazumljivi, obvladljivi in nenadzorljivi*. Toda takšne, kakršni so, jih je treba obravnavati in se z njihovo močjo spuščati v vzročnost konfliktnosti ob sodelovanju sprtih strani, ki vsaka zase dojemata svoj problem tako, kot ga predvsem čustveno razumeta, kar je seveda ključno za razumevanje spora.

Pri tem pa je pri nedržavnih mehanizmih za posredovanje treba upoštevati pomen konflikta za vsakega udeleženca – in ne stališč izven njih. Kajti izvensodno in nedržavno obravnavanje konfliktov se navadno loteva neznatnejšega oškodovanja, vandalizma, motenj v sosesčini, manjšega nasilja, groženj, napadov in tatvin, družinskih prepиров in sploh predvsem tistih zahtevkov, s katerimi stranke same razpolagajo. Vse drugo si še vedno pridržuje država in rešuje s svojimi mehanizmi in proceduralno.

3. Možnosti nedržavnega uravnavanja konfliktnosti

Urejevanje konfliktnih razmerij med ljudmi brez državnega vmešavanja je že od nekdaj nekakšna podaljšana oblika samopomoči, ki ima gotovo svoje zametke daleč nazaj v človeški zgodovini, ko si je moral najprej vsakdo sam s svojimi bližnjimi pomagati, kakor je vedel in znal, in šele nato so mu morebiti pomagali tudi drugi. Z razvojem medsebojnih odnosov pa je nujno moralo priti tudi do tega, da so si *ljudje organizirali določene možnosti posredovanja in se tako poskušali izogniti najhujšemu*, ki se je izražalo tako, da so se ljudje med seboj odstranjevali tako zaradi sovraštva kot iz strahu, da ga z istim naklepom ne bo prehitel nasprotnik. Tako je bilo ves čas, dokler ni kdo drug močnejši, zlasti pa še kasneje država, prevzel razsojanje, pa tudi pomirjanje in poravnavanje v svoje roke. Toda različne oblike medsebojnega posredovanja so ves čas ostale še poleg države in posebej določenih mehanizmov kot posebna priložnost, s katero so ljudje svoje interese reševali sami, bodisi tako, da so se sporazumevali, bodisi da jim je pri tem pomagal tudi kdo drug, ali pa da so kar tretjemu prepustili odločitev, če se jim je zdelo primerno zaupati reševanje spora neki nepristranski, zlasti avtoritativni osebi. Ostanki te preteklosti so še danes vidni in so sredstvo ne le za kontrolizacijo, marveč tudi za določeno urejevanje konfliktnosti med ljudmi.

Pri tem je ves čas zelo zaželeno, zlasti če gre za posredovanje (to pomeni takšno delovanje, ki je kot nekakšno nevtralnno vstopanje v razmerje drugih – bodisi posameznikov bodisi skupin), da pomaga pri urejanju prav določenih problemov. Kajti *neformalno posredovanje lahko nevtralizira konflikte* na različne načine: z razgovorom, posredovanjem, predlaganjem rešitev v raznih oblikah, ne nazadnje tudi s prevzemanjem kakih obveznosti, če se v konflikt vpleteni strani s tem strinjata. Neposrednost in predvsem neproceduralnost ter neformalizem omogočajo tudi dosti *več zasebnosti in čustvenosti*, kar ni brez vpliva na dojemanje stisk in težav konfliktne dvojice. Za njima navadno tudi ne stoji plačani svetovalec in kakšen »vodnik«, ki ima šestokrat tudi svoje interese. Ta možnost neposrednega izražanja interesov pred neformalnimi mehanizmi, ki največkrat sprti strani tudi poznajo, jih razumejo in hkrati opravljajo določeno socialnopedagoško vlogo, je

nedvomno marsikomu dobrodošla možnost za katarzo, ker druge priložnosti zanj morebiti sploh nima, ali pa se mu vsakdo vendarle ne zdi primeren zanj. Kajti vsakdo ima o sebi navadno, če že ne visokega mnenja, pa vendarle boljše, kot ga imajo drugi o njem. Obdržanje samopodobe, če že ne podobe drugih o sebi pa je lahko razlog za konfliktnost ali pa vsaj možnost za nepomirljivost oziroma vztrajanje pri zahtevah. *Pomirjanje in poravnavanje kot posredovanje in hkrati nadzovanje pa omogoča, da udeleženci drug drugemu popuščajo*, četudi s pomočjo tretjega, vendar, in če je le mogoče, kolikor toliko skladno in nikoli ne preveč hitro samo pri eni strani. Zniževanje ravni interesov torej največkrat zahteva dosti več smisla za dojemanje drugega, razumevanje in občutke za človečnost, kot pa je potreba po pravičnosti in zakonitosti. Zato je uspeh posredovanja mogoče pričakovati, predvsem:

- če sprti strani menita, da je neformalno posredovanje zanju primernejše kot obravnavanje njune zadeve pred (državnim) sodiščem;

- če sta oba »konfliktnem paru« prepričana, da je tudi posredovalni mehanizem (kakršenkoli bi že bil) zanju in za njuno okolje dovolj ugleden;

- če oba kolikor toliko v podobnem obsegu mislita, da bosta drug pred drugim in pred »posredovalcem« lahko v celoti »razgrnila« svoj problem, vključno z interesi in pričakovanji, ki se vežejo nanj;

- če sta oba vnaprej prepričana, da mehanizem, ki mu »izročata« svoj spor, ne bo delil »pravice«, vsiljeval rešitve, prisiljeval, zlasti pa ne poniževal ali podrejal.

Ker nekateri tovrstni in podobni mehanizmi po svetu opravljajo tudi naloge, ki so pomembne za odločitev v kaki drugi nameri kasneje, in ureditev ali neureditev »vprašanja« vpliva na nadaljnji potek postopka vsaj za enega od udeležencev (če gre npr. za kaznivo dejanje), sta seveda »prostovoljnost« in »interes« vprašljiva in »konflikt kot lastnina« obeh udeležencev zelo dvomljiva. Vendar je ne glede na to tudi tu dana možnost nedržavnega urejevanja vprašanja, česar ne gre zanemarjati, še posebno zato, ker si nasploh *vsak konfliktni udeleženec lahko vedno premisli in zaupa svojo »konfliktno lastnino« v presojanje državi*, če misli, da bi bilo zanj tako bolj prav (razen v primerih, ko je sklenjen dogovor pravnoformalno izvršljiv).

Tovrstno posredovanje neformalnih mehanizmov na splošno omogoča konfliktoma udeležencema, da ob morebitnem neuspelem posredovanju vendarle ne izgubita možnosti, da se »udeležita lastne zadeve«.⁴

4. »Pravosodje« soseske in (lokalne) skupnosti

V svetu in tudi pri nas dokler so in kje so delovali poravnalni sveti kot za naše razmere še najznačilnejši predstavniki neformalnega, toda institucionaliziranega posredovanja, se najbolj ukvarjajo z *mehanizmi, ki delujejo v lokalni skupnosti*. Ker nam gre za prav določen namen, se ne bi spuščali v razmišljanja, kaj »skupnost« sploh je in kaj ni, še zlasti, če je lokalna, ker je o tem zelo veliko stališč in vsakdo uporablja navadno tisto, ki mu koristi iz prav določenega razloga. Zato se zdi predvsem pomembno poudariti družbeno okolje, kjer kdo prebiva in prihaja v razmerja z drugimi in s tem v najrazličnejše odnose, tudi konfliktna. Na tem območju, ki je sicer omejeno, so prenekateri oblike skupnega življenja ponavadi organizirane; določena so vedenjska pravila, tako da vsakdo vsaj do neke stopnje ve, kaj je prav in kaj ni in kaj se od njega v tej skupnosti tudi glede vedenja in

⁴ Christie, s. 7.

obnašanja pričakuje. Zato ta skoraj ni neprisrčna in tudi vsaka lokalna skupnost ima kakšne možnosti, če že ne državnega, pa vsaj *vrsto oblik neformalnega prisiljevanja*. V to sodi, če smemo reči, tudi »pravosodje soseske«, ki temelji predvsem na neformalni pravičnosti, to je na smislu ljudi za to, kaj je zanje prav in kaj ni. In kakorkoli je to lahko bodisi oporečno bodisi različno in zato neenotno, se ljudje vedno ravnamo po nekih navadah, tradicijah, običajih in drugih nepisanih vedenjskih pravilih, ki nas poleg obstoječe državne normative »prisiljujejo« *k prav določenim vedenjskim oblikam*, ki so že, če ne drugače, penalizirane z nesprejemanjem in zavračanjem ter javnim zaznamovanjem.

Ker pa se danes v svetu močno trudijo, da bi vitalizirali sosesčino ali pa vsaj revitalizirali skupnosti, se mehanizmi za najrazličnejše oblike urejevanja načetih, slabih in sploh konfliktnih razmerij med ljudmi, kažejo kot pomemben dejavnik prav za to. Še posebej ker spoznavajo, da imamo premalo sosesčine, preveč najrazličnejših žrtev, preveč profesionalcev in premalo države, ki bi bila sposobna pomagati ljudem takrat, kadar je le-ti potrebujejo. Zato sta soseska in skupnost čarobni besedi, kot je rekel S. Cohen, ki obetata znatno več, kot pa zmoreta. Toda pričakovanja so tu in tudi prizadevanj ne manjka, da bi ju usposobili za vloge, ki so jima namenjene. Hvalevredno je tudi, da vse to podpira in preverja znanstvenoraziskovalno delo.

S tem v zvezi se tudi mehanizmi za najrazličnejše posredovanje v konfliktnih razmerjih v skupnosti kažejo kot *dejavnik njene revitalizacije* in ji vračajo tiste temeljne vloge, ki naj bi jih imela med ljudmi že od nekdaj. Danes seveda na toliko višji ravni in še posebej tudi zato, da bi se ljudje čedalje bolj *omejevali ali zavarovali pred vmešavanjem države* v njihovo skupno ali celo *zasebno življenje*, vsaj na tistih področjih, kjer to žele, ali ogrožanje njihovega bivanja ne prekoračuje dopustnih ravni.

Vse to pa ne teče spontano in brez pomoči strokovnjakov, med katerimi *omejnajo tako socialno delo kot policijo*. Socialni delavci naj bi bili »olje v mašineriji«, ⁵ policija pa »mediator« v prenekaterih konfliktnih med ljudmi, kar ustvarja položaje, v katerih je zaradi njenega vplivanja manj dela na višji ravni – za pravosodne organe kadarkoli kasneje. Oboje pa vpliva na boljše občutke varnosti v soseski in skupnosti. In kolikor gre pri socialnem delu in policiji, če smemo reči, na tem področju za nesformalizirano formalno posredovanje, je v lokalni skupnosti danes (pri tem so mišljene kakršnekoli možnosti po svetu) vrsta najrazličnejših nedržavnih ali takih državnih teles, ki nudijo pomoč ljudem, zmanjšujejo število zadev, ki bi jih sicer reševali državni mehanizmi in pospešujejo ter razvijajo udeležbo ljudi v najrazličnejših organih, ki tako ali drugače *pomenijo neko raven nadzorstvene dejavnosti*. Hkrati pa tudi zavračajo pretresanja raznih zadev in so nadomestne oblike za sodno posredovanje ter s tem v zvezi državno vmešavanje.

Pri tem ne gre le za obravnavanje razmerij storilec – žrtev, poravnavanje sprtnih zakoncev, pomirjanje sovražnih sosedov, vplivanje na javni red in mir, brezskrbnost otrok, marveč tudi za varstvo potrošnikom in sploh nekakšno »pravičnost« v soseski. Za te vloge so primerni ljudje, ki:

- jim najrazličnejše posredovalne vloge niso v breme;
- so za posamezne dejavnosti motivirani in so prepričani v koristnost in smotrnost dela za skupnost in sosesko, ki ga opravljajo;
- poznajo širši krog ljudi in probleme, ki jih tarejo, in

⁵ Christie, s. 12.

– na splošno zavračajo represivnost kot ključno sredstvo za urejevanje razmerij med ljudmi.

Seveda glede na dejanske potrebe po posredovanju tudi usposabljaajo posameznike, ki naj bi te naloge opravljali. Toda s tem se širijo kontrola nad ljudmi in vzdržuje njihova »prozornost«, hkrati ko se morebiti omejuje dezalienacija in zmanjšujejo travme sprtih in razočaranih.

5. Kriminalnopolitični pomen

Obravnavanje resda manj pomembnih medčloveških razmerij in kaznivih dejanj z neznatnejšo družbeno nevarnostjo, ali tistih pojavov, v katerih z zahtevki prizadeti sami razpolagajo, ima gotovo svoj kriminalnopolitični pomen. Ne le v tem, da se z njimi lahko *znatno razbremenjuje državno sodstvo* in sploh mehanizmi formalnega nadzorstva, kar ni brez povezave s prenekaterimi drugimi procesi, marveč s tako naravnostjo tudi država s svojo oblastjo spreminja svojo podobo pred očmi javnosti, zlasti pa pred tistimi, ki so objekt njene pozornosti.

S postopki pred nedržavnimi organi za pomirjanje, poravnavanje in sploh uravnavanje razmerij med ljudmi je pričakovati, da bodo »zadeve« hitreje urejene tudi ob sodelovanju prizadetih, kajti tu ni dokazovanja, ki včasih podaljšuje poravnavanje. Mehanizmi sami že po svoji naravi in namenu *niso zastraševalni in ne prisilni*. Kajti ljudje se sami odločajo zanje. Nihče jih ne pripravlja, niti predpisuje, da morajo svoje težave razgrinjati prav pred njimi. *Prizadajanje bolečin, ključno za državno justico*, ki seveda mora ravnati po pravu, je tolikšno, kolikor hoče ali želi prenesti tisti, ki se po svoji volji pusti obravnavati na tak način. Če mu pri tem »grozi« državno obravnavanje, ker je to pred posredovalnimi organi morebiti le nekakšen predhodni postopek, pomemben za odločitev kako naprej, se je prizadetemu gotovo lažje odločiti za manjše zlo, kar je prav tako določena prednost pred tistim, ko se mu je treba podrežati sili, grožnji in kazni. *Posredovanje pa hkrati* v mnogih primerih ne le rešuje konflikt, marveč tudi *pomaga, svetuje, ozavešča, bodri, popravlja stanje, vzpostavlja nove odnose* in je še marsikaj drugega, ne nazadnje tudi zdravstveno, socialnovarstveno, moralno ali kakšno drugo vpletanje v življenje tistih, ki to potrebujejo, pa se sami ne znajdejo.

Pravočasno posredovanje pri skaljenih, napetih, neurejenih, čustveno vznemirljivih in podobnih razmerjih z neznatnejšimi nevarnostmi, marsikdaj tudi odstranjuje razloge, ki napeljujejo k hujšim oblikam agresije, nasilnosti in obračunavanja med ljudmi, če pomislimo na skrajnosti, kot so npr. umori, največkrat prav med najbližjimi. Zato *kriminalnoprepredovalni pomen mehanizmov za posredovanje v konfliktih ni majhen*, slabo je le, da se rezultati ne dajo meriti, kot jih ni mogoče meriti pri katerikoli preprečevalnih dejavnostih.

Kolikor gre za obravnavanje »kriminalnih zadev«, so tovrstni, sicer laični postopki tudi *možnost, da se storilec zbliža z žrtvijo in žrtev razume storilčevo dejanje*. Na koncu oba, seveda ob prispevku »mediatorja« ali »konciliatorja«, zlasti, če na to pristajata neobvezno, morebiti vendarle razumeta drug drugega, čeprav vsak s svojega stališča. Pri tem naj bi zlasti storilec sprejel svoj delež odgovornosti, čeprav tudi žrtev, predvsem pri osebnih (personaliziranih) konfliktih največkrat ni čisto brez krivde, saj je viktimologija prišla tudi do spoznanj o »krivih žrtvah« in »nedolžnih storilcih«. Poravnavanje, pomirjanje, pogovarjanje, pogajanje itd. kot možnosti posredovanja pa lahko obema pomagajo, da sprejmeta drug drugega s svojimi deleži v konfliktu dosti drugače, kot če bi se

delila pravica pred pravosodjem. Kajti državno pravosodje obravnava tovrstno problematiko nekako »serijsko« in kot po tekočem traku, medtem ko se posredovalni mehanizmi, ki se sklicujejo ad hoc, z njimi lastno prizadevnostjo verjetno dosti bolj odgovorno lotevajo posredovanja, pri čemer večinoma tudi poznajo lokalne razmere in zato *obravnavajo predvsem ljudi in ne rešujejo le zadev*.

Ker so postopki neformalni in načeloma niso vezani na obličnosti, in ker se posredovanje opravlja v smislu »common sense«, čeprav ne brez znanja, so lahko *hitri, preprosti, neritualizirani in predvsem zastojni*. Toda prav to je tudi njihova slaba stran, kajti prenekateri štejejo te mehanizme posredovanja za »justico drugega razreda ali sodstvo za revne ljudi«.⁶

Podobno kot pri formalnem obravnavanju je lahko tudi posledica teh postopkov stereotipiziranje in stigmatiziranje oz. zaznamovanje obravnavancev, čeprav teh značilnosti res ne podeljujejo državni pravosodni organi. Toda stigma nikoli ni odvisna samo od uradnega postopka zoper deviante. *Stigma deluje kot posledica nadzorstvenega delovanja, kjerkoli že, od nekdaj v človeški zgodovini*, ne glede na mehanizme, ki jo povzročajo. Važna je moč skupin ali posameznikov, da to sploh lahko delajo. Zato njenih negativnih posledic, izhajajočih že pri virih, nikoli ni mogoče preprečevati, kaj šele odstranjevati. Stigma, od kogarkoli in kadarkoli, pomeni tudi javno kaznovanje in zavračanje. Tako ali drugače je odvisna od morale in presoje, ki iz nje izhaja.

Kolikor je potemtakem posredovanje pred tovrstnimi nedržavnimi mehanizmi *alternativa za kaj drugega*, kolikor uspeva spravljati ljudi med seboj, izboljševati njihova razmerja, uravnati interese, zniževati ravni zahtev, zblíževati načeta čustvena razmerja in s tem odstranjevati in blažiti razloge, zaradi katerih bi prišlo do znatno hujših posledic od tistih, ki so bile dotlej itd., imajo ti mehanizmi gotovo pomemben kriminalnopolitični in preprečevalni smisel in prav zato jih vključujejo tudi v lokalnopreprečevalne programe.

6. Razširjanje nadzorstvenega omrežja

Skorajda ne poznamo nobenih dobrih stvari, ki ne bi imele tudi svojo slabo stran.

Tudi če ta ni odvisna od zahtev samih, pa so pogledi na nekaj lahko povsem različni, kolikor sama kritičnost do nečesa ne prinaša dodatnih pogledov, zaradi katerih že morebiti zmanjšuje vrednost ocenjevanega. Zato velja *posredovalne mehanizme vrednotiti še posebej tudi z nadzorstvenih izhodišč*.

Vsako nadzorstvo v družbi – na splošno, v posameznih skupinah pa še posebej, ne glede na to, kakšne te skupine so in za kaj so ter koliko ljudi je v njih, pri delu, ob uresničevanju nekih stalnih ali ad hoc določenih ciljev in sploh za kakršnokoli dejavnost – ima vlogo, da opazuje in ocenjuje, ali ljudje delujejo tako, da je njihovo vedenje skladno z njihovim prizadevanjem. Vedno in že od nekdaj imajo nekateri moč, da ustvarjajo norme in določajo, katero vedenje je koristno ali nekoristno, pričakovano ali nepričakovano oz. še sprejemljivo ali moteče in deviantno. V ta namen so skozi *zgodovino nenehno nastajali mehanizmi*, v katerih je bilo nadzorstvo – od odkrivanja, pregona, sojenja in poboljševanja – tudi specializirano in čedalje bolj profesionalizirano. Hkrati ko ves čas delujejo neformalizirane ali napol formalizirane nadzorstvene dejavnosti kot dodatni ali docela integri-

⁶ Jean-Pierre Bonafé – Schmitt, v *Mediation and Criminal Justice*, s. 179.

rani mehanizmi nekih drugih, dosti bolj ključnih vlog. Toda tako organizirani ali delujoči dobivajo svoj pomen predvsem izven države in včasih docela zasebno, marsikdaj delujejo celo po pooblastilu ali dovoljenju organizacij zunaj sebe, kolikor jih seveda ne ustanavljajo ljudje sami, zaradi svojih interesov in s posameznimi tovrstnimi vlogami opravljajo neke dejavnosti na raznih področjih, ki dobivajo čedalje večji nadzorstveni pomen.

Te nadzorstvene vloge pa ljudje marsikdaj ne *opravljajo docela osebno, čisto zase, ali za kakšno svojo skupino*, kot je npr. družina, marveč delujejo dosti bolj na splošno, zaradi nekih motivacij, ki morebiti izhajajo tudi iz kake politike, ideologije, religije, ali pa so tudi sestavina običaja, morale in navade. Tako opravljajo ti mehanizmi prenekatero zadevo, ki so *pomembne za obstoj neke skupnosti*, čeprav morebiti na dokaj omejenem območju. Ker taki mehanizmi niso ne državni in ne zasebni, ampak nekje med neformalnim in formalnim nadzorstvom, na svoj način razširjajo možnost »gledanja skozi ljudi« oz. predstavljajo omrežje, ki služi ne le nadzorovanju, ampak tudi obvladuje ljudi, predvsem v soseski in lokalni skupnosti.

V tem pogledu torej širijo »nadzorljivost« tudi s tem, da posredujejo med ljudmi, čeprav z njihovim pristankom. *Prostovoljna »prozornost« je torej tisto ključno, kar izhaja iz tovrstne »kontrolizacije«* v soseski in skupnosti, ki »prikrito«, če ne »zavratno« gledata skozi ljudi, nadzorujejo pa ljudi v bližini, ki niso svojci ampak le prebivalci ali sodelavci po sili razmer, iz istega socialnega okolja. S tem pa se razširja nadzorstvena mreža in »kontrola« pronica kapilarno (po Foucaultu) v prostor, ki ga država ne zmore, noče ali ne sme obvladovati. *To nadzorstvo*, ki se podržavlja šele potem, če konfliktna udeleženca, ki se nista pomirila ali poravnala, to želita, oz. če je alternativa nečemu ter kasneje represivni proces, *je torej takšne narave, da lebdi med državnostjo in zasebnostjo* in postaja nekakšen mandatar s svojim samourejevalnim instrumentarijem. Značilno zanj je, da je vendarle institucionalizirano, da pa deluje docela neformalno, da ni profesionalizirano. Čeprav ne izključuje strokovnosti, deluje po prosti presoji, včasih tudi kot pomoč in svetovanje, pri čemer pa je spet pomembno čim več vedeti, že zaradi učinkovitosti.

V teh mehanizmih ponavadi delujejo *prostovoljci*, ki po svojih močeh in sposobnostih pomagajo konfliktnima udeležencema in so nekakšno nadomestilo za nekaj, kar dela tudi država. Ponekod lahko tudi sami posredujejo (pri nas poravnalni sveti), čeprav so vendarle največkrat odvisni od pobud v spore vpletenih ljudi. Pogosto so njihovi »rezultati« ali obvezujoči, kolikor ne alternative za nekaj, kar bi (ali bo) popravila država, če »postopek« ne bi prinesel pričakovanih izidov.

Kolikor država nasilno vdira v zasebnost ljudi, je tem mehanizmom delovanja dostopno le tisto, na kar pristajajo udeleženci spora, in še to le toliko, kolikor sami dopuščajo, čeprav je etiologija konflikta za ustrezno reševanje vedno zelo pomembna.

Na splošno pa je z njihovim obstojem in delovanjem vendarle »nadzorstvo« *nad ljudmi razširjeno in poglobljeno, povečano, celo specializirano* za posamezna vprašanja ali za prav določene ravni konfliktnosti. Zato po svetu ne govorimo zama o pojavi »netwidening«. Kakorkoli je to lahko v korist ljudem, pa po drugi strani nikoli ni tako indiferentno, da ne bi moglo predstavljati povečane človeške prosojnosti in družbene (če ne le lokalne) obvladljivosti.

Ljudje se lahko izogibajo tovrstnim kontrolizmom že s tem, da jim ne zaupajo svojih težav. Toda včasih jih že sama ureditev, kolikor ne same razmere, silijo v to, da obravnavajo svoje stiske pred njimi. Koliko je pri tem načeta njihova svoboda, ki je lahko hkrati spoznavanje nujnosti, je seveda drugo vprašanje. Lahko pa še

s takim postopkom *izognejo še neprijetnejšim posledicam in tudi to ni brez pomena*. Verjetno pa imajo oškodovanci, žrtve, tožniki in tisti s podobnimi vlogami določeno prednost pred svojimi oponenti, če ne drugače vsaj moralno, še posebej, če se zavedajo, da pravičnosti in zakonitosti ne gre iskati samo pri državnih mehanizmih.

7. Dejuridizacija

Za tole razmišljanje ni toliko pomembno, ali politični razlogi, kakorkoli povezani z družbenimi spremembami in razvojem razmerij med ljudmi, ali samo *pravna racionalizacija* ustvarjajo razloge za opravljanje prenekaterih družbeno manj pomembnih zadev v (lokalni) skupnosti in sploh tam, kjer ljudje živijo. Morda tudi *porazdeljevanje moči*, in to predvsem med državo in ljudmi, (čisto neinstitucionalizirano) omogoča, da prenekatera vprašanja urejajo ljudje sami med seboj in se preteklost znova, morda le na višji ravni, vrača v sedanji čas, ko je spet mogoče kolikor toliko zanesljivo uravnati vedenje, vsaj na obrobni področjih. Zanesljivo pa je to, kar obravnavajo mehanizmi za *institucionalizirano nedržavno posredovanje*, vendarle podrejeno v taki ali drugačni obliki državni kontroli, seveda če konfliktna udeleženca sprožita tako »preverjanje«, ali če je sam mehanizem »posredovanje« tako prirejen, da je »stopnja« nečesa, kar lahko šele sledi. Čeprav bi taki ureditvi lahko očitali, da je »*podaljšanje*« *državnega nadzorstva*, pa je to lahko samo deloma res, kajti veliko reči konfliktna udeleženca uredita že na tej ravni. Ta raven pa je docela dejuridizirana, izvendržavna, neformalizirana, neodvisna od pravnega ritualiziranega presojanja, pomeni docela drugačno ureditev, seveda primerno tistim, ki jo hočejo imeti.

Tako dejuridizirano delovanje mehanizmov za posredovanje v sporih lahko obravnava *določene že kriminalizirane in penalizirane pojave*, hkrati ko se po volji strank spušča tudi v tako problematiko, ki se je legitimni državni organi v smislu urejanja sploh ne lotevajo, ker zanjo marsikdaj niso pristojni. Prenekateri pojavi med ljudmi, ki izhajajo iz njihovih neurejenih, bolečih, motečih, vznemirljivih in kakorkoli nesprejemljivih položajev, sploh ne privlačuje državne pozornosti in zato pomenijo »*zasebna področja*«, v katera se država le redkokdaj vtika (morebiti če je poskus, ki se kdaj kasneje pokaže, da je pripeljal do česa in služi za povezovanje z dogodkom, ali če je kakšno delovanje kot poskus morebiti kaznivo že samo po sebi).

Zato gre pri tem ločevati dvoje obsežnih področij:

- kriminalizirane, toda manj pomembne pojave, ki jih državna oblast dovoljuje reševati, obravnavati in sploh urejati tudi z nedržavnimi ali vsaj poldržavnimi mehanizmi, in

- vse tisto, kar ljudje sami v konfliktu z drugimi prinašajo pred mehanizme nedržavnega ali poldržavnega posredovanja, ker mislijo, da je reševanje pred temi organi najbolj primerno, in, kot je znano, povsod po svetu tudi najceneje, če ne sploh brezplačno oz. vezano vsaj na prostovoljno sprejete obveznosti.

Četudi so ponekod postopki in izidi tovrstnega posredovanja alternativa za inkarceracijo, in čeravno omogočajo žrtvam doseči nadomestilo, povračilo, poravnavo, pomiritev, soglasje o čem in podobno, so mehanizmi, pred katerimi se to dosega, predvsem »*izvensodna mašinerija*«, ki nima dosti zveze z državo (ponekod pa vendarle). In kar za njihovo razumevanje ni tako nepomembno, je to, da se sploh ne opirajo na strokovnjake, čeprav je hkrati usposabljanje posredovalcev še

kako nujno in zaželeno. Zato se dejuridizacija ne kaže samo v deformalizaciji, marveč tudi v deprofesionalizaciji.

Za mehanizme državnega oz. formalnega nadzorstva je značilno, da je vse, kar delajo, v glavnem zaradi kaznovanja. Kaznovanje je smisel tega nadzorstva, le redkeje ima tudi druge namene. Za organizme izvendržavnega posredovanja pa to ne velja. Pri njih prihaja do morebitnega *plačila škode, darovalnega prispevka, opravičila ali sprejetja kake obveznosti*, toda to ne izhaja toliko iz prisile kolikor iz prepričanja, morebitnega »kesanja« kršitelja, dojemanja krivde itd. Čeprav se seveda kakšne dominacije ali manipulacije s kom ali s čim ne da docela odmisлити. To je gotovo odvisno od posredovalcev (mediatorja, conciliatorja, komisije, predsednika itd.). In prav v tem gre videti *obnovitveni pomen teh mehanizmov v primerjavi s kaznovanim in povračilnim* kot je državno sodstvo oz. formalno nadzorstvo sploh.

Da pa je s tem odpravljeno tudi »zadajanje in porazdeljevanje bolečin«, ne moremo trditi. Kajti vedno tako ali drugače »trpita« oba udeleženca, eden prej drugi kasneje. Ključni pomen posredovalnih mehanizmov gotovo ni izničiti trpljenja in stiske, ker to ni mogoče, saj gre predvsem za subjektivne občutke in čustva, mogoče pa jih je vsaj omiliti in pomagati udeležencem razumeti muke drugega. Tega pa kazensko pravosodje ne utegne početi, ne zaradi tega, ker ne bi znalo, marveč ker to sploh ni njegov namen že od začetka njegovega zgodovinskega obstoja. In prav s to *problematiko porazdeljevanja in dojemanja bolečin in trpljenja* se tudi posredovalni mehanizmi najbolj samolegitimirajo in potrjujejo v svoji neideologizirani in dejuridizirani moči. Ta izhaja iz narave reševanja konfliktov z obeh strani in ne iz vsiljevanja nečesa od nekoga izven njiju in predvsem ne nad njima. Zato velja seveda z obema stranema ustrezno ravnati, ju razumeti oz. dojeti ter jima z ozaveščanjem predvsem pomagati.

8. Prihodnost (tovrstnih) neformalizmov

Te neformalizme ponekod vključujejo v življenje lokalne skupnosti, tudi zato, da bi se uspešneje borili z naraščajočim kriminalom. Zato jim velja napovedati, da imajo prihodnost predvsem iz tega izhodišča. Kajti tam, kjer se ne zanimajo za kriminalnopreventivno dejavnost, tam navadno tudi ni družbenopolitične motiviranosti za izvendržavne posredovalne mehanizme. Na to nas opozarja praksa iz polpreteklega obdobja, ko so bili zlasti poravnalni sveti dokaj juridizirana in pravnoformalno priznana inštitucija v okviru samoupravnih sodišč. Ker je bila tako poudarjena ta plat problematike, niso mogli »tekmovati« v koristnosti in družbeni utemeljenosti z rednimi sodišči in jih zato tudi ne razbremenjevati. Po začetni obetavnosti so polagoma zamirali in le redki posamezniki se še obračajo nanje. Zato bi se ob tem veljalo zamisliti.

Drugod, kjer nenehno ustanavljajo neke nedržavne ali vsaj paradržavne mehanizme za različne oblike posredovanja, urejanja, uravnavanja, pomirjanja, dogovarjanja itd., vzbuja praksa vtis, da jih ni dovolj samo sprožiti (kar je še najlažje), marveč *jih je treba vzdrževati in dati prav določeno vsebino*. To vsebino pa iščejo v potrebah (lokalne) skupnosti in v različnih oblikah združevanja ali vsaj bivanja, in to kjerkoli. Zato sploh ni čudno, če še v zaporih ustanavljajo mehanizme za pomirjanje med obsojenci ter med njimi in osebjem. Zato te mehanizme spet velja predvidevati:

– povsod tam, kjer bo državna oblast razdržavljala svoje vloge in izven nje

obstoječim organizacijam dopuščala prevzemati posamezna opravila, ki naj bi jih izvrševali na drugačen način in z drugimi sredstvi, in to v vsebinskem, organizacijskem in funkcionalnem smislu,

- na tistih področjih, kjer se država s svojo pravno urejenostjo sploh noče ali nima posebnega interesa vpletati v razmerja med ljudmi, kjer spore lahko rešujejo sami glede na stopnjo kulture in civilizacije, in ne glede na to, ali gre za spolne, nacionalne, rasne, verske in druge konflikte in seveda, če le ne prekoračujejo določene ravni strpnosti, in

- kot nekakšno predstopnjo državnega vpletanja, ki pa pomeni določen preizkus, od katerega je odvisna odločitev države, da prevzame ali ne posamezni konflikt v svojo pristojnost in poseže vanj z »močjo«, ki jo ima (npr. tako imenovani pre-court diversion za mladoletnike).

Na splošno bi lahko veljalo izhodišče, da bi država oz. predvsem njeno formalno nadzorstvo (pravosodje, zlasti kazensko) lahko *prepuščalo v reševanje tovrstnim »informalizmom«* tista vprašanja, ki niso toliko pomembna za docela uniformno varstvo družbenih vrednot, ki jih lahko prepušča različnostim in diskrecionarni presoji ljudi v posamezni skupnosti. Formalno nadzorstvo naj bi zlasti opuščalo maščevanje in kaznovanje, bojkot in stigma, prezir in zavračanje v zasebnih »zadevah«, v katerih se oškodovanci sami odločajo, da bodo konflikt začeli urejati z nedržavnimi mehanizmi posredovanja.

Na sploh naj bi bilo *porazdeljevanje in dojemanje bolečin v čedalje večjem obsegu v rokah predvsem tistih, ki jih to neposredno zadeva*, ne nazadnje tudi, če gre za postopke pred državnimi organi. Danes, ob koncu 20. stoletja pa država hoče obdržati ali imeti skoraj vse, čeprav marsikaj že izpušča iz svojih rok. »Pravna država« je pojem, ki ga lahko nekateri razumejo kot nekakšno juridizacijo razmerij med ljudmi in poseganje oblasti v človeško življenje na podlagi norm, kar je lahko katastrofa za svobodo in pravo nasprotje »civilni družbi«. Le-to pa si lahko predstavljamo tudi tako, da je odločanje o medsebojnih konfliktih čedalje bolj v rokah ljudi samih, še posebno takrat, kadar gre za *njihovo zasebnost, diskretnost in podobno*. To pa seveda pomeni več samostojnosti ne le za posameznika, marveč tudi za njegove institucionalizirane nedržavne mehanizme.

Ali bi to lahko bilo nekakšno povečanje družbenega nadzorovanja ali anarhizem, brezciljni reformizem, kompenzativna, restorativna ali kakšna druga pravičnost, odklon od kazenskega k civilnemu pravnemu sistemu, privatizacija konfliktov in še kaj, je težko napovedovati. Toda danes po svetu nasploh težijo k raznim »institucionaliziranim neformalizmom«, in tega v čedalje bolj »civiliziranem« življenju ne bo mogoče ustaviti, saj je država s svojimi organi čedalje manj sposobna opravljati svoje vloge za tiste, ki prihajajo prednjo – in zakaj ne bi veliko reči, ki jih zadevajo, opravljali ljudje sami, če to hočejo in zmorejo. Naj se ljudje sami prepričajo, kaj vse lahko prenesejo, kajti država *še vedno lahko posega v njihova razmerja*, če bi se pokazalo, da posamezniki v svojih skupinah potrebujejo grožnjo, zastraševanje in prisilo in za potešitev svojih interesov morebiti tudi avtoriteto, oblast in moč in z njimi seveda kaznovanje in zaznamovanje namesto preprečevanja, prepričevanja in ozaveščanja.

Sklep

Z vzdrževanjem, ustanavljanjem in razvijanjem različnih mehanizmov za nedržavno in kolikor toliko institucionalizarno posredovanje, vplivanje in predvsem

spreminjanje ljudi, zlasti s hkratnim urejevanjem njihovih skaljenih ali docela porušenih razmerij, gre gotovo za *delovanje, ki ni brez nadzorstvenih sestavin*. Kakorkoli bi gledali nanje s še tako humanega gledišča, se nam v marsičem vendarle kažejo tudi s svojim kontrolnim obrazom. In če so, in kolikor so takšni, potem tudi uresničujejo določene splošne oz. družbene cilje, in ne le docela zasebnih, ki koristijo enemu ali drugemu, kolikor ne obema konfliktnima udeležencema.

Če torej nanje gledamo z nadzorstvenih izhodišč, potem so nekateri med njimi (pri nas poravnalni sveti) lahko tudi nekakšne »oči in ušesa«, opazovalni mehanizem, sistem za vrednotenje ljudi in pojavov, nekakšna ne toliko (lahko pa tudi npr. razsodišča, arbitraže itd.) razsojevalna ureditev, hkrati pa socialnopedagoška, kurativna, če ne že kar samaritanska dejavnost. To seveda v optimalnem smislu, kajti *tudi ta instrumentarij ni popoln, kot ni popolno nič v družbi*, ki jo nedelavnost, disfunkcionalnost, dezorganizacija in anomičnost nenehno izzivajo k spremembam, izpopolnjevanju in popravljanju. In ker nasploh pravijo, da v nadzorstvu nič ne deluje (*»nothing works«*) ali vsaj ne deluje povsem dobro, potem tudi od teh mehanizmov ni pričakovati, da bi bili najboljši pri svoji »kontrolizaciji«, še posebej, ker ta vloga tudi zanje ni ključna. Toda *vsak mehanizem, ki se kakorkoli ukvarja z vedenjem, vedno prevzema določene nadzorstvene vloge*, pa če se tega zaveda ali ne, ali če je to njegov ključni pomen ali docela postranska zadeva. To velja tudi za tovrstne posredovalne organe, kjerkoli so in karkoli že delajo, bodisi kot docela nedržavne bodisi paradržavne institucije. Iz tega pa nedvomno izhaja *širjenje kontrole v družbeni prostor*, ki pa je zaradi narave dela predvsem odvisna od volje oz. pristajanja sprtih strani. Kontrolizacija te vrste je torej manj agresivna in se opravlja predvsem s pristankom udeležencev v sporu. V tem pa se gotovo razlikuje tako od formalnega kot od neformalnega nadzorstva. V teh dveh prevladujočih oblikah nadzorovanja se kontrolne dejavnosti opravljajo dokaj neodvisno od ljudi, ki so vpleteni v konflikt (razen kadar gre za kaznivo dejanje, ki se preganja na predlog ali zasebno tožbo). Obe nadzorstvi delujeta z energijo, ki jo vsebujeta sami, na podlagi bodisi pravnih norm bodisi pravil, običajev, tradicij, navad itd. Obe nadzorstvi sta predvsem avtonomni, čeprav je formalno profesionalno, neformalno pa laično, izvenpravno ter lastno katerimkoli skupinam, ne glede na število članov.

Pri mehanizmih institucionaliziranega posredovanja pa se srečamo z organizacijo, ki je *naložena ali dogovorjena*, toda ključno pri tem je neformalizirano delovanje, izvrševanje dogovorov pa je prepuščeno volji udeleženca, ki se za kaj obvezuje. To seveda pomeni, da je ostrina nadzorstvenega delovanja vendarle zelo omejevana na področje, ki ga dovoljujeta udeleženca konflikta, *še največ pa je odvisno od tistega, ki naj bi bil za kaj »kriv«*. Kajti njegova strpnost do vdiranja v zasebnost je ključnega pomena, da se lahko dialog sploh začne. Zato se velja pri tem strinjati z Glasserjem, ki je zapisal: »Če želimo učinkovito nadzorovati naša življenja, se moramo soočiti z dejstvom, da ne bo nikdar obstajala norma moralnosti, na katero bi se lahko oprli, da bi nas vodila, kadar smo v dejanskem konfliktu. Resničen dokaz pravega konflikta je, da ne moremo ustvarjati dobrih, moralnih dokazov na obeh straneh.⁷

Nekonformizem, ki ga v nadzorstvenem smislu obravnavajo mehanizmi za posredovanje v konfliktnih je torej take narave, da se mu država lahko odpoveduje, ker ni (še ali ne bo) toliko pomemben, da bi motil družbeno disciplino in ogrožal

⁷ Glasser, s. 87.

pomembnejše vrednote. To kaže, da ga država izpušča iz svojih rok, vendar ga ne prepušča čisto v zasebnost, če te udeleženci ne žele in se skušajo čustveno potešiti ali zadovoljiti svoje interese izven kroga zasebnosti, torej vendarle pred nekom, ki je nekaj več, bodisi v lokalni skupnosti bodisi v podjetju ali drugje, kjer ustanavlja jo mehanizme za posredovanje. Iz tega pa seveda izhaja širjenje družbenega nadzorstva izven pravosodnega urejevalnega sistema, toda prav tako z določenim namenom – obvladovati ali pa vsaj omejevati ali preprečevati deviantnost, še posebej s svetovanjem in pomočjo, ne le žrtvi, marveč tudi storilcu, na način, ki ne bo »kaznovalec«, hkrati pa bo obnavljal in vzpostavljaj določena ravnanja v medsebojnih stikih.

Informalizem pa zlasti žrtvam kaznivih dejanj znatno bolj kot formalno nadzorstvo omogoča doseči zadoščenje in poudarja pomembnost v urejanju razmerij s storilcem. Pri tem je »spor« res lahko predvsem njuna »lastnina«, ne pa državna, kot je običajno.

Rokopis končan 10. novembra 1990

LITERATURA

1. Assur, Eric: Problem solving and the court counselor. *Federal probation*, Washington 47(1983) 3, s. 50–54.
2. Bordt, Rebecca; Musheno, Michael: Bureaucratic co-optation of informal dispute processing: social control as an effect of inmate grievance policy. *Journal of research in crime and delinquency*, Newbury Park 25(1988) 1, s. 7–26.
3. Cain, Maureen: Beyond informal justice. *Contemporary crises*, Amsterdam 9(1985) 4, s. 335–373.
4. Christie, Nils: Conflicts as property. *The British journal of criminology*, London 17(1977) 1, s. 1–15.
5. De Cauter, F.: A new buffer between voluntary help and judicial intervention in Belgium. 7. *International Workshop on juvenile criminology*. Nordijkerhout, 1989.
6. Denti, Vittorio; Vigoriti, Vincenzo: Le rôle de la conciliation comme moyen d'éviter le procès et de résoudre le conflit. V: *Effektiver Rechtsschutz und verfassungsmässige Ordnung*. – Bielefeld: Gieseking Verlag, 1983. – S. 345–372.
7. *Dictionary of criminal justice data terminology*. – Washington: U.S. Department of justice, 1981. – S. 185.
8. *Dictionary of criminology* / ed. Dermot Walsh, Adrian Poole. – London [etc.]: Routledge&Kegan, 1983. – S. 40, 135–137, 199–201.
9. Feest, Johannes: Schlichtung als Form der Opferhilfe. *Bewährungshilfe*, Bonn 35(1988) 3, s. 364–373.
10. Felstiner, William; Williams Lynne: Mediation as an alternative to criminal prosecution. *Law and human behavior*, New York 2(1978) 3, s. 223–244.
11. Glasser, William: Konflikt. V: Odabrani radovi dr. Williama Glassera i njegovih suradnika s područja realitetne terapije i teorije kontrole. *Socijalna zaštita*, Zagreb 32(1989) 30, s. 82–89.
12. Hanak, G.: Ethnographie der Konfliktverarbeitung. *Kriminalsoziologische Bibliografie*, Wien 14(1987) 56–57, s. 9–34.
13. Hughes, Stella; Schneider Anne: Victim-offender mediation: a survey of program characteristics and perceptions of effectiveness. *Crime and delinquency*, Newbury Park 35(1989) 2, s. 217–233.
14. Jaus, Ute: Erfahrungsbericht zum „Täter-Opfer-Ausgleich“ für erwachsene Straftäter in Hamburg. *Bewährungshilfe*, Bonn 36(1989) 4, s. 371–379.
15. Justin, Ivan: Pravosodje v SFR Jugoslaviji. – 3. izpolnjeni ponatis. – Ljubljana: Uradni list Slovenije, 1989. – 242 s.
16. Kondziela, Andreas: Täter-Opfer-Ausgleich und Unschuldsvermutung. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, Köln 72(1989) 3, s. 177–189.
17. Kostanjevec, Bogomir: Poravnalni sveti. *Pravnik*, Ljubljana 33(1978) 10–12, s. 369–380.
18. Krapac, Davor: Mirenje stranaka prije započinjanja skraćenog krivičnog postupka kao sredstvo rješavanja sporova među građanima i sprečavanja nepotrebnog procesuiranja. *Naša zakonitost*, Zagreb 37(1983) 5, s. 37–62.
19. Krapac, Davor: Obavezno ustupanje privatne tužbe mirovnom vijeću na pokušaj mirenja stranaka prije započinjanja krivičnog postupka. *Naša zakonitost*, Zagreb 37(1983) 6, s. 33–53.
20. Lukić, Radomir: Vrste našeg samoupravnog prava. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd 66(1980) 4, s. 461–469.
21. Mediation and criminal justice: victims, offenders and community / Ed. Martin Wright, Burt Galaway. – London [etc.]: Sage, 1989. – 280 s.
22. Messmer, Heinz: „Täter-Opfer-Ausgleich: Zwischenbilanz und Perspektiven.“ *Kriminologisches Journal*, Weinheim 22(1990) 1, s. 56–61.

23. Mitrović, Dragan: *Prilog pitanju o karakteru samoupravnih sankcija*. Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 70(1984) 4, s. 587-598.
24. Moore, Christopher W.: *The meditation process*. – San Francisco [etc.]: Jossey-Bass, 1986. – 348 s.
25. Mugford, Jane: *Alternative dispute resolution*. Reporter, Woden 7(1986) 3-4, s. 4-6.
26. Poravnaalni sveti. Ljubljana; Institut za kriminologijo, 1968. – 198 s. – (Publikacija; 11)
27. Report to the Nation on crime and justice / U.S. Department of justice. – 2.nd ed. – Washington: department, 1988. – S. 36, 58, 73, 90, 96.
28. Sahati, Ejup: *Uloga mirovnog veća u krivičnom postupku*. Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, Beograd 23(1985) 2-3, s. 177-183.
29. Sebba, Leslie: *Policies and practices of informal social control outside the criminal justice system (prevention)*. – V: *Berichte der Panelisten und Liste der Wissenschaftliche Beiträge / 9. International congress on criminology, Wien 1983*. – ([Gradivo; 1]). – S. 141-151.
30. Selva, Lance; Bohm, Robert: *A critical examination of the informalism experiment in the administration of justice*. Crime and social justice, San Francisco (1987) 29, s. 43-57.
31. Shapland, Joanna: *Victims, the criminal justice system and compensation*. The British journal of criminology, London 24(1984) 2, s. 131-149.
32. Stojanović, Ljubisav: *Sudovi udruženog rada*. Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 66(1980) 4, s. 757-769.
33. Trenczek, Thomas: *Conciliatory settlement of criminal relevant conflicts in North-America and the FRG: a new approach to criminal justice?* 7. International workshop on juvenile criminology. Nordwijkerhout, 1989.
34. Umbreit, Mark: *Crime victims seeking fairness, not revenge: toward restorative justice*. Federal probation, Washington 53(1989) 3, s. 52-57.
35. Umbreit, Mark: *Victim/offender mediation: a national survey*. Federal probation, Washington 50(1986) 4, s. 53-56.
36. Viehmann, Horst: *Täter-Opfer-Ausgleich: Zwischenbilanz und Perspektiven: ein Symposium in Bonn*. Bewahrungshilfe, Bonn 36(1989) 4, s. 355-370.
37. Wahrhaftig, Paul: *Dispute resolution retrospective*. Crime and delinquency, Hackensack 27(1981) 1, s. 99-105.
38. Zehr, Howard; Umbreit, Mark: *Victim offender reconciliation: an incarceration substitute?* Federal probation, Washington 46(1982) 4, s. 63-68.

Seznam uporabljene literature pripravila M. Milenković

Psihološki dejavniki upora

Predstavitev: Univ. prof. dr. Vida Pečjaka, psihologa in pisatelja, predstavljajo predvsem njegova naslednja temeljna dela: Psihologija spoznavanja, 1975 in 1977; Veliki psihologi o psihologiji, 1982; Nastajanje psihologije, 1983; Misliti, delati, živeti ustvarjalno, 1987. Iz leposlovja pa tri knjige: Drejček in trije Maršovčki, veliko izdaj od 1960 naprej; Kam je izginila Ema Lauš, 1980, in Socializem v Kozji vasi, 1988.

Zadnje delo: Kako se je podrl komunizem (december 1990, samozaložba), predstavlja povod za pogovor o psihosocialnih analizah dogodkov v socialističnih deželah.

Uredništvo: Uveljevali ste se kot psiholog s področja spoznavnih procesov kot so mišljenje, učenje, inteligenca, ustvarjanje, ... da ne naštevam tradicionalnih področij. Tokrat obravnavate psihosocialne probleme delovanja množic v političnih procesih, ki jim pravimo propadanje realnega socializma. Tema predstavlja za vas in za socialno psihologijo kot stroko, enkratni izziv. Ali nam lahko za začetek pogovora razkrijete nekatera metodološka vprašanja in pomen tega dela?

V. Pečjak: Moje strokovno področje je bilo dokaj raznoliko, največ sem se ukvarjal s spoznavnimi procesi, a tudi s psihološko teorijo, zgodovino psihologije, šolsko psihologijo idr. področji. Kadar dobim povabilo za »visiting profesorja«, predavam en predmet iz mojega področja, drugega pa mi kar predpišejo. Poleg drugega sem predaval razvojno psihologijo, psihopatologijo, psihologijo osebnosti, mentalno higijeno, tudi socialno psihologijo.

Na Univerzi v Ljubljani je precej razširjen »akademski fevdalizem«; to pomeni, da imajo profesorji v zakupu posamezne predmete, ki jih poučujejo, preučujejo, zanje ocenjujejo disertacije in podpisujejo habilitacije. Noben drug profesor pa se teh predmetov ne sme dotakniti. Prav tako je običajno, da predava profesor ves čas svojega aktivnega življenja en sam predmet. Takšnega fevdalizma na tujih univerzah nisem videl in je tuj ustvarjalnemu duhu. Še dobro, da imamo veliko »prostih strelcev«, ki rešujejo situacijo.

S socialno psihologijo se bolj intenzivno ukvarjam šele zdaj, dasiravno me je od nekdaj zanimala in sem opravil tri ali štiri socialnopsihološke raziskave (tri so bile mednarodne). Na FSPN sem predaval socialno psihologijo do prihoda dr. Uletove, na oddelku za psihologijo v Honoluluju enkrat, na oddelku za psihologijo v Ljubljani pa nikoli.

Družbeni potresi v socialističnih državah v letu 1988 so pritegnili mojo pozornost. Tedaj sem nameraval napisati knjigo »Psihologija množice« (morda jo bom še kdaj) in sem začel zbirati gradivo. Vendar sem kmalu uvidel, da bi za tako knjigo potreboval več let (vključiti bi moral tudi verske, športne idr. množice), zato sem svoj predmet zožil na množične pojave v socialističnih državah. Spomladi 1990 sem izdelal svoj »psihološki model upora« in ga objavil v *Anthroposu*. Maja pa sem odpotoval v ZDA in potem na Daljni vzhod. O svojem pogledu na dogodke v Vzhodni Evropi sem predaval na univerzah, inštitutih in mednarodnih srečanjih v tamkajšnjih deželah. Povsod so pritegnili pozornost. Glavno vprašanje, ki sem ga dobival, pa je bilo: »Kdaj bo padla Severna Koreja, Kitajska, Vietnam?« Daljni vzhod je prav tako kot nedavno Vzhodna Evropa del svetovnega komunističnega carstva, zato je zanimanje za ta vprašanja več kot razumljivo.

Čeprav je socialna psihologija stara toliko kot psihologija (otrok je star toliko kot mati), pa se razmeroma malo ukvarja z množicami. Proučevala je predvsem male skupine (družino, delovni team, šolski razred, terapevtske skupine). Množica je bila v ospredju ob koncu preteklega stoletja (Le Bon, Tarde, Sighele) in ob vzponu nacizma (Reich, Adorno, Fromm), potem pa nič več. Eden od vzrokov za nezanimanje so metodološke težave. Medtem ko malo skupino zlahka preučujemo z eksperimentalno metodo, je kakršnokoli eksperimentiranje z množico izključeno. Zaradi nepredvidenega pojavljanja, številčnosti osebkov in mnoštva interaktivnih dejavnikov je celo sistematično opazovanje redkokdaj mogoče.

Pri svoji »psihosocialni analizi dogodkov v nekdanjih in sedanjih socialističnih deželah« uporabljam le malo statistike, kar je gotovo metodološka pomanjkljivost, toda pri numerusu 9 (kolikor je socialističnih dežel ki so spremenile sistem) ali 18 (kolikor je nekdanjih in sedanjih socialističnih dežel) pač ni mogoče uganjati statistike. Namesto tega uporabljam prognozo, ki z njo prav tako ali pa še bolj zanesljivo validiramo hipoteze. Moje prognoze (npr. glede sprememb v Romuniji in Albaniji) so se pokazale kot pravilne. Prognoze ali napovedi dogodkov naj bi nadomestile pomanjkljivosti metod pri preučevanju množice.

Prognoza ima tudi veliko uporabno vrednost. Na podlagi prognoz lahko načrtujemo politične ukrepe. Če bi srbska opozicija vedela, da bo tako katastrofalno izgubila, bi najbrž zahtevala drug datum volitev, ki bi ji omogočil, da se bolje pripravi nanje. Lisjak Milošević je stranke registriral šele tik pred volitvami, opozicija pa je na njegov diktat pristala, ker je nekritično pričakovala veliko zmago.

Leta 1983 smo imeli v Mehiki 23. mednarodni kongres za uporabno psihologijo in na njem je bil simpozij o »mikro in makro prispevkih psihologije k družbenemu razvoju«. Udeleženci so ugotavljali, da so mikro prispevki (npr. grupna dinamika, sprememba delovnega okolja) veliki, makro prispevki (npr. vloga psihologije pri preprečevanju vojn, lakote, brezposelnosti) pa ne. Morda bi metoda socialne prognoze omogočila tudi makro prispevke.

Vprašanje: Problemizirajmo naslov knjige: Kako se je podrl komunizem. Ali ni v naslovu asociacija na hišico iz kart? Možni bi bili tudi drugačni naslovi. Katera spoznanja so zapopadana v naslovu?

V. Pečjak: Naslov knjige sem dolgo iskal in ga večkrat spremenil. Najprej je bil (seveda samo v mojih mislih) »Kako so padale domine«, vendar se mi je zdelo, da metafora ne bi dobro povedala, za kaj gre. Potem so bili »Kako je padel komunizem«, »Konec komunizma«, »Somrak komunizma« itn., a tudi z njimi nisem bil zadovoljen. O tem sem se po telefonu pogovarjal s prijateljem dr. Grudnom

(slovenskim psihologom v Švici), ki je svetoval, naj že iz naslova izhaja, da je komunizem propadel sam od sebe, zaradi notranjih sil, ne pa, denimo, zaradi zunanje intervencije. Tedaj sem pomislil na hišico iz kart, ki se kar na lepem podre in je ni več. A tudi sedANJI naslov bi spremenil, če bi imel čas. V knjigi namreč ne govorim samo o tem, KAKO je propadel komunizem temveč tudi ZAKAJ. Zdelo se mi je, da je preveč riskantno in še prezgodaj govoriti o vzrokih. Kljub temu pa se vsaj hipotezam ni mogoče ogniti. Če bo kdaj izšel ponatis, bo nosil naslov »Kako in zakaj se je podrl komunizem«.

Morda pa bi bolj kot naslov razodevala vsebino knjige slika na naslovnici: rdeč hrošč s srpi in kladivi v pikah in obrnjen na hrbet. Hrošč na hrbtu je povsem nemočen. Čaka ga počasna smrt. Vendar se hrošči v tem pogledu tudi razlikujejo. Trdokrilci se ne morejo postaviti nazaj na noge, mehkokrilci pa lahko. To velja tudi za politična gibanja, ki jih moj hrošč simbolizira: za staro gardo in reformiste. S prvimi je konec, drugi pa so spet na nogah.

Vprašanje: Zadnjo knjigo ste posvetili inovaciji kot psihološkemu procesu ustvarjanja novega. V središču vaše pozornosti je spoznanje o inovativnem značaju sodobnega dela. Sedemdeseta leta pomenijo po vaših ocenah novo fazo v razvoju sodobnih zahodnih družb. Ali to pomeni, da se je prav v tem desetletju socializem izkazal kot slepa ulica družbenega razvoja?

V. Pečjak: Prav pomanjkanje inovacije je eden od glavnih razlogov propada. Socializem je šel skozi dve fazi. V prvi do konca šestdesetih let so se nerazvite socialistične dežele industrializirale in elektrificirale (v razvite dežele, npr. Češko-slovaško, je prišel socializem od zunaj, zato jih tukaj ne komentiram). Delovna motivacija, ki je temeljila na preganjanju in priganjanju, je tej nalogi ustrezala. Rast na Kitajskem je znašala 10% in v Jugoslaviji nekaj časa celo 12% (druga največja na svetu). Tik pred sedemdesetimi leti je Slovenija le malo zaostajala za Avstrijo in Italijo.

V sedemdesetih letih pa je prišlo do nove znanstveno tehnične revolucije. Njeni znanilci so informacija, avtomatizacija, compjuterizacija, robotizacija, predvsem pa inovacija. Mišljenje spodrine fizično delo. Tej nalogi je bil celo evropski zahod komaj kos (pomislimo samo na težave angleške jeklarske industrije!), medtem ko je socializem povsem odpovedal. Posledica je bilo množično nedelo, ki se je vleklo tja do njegovega padca v letih 1989 in 1990.

Za razumevanje tega, kar se je zgodilo, je potrebna globlja psihološka razlaga. Ustvarjalnost (kamor sodi tudi inovativnost) je mogoča le v demokratični družbi in pri osebni svobodi. Ustvarja človek, ki je avtonomen, samostojen in nekonformističen. Bistvo ustvarjalnosti je drugačnost. Tega pa komunizem ni prenesel. Kar je drugačno, je nepredvidljivo in s tem potencialno nevarno. Zato ne sme biti dovoljeno. Komunistična družba ne daje osnovnih pogojev za ustvarjanje. Komunistična družba je protiustvarjalna.

Vprašanje: Kako razlagate in razumete socializem v okviru historičnega materializma? Kaj je zrušilo socialistične sisteme?

V. Pečjak: Marksisti so trdili, da se družba razvija skozi faze: pradžba – suženjstvo – fevdalizem – kapitalizem (ki ga lahko razdelimo na zgodnji in pozni kapitalizem) – socializem – komunizem. Zahodna družba je šla drugo pot. V marksističnem jeziku bi rekli: pradžba – suženjstvo – fevdalizem – zgodnji kapitalizem

– pozni kapitalizem – postkapitalizem. Vzhodnoevropske družbe pa so iz zgodnjega kapitalizma krenile v socializem, da so se nato – ne da bi dosegle komunizma – obrnile in vključile v pozno kapitalistično družbo. Zato je socializem daljšnica v kapitalizem. Ena faza je odveč in ta znaša 30 let. Tolikšen je tudi naš zaostanek.

Nekateri razočarani marksisti trdijo, da nas na koncu razvoja vendarle čaka (pravi) socializem ali pa celo enačijo postkapitalistično družbo z njim. Toda postkapitalistična družba nima ničesar skupnega s socializmom, kot ga poznamo. Švedska država blaginje (ki zdaj tudi doživlja krizo), delavske delnice in delavska participacija na eni strani ter naš samoupravni socializem na drugi sta si tako tuja kot ogenj in voda. Tisto, kar ju ločuje, je pristajanje ali nepristajanje na pravila demokratične igre. Socializem, kot ga poznamo, je v nasprotju z demokracijo, kot jo poznamo.

Vprašanje: Vaše izvirno razmišljanje je usmerjeno na opredelitev psihološkega modela upora, pomena in vloge upanja in strahu, psihosocialne klime, strukture družine in še drugih dejavnikov upora. Kako bi danes predstavili prvoten model upora, kot ste ga nekaj časa preverjali v raznih diskusijah? Kaj bi mu dodali? V katerih elementih bi ga spremenili?

V. Pečjak: Psihološki model upora, ki sem ga podrobno razložil v knjigi, je preveč zapleten, da bi ga lahko ustrezno rekapituliral v nekaj vrsticah. Lahko pa prikažem njegovo grafično skico (1) Temeljna misel je tale: upor proti režimu je posledica pritiska na ljudi. Pritisk je generator upora. Pri tem pa nekateri dejavniki, pravim jim amplifikatorji, pospešujejo in drugi, pravim jim reduktorji, zavirajo upor. Glavni amplifikator je upanje in glavni reduktor strah. Kadar je upanje večje od strahu, upor raste, kadar pa je strah večji, upor upada. Na upanje in strah pa vplivajo številni daljni dejavniki (PS), npr. zgled drugih dežel, kar je v Vzhodni Evropi sprožilo padanje domin, medtem ko so negativne pretekle izkušnje povečale strah in povzročile množično apatijo, ki je sledila češki in hrvaški pomladi.

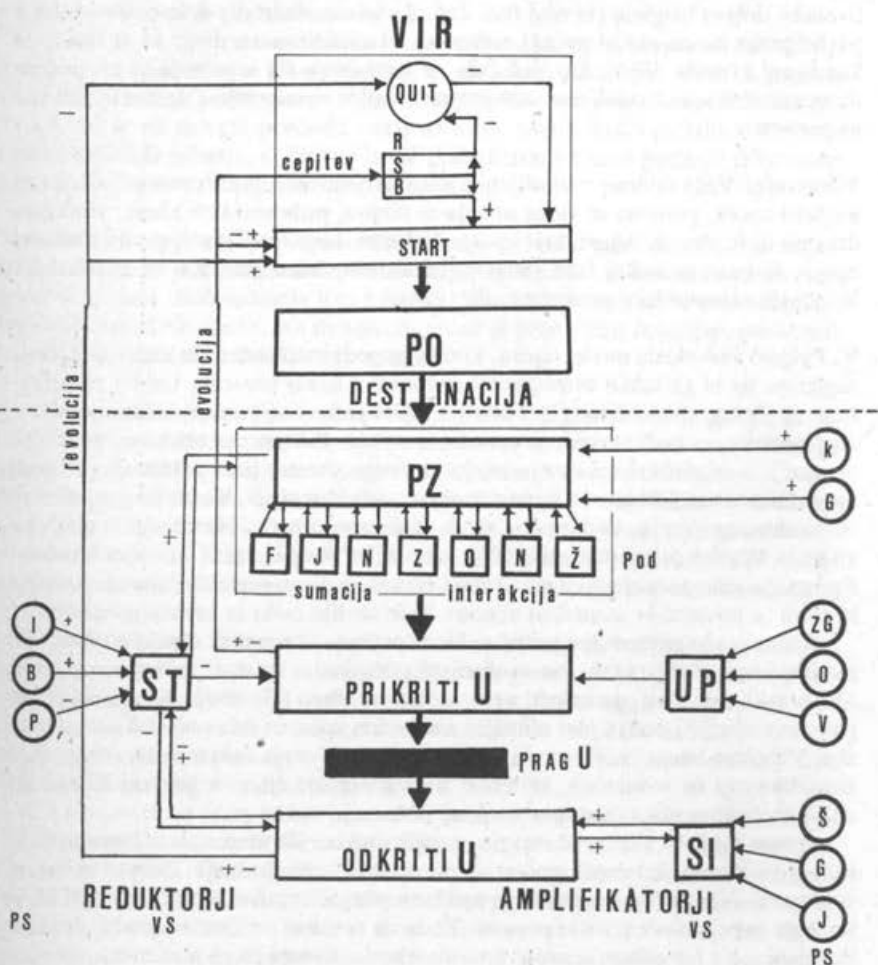
Cilj upora je odstranitev pritiska. Upor preneha, ko pritisk okolja popusti. To se doseže po dveh poteh: po evolucijski poti, kadar že med prikritim uporom oblast toliko popusti, da odkriti upor ni več potreben (Slovenija, Madžarska), ali pa po revolucijski poti, kadar množica z odkritim uporom vrže oblast (Češkoslovaška, Vzhodna Nemčija, Romunija). Tretja možnost pa je začasno ravnotežje med amplifikatorji in reduktorji, ki lahko traja desetletja (npr. v Severni Koreji do zdaj). Priložena skica (spodnja tretjina) ponazarja vse tri poti.

O tem modelu sem predaval na mnogih strokovnih srečanjih v Jugoslaviji in tujini in v burnih diskusijah smo razčistili marsikatero vprašanje. Zdaj bi ta model spremenil. Vir pritiska (oblast) je prikazan preveč statično – kot elastika, ki se napenja in pri določeni točki popusti. Toda vir ni samo reaktor, temveč tudi akter dogajanja. Na Kitajskem je uničil upor, v vzhodni Evropi pa ga je marsikje omogočil in celo sodeloval v njem. Brez Gorbačova, Jaruzelskega, Pozsgaya, Krenza, Kučana in Račana najbrž ne bi prišlo do današnjega stanja.

Na skici je prikazan modificirani model upor. Zgornja tretjina kaže dogajanja v viru pritiska. Zaradi povratnih informacij pride do cepljenja v tri smeri: reformiste, sredince (ravnotežnike) in ortodoksne boljševeke. Reformisti delujejo na upor kot amplifikator, boljševeki kot reduktor, ravnotežniki pa na oba načina. Na Poljskem je vodilna partija dejansko razpadla na tri dele: na Socialdemokratsko stranko Poljske, na Socialdemokratsko poljsko zvezo ter na Zvezo komunistov. Še večkrat pa se cepljenje pokaže v treh frakcijah iste stranke. V Sovjetski zvezi jih

PSIHOLOŠKI DEJAVNIKI UPORA

(skica 4)

npr. predstavljajo Jelcin, Gorbačov in Ligačov z generali, podobno je bilo stanje na Kitajskem pred pokolom, vendar so tam boljševiki zmagali in se jim je pridružil celo sredinec Deng. Pogosto ostane posamezno krilo skrito ali pa je vključeno v eno od strank. V Sloveniji so reformisti in sredinci združeni v Prenoviteljih (na kongresu v Novi Gorici pa sta se krili vendarle diferencirali), medtem ko je boljševik Popit kljub borbenemu nastopu na RTV ostal osamljen.

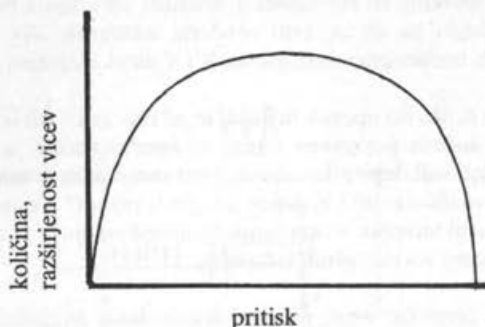
Vprašanje: Zakaj je prišlo do uporov in kako so se razvijali? Ali iz vaših spoznanj lahko razberemo določeno pojmovno mrežo in instrumentarij za predvidevanja nemirov? Kako so delovali dejavniki odpora v komunističnih deželah (v nekaterih najpomembnejših specifičnostih)? Kako so reagirali režimi? Verjetno lahko ugotovljamo posebne karakteristike v razvijanju (pomnoževanju) mejnih dejavnikov, ki so prispevali k zlomu socialističnih sistemov.

V. Pečjak: Kot sem ravnokar dejal, je zgled drugih držav amplificiral upanje, kar je povzročilo padanje domin. Albanska domina pada šele tedaj. Prej ni mogla zaradi prehude izolacije prebivalstva. Kaj pa je bila prva domina? Poljska, ki je devet let podirala komunizem in ga nazadnje tudi podrla. Takih uporov pa je bilo v novejši zgodovini več (npr. Madžarska, Češkoslovaška). a ni nobeden uspel, ker se je vmešala Sovjetska zveza. Zdaj pa se ni vmešala zaradi perestrojke. Gorbačov jo je uveljavil zato, da bi pospešil razvoj, ki je zaradi nove znanstveno tehnične revolucije povsem zastal. Intervencija pa bi ogrozila perestrojko. Pri vseh prejšnjih reformah so se komunisti na koncu premislili in obrnili voz razvoja nazaj. Tokrat se to ni zgodilo, ker je bila »prva dežela socializma« preveč na tleh. S tem je Gorbačov sprožil plaz, ki ga najbrž ni predvidel. Nista ga predvidela niti CIA niti papež Janez Pavel Drugi. Dogodki so presenetili ves svet.

Vprašanje: Nihče ni doslej temeljiteje predstavil katarzično vlogo humora v socialističnih družbah, se pravi tem, kot so napetost, tabuji in humor, frustracija in humor itn. Kakšna je funkcija humora v socialističnih deželah? Na katerih področjih se sploh lahko uveljavlja? Ali lahko obravnavamo humor kot indirektno obliko upora, ki pa je za socializem bolj ali manj sprejemljiv.

V. Pečjak: Humor sprošča napetost, ki se nabira v človeku zaradi frustracij. Zato se pojavlja povsod tam, kjer veljajo prepovedi. Največ prepovedi imamo na področju seksualnosti in agresivnosti. Prva nas tukaj ne zanima, k drugi pa sodijo tudi politični vici, ki izražajo sovraštvo in agresivnost do oblasti. Toda ta agresivnost je prikrita, spremenjena v besede in manj nevarna kot fizičen napad na, recimo, Kardelja ali Dolanca. V političnih vicih ljudje uživajo kot otroci v prepo-vedanih igrah.

Odnos med pritiskom in političnim humorjem ima obliko obrnjene U krivulje (glej skico 2). Pri majhnem pritisku je humorja malo, ker je napetost premajhna, da bi jo bilo treba sproščati. V Švici ali na Švedskem npr. skorajda ne poznajo političnih vicev. Z naraščanjem pritiska narašča tudi humor. Kadar pa je pritisk izredno visok (npr. v SZ pod Stalinom, v Romuniji pod Ceausescujem), političnih vicev spet ni, ker jih je preveč nevarno pripovedovati. Zanimivo je, da je v postsocialistični Sloveniji malo vicev, a še ti so razmeroma nedolžni (kot je npr. znani vic o Peterletovi operaciji rok). Politični pritisk je zmanjšan, čeprav socialno eksistenčna napetost zaradi pomanjkanja, brezposelnosti ipd. pojavov raste. A ta se za zdaj kar uspešno kompenzira z nacionalnimi izlivmi.

Vprašanje: V posameznih deželah (Romunija, Srbija...) so režimi preusmerjali agresijo ljudi na marginalne skupine. Nacionalizme obravnavate kot izraze premeščanja ciljev.

V. Pečjak: Čeprav je komunizem pridigal internacionalizem, je tedaj, ko se je čutil ogroženega, obrnil nacionalna čustva državljanov v svojo korist. Ceausescu je naščuval Romune proti Madžarom, Živkov Bolgare proti Turkom in Milošević ter njegov klan Srbe proti Albancem, Slovincem in Hrvatim. V psihologiji govorimo o mehanizmu premeščanja. Kadar je pravi vir frustracije premočno zaščiten, se ljudska jeza obrne proti nezaščitenim skupinam, npr. manjšinam, verskim skupinam, homoseksualcem itn. Posebno primerne so skupine, s katerimi imajo pripadniki večinskega naroda stare, še neporavnane račune. Na takem premeščanju je rasel nacizem in raste miloševićizem. Premeščanje je srbskim komunistom omogočilo, da so obdržali oblast. Brez Albancev bi Milošević in Bulatović ostala praznih rok. Najprej sta preusmerila bes prebivalstva proti »birokratom«, ko pa je zmanjkalo naboja, sta poiskala primernejšo žrtev.

Srbskemu nacionalizmu so se uklonili nekateri znani intelektualci, ki so v borbi proti komunizmu nosili zastavo, npr. sociolog in dizident Mihajlo Marković, kar je presenetilo marsikaterega slovenskega intelektualca. Vendar to, da je intelektualec v enem režimu zatiran, nikakor ni garancija, da bo v drugem demokrat. Lahko se zgodi obratno: ker je zatiran, postane nekritičen in nedemokratičen, ko njegova skupina zmaga. Bojim se, da do tega lahko pride tudi na Slovenskem.

Vprašanje: Upori imajo svoje voditelje in svoje sodelavce. Od kod prihajajo? Kdo prevzema oblast? Kakšna je psihologija konvertitov? O čem govorijo zgodovinski zgledi?

V. Pečjak: Komunizem ni pustil nad površje nikomur, ki ni bil član partije. Zato je z njegovim padcem nastal strahoten kadrovski vakuum. Voditelji upora in postsocializma se rekrutirajo iz treh slojev:

1. Iz bivših komunistov, ker so kot komunisti edini imeli možnost, da so se dvignili nad ostale, tako da se jih je »videlo«. Sem sodijo Illiescu, Dubček, Tuđman in mnogi demosoenci.

2. Iz kulturnikov, zlasti umetnikov, ki so delovali na področju, kjer so lahko uspeli brez rdeče knjižice, čeprav tudi to ni bilo vedno mogoče. Sem sodijo Havel, Landsbergis, Želez, mnogi jih je tudi pri nas.

3. Iz zdomcev, ki so se z odhodom v tujino rešili komunizma. Sem sodijo Pučnik, Zufilkarpašić in Tyminski.

Od teh skupin so za psihologijo najbolj zanimivi konvertiti. »Konvertiti so usmerjali zgodovino,« je zapisal ameriški zgodovinar Toybear. In zares: mednje sodijo nekdanji socialist Mussolini, Gruzinec Stalin, Korzijanec Napoleon, menih Pol Pot in mnogi drugi. Konvertite, ki so zapustili komunizem, delim v tri skupine: konvertite ne po svoji volji (npr. osebe, ki so preživele stalinske procese), evolucijske konvertite (osebe, ki so spremenile prepričanje, npr. Djilas in Dubček) ter konvertite kameleone (osebe, ki so se preusmerile iz koristoljublja). Nekaterim od njih se je uspelo preriniti zelo visoko v hierarhiji oblasti. Illiescu je postal celo predsednik. Pod Ceausescujem je bil sicer v nemilosti, toda še vedno med oblastniki in njegov privrženec.

Vprašanje: V okviru nekaterih balkanskih držav: vzhodni deli Jugoslavije, Bolgarija, Romunija . . . prihaja do zgostitve nekaterih travmatičnih, skorajda družbenopatoloških pojavov v obvladovanju upora proti komunizmu. Uveljavljate posrečen izraz balkanski trikotnik »komunizma«. Ali lahko razčlenite dejavnike, ki opredeljujejo trdovratno moč dosedanjih in novih totalitarnih režimov? Kolikšen pomen imajo razvojni dejavniki, kolektivistična kultura, ki je morda tu bolj zastopana kot specifična politična kultura? Ali to pomeni, da ima komunizem na teh osnovah možnosti, da preide v nove oblike avtoritarnih režimov?

V. Pečjak: »Balkanski trikotnik« tvorijo Romunija, Bolgarija in vzhodna Jugoslavija, v kratkem pa se mu bo pridružila tudi Albanija in bomo dobili »četverokotnik«. O njih gre glas, da ohranjajo komunizem v bolj ali manj prikritih oblikah. Vendar je komunizem, kot smo ga poznali, temeljil na enopartijskem monopolu. V deželah »trikotnika« pa obstajajo stranke, čeprav jih vladujoča stranka na razne načine ovira (to je značilno tudi za mnoge Južnoameriške in azijske dežele, npr. Južno Korejo). Zato nas »balkanski trikotnik« bolj spominja na diktature južnoameriškega tipa.

Med državami »trikotnika« so pomembne razlike. Romunija je edina dežela v vzhodni Evropi, kjer je komunistična partija uradno prepovedana, čeprav med oblastniki kar mrgoli bivših komunistov. Toda vladajoča stranka je šibka in Illiescu se opira bolj nase in na krog svojih sodelavcev kot nanjo. Srbska oblast je v primerjavi z romunsko in bolgarsko najbolj boljšešiška in je ohranila največ komunističnih prvin, križanih z nacionalizmom in populizmom. Bolgarija pa je diktatura brez diktatorja. Zanj so značilne pogoste zamenjave predsednika in vlade.

Čeprav teh držav ni mogoče imenovati »komunistične«, pa so brez dvoma avtoritarne. Tako oblast ohranja kombinacija raznih dejavnikov, kot so kolektivistična kultura, avtokratičnost družine, gospodarska nerazvitost, pomanjkanje demokratičnih tradicij, morda tudi pravoslavna vera. Ti dejavniki pomenijo »grede, ki je primerna za rast avtokratizma«. Posamezni dejavniki ne zadostujejo, toda kadar nastopajo skupaj, se seštevajo. Zato bo to stanje trajalo še dolgo. Verjetno bo Bolgarija prva, ki bo zapustila »trikotnik«.

Vprašanje: Ali lahko govorimo o sledeh avtoritarizma tudi v zahodnem delu Jugoslavije? Kako delujejo globinski kulturni odnosi v smeri avtoritarnosti oziroma antiavtoritarnosti? Ali sta Hrvatska in Slovenija v določeni meri lahko izjemi? Katere države kažejo podobne značilnosti?

V. Pečjak: V milejši obliki se avtoritarnost pojavlja tudi v drugih postsocialističnih državah, npr. na Hrvaškem, v Poljski in celo Čehoslovaški, kjer se čedalje bolj širi kult osebnosti voditelja (morda celo proti volji Tujmana, Havla in Walense). Avtorske poteze je začel kazati tudi Gorbačov, ki je sprožil ves proces demokratizacije. Kadar ljudje doživljajo stisko, potrebujejo voditelja, ki ga povzdigujejo in od katerega pričakujejo, da jih bo z nadnaravno močjo rešil vseh tegob. V znám filmu »Jaz Klavdij« so Rimljani potem, ko so se člani dinastije pobili med seboj, ponudili krono Klavdiju. Ta pa je najprej odvrnil: »Kako morete pričakovati, da bom sprejel krono, ko sem se vse življenje boril za republiko?« A so mu odgovorili: »Razumi Klavdij, ljudstvo hoče Cezarja.«

Zdi se, da so v sedanjem trenutku Slovenci (poleg Madžarov) v tem pogledu izjema. Niti Kučan niti Pučnik ali Peterle ne igra vloge »velikega vodje« (temu bi bil Pučnik še najbližji). Težko je reči, zakaj. Morda zato, ker Slovenci nismo imeli svojih kraljev, plemičev in državnikov in nimamo takih vzorov v preteklosti.

Vprašanje: Pogosto se sprašujemo, kaj poraja avtoritarne družbe. Zakaj se temeljeje ne sprašujemo, kaj poraja demokratične družbe, ker se v zgodovini pojavljajo redkeje (t.i. mestne demokracije – Atene, Firence...), oblike posredne demokracije, ki nastajajo na dediščini porevolucijske Francije, sodobne socialne države in prihodnje postkapitalistične družbe.

V. Pečjak: Demokracijo definiram kot »napako (v jeziku informacijske teorije bi rekli »šum«) v razvoju oligarhije.« Ponavadi mislimo da je demokracija »normalno stanje zadev«, oligarhija (diktatura, tiranija, absolutistična monarhija ipd.) pa njegova patologija. A ni tako. V zgodovini so prevladovali oligarhije in demokracije so bile izjema. A še tiste demokracije, ki so obstajale, (npr. Atene), so bile nepopolne, ker niso veljale za vse ljudi. Znani uporniki (npr. Spartak, voditelji kmečkih uporov) se niso borili za demokratično družbo, temveč za svojo zmago, po kateri bi uveljavili drugačno diktaturo. Namesto da se vprašamo »zakaj se pojavijo diktature?«, bi se morali vprašati »zakaj se pojavijo demokracije?«

Klasične demokracije so najbrž res »šum« v razvoju, sodobne pa rezultat zavestnega stremjenja ljudstev. Čas je oligarhije povozil. Ljudje menijo, da imajo pravico do upravljanja s seboj. Zato je komunistično oživljanje oligarhij (četudi pod krinko »socialistične demokracije« ali »samoupravnega socializma«) velik anahronizem in arhaizem v razvoju. Zato ne bodo nikjer preživele. V nerazvitim svetu, kjer ta zavest ni tako močna, se bodo še nekaj časa držale (npr. na Kubi), a končno jim bo tudi tam odzvonilo.

Vprašanje: Kot socialnega psihologa vas zanimata lice in naličje socialističnih družb, politična kultura njenih prebivalcev in seveda tudi osebnostne značilnosti ljudi, ki so morda prišle do izraza. Ali smemo govoriti o določenih karakternih potezah ljudi, ki se bolj ali manj kažejo v vseh sistemih realnega socializma.

V. Pečjak: Ruski psihologi so na dolgo in široko pisali o nekakšni »socialistični osebnosti«, ki jo odlikujejo plemenitost, solidarnost, tovarištvo ipd. čednosti. Pri

nas smo pisali (npr. Kuzmanović) o samoupravni osebnosti, ki ima poleg opisanih lastnosti še čut za samoupravljanje. Te ugotovitve niso bile rezultat sistematičnih študij, temveč dedukcije s političnim blagoslovom.

Po padcu komunizma so se nekateri naši avtorji razpisali o ravno nasprotnemu tipu osebnosti (npr. Rugelj). Komunizem naj bi spodbujal egoizem in podobne nečednosti.

Resnici na ljubo velja povedati, da je nepristranskih študij o »socialistični osebnosti« malo. Težko je dobiti primerljive skupine. Ena od teh raziskav je npr. pokazala večjo avtoritarnost profesorjev iz vzhodnonemških univerz (to so bili begunci, ki so jih zaposlili na zahodnonemških univerzah) v primerjavi s profesorji na zahodnonemških univerzah, kar pa bi mogla biti posledica tradicionalne pruske vzgoje v nekdanji Vzhodni Nemčiji.

Neka študija, v kateri sem sam sodeloval, je pokazala, da sta pri Slovencih poudarjena psihotizem in prikrit občutek krivde v primerjavi s skupinami iz zahodnih dežel. Podobne študije, ki so primerjale druge socialistične dežele z nesocialističnimi, pa tega niso odkrile. Zato je bolj verjetno, da sodita ti dve lastnosti k slovenskemu narodnemu značaju. Pač pa so vse študije pokazale, da vzhodnoevropejci bolj lažejo, kar je zanimivo zato, ker jim pri testiranju ni bilo treba lagati, saj je bil postopek anonimen, vprašanja pa niso bila kritična. V socializmu so se ljudje naučili prikrivati svoj pravi jaz, kazati drugo lice, govoriti drugače kot mislijo. Če je socializem zares »tovarna novega človeka«, potem je hipokrizija njen glavni proizvod.

Vprašanje: Vsako vaše novo delo pričakuje že dokaj ustaljen krog bralcev. Morda je tudi v tem razlog, da izdajate knjigo v samozaložbi in v nadpovprečno veliki nakladi 2000 izvodov. Izkazujete pravo knjigotrško podjetnost. Kakšne so vaše samozaložniške izkušnje? Ali lahko napovemo nove teme, ki vas v tem trenutku pritegujejo kot raziskovalca in pisatelja?

V. Pečjak: Samozaložba je za človeka, ki se ne ukvarja z založništvom, nadvse trd oreh. Če gre knjiga v promet, je zaslužek za kakšnih 50% večji kot pri »pravih« založbah, zato pa je za kakih 300% več dela. A nikjer ni rečeno, da bo šla knjiga v promet. Rizik je zelo velik. Poznam samozaložnika, ki si je nakopal takšne dolgove, da je moral prodati vse, kar ima (avto, televizijo), a še je ostal dolžan.

Kot samozaložnik moraš opravljati vse sam: skrbeti za reklamo, poiskati tiskarja, opremiti knjigo, v stanovanju ti ležijo knjige vsepovsod, pod sleherno posteljo in na sleherni omari so, zaradi ovijanja knjig te začne boleti hrbtenica, potem ti pošta veliko knjig vrne... saj ni, da bi govoril! Danes pa je samozaložništvo še posebno težko zato, ker mnoge knjigarne sploh niso likvidne in ti odkupijo le malo knjig. Potem jim moraš prodajati sam. Napišeš letak »Kupite knjigo Vida Pečjaka Kako se je podrł komunizem, pošljite naročilo na naslov PP 23, 61000 Ljubljana, in čez teden dni dobite knjigo«. Če potem pridejo naročila, veš, da boš lahko plačal tiskarja v roku, če naročil ni, pa lahko začneš prodajati imovino.

Moj prijatelj samozaložnik Peter Likar vedno pravi: »Najlaže je knjigo napisati, težje je dobiti dobrega in zanesljivega tiskarja, najtežje pa je knjigo prodati.« Pri prodaji čakajo samozaložnika najhujša razočaranja in polomi. Zaenkrat sem se jim izognil, vendar moram pisanje prilagajati trgu. Knjigo o padcu komunizma sem napisal v izjemno poljudnem jeziku, s tem pa tvegam obtožbe, »da poenostavljam stvari«, »da nisem znanstvenik« itn.

Morda se boste vprašali, zakaj pa potem sam zalagam? Gotovo mi ne bi bilo

težko najti založnika. Glavni razlog je počasnost »pravih« založb. Doba od oddaje rokopisa do dneva izida traja vsaj dve leti. To pa je za aktualne knjige veliko predolgo. Ko je padel Nixon, so natisnili knjigo »Watergate« v dveh mesecih. Ko pa je verska sekta Tempelj ljudstva napravila v Gvajani samomor, je izšla knjiga o tem v piclih 14 dneh. To je brzina!

Ker me vsaka knjiga duševno zelo izčrpa, v tem trenutku ne morem povedati, česa se bom lotil. Rad bi se vrnil k znanstveni fantastiki, a zanjo je potrebno drugačno razpoloženje. Manj logike in več intuicije.

Z Vidom Pečjakom se je pogovarjal Ivan Hvala.

Ljubljana, januar 1991

Uredniški zapis

Objavljamo prvi snopič razprav iz študijskega načrta Teorije in prakse o herezijah (dogmi in antidogmi), ki smo ga predstavili bralcem v 12. številki 1990. Novo skupino člankov na izbrano temo bomo objavili v prihodnji številki, celoten projekt pa zaključili z razpravo na okrogli mizi.

Naj na kratko povzamemo izhodišča predstavljenega študijskega načrta. V mislih imamo različne herezije: odstopanja od dogem, miselna preseganja zaukazanega, pravico do dvoma in do iskanja alternativnih resnic. Ne gre nam le za obravnavo herezije na verskih osnovah, ampak tudi na socialnih, kulturnih, moralnih, političnih temeljih, vključno s socialističnimi herezijami. Soočeni smo s sodobnimi problemi modernizacije, ki jih želimo kot družboslovci miselno problematizirati. V iskanju družbene blaginje poizkušamo revitalizirati civilno družbo, spremeniti ideološke orientacije iz kolektivističnih v individualne in kompetitivne, iskati nova ravnovesja v sistemu oblasti, upošteva pri tem kulturne, moralne in socialne meje pravne države. Odpira se tudi vprašanje, ali se res zaključuje obdobje stalnih bojev med dogmo in antidogmo, obdobje konstrukcije in dogmatizacije socialnih utopij.

Vabilu so se do zaključka redakcije odzvali: Južnič dr. Stane, redni profesor FSPN, Kirn dr. Andrej, redni profesor FSPN, Ocvirk dr. Drago teolog, Teološka fakulteta v Ljubljani in Roter dr. Zdenko, redni profesor FSPN.

STANE JUŽNIČ

Herezije

*»Duh iz Očeta samó
ne izhája mu tudi iz Sina,
kdor »filioque« taji, biti ne more mi
brat!«*

(Josip Stritar)

A.
Dispozicije

1. Herezije so spremljale, krušile in krepile tisto teološko in doktrinarno smer, ki je zmagovala in danes velja kot pravovernost ali ortodoksija, še zlasti v tisti

relaciji, ki se je izoblikovala kot Rimskokatoliška cerkev in njena dogmatska konstitucija.

Na kratko povzeto bi lahko rekli, da je pri utrjevanju dogme in njenem spodkopavanju šlo za naslednje »točke« krščanskega nauka:

- Narava Boga, zlasti njegova »sestavljenost« iz »treh oseb«, kar se imenuje Sveta Trojica.

- Narava osebe (ali osebnosti) Jezusa Kristusa, priznanega kot utemeljitelja krščanstva, v odnosu na drugi dve osebi v Sveti Trojici, kar je vir bistvenih disputov, ki jim rečemo *kristologija*.

- Vprašanje zla in njegovega obstajanja kljub božji vsemoči in dobroti; razločevanje na prapočelo dobrega in prapočelo zla je vodilo v *teološki dualizem*, kar na splošno imenujemo *manihejstvo*.

- Bistvo človeka, njegova namenjenost in smotrnost ter s tem povezano vprašanje njegove *transcendence*, to pa je vprašanje odnosa med telesom in dušo in vprašanje »življenja po smrti«, oziroma gre za *eshatološka* vprašanja.

S tem je bistveno povezano vprašanje rešitve v večno življenje, čemur se reče *zveličanje*, veže pa se nanj še vprašanje božje volje, božje previdnosti glede človekove usode, kar je deljeno na *predestinacijo* in na človekovo *svobodno voljo*.

- Določanje vere v njenih organiziranih, cerkvenih, institucionalnih formah, kar se izraža v *bogoslužju* v najširšem pomenu te besede: ceremonial, liturgija, rituali itd. in utemeljuje *cerkev* v njeni vlogi določitelja ali posrednika božje volje in zapovedi.

2. V jedru herezij in ortodoksije je bila prav *kristologija* in v njej so se zoperstavljala razhajanja glede samega Jezusovega obznanila, kakor so zabeležena v evangelijih in skozi krščansko tradicijo, zlasti verske in cerkvene prakse zgodnjih krščanskih skupnosti.

Temeljna izhodišča za razpravo bi morda strnili takole:

- da je Jezus Kristus *božji sin* in mu torej gre božje čaščenje, vprašanje pa je, ali je Očetu »podrejen«, ali »enakega bistva«;

- da je zasnova njegovega poslanstva na zemlji *soterija*, torej odrešeništvo, odrešitev človeštva; pri tem pa je ali ni potrebno zemeljsko *posredništvo*;

- da je prerok, ki je oznanjal *konec sveta* in prihod »nebeškega kraljestva«, da je torej njegovo sporočilo v bistvu *eshatološko*, kar zagovarjajo mnoge sodobne sekte, kot so, postavimo, Jehovine priče, v zgodovini pa jih je bilo nič koliko;

- da *cerkev* je ali ni od Kristusa utemeljena – neortodoksni bi trdili, da so jo izmislili »učenci« in »hierarhi«, potem ko so obupali nad temeljnimi Kristusovimi predvidevanji eshatološke narave, ni bilo več pričakovanja »konca sveta« v doseganem času;

- da je krščanski nauk *izviren* ali pa ni, da je sam Jezus Kristus širil nauke, ki so jih že »drugi« pred njim in iz tega so se mnoge herezije vračale (denimo) na perzijski zoroastrizem in sprejemale elemente, postavimo, Mitrovega kulta, pa tudi učenje in zagotovljenosti helenistične gnose; skratka, pregledati je treba vse kulte in sisteme verovanja, da bi ugotovili originalnost ali eklekticizem krščanstva.

3. Kot metodo prikazovanja omenjenih disputov, herezij in ortodoksije smo izbrali bolj ali manj sukcesivno se pojavljajoče herezije, ki so ortodoksijo najbolj prizadele. Čisto kronološka metoda je seveda pomanjkljiva, ker so mnoge herezije sovpadale, se spodrivale in dopolnjevale, nekatere so se pojavljale pozneje. Pa še »mešanja« med njimi je bilo veliko. In mnoge so obstale v današnji deljenosti krščanstva.

Kronološki red smo torej kršili, da bi lažje razvrstili antidogmatska stališča in

ugotavljali njihova prepletanja. Pri vsem tem pa nam je pravzaprav šlo za poudarjanje *antropološkega vidika* vseh dogmatičnih disputov. Menimo namreč, da je vselej bila v ospredju določitev človeka, smisla njegovega življenja, njegovega smotra in namena, početja in nehanja, ki naj bi bilo iskanje samega sebe v neobvladljivem svetu in izhod iz človekove ranljivosti in minljivosti. Kot razumno bitje se zlasti ni mogel in se ne more sprijazniti s svojim »koncem« in tako rekoč zahteva (in, sit venia verbo, izsiljuje) svoje »nadaljevanje« v transcendenci lastnega življenja po smrti.

Religiozni sistemi so ta vprašanja človekove eksistence, ali naj rečemo, eksistencialne stiske reševali na različne načine. V ospredju našega zanimanja so krščanske presoje, akopprav bomo videli, kako so se vanjo vpletali in zapletali tudi drugačni razmisleki. Krščanstvo smo postavili v ospredje, ker nam je zgodovinsko razvojno najbližje in ker seveda še vedno obvladuje miselne sheme naše kulture in civilizacije. V tem smislu je naša razprava aktualna in del vpogleda v mentaliteto, ki je izoblikovala tudi nas in bo bržkone tudi prihajajoče generacije.

B.

1. Predstave o »sestavi« boga

Trojnost Boga (latinsko trinitas, slovensko trojica) sloni na doktrini, da so v Bogu tri osebe: Bog Oče, Bog Sin in Bog Sveti Duh. Ta trojnost ali troedinost Boga je bila razglašena še posebej na prvih velikih cerkvenih zborih, še zlasti na nikejskem (325) in na carigraskem (381). V Konstantinoplu (današnjem Istanbulu, ki so mu Slovani rekli Carigrad) je ta nauk sicer utrjen, vendar se spori okoli narave troedinosti niso zaključili. Najpomembnejši in najtrajnejši vidik sporov je zadeval izvor Svetega Duha: ali izvira le iz Očeta ali tudi iz Sina, kar se je latinsko reklo »ex patre filioque« in prav slavni – que (ki pomeni »in«) je vztrajno vznemirjal kristjane. Ni pa bilo tudi povsem rešeno vprašanje »soodnosnosti« med Očetom in Sinom.

Prva resna diverzija je bilo

a) *arijanstvo* (ali arianizem), kot je dobil ime nauk aleksandrijskega duhovnika Arija (Arius, 256–336), ki je bil libijskega izvora. Arijev nauk je moč razumeti kot napor, kako združiti monoteizem (enoboštvo) s predstavo o božji trojnosti. Monoteizem pa je vselej bilo, tudi kot nadaljevanje judejskega enoboštva, tudi bistvo krščanstva.

Jezusa Kristusa je Arij predstavil kot stvor Boga Očeta. Temu se je teološko reklo: *subordinacija*.¹

Večina Ariju sodobnih teologov se je njegovemu nauku pridružila. Je pa bila nasprotna stranka politično močnejša in je zmagala na ekumenskem koncilu v Nikeji (325), ki smo ga že omenili. To stranko je vodil Atanazij (okoli 296–373), aleksandrijski škof, in njegova premoč je v veliki meri izšla iz cesarjeve podpore, torej paralelizma cerkvene in državne oblasti.

Zadeva se je zapletla, ker so barbarski germanski narodi oziroma ljudstva (plemena), ki so prodirala v rimski imperij, sprejela krščanstvo v arijanski podobi. Bržkone so nauk med Germane zanesli rimski vojni ujetniki, z naukom pa so se lahko seznanili tudi germanski vojaki v rimski službi. Izjemno vlogo je pri tem imel

¹ Lat. sub – kot predpona, ki označuje podrejenost in ordinatio, onis, f, ureditev, red (iz glagola ordinō l, uvrstiti, razvrstiti, uvrstiti, namestiti).

apostol Gotov² Ulfilas (okoli 311–381) ali Wulfila. Prevedel je namreč Sveto pismo (Biblijo) (razen »Knjige kraljev«, ki so se mu zdele preveč bojovite) v gotski jezik. Ta prevod je tudi najstarejši pisani (knjižni) jezik Germanov. Podobno sta pozneje storila Ciril in Metod, slovanska apostola, s prevodom Svetega pisma v slovanščino. Wulfila je bil ne le utemeljitelj gotске pismenosti s prireditvijo grškega alfabeta, spet podobno kot sta storila Ciril in Metod. (Fragmenti Wulfilovega prevoda so se ohranili v t.i. Codexu argenteusu, kar je razumljivo, saj je bilo arijanstvo preganjano kot krivoverstvo). Ni pa bilo pomembno le gotsko sprejetje krščanstva v arijanski verziji, to se je zgodilo skoraj vsem germanskim ljudstvom. Tako je nastala velika nadloga za krščansko pravovernost.

Osvajalci Rimskega cesarstva – arijanska germanska plemena – in osvajani pravoverni Rimljani so se, če gledamo formalno, razlikovali zaradi ene same črke: gre za famozno grško ioto(i). »Uvodna« doktrina je trdila, da je Jezus Kristus v svojem bistvu identičen z Bogom Očetom, kontra-doktrina pa je trdila, da to ni. Nastala sta dva pojma, homoousios in homoiousios: Bog Oče in Bog Sin sta torej konsubstancialna,³ so zagotavljali »pravoverni«.

Arijanci so oporekali konsubstancialnosti. Za njih je bil Jezus Kristus le homoiousios Bogu Očetu (gr. homoîs, tudi hómoios, istovrsten in podoben, sličen, kar je lat. simul). Ta razlika v majhni črki »i« je postala bistvena točka ne le kristoloških razhajanj, marveč verskih preganjanj ter vsekakor temeljno izhodišče za notranjo in zunanjo politiko krščanstva v 5. in 6. stoletju.

Arijanstvo torej zanika pravo božanskost Jezusa Kristusa. Bil pa je to, kot bomo pokazali, ne le spor okoli temeljnega artikla krščanske vere, bila je v tem disputu os usodnih bojov med barbarskimi ljudstvi za prevlado v Evropi. Prav arijanstvo nam odlično pokaže, kako sta pravovernost in herezija tesno prepleteni z boji, ki so sledili med tako imenovanimi barbarskimi kraljestvi, ko so le-ta rušila rimski imperij. Barbari obeh gotških vej (»Sijajni« ali Ostrogoti in »Modri« ali Vizigoti) so bili med Germani, ki so se potegovali za rimsko dediščino, najnaprednejši in doumeli so pojem države. Paradoks pa je, da te dediščine kljub začetnim uspehom niso bili deležni, ker so se pred vsemi drugimi Germani spreobrnili h krščanstvu, sprejeli pa so novo vero, ko je bil Arijev nauk še močan. Ker pa so bili Goti arijanci in s tem širitelji herezije, so vzbujali pri svojih katoliških podanih več odpora, kot če bi bili pogani.

Rimska ortodoksija se je prav zato oprijela drugih Germanov, in še najbolj obetavni so bili Franki. Cerkveni interesi in zakon džungle,⁴ ki je veleva Cerkvi izbrati manj razvito in v verskem smislu bolj gnetljivo ljudstvo, je peljal h kralju Klodviku (481–511), silno zvitemu vladarju brez skrupul. Tako je relativno nepomembno ljudstvo, ko jih je kralj naredil za prvoboritelje pravega krščanstva, našlo zaveznika v Cerkvi in Cerkev v njih. Pravoverni Franki so premagali Gote in si prisvojili Galijo, to je bilo paralelno dogajanje drugemu pravovernemu posegu, zmagam vojskovodje Belisariusa ali Belizarja (umrl 563) nad Vandali v Afriki in Goti v Italiji. Goti v Španiji so se še pravočasno spreobrnili in tako ušli uničenju (589).

To seveda ni ne prvič ne zadnjič, ko je zmaga orožja odločala in določala, kaj je ortodoksnost in kaj herezija. Naj se, ko smo že pri nastajanju Francije, dotaknemo

² Goti so bili glavno ljudstvo vzhodnogermanske veje. Okoli leta 150 pred našim štetjem so se preselili z obrežij spodnje Visle na obalo Črnega morja. V 3. stoletju našega štetja so zasedli Dacijo, rimsko provinco, v kateri je izvršena intenzivna rimska kolonizacija (iz tega današnji Romuni). Gote delimo na vzhodne in zahodne.

³ Lat. con – prepona v pomenu skupaj in substantia, ae, f, kar je: torej konsubstancialen, kar je enakega bista.

⁴ Robert S. Lopez: *Rojstvo Evrope* (naslov originala Naissance de l'Europe), Ljubljana: DZS, 1969, str. 42.

že znamenitih križarskih vojn zoper katar, imenovane tudi patarene, manihejce (o manihejstvu bo posebej tekla beseda), ki so bili razširjeni v 12. stoletju v Južni Franciji in Severni Italiji. V 13. in 14. stoletju so jih neusmiljeno iztrebili. Z uničenjem albižanov ali albigenzov (veja katarov, ki se je tako imenovala po mestu Albi) kot nasprotnikov Cerkve in papeža v križarskih vojnah (1209–1215 in 1216–1229) se je Francija močno razširila in centralizirala, katoličanstvo pa je v njej povsem prevladalo.

b) Kristološki spusti niso zadevali le »odnos« med Očetom in Sinom, prav tako so bili izraziti, ko naj bi se določilo »mesto« Duha v trojstvu božje kompozicije. Tu pa se postavi spet vprašanje, ki je poenostavljeno imenovano kot *filioque*.

Pravzaprav je to dogmatično vprašanje rešeno za »zahodno krščanstvo«, kar na splošno do reformacije imenujemo katolicizem, šele na tridentinskem koncilu. Tako je ime cerkvenemu zboru v Tridentu (danes je to Trento, nemško Trient, ob Adiži v Severni Italiji) v letih 1545–1547, 1551–1552 in 1562–1563. Torej je ta končno utemeljena dogma sledila že razcepitvi, ki jo je izzval Martin Luther (1483–1546), ko je prelomil s katoliško cerkvijo in utiril reformacijo (o kateri bo še tekla beseda).

Da bi dogmatski spor lažje razumeli, bo prav, če navedemo, kako glasi v katoliški veji krščanstva temeljna izpoved vere ali Credo.

Začne se:

»Credo in unum Deum ...; spornost glede mesta in vloge Jezusa Kristusa pa je v taki verziji: ... Jesum Christum, Filium Dei unigenitum. Et ex Patre natum ante omnia saecula, Deum de Deo, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero. Genitum non factum, *consubstantialem* Patri: per quem omnia facta sunt ... Potem pa še: Et incarnatus est de Spiritu Santo ex Maria Virgine: Et homo factus est ... In še: ... et in Spiritum Sanctum, Dominum, et vivificantem: Qui ex Patre, *Filioque* procedit. Qui cum Patre, et Filio simul adoratur, est glorificatur: Qui locutus est per Prophetas ...«

Navedli smo dikcijo pravovernosti, kakršno je končno dogmatično vzpostavilo katoličanstvo, da bi v tej luči lažje razumeli kristološke dileme in brezštevilne herezije, ki se s tako dikcijo niso strinjale, pa je prav to nestrinjanje odmera njihovega krivoverstva.

Tako imenovana *velika shizma*⁵ med zahodnim in vzhodnim krščanstvom (katoličanstvom in pravoslavljem) sicer ima številne druge razloge, je pa tudi »filioque« v njej pričujoč. V dogmatičnih sporih 9. stoletja so vzhodni teologi trdili, da nobena posamezna krščanska cerkev nima pravice spreminjati artiklov vere (Credo). V tem smislu so zavračali interpolacijo v nikejski Credo, ki govori o Svetem Duhu, »ki je izšel iz Očeta«. Na Zahodu so interpolacijo dogmatsko uveljavili prav gotovo predvsem kot protitežo arijanski hereziji.

Potem je nastopilo zatišje v disputih. Leta 867 pa je insistiranje na papeški avtoriteti vodilo v odkrit spor. Fotius (Photius, cca 820–892), carigranski patriarh, eden najbolj učenih ljudi svojega časa, ni bil pripoznan s strani rimskega papeža Nikolaja I. Fotij je na to odvrnil s sklicem sinoda, ki je ugovarjal papeževim pretenzijam na cerkveno oblast v Bolgariji, je pa tudi podvrgel kritiki določene cerkvene prakse Zahoda in se posebej uprl vključitvi »filioque« v Credo.

Končalo se je seveda z nepriznavanjem papeževe pravice potrjevati ali zavračati kanoničnost izvolitve patriarha (v tem pa se je spor tudi začel). Na četrtem carigraskem koncilu je Fotij izgubil bitko, ker se je zamenjal bizantinski cesar, pa je potem spet postal patriarh (877), ko sta se nasprotni stranki v Carigradu pomirili. Papež

⁵ Gr. shizma (glagol shizo, cepiti, razrezati, preseči, razdeliti), razkol, razdor. Šizmo je treba razlikovati od herezije.

Janez VII. ga je priznal. Pozneje je Fotij spet padel v nemilost cesarske oblasti, pa se spor s tem ni nehal. Leta 1054 je vprašanje papeževe avtoritete pripeljalo do medsebojne ekskomunikacije⁶ med patriarhom Zahoda (rimskim papežem) in patriarhom Vzhoda iz Konstantinopla.

Ti ekskomunikaciji sta odpravljene šele leta 1965 v dogovoru med papežem Pavlom VI in patriarhom Atenagorasom, kar pa še ni pomenilo, da sta ločeni cerkvi stopili v popolno povezavo. Križarska osvojitve Carigrada (1204) in s tem direkten napad zahodnega krščanstva na vzhodnega je razkol močno poglobil. Padec Konstantinopla pod Turke (1453) ni rešil vprašanja, pač pa je ruska pravoslavna cerkev prevzela vodstvo kot »tretji Rim«, ostale pravoslavne cerkve pa so insistirale na avtokefalnosti oziroma popolni neodvisnosti (s svojo glavo, t.j. poglavarstvom, neodvisnim od kake vrhovne nadoblasti).

c) Naj posebej omenimo vsaj dve posebno izraziti različici v pojmovanju *Svete Trojice*, ki nam pokažeta, kako izraziti so bili odmiki od zmagovite dogme.

Gre za monarhizem in za adopcionizem.

Prvi je, naj poenostavljeno povemo, vera v vladanje enega, imel pa je pojmovno oporo v gr. monarchiá, kar pomeni samovlada, vladanje enega samega.

Bog ima nadoblast nad Jezusom Kristusom in nad Svetim Duhom. Je pa bilo različnih elaboracij te ideje. V zgodnjem krščanstvu je verjetno prevladovala ideja, da sta Bog Oče in Bog Sin ena oseba.

Vsaj dva toka sta izpostavljena. Tako imenovani dinamistični monarhizem je trdil, da je bil Jezus rojen kot človek, da pa je kot Kristus sprejel moč in pooblastitve pozneje od Boga. In to je adopcionizem. Modalistični monarhianci pa so učili, da Boga ni mogoče spoznati, razen v njegovih manifestacijah, pojavah ali oblikah. Kristus je ena od takih oblik. Iz tega pa je lahko sledilo, da je bil sam Bog Oče na križu razpet. Ta smer teologije se je imenovala *patripasianska*, kar izvira iz lat. pater, oče in passio, onis, f, trpljenje (iz tega je tudi »lepa« katoliška beseda »pasijon«, pojem za Kristusovo trpljenje in smrt, kakor tudi za umetniška dela, ki o tem govorijo, zlasti v glasbi).

Modalizem je posebno učinkovito razložil Sabelius, ki je bil verjetno rojen v Libiji ali v Egiptu. Tako je nastala sabelianska herezija.

Adopcionizem, kar izvira iz lat. ad-optio, onis, f, izvolitev in tudi posinovljenje, se je kot herezija posebno razširil po Španiji po letu 782 in njegova zagovornika sta bila Elipandus, škof Toleda, in Felix, škof Urgela. Trdila sta, da je bil Kristus ob svojem rojstvu čisto človeški in je postal Božji sin z adopcijo, ko je bil krščen.

Bilo je več variant te doktrine že v 3. stoletju. Zagovarjala sta jo tako Pavel iz Samossate kot nestorianci. To kaže, kako so herezije doktrinarno prepletene.

Neo-adopcionizem so pripisovali tudi Abélardu (1079–1142), utemeljitelju sholastične metode razpravljanja, filozofu in teologu, žrtvi nesrečne ljubezni in njenih posledic.

Starokrščanska »filozofija« monarhizma vsekakor kljub temu, da je zatirana in v marsičem zatrta kot herezija, ni nikoli izginila. Njegovo prepričanje, da je Bog strogo *enovit* in da so božje osebe lahko le »božje maske«, je vselej vodilo k popolnejšemu *monoteizmu*. Celó Hegel je menil, da je Sveta Trojica le izraz za to, kako se Bog zgodovinsko javlja. To je proces, v katerem se Bog v zgodovini odkriva in že ta proces naznačuje »pravega Boga«.

»Pravoverni« teologi različno odgovarjajo na to tezo. Vselej pa morajo nekako

⁶ Lat. ex-communicatio, onis, f, izobčenje, izključitev iz cerkve.

»ločiti Boga od zgodovine«. Splošen odgovor bi bil: Bog je tvorec zgodovine in ne zgodovina oblikovalka Boga.

Vsekakor nam pride pri tem na misel duhovičenje, ki je nastalo ob filmu »Poslednja Kristusova skušnjava«, s katerim je – po romanu Nicosa Kazantzakisa – Martin Scorsese »nadopolnil evangelije« in glasi: Car en prenant forme humaine Dieu a bien pris quelques risques.⁷

V tem smislu je bil monarhizem ena med rešitvami *napetosti*, ki so spremljale razvoj krščanstva v njegovih prvih stoletjih dogmatskega preciziranja. Kot smo že rekli, bistveni vir konfliktov je bil v dilemah med človeškostjo in božanskostjo Jezusa Kristusa, kot utemeljitelja krščanstva. Ni dvoma, da je za vse verujoče, zlasti premišljuječe in še posebej teologe, ta napetost še vedno aktualna in močno vznemirljiva.

č) Problemiziranje doktrine o *Sveti Trojici* je bilo prej ko slej izhodišče mnogih herezij. Sestava Boga iz treh oseb je bila že zgodaj izpodbijana, tako ali drugače so ji oporekali. Doktrina je sicer prav tako zgodaj v razvoju krščanstva definirana in z njo so se posebej ukvarjali prvi trije ekumenski koncili. Sisteme, ki oporekajo tem dogmam, ponavadi imenujemo s skupnim nazivom *unitarianizem*, kar bi na splošno označili kot verovanje, da Bog obstaja le v eni osebi. Tako sta bila *arijanstvo* in *monarhizem* ter njima podobne omenjene herezije *antitrinitaristične*.

Modernejši antitrinitarizem pa ima svoje spočetje in je nadaljevanje starega v *protestantski reformaciji*. Naj omenimo nekatera gibanja te vrste.

Na Poljskem je v 16. stoletju nastal *socianizem*, ki je dobil ime po Faustusu Socinusu. Vpliv je prihajal iz vrst italijanskih humanističnih reformatorjev in vpliven je bil tudi Michael Servetus, ki so ga sežgali na grmadi (1553) zaradi antitrinitarističnih stališč. Na Poljskem je utemeljena manjša reformirana cerkev (1556). Jezus je postal le človeško orodje božjega usmiljenja. Gibanje, znano tudi kot Poljski bratje, je zavrglo zakramente, ki so postali le duhovni simboli. Je pa zaradi ostrega preganjanja Katoliške cerkve izginjalo proti letu 1638. Nekateri poljski bratje so pobegnili v Holandijo in tam igrali pozitivno vlogo v liberalizaciji reformističnih načel.

V Transilvaniji je Francis David utemeljil (okoli 1560) tamkajšnjo Unitarno cerkev. Socianizem je imel vpliv tudi na ustanovitev angleškega unitarizma, njegov ustanovitelj je bil John Biddle. V Ameriki je ta tok protestantizma pristal na načelih razuma in vesti, ki naj bi bila edina vodiča k verski resnici. Zagovarjal je ta tok unitarianizma svobodo veroizpovedi, verjel v naravno dobro človeka in splošno rešitev človeštva.

2. Religiozni dualizem

Bržkone pa je bil še trši dogmatični oreh nerešeno in po mojem globokem prepričanju nerešljivo vprašanje *razporeditve dobrega in zla*. In ena in druga kategorija naj bi obstajala tako v kozmosu, na Zemlji in seveda še posebej v človeku. In v verskih disputih, ki so močno pretresali vse religiozne sisteme in še posebej krščanskega, prav tu iščemo dokaze o tem, da so ti disputi pravzaprav koncentrirani okoli razprave o naravi človekove narave.⁸

⁷ Henri Tinq: »De l'outrance à l'outrage«, *Le Monde*, Paris, 28 septembre 1988, p. 23.

⁸ *Antropologija* (1987), po str. 71.

V »totalni« shemi religioznega dualizma se izpostavlja diadičnost, dihotomijo med dobrim in zlom z analogijo zoperstavljenosti svetlobe in teme, razdorom in ločenostjo med duhovnim in materialnim, z razliko med dušo in telesom. V te in še druge dodatne diadičnosti je razpet človek in seveda vanje vpet in zapleten.

Dobro se poenostavljeno pooseblja z bogom in zlo s hudičem. Vprašanje hudiča, vraga, hudega duha, duhovnega bitja, ki biva zunaj narave (vidne) in pooseblja zlo, je prvorazredno religiozno vprašanje.

Nič ni čudnega, če se vprašanje hudega duha znova in znova postavlja in ne čudi nas, da celo Janez Pavel II. znova »kliče hudiča«. ⁹ Pravimo, nič čudnega, ker je to resnično neizogibna tema teologije. V krščanstvu pa je bilo posebno težko pomiriti idejo ali, naj rečemo, dogmo o neskončni božji dobroti z idejo o božji vsemogočnosti. Če je Bog neskončno dober in je hkrati vsemogočen, kako in zakaj dopušča zlo? Še zlasti je nedoumljivo, zakaj dopušča zlo, ki prizadene pravične, nedolžne, verne in bogu vdane. Že zgodbe o Jobu (Jobova knjiga iz Svetega pisma stare zaveze) je problem izpostavila v vsej njegovi zapletenosti.

a) Bržkone je bil prvi teolog, ki je izdelal *racionalen* religiozni sistem glede relacije dobrega in zla, Zoroaster ali Zaratustra, s pravim imenom Spitana, ki je živel v 5. stoletju pred našim štetjem. Bil je reformator staroperzijskega religioznega izročila. Za Zoroastra je življenje nenehni boj med dobrim in zlom, med resnico in neresnico, med svetlobo in temo. Svetli bog Ahura Mazda (Ormuzd) se s svojimi dobrimi duhovi bori proti zlemu bogu Ahrimanu, ki ima izza sebe trume hudobnih duhov. Povsem je razvidno, da so dobri duhovi pač angeli ¹⁰ in zli demoni. ¹¹

Ta sistem očitno ni nastal naenkrat; lahko ga razumemo kot nekakšno sredino med politeističnimi in monoteističnimi religioznimi sistemi. Dobri in zli duhovi – bogovi v mnogobožstvu postanejo »zgolj duhovi« ob enem bogu. Nemalo je sinkretističnih religij, ki ta prehod izjemno jasno zaznamujejo.

Religiozni dualizem pravzaprav osvobaja Boga dela njegove moči in vsemogočnosti, da bi se tako ohranila ideja popolne božje dobrote. ¹² To je tista teodiceja ¹³, ki skuša uskladiti verovanje v božjo dobroto in pravičnost s pričujočnostjo zla na svetu. Zoroastrova rešitev je zadržala absolutno božjo dobroto in žrtvovala božjo vsemoč. Tako torej religiozni dualizem ne le dovoljuje, marveč celo poudarja obstoj in obstojnost absolutnega in temeljnega zla, kot upa v končno premago absolutno dobrega. Morda uspeva odgovoriti tisti dejanskosti, ki je v resničnosti dobrega in zla v svetu in v človeku. Seveda dopušča tak dualizem hudiča, v različnih oblikah in konstelacijah, kot hipostazo ¹⁴ zla.

b) V krščanstvu se je religiozni dualizem izpostavil z *manihejstvom*, tako imenovanim po Maniju iz Babilonije. Ustanovil je religijo okoli leta 242 in bil

⁹ Glej: »Papež kliče hudiča«, *Der Spiegel*, prevedeno v *Naših razgledih* (Razgledi po svetu), Ljubljana, 16. januarja 1987, I. del, str. 31–32. V slovenskem tisku je sledilo precej polemike okoli papeževe »pravice« in smotnosti klicanja hudiča; javili so se teologi, ki so ga zagovarjali pred smešnji zlasti laičnega tiska.

¹⁰ Gr. ángelos, glasnik, sel, obznanitelj vere, božji poslanik.

¹¹ Gr. daímōn, daimonos, nadnaravno bitje velikih moči, ki je lahko dobro, lahko pa je zlo; v novi zavezi poosebljen s padlimi angeli in torej vrag ali hudič, tudi diábolos (iz glagola diaballō, čez metati, tako: potvarjati, zametavati in celo: varati). V lat. diabolus, i, m.

¹² Džefri Berton Rasel: *Mit o djavolu*, Beograd: Jugoslavija, 1982. (Naslov originala: *The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity to Primitive Christianity*, Cornell University Press, 1977.)

¹³ Teodiceja je »opravičevanju boga« (iz gr. theós in díke, navodilo, pravo, pravičnost, tudi: pravna razprava ali pravni posel).

¹⁴ Gr. hypó-statis, podloga, osnova, temelj, bistvo, substanca; tako: postvarjanje kake lastnosti, pojma, abstrakcije ali kake misli.

križan (z glavo navzdol) leta 276. Bila je ta religija vsaj s tremi viri: krščanstvom, staroperzijskimi dualizmi (zoroastrizem) in budizmom.

Manihejce so hudo preganjali, tako kristjani, ki so se imeli za ortodoksne, kot tudi drugi. So pa kljub temu napredovali, še zlasti v 4. stoletju. Cesar Justinijan (527–565), obnovitelj veličine Bizanca in restavrator Rimskega cesarstva, je zapovedal za manihejstvo smrtno kazen. To je pomagalo izkoreniniti ga, se je pa ohranjal med tako imenovanimi Paulikijanci, bogomili in albigenzi. Celo španski škof Priscillian je (385) obtožen manihejstva, ker je zagovarjal univerzalni celibat. Sojen je v Trierju za časa cesarja Maximusa, tožnika sta bila dva škofa. Skupaj s privrženci je obsojen in sežgan na grmadi (385).

Na Balkanu so bili manihejci *bogomili*. Utemeljila se je ta sekta v Bolgariji (v prvi polovici 10. stoletja) in se razširila na Bosno, kjer je postala vodilna religija. Učila je, da je svet ustvaril Satanael, starejši božji sin, utelešenje zla. Šele pohod drugega božjega sina Jezusa Kristusa je utemeljil dobro.

Bosansko bogomilstvo je treba postaviti v kontekst časa, tudi, naj rečemo, politično. Učvrstilo se je med pravoslavjem Vzhoda in katoličanstvom Zahoda in utemeljilo nekakšno »neuvrščенost«, da bi Bosni omogočilo politično neodvisnost. Preganjal pa je bogomilstvo tako Vzhod in Zahod. Ko so Bosno zavzeli Turki, je večina bogomilov prešla v islam.

Pavlikijanci so se pojavili bržkone pred 3. stoletjem, imeli so številne pristaše v vzhodni Mali Aziji in v Armeniji (po letu 650). Premalo vemo o njihovem nauku, da bi dali popolnejšo sodbo, pa vendar se zdi, da ga je navdihnili manihejstvo, Marcion in Pavel iz Samossate. Za pavlikijance so se imeli po Svetem Pavlu Apostolu ali po Pavlu iz Samossate.

Zavračali so zakramente, svete podobe, križ in celo del Svetega pisma. Nekateri menijo, da so izšli neposredno iz začetnih majhnih krščanskih skupnosti.

Cesarji vzhodnega Rimskega cesarstva (Bizanca) so jih močno preganjali. Vojaško jih je premagal Bazilij I. v 9. stoletju, potem pa so jih razselili največ v Trakijo, kjer naj bi bili opora obrambe zoper prodirajoče barbare. Po letu 868 so začeli širiti svoj nauk v Bolgariji in se tam pojavljajo kot bogomili.

Katari imajo svoje imene po grški besedi *kathorós*, čist, na novo opran; bister, zdrav; kar široko so bili razprostranjeni v srednjem veku kot izrazita dualistična vera. Bržkone je nauk zanešen iz Balkana, je pa cvetel v 11. in 12. stoletju tja do Anglije.

Katarizem je izšel iz manihejstva in tudi iz gnostičnih nauk, veliko je bilo v njem Marcionovih idej.

Katari niso zavračali le zunanjih simbolov katolicizma, kot so zakramenti in cerkvena hierarhija, marveč so pravoverje spodjedali veliko globlje: v temeljnih odnosih med Bogom in človekom. Negovali so asketizem z domnevo, da se mora meso popolnoma podrediti duhu.

Bile so dve vrste katarov: verniki in dovršeni.

Predstava Jezusa je bila pri katarjih v veliki meri pod vplivom *monarhizma* na Zahodu in *adopcionalizma* na Vzhodu.

Omenili smo že, kako so bili katari (imenovani tudi albižani) uničeni z delovanjem katoliške inkvizicije in s križarskimi vojnami ter posebnimi naporji papeža Inocenca III. do konca 15. stoletja.

»Uradni« sedež heretične cerkve katarov je bil na Montséguru, kjer so še razvidne ruševine katarske citadele, ki je pod udarci križarske vojne padla l. 1232.

Bila je popolnoma porušena, ker je veljalo pravilo, da se morajo do tal porušiti zgradbe, v katerih so prebivali heretiki.¹⁵

Z zmago križarjev zoper katarje je padla tudi ena bleščečih civilizacij srednjega veka, ki ji na splošno rečemo provansalska, s svojo dobo razcveta pesništva, ki je dobilo trubadurski naziv.

3. Gnosticizem

O gnostikih¹⁶, katerih ideje so prežemale mnoge herezije, moramo poudarjeno razpravljati. Nemalo je njihovih idej, ki so obstale v krščanski ortodoksosti. V mislih imamo na primer Romunsko pravoslavno cerkev. Temu je morda tako, ker gnosticizem prej pojmuje kot nekakšna splošna stališča o verskih zadevah, kakršna so bila razširjena v prvih stoletjih krščanstva in so prežemala prvotne krščanske skupnosti, kot pa povsem natančno herezijo.

Vsekakor je nastalo to versko stališče najprej na Vzhodu in se potem selilo na Zahod Rimskega cesarstva kar paralelno z uveljavljanjem krščanstva. Gnosticizem lahko tudi razdelimo na judejsko, krščansko in splošno helenistično miselno gibanje. Vsem pa je skupno to, da je človekovo odrešenje odvisno od njegovega spoznanja skrivnosti sveta in Boga.

Zaradi omenjene splošnosti lahko h gnosticizmu prištevamo veliko število in vrst sekt, ki so bile posebno razprostranjene v 2. stoletju, oziroma proti njegovemu koncu. Vsaka je trdila, da je le njej sporočena »prava« skrivnost kot »znanje« o odrešenju.

Viri gnose so raznoteri. Mnogi raziskovalci jih najdejo v židovski kabali, kot se na splošno imenuje skrivni judovski nauk (beseda pomeni v hebr. »izročilo«, pozneje pa je dobila pomen »skrivnega naklepa« in celo zarotništva), v helenskih in helenističnih mističnih kultih in še posebej v iranskem verskem dualizmu (zoroastrianizmu), o katerem smo že razpravljali.

a) Krščanske ideje so bile presenetljivo naglo vključene v ta v bistvu *sinkretističen* način mišljenja. Potem pa so v organizirani obliki, kakršna je bila herezija, ki sta jo utemeljila Valentinus in Basides, postale resna nevarnost krščanski ortodoksiji. Prav kot reakcija na to nevarnost so se izoblikovale številne krščanske dogme.

b) Ena od najbolj spornih točk je bila *Kristusova podoba*. Za gnosticizem je Kristus nebeško bitje, ki je prišlo na zemljo razodet pravega Boga in ga očistiti človeških snovi, ki se ga držijo. Za pravovernega kristjana je bil v nasprotju s takim pojmovanjem Jezus Kristus odrešenik (soter), ki je trpel za človeštvo. Spet so v tej bistveni postavki gnostiki trdili, da Kristusovo trpljenje ni doseglo pravega učinka in je bilo torej zaman. To pa je seveda spodkopavalo same temelje krščanstva in zato se ne gre čuditi, kako strogo so z gnostiki ravnali.

c) Edina znana preostala gnostična sekta so *mandaeanci* v današnjem Iraku, nekaj pa jih je tudi v Iranu. Znani so tudi kot kristjani Svetega Janeza, nekateri jim rečejo neosoreanci, sabianci ali Subbi.

Prav ta sekta je zadržala mnoge originalne krščanske tradicije. Nočejo pa se prištevati h krščanstvu, ne k judaizmu in ne k islamu. Za njih je največjega čašče-

¹⁵ Jean-Louis Perrier: »Montségur hérétique et tolérante«, *Le Monde*, Paris, 24 novembre 1990, p. 23.

¹⁶ Iz gr. gnosis, spoznanje (prepoznavanje in mišljenje), presoja.

nja vreden Sveti Janez Krstnik, ker je uvedel krst in ker je voda načelo življenja in sredstvo splošnega očiščenja. Imajo obhajilo kot zakrament, vendar v spomin mrtvih in je v tem podobno ritualni jedi Parsov. Sekta postopoma izginja.

č) Naj še posebej omenimo *donatizem*, tako imenovan po škofu Donatu iz Casae Nigrae v Severni Afriki (živel okoli leta 313) in po teologu Donatu Velikem (Donatus Magnus, ki je umrl leta 355).

Herezija je izbruhnila s tako močjo in silino, da je skorajda preplavila krščanstvo v Afriki. Donatisti so zahtevali moralno rigoroznost in cerkveno disciplino in zlasti je bilo nevarno, ker so sodili, da so neveljavni zakramenti, ki jih podeli duhovnik v »stanju greha«. Cerkev je razumno odklonila tako učenje. Je pa herezija navdušila siromašne družbene sloje in teološki odklon je postal socialna revolucija. To pa ni bila novost. Zlasti rimske province so sprejemale heretične nauke kot obliko boja zoper centralistično oblast in nemalokrat je postalo krivoverstvo bojna zastava zatiranih.

Seveda so na donatiste letele strele prekletstva in huda preganjanja, strogo so jih kaznovali in jim konfiscirali posest. Donatisti niso smeli imeti posesti in niso smeli ne prodajati ne kupovati. Cesarski vojaki so se radi znašali nad njimi, ker je s tem nastajal možen plen.

Del donatistov je nastopil revolucionarno. To so tako imenovani Circumcelliones (morda: klateži), ki so bili nekakšni komunisti svojega časa; obsodili so revščino in suženjstvo, brisali dolgove in zahtevali, naj se obnovi (seveda mitološka) enakost prvotnega človeštva. Če so srečali voz, ki so ga vlekle sužnji, so vpregli gospodarje, ki so se vozili, in na voz postavili sužnje. Morda so tudi kdaj kaj ukradli, vse v skladu s svojim naukom. Bili so kaj lahko hudo nasilni in imeli so posebne metode (na primer vtiranje apna v oči svojih sovražnikov, seveda verskih, ki so bili »razredni sovražniki«). Smrt so sprejemali z radostjo, ker jim je bil zagotovljen raj, paradiž. Končno jih je fanatizem povsem prevzel in nalašč so iskali mučeništvo, nemalokrat so prosili kogarkoli, naj jih ubije, skakali so v ogenj in hodili v morje.

Zoper donatiste se je z vsemi sredstvi bojeval Sveti Avgustin. Zdelo se je, da so premagani, potem pa so prišli Vandali (arianci) v Afriko in donatisti so se znova pojavili in se navduševali nad izgonom »pravoverne« duhovščine.

Ko so prišli Arabci (670), je bila krščanska Afrika močno notranje, doktrinarno in drugače deljena. To je vsekakor olajšalo islamizacijo, oziroma arabska osvajanja.

4. Vprašanje človekove odrešitve, zveličanja je bilo pogosto povezano s predstavami o »izvirnem grehu«. Nocija greha je sploh pomembna v religioznem smislu, bil bi naj to odklon od božjih zapovedi, kot jih interpretira cerkev, najhujši pa je greh, ki izhaja iz napačnega stališča do božje volje. Izvirni greh sta človeštvu pridelala Eva in Adam s svojo nepokorščino v raju (Genesis, Prva Mojzesova knjiga, III.) Z žrtvovanjem življenja je človeštvo od tega greha odvezal Jezus Kristus.

Z nocijo tega greha je povezana predstava o božji milosti in tudi predestinaciji, nauku o vnaprejšnji določenosti človeške usode. Ta nauk je, kot bomo še videli, razvit do skrajnih konsekvenc v tisti smeri reformacije, ki ji rečemo kalvinizem (po Jeanu Calvinu, 1509–1564, ki je trdil, da človek je ali pa ni od Boga izvoljen in zveličanju namenjen že od rojstva).¹⁷

¹⁷ O kalvinizmu glej: *Delo v antropološki perspektivi*, – Ljubljana: FSPN, 1990, str. 27–30, Reformacija (protestantska etika).

a) Najbolj znan napad na doktrino o izvirnem grehu je *pelagianizem*. Nastala je ta herezija kot nasprotovanje učenju Svetega Avguština (Augustinus Aurelius, 354–430, eden največjih cerkvenih učiteljev) o milosti in predestinaciji. Ime je ta »odklon« dobil od teologa Pelagija, učenega meniha (ok. 355 – ok. 425), ki je bil verjetno rojen nekje v Veliki Britaniji. Študiral je rimsko in grško pravo, retoriko in pozneje še teologijo, svoje nauke pa je obznanjal v Afriki in v Palestini, kjer se je obdal z zelo sposobnimi pristaši.

b) Pelagianizem je moč strniti takole:

Kdor živi *dobro in moralno življenje*, bo neizogibno prišel v »življenje z Bogom«, s tega stališča se:

Prvič. Zanika izvirni greh (otroci so rojeni nedolžni in ni na njih greha Adama in Eve), kar pomeni, da je krst nepotreben kot »regenerativni zakrament«.

Drugič. Odklanja sam temelj Cerkve, kajti tudi pogani so že bili lahko zveličani, preden je prišel Jezus Kristus s svojim poslanstvom.

Tretjič. Človek ima že po svoji naravi zmožnosti za dobro in potemtakem

Četrtič. Ne potrebuje nadnaravnih pomoči. Tako se zanika milost in potreba po božjem odpuščanju.

Cerkev se je pelagianizmu odločno zoperstavila. Zavrgla ga je sinoda v Jeruzalemu (417) in koncil v Efezu (431). Ni pa dilema nikdar izginila: vprašanje milosti (*gratia*) in svobodne volje človekove sta še vedno teološko kontroverzna. Ideja predestinacije, ki jo je Pelagij skušal teološko razrešiti, pa se je znova in znova pojavljala (še posebej v reformaciji in zlasti v kalvinizmu). Z zadevo se je na primer nedavno znova ukvarjala generalna sinoda Angleške cerkve (Church of England) v letu 1987. Pelagianstvo ni brez naklonjenosti

Neprestano oživljanje pelagianskih dilem nam je še eden od mnogih omenjenih in neomenjenih dokazov, kako malo je pravzaprav dokončno in nepovratno rešenih dogmatskih disputov in kako so skoraj vsa vprašanja doktrine odprta. Zapirajo se le začasno in ne vselej na čisto teološki način . . .

Pelagianizem in podobne revizije krščanskega nauka bi vsekakor najbolj škodovala utemeljevanju potrebe obstoja in obstajanja cerkve, ki je utemeljila *zakramentalni red*. To pa je cerkvi dalo možnosti neposredno se vmešavati v transcendentnost: cerkev je pooblaščenca deliti oziroma dodeljevati milost.¹⁸ V tem smislu imamo lahko za pelagiansko vsako doktrino, ki zahteva od človeka le osebno izpričano in zagotovljeno življenje v pravičnosti, dobroti, poštenju in visoki moralnosti.

5. Nestorijanstvo

Če bomo precej na zadnjem mestu med velikimi herezijami, preden razpravo zaključimo s protestantizmom, obravnavali nestorijanstvo, to delamo zato, ker se nam zdi, da je prav to na poseben način »strnilo« številne dileme. Nestorijanstvo je postalo izjemno prodorna alternativa krščanski ortodoksiji in le posebne prilike na »krščanskem« Vzhodu so zaustavile njegovo uspešnost.

Herezijo je izpeljal Nestor, carigrajski patriarh (umrl 451). Lotil se je, kot

¹⁸ Ernst Troeltsch, ki je napisal močno učeno študijo *Die Soziallehren der Christlichen Kirchen und Gruppen* (1912) in je v angleščino prevedena kot *The Social Teaching of the Christian Churches*, v dveh delih je ponovno izšla 1960 pri založbi Harper v New Yorku, je to imenoval »moč ključev« misli se na »ključ nebeškega kraljestva« (glej o pooblastilu v poglavju o protestantizmu, Matej XVI/18).

mnogi drugi hereziarhi, nauka o združevanju in soglasju božje in človeške narave v Jezusu Kristusu. Trdil je, da gra za dve ločeni naravi. Jezus Kristus naj bi si šele s smrtjo na križu zaslužil delež božje narave.

a) Še bolj je pravoverne pretresel *napad na Devico Marijo*. Ta naj ne bi bila Mati božja, marveč le mati Jezusa – človeka. Danes bi to imeli za popolno ogrožanje t.i. marianskega kulta.

Nestor je s svojo silovito elokvenco privabljal velike množice poslušalcev in tako pridobival privrženca. Bil pa je izjemno trden, neupogljiv in neomajen dogmatik.

Vprašanje Matere božje ni bilo enostavno. Večina kristjanov je imela Marijo za theotokos, čemur pravoslavni rečejo Bogorodica. In Nestor se je temu uprl, kajti Marija je rodila le človeka in ne Boga. Predlagal je, naj bi Marijo imenovali samo za »mater Jezusa Kristusa« in nič drugače.

Ciril, nadškof Aleksandrije, je na Veliko noč (429) v pridigi obznanil pravoveren nauk in doktrino: Marija je resnična Mati ne le v smislu Matere božje, marveč je mati inkarniranega Logosa Božje Besede, ki vsebuje tako božjo kot človeško naravo Jezusa Kristusa. Papež Celestin je na prigovarjanje Cirila sklical v Rimu koncil (430), ta pa je zahteval, naj se Nestorja pokliče k preklicu. Seveda je Nestor to odklonil in koncil v Efezu (431) ga je ekskomuniciral. So pa nekateri škofje ugovarjali, toda ljudstvo mesta Efez je bilo navdušeno – in morda je to pač bilo pravo mesto za rehabilitacijo marianskega kulta, kajti prav tu je bilo nekdanje središče Diane – Artemis. Nestor je preganjan, ni pa bil usmrčen.

b) Pristaši Nestorja, nestorijanci, so odšli v vzhodno Sirijo, tam gradili cerkve, prevajali Sveto pismo, pa še antične modrece (Aristotela, Galena itd.) v sirijski jezik. Imeli so bistveno vlogo v seznanjanju Arabcev in muslimanov z helenško znanostjo, medicino in filozofijo. Tudi perziski vladarji so jih tolerirali, ko so preganjani v Bizantinskem cesarstvu iskali zatočišča v drugih državah.

Do danes so preživel, raztreseni po Aziji, in še vedno so hudi na mariolatrijo (češčenje Device Marije).

Sirjenje krščanstva v nestorijanski verziji je pravzaprav pomembno poglavje v zgodovini religij, ki so nastale približno v isti geografski »enoti« z nekakšnim epicentrom v Mezopotamiji. Ni mogoče niti približno oceniti števila spreobrnjenec, vsekakor pa bi jih lahko našteali vsaj milijon. Misijonarska dejavnost nestorijancev je sledila trgovskim potem na Vzhod, po morju in po kopnem. Islam je nestorijance dolgo toleriral. Bili pa so žrtev netolerantnosti, ki so jo prinesli »zahodni« kristjani v križarskih vojnah.

V času svojega največjega vzpona se zdi, da je bila nestorijanska cerkev vodila med krščanskimi cerkvami. Ta vzpon bi vstavili v obdobje okoli leta 1.000. Nestorijanska cerkev je imela 23 metropolij, nadškofij, 200–250 škofov, od Sirije do Centralne Azije, do Kitajske na vzhodu in Arabije na jugu. V 11. stoletju so nestorijanci začeli skorajda masovno prehajati v islam. Morda bi se našla kaka paralelnost s tovrstnim prehodom bogomilov, pa zadeva ni dovolj preiskana.

V današnjem Iraku še obstoja tako imenovana Asirska apostolska cerkev (l'Eglise apostolique assyrienne), ki je bila svojčas cvetoča verska skupnost. Danes šteje kakih 250.000 vernikov in ima 29 duhovnikov. Asirska cerkev Orienta se je v januarju 1990 odločila, da bo sedež patriarha vrnila v Bagdad – po 57 letih eksila v Združenih državah Amerike.¹⁹ Cerkev je namreč po letu 1964 v shizmi in izločila se je Stara cerkev orienta (Eglise d'Orient ancienne), ki je kot

¹⁹ Joseph Yacoub: »Chrétiens de Mésopotamie«, *Le Monde*, Paris, 29 septembre 1990, p.2.

svoje posebno obeležje izpostavila stari koledar. Imá pa verjetno le 50.000 vernikov.

Pomembni so katoliki t.i. kaldejskega rituala, ki se štejejo k sirijski orientalski veroizpovedi. So sicer »potomci« nestorijancev, vendar so v 16. stoletju priznali rimski primat. Okoli 400.000 Kaldejcev še živi v severnem Iraku in veliko jih je v glavnem mestu Bagdadu. Naj kot kuriozitetu povemo, da so ti kristjani v največjem številu zastopani v osebni straži diktatorja Sadama Huseina, ki je v letu 1990 izzval hudo reakcijo zaradi svojih ekspanzionističnih in hegemonističnih postopkov v arabskem svetu. V Združenih državah Amerike živi vsaj 100.000 Kaldejcev in Irak kaže zanje kar veliko zanimanje.

6. Monofizitizem

V določenem smislu je prav monofizitizem²⁰ bil pričakovano kontrastno razmišljanje o naravi Kristusove narave, še posebej je bilo tako v odnosu na monarhianizem in seveda je to bila reakcija na nestorijanstvo. V monofizitizmu je namreč utemeljena dogma, da v Jezusu Kristusu ni dveh narav, marveč je le ena sama: božja, božanska.

Predhodnici te doktrine sta apollinarianizem in v njej je najti kontinuiteto z učenjem Eutychesa, arhimandrita iz Konstantinopola (prva okoli 378, druga okoli 452). Prav Eutyches je bil najbolj goreč nasprotnik nestorijanizma. Tako je trdil, da je Kristustovo »človečanstvo« v popolnosti absorbiralo njegovo »božanstvo« in da je sprejemanje doktrine o »dveh naravah« krivoverstvo, in to tisto nestorijansko.

a) Razprava o tej doktrini se je močno zamračila in bila dokaj *ne-teološka*, ker mnogi razpravljalci niso obvladali temeljne terminologije in ker, postavimo, na Zahodu niso več znali grško. Flavian, carigrajski patriarh, je sklical lokalno sinodo, ki je eutychesovo učenje obsodila in ga vrgla iz Cerkve. Eutyches se je pritožil škofom iz Aleksandrije in seveda v Rim. Cesar Teodosius (imenovan Veliki /379–395/), pod katerim je bilo zadnjič združeno celotno Rimsko cesarstvo, cesar, ki je prepovedal arianstvo in poganstvo in razglasil krščanstvo za državno religijo, je pa tudi prepovedal olimpijske igre (394), ker so bile preveč poganske, ta cesar je antimonofizitski koncil proglasil za nezakonitega (476). Pozneje je cesar Zeno izdal Henoticon (482), ki je temeljil na doktrini Svetega Cirila iz Aleksandrije, in to je bil poskus kompromisa. Predlagal je formulo, ki je bila vsekakor »ortodokсна«, je pa puščala prepričanim monofizitom »izhod«.

Nobena stran v sporu ni bila zadovoljna. Skrajni monofiziti so zavrnili kompromis in papež je celo ekskomuniciral Vzhod, ker je proglasil za neveljavnega koncil iz Kalcedona. Nastala je shizma. Je pa odstranjena (519), ko je cesar Justin I. učvrstil tako imenovano kalcedonsko vero. Veliki cesar Justinian je bil do monofizitov tolerant, čeprav se je imel za strogo pravovernega. Se je pa pozneje prepad med monofiziti in uradno cerkvijo poglobil.

b) Religija je znova *podrejena politiki*. Koncil je priklical anatemo na vsakogar, ki bi le pomislil, da sta v Kristusu dve naravi.

Rimski škof papež Leon I. se je vmešal s pismom, ker sam ni prišel na sinodo, ki jo je pozneje imenoval »roparska« in ni pristal na njene odločitve. Potem pa je koncil v Kalcedonu (451) sprejel Leonova stališča, obsodil Eutychesa in pritrdil, da sta v Jezusu Kristusu dve osebi.

²⁰ Iz gr. *mónos*, sam, edini, samostojen in *phýsis*, narava, značaj; bitje; lik, obličje.

Ni bilo nepomembno, da se je koncil ukvarjal tudi z avtoriteto v Cerkvi: priznal je enakost carigradskega patriarha in rimskega papeža (s svojim 28. kánonom). Leon seveda ta kánon ni hotel priznati in začela se je dolga borba med dvema »stolicama« krščanstva.

c) Da bi bila konfuzija popolna, je velika večina kristjanov v Siriji in v Egiptu *zavrnila doktrino* o dveh naravah v osebi Jezusa Kristusa. Zlasti sirijski menihi so ostali zvesti monofiziti. »Pravoverni« patriarh je bil v Aleksandriji raztrgan na koščke na sam Veliki Petek. Monofiziti so postali egipčanska cerkev (kopti) in razširili so se v Etiopijo, bili so prevladujoča krščanska cerkev v zahodni Siriji in v Armeniji. (V Siriji so to danes *jakobiti*.) Za Vzhodno Sirijo smo rekli, da so bili tam prevladujoči nestorijanci.

Uspeh verskega upora je bil ugoden za politični upor. Torej je spet šlo za upor provinc zoper centralno oblast.

Arabska osvajanja so imela s tem velike olajšave, ker so bili kristjani dogmat-sko, versko, po nauku deljeni. Nemalo je bilo takih, ki so muslimane pozdravili kot osvoboditelje zoper teološko, politično in finančno tiranijo Bizantinskega cesarstva.

Kar pomemben »preostanek« monofizitov so egipčanski *Kopti*, kristjani, ki so med prebivalstvom Egipta kljub hudim pritiskom islama zastopani z 8–10%. Patriarha imajo v velikem krščanskem središču (pred invazijo Arabcev) v Aleksandriji. Tudi Amharci, vladajoči narod Etiopije, so sprejeli krščanstvo iz Egipta in imajo danes močno monofizitsko cerkev. Kopti so sprejeli arabski jezik kot svoj materin jezik, v liturgiji pa vztraja egipčanski jezik, ki ima seveda veliko kulturno tradicijo. Bržkone so te monofizitske cerkve največje »heretične« cerkve danes, če ne šteje-mo tistih, ki so nastajale po nastopu protestantizma.

č) Za poskus izravnave temeljnega spora med monofiziti in krščansko orto-doksijo štejemo tako imenovani *monothelitzem*.²¹ V tem učenju je poudarjena Kristusova »enotna, enovita volja«. Je torej deloval »skozi dve naravi«, imel pa je le »eno voljo«. Cesar Heraclius I. je to učenje sprejel, ker si je želel priti iz politič-nih razlogov do verskega kompromisa. Papež je nekako odobral ta kompromis (bil je to Honorius I), je pa prepovedal vsako nadaljnjo razpravo o tej zadevi. Honoriusov naslednik papež Severinos je učenje obsodil, dasiravno je dobilo cesarjevo privolitev. Tudi cesar Heraclius se je pred smrtjo odpovedal monotheli-tizmu.

Bilo je še veliko konfuzije zlasti na relaciji cesarjeve in papeževe »volje«. Leteranski koncil (649) pod papežem Martinom I je monothelitzem končno obso-dil, je pa bil pozneje ujet in cesar ga je vrgel v ječo in potem izgnal. Po koncilu v Konstantinoplu pa je monothelitzem končno obsojen in ostal je živ le med *maroniti* v Siriji.

Zaključek te velike herezije je veliko prispeval k utrditvi avtoritete rimskega papeža in tovrstna avtoriteta cesarja, ki je stoloval v Konstantinoplu, je oslabela.

d) *Armensko* cerkev je mogoče povezati s »tihim«, morda prikritim monofizi-tizmom in z omenjenim monothelitističnim kompromisom. Armenija je sprejela krščanstvo v 3. stoletju po zaslugi misionarskega dela Svetega Gregorija, ki ima vzdevek *Illuminator* (kar bi latinsko pomenilo »razsvetljevalec«). Že v naslednjem stoletju je cerkev postala avtonomna, bržkone v odporu na cerkveno hierarhijo, posebej iz Caesareje (škofa Svetega Bazilija Velikega). Po Kalcedonskem koncilu so Armenci zavrnili ortodoksno pozicijo glede monofizitizma. Prav to je Armen-

²¹ Iz gr. *mónos* in *thélétis*, volja.

sko cerkev izoliralo od ostalega krščanstva, poleg armenskih teženj po politični samostojnosti.

Del Armenske cerkve se je pridružil papeški vhovni duhovni nadoblasti vsaj delno v 13. in 14. stoletju. Rimska cerkev je poslala tudi misionarje, ki naj bi Armence »spreobrili«. Leta 1740 je pripoznan poseben armenski obred in ta cerkev se je vezala za Rim s svojim posebnim patriarhom.

Je pa večji del Armencev v avtokefalni cerkvi, ki ji včasih napačno rečejo gregorijanska. Primat v časti je tako imenovani Catholicus iz Esmiadzina, ki je danes v sovjetski Armeniji. Duhovno oblast deli z armenskimi patriarhi v Jeruzalemu in v Konstantinoplu (danes Istanbul), pa še s katolikom iz Cilicije (Sis).

Liturgijska praksa je podobna vzhodnim pravoslavnim: duhovniki se smejo ženiti, obhajilo je v dveh oblikah (kruh in vino). Liturgijski jezik je klasična armenščina.

Pomembna je Armenska cerkev v Ameriki, ki je utemeljena 1891. Leta 1957 se je ameriška diocese Armenske cerkve pridružila Nacionalnemu svetu Kristusovih cerkev v Ameriki (National Council of Churches of Christ in America).

e) *Maroniti* so bili posebna krščanska skupnost po 7. stoletju, ko so se ločili v doktrinarnem sporu glede monotelitizma. So se pa v 12. stoletju vrnili v katoliški tabor in priznali papežovo duhovno nadoblast.

Maroniti govorijo arabsko. Etnično se ne razlikujejo od svojih arabskih sosedov. S preseljevanjem so nastale maronitske verske občine na Cipru, v Palestini, Egiptu, v Južni in v Severni Ameriki.

Liturgija, ki se opravlja v liturgijskem siriaškem jeziku (kar je jezik tudi drugih kristjanov na istem področju) sodi v tako imenovani antiohenski (antiohijski) tip, so pa sprejete inovacije iz latinske liturgije. Verski poglavar je patriarh, ki stoluje v Libanonu (Antiohijski patriarh) in priznava papežev primat.

Poleg maronitov sta še dve drugi krščanski skupini, ki priznavata papežev primat: *melkiti* in *sirijski katoliki*.

Melkiti (iz sirijaškega izraza za kralja) imajo bizantinski obred v arabskem jeziku. Imajo svojega patriarha, ki je del katoliške cerkvene hierarhije. (Naziv so dobili tako, da so sledili cesarju Marcianu v priznanju Koncila iz Kalcedona). Verniki so raztreseni v Siriji, Jordaniji, Palestini in nekaj jih je emigriralo v Ameriko. Tudi v Turčiji so in prav v letu 1990 so doživeli preganjanja, ki jih silijo v izselitev.

7. Protestantizem

Brez dvoma je najbolj temeljito potresel in razdrl krščanstvo v njegovih institucionalnih formah *protestantizem*. Tako na splošno imenujemo zaokret, ki je izšel iz tako imenovane reformacije, kakršna se je tudi sama sicer razpršila na veliko število »smeri« in celo divergentnih dogmatskih in cerkvenih konstitucij. Pa vendar lahko govorimo o določenem številu skupnih »točk«. Le-te so hkrati nadaljevanje in prenova mnogih spornosti iz že omenjenih herezij, strnili pa bi jih morda takole:

Tri so bistvena vprašanja, v katerih se protestantizem bistveno loči v nov način vere in verovanja, v krščanski preusmeritvi.

Prvič. Izjemno so se poglobila med katolicizmom in protestantizmom nestri-

njanja okoli vloge in pomena cerkve, kar bi lahko imenovali *ekleziastična*²² vprašanja. Z drugimi besedami povedano: gre za naravo in funkcije cerkve. Protestanti bi na splošno rekli, da je pri katolikih »preveč cerkve«, in katoliki, da je je pri protestantih »premalo«. Ena od temeljnih izhodišč reformacije je namreč bilo, da je cerkev le kongregacija²³ vernikov, ki so grešniki in jim je, če so zbrani v Svetem Duhu, ki deluje skozi besedo, javno izpovedovano in ponavljano, možno upati na odpuščanje. Edina naloga Cerkve naj bi potemtakem bila obznanjati možnosti rešitve človeka, v čemur je v bistveno pomoč žrtvovanje Jezusa Kristusa na križu in vodilo so njegova pričevanja, kakor so zabeležena v Svetem pismu. Ta pričevanja je treba v kongregaciji in osebno neprestano ponavljati in njihovo verodostojnost izpričevati skozi dejanja in ne le z besedami.

Cerkev kot taka nima posebne vloge v zveličanju človeka. To pa je v temeljnem nasprotovanju z »nereformiranimi« cerkvami, ki trdijo, da je Cerkve neizogibni in nujno potreben posrednik, dasiravno ne morda tudi brez milosti božje, avtor zveličanja.

Nastanek, torej izvor cerkve je tudi za protestante božje delo, ni pa to nič drugega kot dogodek, ki ga Bog skozi Svetega duha obnavlja vsakokrat in povsod, kjer se božja beseda *pravilno* obznanja. To obznanjanje pa je nujno utemeljeno v Svetem pismu. Kjer se ta dogodek ne obnavlja, ni več cerkve. V tem smislu za protestante cerkev nima v posesti nezmotljivosti, je zgodovinska ustanova. Obstaja pa le po milosti in v milosti božji.

Katoliška cerkev meni, da je dar Svetega Duha, dar, ki je bil dodeljen in podeljen enkrat za vselej in to le eni pravi cerkvi, ki se ji reče Rimskokatoliška s papežem na čelu. Ustanovni dogodek naj bi bil tisti, kakor je zabeležen v Svetem pismu: »Ti si Peter skala in na to skalo bom sezidal svojo cerkev in peklena vrata je ne bodo premagala.« (Matej, XVI/18) Ta ustanovitev »papeštva« skozi prvega papeža Svetega Petra se nadaljuje s temi besedami: »Dal ti bom ključ nebeškega kraljestva, in kar koli boš zavezal na zemlji, bo zavezano v nebesih; in kar koli boš razvezal na zemlji, bo razvezano v nebesih.« (To je že omenjena moč ključev, glej: pelagijanstvo.) Ta ustanovitev papeštva je za vse tiste, ki ne priznavajo njegove vrhovne oblasti v cerkvi, sporna, za katoliško cerkev pa iz nje izhaja ne le primat rimskega škofa kot naslednika Svetega Petra, marveč Kristusovega namestnika na zemlji (kar je utrjeno v 11. stoletju). Kot tak je papež vrhovni učitelj, zakonodajalec in sodnik, kar je šele v novejšem času omejeno in ublaženo s cerkvenimi zbori ali koncili. Če govori »ex cathedra«, je papež tudi nezmotljiv.

Drugič. Prav to vprašanje papeštva in episkopata²⁴ je bistvena razlika z reformiranimi cerkvami, ker te ne priznajo ne papeževega vrhovnega poglavarstva ne utemeljevanje episkopata kot neprekinjene sukcesije apostolov.

Tako protestantizem spreminja bistvo magisterija.²⁵ V katolicizmu je ogródje cerkve duhovnik, bolj rečeno duhovništvo, natančno hierarhično razporejeno. Duhovnik nosi neizbrisani pečat zakramenta, ki mu je dodeljen kot mašniško posvečenje. V tem smislu ima pooblastila, ki mu dajejo posredniško moč, v imenu Cerkve posreduje zveličanje.

V protestantizmu je celo naziv za duhovnika spremenjen. Je le pastor, kar pomeni pastir ali je minister, kar pomeni služabnik. Ni posebej posvečen, nima

²² Iz gr. *eklesía*, ljudska skupščina in zbrano občinstvo in iz tega: občina, cerkev.

²³ Lat. *con-gregatió*, ónis, f. družnost, zbor, tako: verska skupnost, združba.

²⁴ Gr. *epískopos*, nadzornik, upravitelj, v krščanski duhovniški hierarhiji: škof.

²⁵ Iz lat. *magisterium*, i, n. pouk in hkrati nadzorništvo in tako skupno ime za cerkveno učiteljstvo in s tem duhovništvo.

posebnih pooblastil. Ne razlikuje se torej v bistveni distanci od laika, je le zadolžen obznanjati božjo besedo. Pa še to ni njegova ekskluzivna dolžnost ali opolnomočenje. Vsakdo ima tako pravico in čelo dolžnost vsakega vernika je, da počne isto.

Tretjič. Vprašanje »poti« k zveličanju so se ločile in hkrati so ohranjena nekatera skupna načela. Ali je človek – grešnik opravičen le z milostjo božjo? In eni in drugi bi se strinjali, da je temeljni pojem »sola gratia«, dasiravno bi mnoge protestantske ločine poudarjale pri tem še človekova dobra dela, ekstremni reformatorji, kakšni so kalvinisti, pa so oživili idejo o predestinaciji, ki ni nova v divergentnosti krščanskega dogmatizma.

Seveda je sporno, kako milost božjo pridobiti, zadobiti in s pridom uporabiti. Tu so se divergence silovito razprle. Protestantizem se je razdrobil ne le v ugotavljanju »strategije«, ki pelje k človekovemu odrešenju, marveč še zlasti skozi raznolikost cerkvene organizacije in njene vloge. Brezštevilne so sekte in cerkve, ki so, povsem v skladu z zgodovino dogme in antidogme, iskali »prave formule«.

C.

Kakšen *sklep* naj bi potegnili iz dogmatičnih in tudi drugačnih disputov, ki so povzročali hude konflikte in nemalokrat krvava preganjanja, pa celo velike verske vojne? Bržkone nam lahko veliko povedo, primernega tudi za današnjo rabo. Zato dajemo v presojo naslednje »punkcije«:

Prvič. Človekova potreba po preseganju samega sebe skozi božansko, iskanje identitete, ki »ni od tega sveta« in se nadaljuje po smrti ali pa celo z njo v povečanjem smislu šele začenja, je vselej živa in nepotešena. Človek si pravzaprav kot zadostitev take potrebe ni izmislil ničesar tako popolnega, kot je prav religija. Substituti s tistim, kar bi lahko imeli za »posvetno religijo«, so se izkazali neprimeri: tostranskost je mogoče preveriti, onostranskosti pa z merili človekove racionalnosti.

Drugič. Človek si želi zagotovljenosti in vernosti v resnicah, ki imajo pridih absolutnega. Zato je pripravljen podrediti se avtoriteti dogme, ki tako resnico obznani. Krhek in šam, ranljiv in premakljiv si v tej negotovosti želi opore skupnosti, občestva enako verujočih, če že ne enako mislečih. Tako občestvo je opora in je pomoč v človekovi temeljni osamljenosti.

Tretjič. Organizacija, ki nastane na temelju dogmatske konstitucije in kot občestvo vernikov iz potrebe po vzajemnem vzdrževanju neke resnice, je lahko cerkev. Kot vsaka organizacija je tudi taka nujno politična in se nikakor ne more zadržati le na verskih zadevah. Vsekakor si obstanka na čisto religioznem področju ne morejo privoščiti tisti, ki se v cerkvi povzpnejo na vodilne položaje, iz katerih sledi moč in oblast.

Četrto. Vsaka dogma je premakljiva: ni je, ki ne bi izzivala antidogmo in ni je, ki ne bi bila v interakciji s socialnim in političnim okoljem. Že to zahteva neprestano utrjevanje dogme, na eni strani, in kar vabi k njenemu spodkopavanju, na drugi strani.

Petič. In prav to gibanje, ta premakljivost dogme, daje možnosti za manipulacije. V tem smislu je odnos dogma kontradogma prav v naši civilizaciji tisti del zgodovine in sedanjosti, ki je nepogrešljiv za njeno razumevanje.

Zaton Nietzschejanske civilizacijske dogme

Zgodovinske refleksije o dogmi

Nasprotje dogmi je dvom. Konkretna antidogma je nasproti konkretni dogmi še vedno lahko dogma. Zgodovinsko-filozofski slovar (Ritter, 1972: 275–279) nas pouči, da je termin dogma mnogo starejšega datuma od dogmatizma. Starogrško naj bi dogma imela dvojen pomen: kaj nekdo misli in kaj se nekomu dobro zdi. Dogme bi bile nujna predpostavka za etično ravnanje. Dogma kot označba za odredbo postaja termin pravnega področja.

Sextus Empiricus v *Orisu Pironove* skepse (1968) velikokrat omenja dogme in dogmatike. Tako so vsi filozofi razdeljeni v dogmatike v ožjem smislu, ki mislijo, da so resnico našli (Aristotel, Epikur, stoiki), tiste, ki razlagajo, da so stvari nespoznavne (Akademiki), skeptiki pa imajo vse trditve za enako verjetne ali neverjetne. Ta ravnodušnost, enaka razdalja do vseh trditev naj bi imela etični cilj: pripeljati človeka k duševnemu miru. Dogmatik nikdar po sodbi skeptikov ne bo postal srečen (Sextus Empiricus, 1968: 55). Ta sklep je presenetljiv. Zaradi psiholoških značilnosti dogmatizma bi se prej lahko trdilo, da so dogmatiki srečni: počutijo se varno in zanesljivo v svojih dogmah. Pomen skepse je daleč presegal spoznavnoteoretski okvir, saj naj bi bila neke vrste umetnost življenja. Univerzalni radikalni Pironov skepticizem navsezadnje vendarle sebe ukinja, ker ima za nesporno trditev, da je vse enakovredno sporno. Stroga zahteva po vzdrževanju sodb bi se morala vzdržati tudi te sodbe. Radikalni skepticizem se je v bistvu sprevrgel v dogmatični relativizem, ki ne more delovati niti praktično-tehnološko niti etično-politično in še manj v znanosti. Sporočilna vrednost radikalnega skepticizma je metodična toleranca, da se apriorno ne zavrže, ne izključi nobena trditev, pa tudi da se apriorno ne sprejme. »Nadalje vsebuje vsak dokaz dogmo, vsaka dogma pa je sporna, tako da o vsakem dokazu obstaja spor« (Sextus Empiricus, 1968: 199).

Za Hegla je bil popoln skepticizem, po katerem naj znanosti predhodi dvom oziroma obup nad vsem, enostavnost mišljenja, ki abstrahira vse in ki dojema svojo čisto abstrakcijo (Hegel, 1965: 101).

Skepticizem je za Hegla v vseh oblikah spoznanja izvedena »negativna znanost«. Kot taka nima samostojnosti, je samo dialektični bistveni element »afirmativne znanosti«. V tem smislu sprejemanje in zavračanje skepticizma nista v nasprotju s Heglovo zahtevo, da je pri »vstopu v znanosti treba opustiti vse druge predpostavke ali predsodke, naj bodo vzete iz predstave ali mišljenja, ker je treba vse določbe najprej raziskati v znanosti in spoznati, kaj je vsebovano v njih in njihovih nasprotjih« (Hegel, 1965: 101). Vse skeptično se v bistvu preveri, potrdi ali ovrže v dialektičnem posredovanju, razvijanju vsebine. Jasno je, da je bil Heglu tuj skepticizem kot posledica plitkosti misli. Pri mislecu, ki izhaja iz identitete mišljenja in biti, za pravi skepticizem ne more biti mesta, je kvečjemu lahko samo dejavnik »afirmativne znanosti«.

Za krščansko kulturno področje je treba upoštevati, da je beseda dogma v bibliji redkokdaj uporabljena, in še to samo v pravnem smislu. Dogma postaja označba za nauke filozofskih šol, ki jim manjka resničnost. Če v krščanstvu nasta-

jajo take šole s svojimi lastnimi dogmami, so njihovi zagovorniki heretiki, krivo-verci. Dogma je v tem pomenu vse do novega veka označevala pretežno heretične nauke. V celotnem srednjem veku naj bi se pojem dogme redko uporabljal in celo krivoverski nauki so bili le priložnostno označeni za dogme. Pojavi pa se zopet ob novoveškem humanizmu. V 16. stoletju naj bi bili navzoči že vsi elementi za kasnejšo katoliško definicijo dogme kot tiste religiozne postavke in vsebine, čigar priznanje cerkev zahteva od svojih članov in še zlasti od svojih učiteljev in duhovnikov. V 17. stoletju se je že udomačil naziv »theologica dogmatica« nasproti »theologica moralis«. V filozofijo pa naj bi pojem uvedel, če se odmislijo skeptiki 16. in 17. stoletja, Christian Wolff, ki je vsebino znanosti podelil v »facta« in »dogmata«. Dogma je zanj »univerzalen stavek, čigar spoznanje je koristno za zveličanje človeškega rodu«. Od teološkega razumevanja se je razmejil s tem, da je »singularnim stavkom« odrekel status dogme. Kant je uvrstil dogmo kot »direktni sintetični stavek iz pojmov« k apodiktičnim sodbam. Odločilno pa je Kantovo pojmovanje dogmatizma kot nekritično vnaprejšnje mnenje, ki je ostalo v veljavi do danes zunaj teološke jezikovne uporabe. Toda znotraj neosholastike pa so dogme dobile pozitiven pomen kot neizogibne predpostavke tako imenovanih fundamentalnih resnic, ki same ne zmorejo in niti ne potrebujejo nobenega dokaza. Ni takih fundamentalnih resnic, ki ne bi potrebovale vsaj pojasnjevanje, če že ne dokazovanja. Edino, kar se lahko »pokaže«, ni treba dokazovati, vsaj ne zunaj znanosti. Vse, kar je dokazljivo, ima možnost, da postane prepričljivo, toda kar je za nekoga prepričljivo, pa še ni dokazljivo. Da bi dokazljivost postala prepričljiva, mora biti doseženo, kot bi dejal Fichte, minimalno soglasje. Če tega ni, dokazljivost ne vodi v prepričljivost in sprejemljivost pri tistih, ki se jim nekaj dokazuje. Zlasti to velja, kadar imamo opravka s čistim logično-teoretičnim dokazovanjem in ni mogoče ponuditi empirične verifikacije. Pojem dogme se sreča, čeprav redkeje, tudi v znanosti v pomenu ključnih predpostavk, aksiomov, teoremov, vendar je tu dogma izgubila svoj negativni kantovski prizvok.

Znotrajznanstvene dogme se razlikujejo od zunajznanstvenih, ideoloških, političnih, religioznih, moralnih dogem tako po svojem nastanku, negaciji in funkciji. Moderno ime za globalne znanstvene dogme je znanstvena paradigma. Zunajznanstvene dogme imajo družbenopraktične, psihološke vrednotne temelje. Znanstvene dogme pa imajo svoje spoznavno-metodološke razloge, kar pa ne izključuje, da so v končni posledici tudi družbeno pogojene in vzdrževane. Zlasti to velja za družbene znanosti, ki jih neposredno determinirajo strukturno-razvojne, kulturne značilnosti njenega predmeta.

Dogmatizem naj bi terminološko izviral iz francoskega jezikovnega območja. Najdemo ga pri Montaignu in Pascalu. Od tod naj bi prešel na angleško kulturno področje. Z dogmatizmom je nemška klasična filozofija označevala običajno šolsko filozofijo in metafiziko, ki gradi svoje sisteme iz nepreverjenih principov. Za Kanta je bil dogmatizem postopek, ki skuša izhajati brez kritike spoznavnih moči uma. Dogmatizem nastaja, ko se transcendentalna raba pojmov razširja v transcendentno, to je prekoračuje meje možnega izkustva. Dogmatizem je bil za Kanta »otroško obdobje uma«. Fichte je dogmatizem omejil na specifično filozofsko koncepcijo realizma oziroma materializma. Dogmatizem ne vidi, da je Ne-Jaz (narava, vse predmetno) postavljen po Jazu. Dogmatizem izhaja iz biti, kot da je prva in izvorna, ne pa da je izvedena. Dogmatiki so zanj tudi tisti, ki govorijo o »biti« za nas. »Ker vsak, ki trdi, da vsako mišljenje, vsaka zavest mora izhajati iz neke biti, dela bit za nekaj izvornega, toda prav v tem obstoji dogmatizem« (Fichte, 1956: 251). Dogmatično stališče je za Fichteja »prirodni nazor«, je stališče

življenja in znanosti. Razlogi, zakaj se vztraja pri prirodnem, to je dogmatičnem nazoru, niso umski, ampak interes za neko realnost. »Od tega interesa se ne more nihče ločiti, kdor tu živi, prav tako pa tudi ne od vere, ki ta interes prinaša s seboj« (Fichte, 1956: 100). Dogmatiki verujejo vase in svobodo posredno preko stvari, kritični idealist pa neposredno. Nobeden izmed protistavljenih filozofskih sistemov se ne more po Fichteju dokazati in ovreči za nasprotnika, seveda pa lahko vsak za sebe ovrže in dokaže nasprotni sistem. To nemožnost Fichte izvaja iz svoje koncepcije dokazovanja. V saki demonstraciji je nekaj, česar se ne da dokazati. Demonstracija daje samo posredno gotovost. Nekaj je gotovo, če je drugo gotovo, če se dvomi o tem drugem, se mora gotovost izvesti iz nečesa tretjega in tako dalje. Proces dokazovanja poteka torej v ad infinitum. Prekine se samo tedaj, če se doseže neko soglasje o predpostavkah, v okviru katerih poteka dokazovanje. Če tega soglasja ni, dokazovanje ni mogoče. Fichte je bil nedosleden, ker je za dogmatizem označil le realizem, ne pa tudi svoj sistem subjektivnega idealizma, ki je namesto iz predpostavljene biti izhajal iz predpostavljenega Jaza. Ta nedoslednost je še toliko bolj očitna ob priznanju, da se sistema ne moreta drug drugemu dokazati oziroma drug drugega ovreči za drugega, ne pa samo za sebe. Hegel je upravičeno pojem dogmatizma filozofsko uporabil univerzalneje, saj pozna tako »dogmatizem biti« (predkantovsko filozofijo, metafiziko objektivitete) kot tudi »dogmatizem mišljenja« (metafiziko subjektivitete). Schopenhauer je v nasprotju od starega transcendentnega dogmatizma (Fichte, Schelling, Hegel) svoj lastni sistem pozitivno označil kot »immanentni dogmatizem«, ker so njegove predpostavke sicer dogmatične, vendar ne presegajo izkustva danega sveta, kot je bilo to pri starem transcendentnem dogmatizmu, ki naj bi ga ovrgel Kant. Ta transcendentni dogmatizem je prekoračil svet možnega izkustva, da bi ga razložil iz nečesa drugega.

Družbeni kolektivni dogmatizem

Kot vidimo, redkokdo odkriva svoj lastni dogmatizem, odkrivati mu ga morajo drugi. Vsi ljudje so bolj ali manj tudi dogmatiki. Znanstveniki in filozofi pri tem niso izjema. Nobeden ni enako kritičen, refleksiven do vseh sestavin svoje zavesti, svojega znanja, do vseh svojih predpostavk. Vsak ima svoj vprašujoči, kritični, problematizirani del zavesti in znanja in nevprašujoči, samoumevni, dogmatični del. Veliko je v nas tistega, kar je Nietzsche očital Kantu kot »nezavedni dogmatizem« (Nietzsche, 1939:362). Ta »nezavedni dogmatizem« vsak izmed nas premaguje z neposredno ali posredno komunikacijo (s knjigami in drugimi viri). Strinjal bi se s Humom, da je večina »ljudi po naravi nagnjena, da so v mišljenju dogmatični, ker ljudje vidijo predmete samo z ene strani in nimajo nikakršne predstave o nekem nasprotnem argumentu, naglo se prepuščajo načelom, do katerih čutijo naklonjenost, in nimajo obzirnosti do tistih, do katerih so razpoloženi nasprotno« (Hume, 1956: 189). Slovenske politične akcije in kampanje v zadnjem času popolnoma potrjujejo to Humovo modrost in nekateri so na svoji koži občutili pomanjkanje obzirnosti do načel, do katerih so drugi razpoloženi negativno. Pomembna razlika v naših okoliščinah je bila, da ni bila odsotna možnost, da se ustvari predstava o nasprotnem argumentu, vendar ga moč interesa in oblasti blagohotno pušča ob strani kot nepotrebno motnjo, kolikor ga drugače ne onemogoči.

Zunajznanstvene kolektivne dogme, pa tudi nekatere znotrajznanstvene dogme se ne porušijo vselej zaradi racionalne komunikacije, ampak zaradi njihove

kolizije s spremenjeno družbeno realnostjo. Ta kolizija je pogosto močnejša sila v rušenju družbenih, kolektivnih dogem kot vsi racionalni, spoznavni razlogi. Dogme, ki so se ustoličile kot politična duhovna moč, lahko zruši le moč spreminjenih razmer. Posamezniki, v katerih so se artikulirale družbene dogme, še dolgo lahko ostajajo njihovi ujetniki, čeprav ni več zunanje prisile ali prostovoljne zunanje identifikacije z dogmo.

Vsak človek ima svoje dogme, toda ta neskončni raznovrstni individualni dogmatizem nima takšnih kvarnih posledic kot skupinski družbeni dogmatizem, ki deluje po logiki uklenjenega uma. Individualni dogmatizmi se med seboj omejujejo in obrusijo. Individualni dogmatizmi pa tudi stalno tekmujejo, da se povzdignejo v skupinski dogmatizem, ki s svojo močjo, dajanjem ali odvzemanjem možnosti ali pa tudi z grožnjo sili in zapeljuje ljudi, da se mu prilagajajo. Kolektivni dogmatizem v svojem okviru daje polet individualnemu dogmatizmu, ta pa vzvratno krepi kolektivni dogmatizem. Tako je vzpostavljena pozitivna vzvratna povezava, ki ne vodi nikamor drugam kot k širitvi družbenega monopolnega dogmatizma. Za zunajznanstveni skupinski, družbeni dogmatizem še posebno velja Nietzschejeva ugotovitev, da »lažji način mišljenja zmaga nad težjim kot dogma: simplex sigillum veri« (Nietzsche, 1939:368).

Pri nekaterih temah in problemih v slovenski strankarski politični demokraciji se je večkrat pokazalo, da ne gre za poslednjo skušnjava dogmatičnega enoumja, ampak da se ta skuša stalno ustoličiti z novimi obrazi. Za novi politični dogmatizem imam enodimenzionalno razmišljanje, kako izključno privatizirati ali poddržati vso doseganjo »družbeno lastnino«. Vsaka politična moč si pač skuša sebi primerno prirediti način razmišljanja. Pri narodni spravi, kakor se kaže po časopisu, nekateri skušajo vsiliti in temu ustrezno tudi na simbolni ravni izvesti dogmatični vzorec sprave kot afirmacijo domobranstva, opravičevanje in skoraj poveljevanje sodelovanja z okupatorjem in na drugi strani omalovaževanja in obsojanja NOB. Osebnostno mislim, da so komunisti v veliki meri svoj delež krivde in obžalovanja pošteno priznali in izrekli. Zakaj nekdanji domobranci ali njihovi somišljeniki ne zmorejo toliko odprtega nedogmatičnega duha, da bi rekli: bili smo na napačni strani v usodnih trenutkih slovenskega naroda, nobeni razlogi in noben odpor do komunizma ne opravičuje naše povezave z okupatorjem. Mislim, da bi takšno priznanje pri mnogih Slovencih odstranilo zadnje pomisleke o spravi, ki jo odklanjajo, kot enostransko dogmatično sredstvo za izničenje partizanstva, NOB in razvrednotenje vsega poveljnega družbenega razvoja. Taka sprava ne bo obrodila sadov in prinesla miru sinovom in hčeram nekdanjih partizanov in domobrancev, pa tudi ne celotnemu slovenskemu narodu. Narod, ki je poteptal vrednost svojega boja za svobodo, je na najboljši poti, da jo ponovno izgubi.

Za manifestacijo ideološkega dogmatizma imam tudi enostransko poudarjanje izključnih krščanskih duhovnih temeljev Evrope. Ali sodijo v ta temelj tudi kritiki krščanske tradicije od francoskih in angleških prosvetljenih materialističnih filozofov do Feuerbacha, Nietzscheja in Marxa? Mar ne sodijo sem tudi Descartov metodični dvom, Kantova Kritika čistega uma, v katerem ni mesta za boga, Fichtejev ustvarjalni Jaz, Spinozov panteizem in Heglov panlogizem, Schellingova narava kot nezavedna inteligenca in inteligenca kot zavedajoča narava itd.?

Moderna novoveška meščanska Evropa se ni rodila samo kot nadaljevanje krščanstva, ampak še bolj skozi duhovni spopad s krščanstvom. Zgodovina pedagogike in šolstva nam kaže, kako dolgotrajna in naporna je bila pot nastajanja in

osvobajanja laičnega šolstva izpod nadzora cerkvenih institucij. Velika škoda bi bila, če bi toliko hvaljeni zgodovinski spomin postal močno pohabljen v naših novih političnih in duhovnih razmerah.

Politično dogmatična se mi zdita tudi mišljenje in praksa, ki sta usmerjena h destrukciji vsega tistega historičnega in antropološkega sporočila, ki ga v sebi nosi samoupravljanje ne glede na vso našo pravno-normirano, idealizirano in utopično izvedbo, ki je povrh vsega imela to hudo konstrukcijsko napako, da je bila odlična mimikrija za hudo birokratsko samovoljo in manipuliranje z ljudmi. Možno je, da bodo bodoče sociološke raziskave po izvedeni privatizaciji in z njo povezane drugače strukture mikropodjetniške in institucionalne oblasti sploh odkrивale drugačno zavest, drugačno vrednotenje izgubljenega samoupravljanja in potrebe po novem samoupravljanju. Ne vem, ali se bodo ljudje zadovoljili z mikrohierarhijo oblasti in pristojnosti, ki jih bo množično potisnila v položaj učinkovitih, pridnih, toda molčečih in vsaj začasno slabo plačanih orodij. Mogoče bodo vznikile potrebe po novem samoupravljanju ali kakor koli se bo že imenovalo tisto, kar človeka postavlja v položaj soodgovornega, soodločujočega in priznanega subjekta. Ne samo posamezniki, temveč tudi cele generacije se lahko zavedo in zopet odkrijejo vrednost nečesa šele tedaj, ko so to izgubile. Nekatere zgodovinske koordinate so trdovratnejše in bolj trdožive od politično, subjektivno dojetih »velikih« zgodovinskih sprememb. Mnogi so se že v tem prevarali in ostali razočarani. Nobenega jamstva ni, da se to ne bo ponavljalo tudi v bodoče. Tega tragičnega razočaranja bo manj, če bomo sposobni modro, politično, kulturno, človeško, demokratično nevralizirati učinke novih homogeniziranih dogmatičnih opcij, ki so sicer lahko kratkotrajno politično učinkovite, vendarle pa ne v daljšem zgodovinskem razdobju. Za takšne »učinkovitosti« so plačane previsoke človeške cene. Vse to, kar se sedaj počenja, se v bodočnosti ne bo potrdilo, da uteleša politični, kulturni in ekonomski napredek. Napredni koraki so pomešani z zgodovinsko retrogradnimi potezami.

V slovenski strankarski politični demokraciji inteligenca tako kot prej opravljala v razmerju do politike vse funkcije: strokovne, strokovnopolitične, politične in čisto političnoideološke. Dogaja se, da ideološke funkcije par excellence ravno opravljajo intelektualci, ki sicer nimajo nobenih političnih funkcij, vendar so s številnimi nitmi neformalno povezani z oblastjo. Mislim, da je takšno nudenje ideoloških uslug za intelektualce zelo ugodno in sprejemljivo, veliko bolj kot če to počenjajo preko nekega formalnega manifestnega političnega položaja. Nekdo bo morda videl ironijo v tem, da se z ideološko produkcijo pogosto ukvarjajo ravno intelektualci, ki imajo drugače visoke norme o čisti znanosti nasproti politiki in ideologiji in ki so se zavzemali za strogo razločevanje med znanostjo na eni ter politiko in ideologijo na drugi strani. To ne more biti presenetljivo, saj vedno gre za razločevanje in zavračanje določene politike in ideologije, da bi se lahko uveljavila drugačna ideologija in politika. Tu ne gre za nikakršen očitek. Tako je bilo in še dolgo bo, dokler bodo obstajale znanost, politika in ideologija. Eksistenčno pomembno pa je, ali so te ideološke usluge znanosti v polju tolerantnosti, strokovnosti, kulturnosti, demokratičnosti, ne pa ekskluzivizma in revanšizma. Če brez ideologij ne gre in če so vse slabe, nam ne preostane drugega, da oblikujemo in izbiramo take, ki so najboljše med slabimi. Seveda pa je o tem težko doseči soglasje. Navedena abstraktna merila bi bila morda minimalni skupni imenovalec. Intelektualci znanstveniki še zlasti neradi priznajo tisto svoje početje, ki ga pokriva historično hudo spremenjena ter vrednotno, človeško in spoznavno diskreditirana beseda: ideologija. Intelektualci vedno zagotavljajo, da tega ne počenjajo, toda

svoje opravi svetopisemsko sporočilo: po delu jih boste spoznali. Teoretični problem je, zakaj se vedno znova, čeprav z drugimi vsebinami in cilji, vzpostavljajo vezi med znanostjo, ideologijo in politiko. V čem temelji ta nujnost? Nekoč sem ponudil nekaj odgovorov in mislim, da jih čas ni povozil.

Civilizacijska dogma eksponencialne rasti

Poleg mikroznanstvenih in zunajznanstvenih dogmatizmov imamo tudi civilizacijske dogmatizme velikih zgodovinskih epoh. Ta dogmatizem se običajno razkrije šele po zatonu ali pa ob radikalni globalni preobrazbi civilizacije. Razkrije se v bistvu z dialogom, ki ga nova družba oziroma njene generacije vodijo s preteklostjo.

Ves človekov razvoj je boj med inovacijo in dogmatizmom, med ustvarjalnostjo in dogmatičnostjo, med ustvarjalno in dogmatično tradicijo. Ustvarjalnost stalno prehaja v ustaljenost, v samoumevnost, ki lahko deluje kot dogma za bodočnost. Čudno se morda sliši, da je posledica velike ustvarjalnosti lahko velika dogmatičnost, ker se ustvarjalni rezultati spremenijo v dogmatične vzorce mišljenja in delovanja. Tako na individualni kot na zgodovinski ravni sta ustvarjalna preteklost in sedanjost ne samo spodbuda in sredstvo, ampak tudi breme in ovira za bodočo ustvarjalnost. Ne moremo ubežati pokopališču minulih in mrtvih teorij ter miselnih sistemov, čeprav pokopališče stalno širimo. Nobeno mišljenje ni tako blaženo svobodno, da bi lahko izhajalo brez predpostavk. Husserlova fenomenološka metoda, ki vse postavlja v oklepaj, da se odpre dostop do »stvari same«, je skrajna idealizacija kritične, refleksivne metode, skrajni antidogmatični pristop, toda žal je obsojena, da ostaja le nedosegljiv ideal, ker se z nobenim še tako superkritičnim postopkom ne moremo znebiti sleherne sledi obremenjenosti z našo zgodovino. Ne moremo postaviti v oklepaj vse naše jezikovne, miselne, družbene, biološke apriornosti, ki jo nosimo s seboj s svojo zakoreninjenostjo v svetu. Ta a priori, pa tudi vse tisto, kar se na njem nakopiči kot a posteriori, nas nujno dela za minimalne dogmatike. Razmerje med superkritično, antidogmatično fenomenološko metodo in številnimi običajnimi metodami je podobno kot med božjo in človekovo ustvarjalnostjo. Vsaka ustvarjalnost je tem bolj originalna, čim manj je v njej sledov obstoječega in preteklega, čim manj ima podobnega in skupnega s tem, kar obstaja v preteklosti in sedanjosti. V tem smislu je gotovo božja ustvarjalnost, ki izhaja iz nič oziroma predpostavlja samo boga, najbolj originalna, ker ni opredeljena z ničemer že danim, predhodnim. Človekova ustvarjalnost seveda takšnega tipa božanske originalnosti nikdar ne more doseči, toda v božji ustvarjalnosti so v bistvu skriti in preoblikovani visoki človekovi kriteriji originalnosti.

Niso možni popolnoma svobodni duhovi, svobodni od vsega dogmatičnega a priori. Za Nietzscheja so svobodni duhovi izjema, vezani pa pravilo. Nietzschejevo ime za dogmatizem je verovanje (Glauben): »Vezani duh zavzame svoje stališče, ne iz razlogov, ampak iz navade, je na primer kristjan, ne ker bi imel uvid v različne religije in med njimi izbral, je na primer Anglež, ne ker bi se za Anglijo odločil, ampak ker zateče krščanstvo in Anglijo (Englaudertum) in ju sprejme brez razlogov kot nekdo, ki je rojen v vinorodni deželi, postane pivec vina ... Kasneje, ko je postal kristjan in Anglež, si mogoče tudi izmisli razloge v prid svoji navadi; možno je to razlago ovreči, toda s tem se ne ovrže v celotnem njegovem stališču ... Navajanje na duhovna načela brez razlogov se imenuje verovanje ...

... Vse države, družbene ureditve, stanovi, zakon, vzgoja, pravo, vse to ima svojo moč in trajnost samo v verovanju vezanih duhov vanje v odsotnosti razlogov ali najmanj odklanjanje spraševanja po njih (Nietzsche, 1964:186–187).

Vsa Nietzschejeva misel je osredotočena na razkrivanje historičnocivilizacijskega dogmatizma dvatisočletne evropske kulture. Razkriva krščansko vrednotni, metafizični, logični zasutek sveta, biti. Človeštvo si je ustvarilo shematičen, stabilen, vrednoten, preračunljiv, ponavljajoč svet identičnih primerov, ker je ta omogočal njegovo eksistenco in zato ga je tudi razglasilo za »resnični svet«. Nietzsche sesuje ta dogmatični, »resnični« svet, ki se razhaja s prihajajočo razvojno usmeritvijo Evrope in vsega človeštva. Pokaže, iz kakšnih potreb je nastal »resnični svet«, kaj ga nosi in vzdržuje in katere so sile, ki ga razkrajajo. Nietzsche preroško naznani: »Kar jaz pripovedujem, je zgodovina naslednjih dveh stoletij« (Nietzsche, 1939:3). In kaj naj bi bilo bistvo te prihajajoče 200-letne zgodovine? Nesluteno gospodstvo nad naravo in elitnost aristokratskega duha, ki uporablja druge ljudi kot svoja orodja!:

»Razvoj človeštva A. Pridobiti moč nad naravo in s tem gotovo moč nad seboj...«

B. Ko je moč nad naravo dosežena, se more ta moč uporabiti, da bi sam sebe svobodno dalje oblikoval: volja do moči kot samopovišanje in samoookrepitev«. (Nietzsche, 1939:276).

»Zaključek razvoja človeštva: dovršitev obstaja v ustvarjanju najmočnejših individuumov, za čigar orodja je narejena množica (in sicer kot najinteligentnejše in najgiblivejše orodje)« (Nietzsche, 1939:442).

»Jaz pišem za rod človeka, ki ni prisoten, za »gospodarje Zemlje« (Nietzsche, 1939:640)

»Rušilno naravo medtem podrediti sredstvu bodoče ekonomike« (Nietzsche, 1939:606).

»Ohranitev slabotnih, ker mora biti opravljena nezaslišana količina majhnega dela« (Nietzsche, 1939:606).

Nietzsche je v bistvu zaslutil, da se bodo na temelju silnega ekonomsko-tehnološkega in znanstvenega razvoja ter z njim povezanega gospodovanja nad naravo in prehodnega koriščenja in ponižanja ljudi, da opravijo nezaslišano množico majhnih del, oblikovali novi ljudje, »barbari iz višin, ki iščejo snov, da bi jo lahko oblikovali« (Nietzsche, 1939:609). Tudi Marx je na svoj način uvidel to nujnost prehodnega ponižanja ljudi, to je, da gre pot k neodtujenemu delu preko odtujenega dela. Ne Nietzsche in ne Marx pa nista zaslutila, da lahko neomejen, univerzalen razvoj produktivnih sil oziroma neomejena rast volje do moči izzove takšen konflikt z naravo, da lahko prepreči prihod »barbarov iz višin« oziroma odpravo odtujenega dela in s tem razrešitev »uganke zgodovine«.

Nietzsche seveda ni edini, ki je v 19. stoletju dešifriral ključne razvojne smeri človeštva, je pa gotovo edini, ki je iz tega oblikoval svojevrstno filozofsko razumevanje odhajajočega in prihajajočega sveta. Duhovno filozofsko je zapopadel in apologetsko afirmiral, kar se je vse jasneje izrazilo v novoveški zgodovini: eksponencialna ekonomska rast oziroma eksponencialni utrip vse zgodovine. Nietzscheju še ni moglo biti jasno, da je imperativ rasti volje do moči značilnost le določene družbene, znanstveno-tehnološke oblike življenja, ne pa fundamentalna ontološka odlika življenja sploh, pa tudi ne družbenega življenja. Eksponencialna rast zadeva na svoje zunanje fizične meje (naravni viri), na ekološke meje (meje biosfere, da absorbira in nevtralizira destrukcijo) in notranje družbene, ekonomske, psihološke, antropološke meje: pripravljenost in tolerantnost ljudi, ki sprejmejo rastoča

tveganja, da sprejmejo družbene implikacije, ki izhajajo iz prvih dveh fizičnih omejitev. Zanimivo je, da se je v istem času, ko se je že ustoličila in dogmatizirala eksponencialna rast, pojavila nasprotna ideja Johna Stuarta Milla o možnem prihodnjem stacionarnem stanju ekonomije. Po dolgi pozabi je oživela ta ideja v drugi tretjini našega stoletja. Danes se sicer žbirajo argumenti, da bi jo pötisnili v ropotarnico zgodovine, toda njen čas šele prihaja. To je razumljivo, saj smo se dolgo navajali na eksponencialno rast in se ni mogoče od nje kar tako posloviti. Upam, da nas ne bo dogmatična ekstrapolacija eksponencialne rasti tako tragično presenetila, kot npr. novica o nenadni smrti drage osebe, ko se vprašamo, kako je to mogoče, da več ne živi, saj je živel še včeraj. Kako je mogoče, da eksponencialna rast ne bi trajala še jutri, saj je obstajala še včeraj?!

Nietzsche globokoumno dialektično zagotavlja, da je v ustvarjanje »vračunano razdejanje«, danes pa se kaže, da je ravno to vračunano ali pa še pogostejše nevrčunano razdejanje ena izmed meja rastoče volje do moči, do gospodovanja nad Zemljo. Tisti inovativni, ekonomsko-tehnološki način razvoja, ki ga je Schumpeter označil za »ustvarjalno destrukcijo«, je omejen prav zaradi destrukcije. Znamenja časa so bila tako za Marxa kot za Nietzscheja prešibka, da bi lahko teoretsko ovrednotila destruktivno plat volje do moči. Imperativ rasti je še vedno dejanskost našega časa, ki se izraža na podjetniški, individualni, strankarski in globalni političnoekonomski ravni. Eksponencialna rast ni več resnica prihajajočega sveta, toda mnogi pa tega še niso zapazili, če pa so, pa se jim zdi ta možnost tako spoznavno in praktično nemogoča ter vrednotno nedopustna in odvrtna, da zbirajo in se ozirajo po vseh mogočih empiričnih in teoretičnih argumentih, da bi opravičili in dokazali možnost in nujnost trajne eksponencialne rasti v končnem svetu. Veliko bi že bilo, če bi teoretični, ideološki in praktični agenti rasti zavzeli kritično distanco do svoje dogme in se zavedli še druge miselne paradigme, ki je po mojem mnenju kandidat za dogmo v naslednjih desetletjih in stoletjih. Največji del ekonomske znanosti je bil analitika in mehanika ravnovesij, mehanika inputa in outputa, ki je kvečjemu v materialnem pogledu nezavedno predpostavljala zakon o ohranitvi materije in energije, skoraj nikakršnega odnosa pa ni imela do drugega zakona, zakona entropije, ki v bistvu govori o razvoju in nepovratni kvalitativni spremembi. Prav tako pa je Nietzsche svoje novo razumevanje sveta, ki se strne v ideji večnega vračanja istega, povezoval s prvim energijskim zakonom: »Stavek o ohranitvi energije zahteva *»večni povratek«* (Nietzsche, 1939:693), Nietzsche sicer omenja Williamsa Thomsona, toda pomena zakona entropije filozofsko ni dojel, ker drugače ne bi mogel braniti ideje večnega vračanja. Entropijski zakon uveljavlja edinstveno nepovratnost, ne pa mehanične reverzibilnosti istega. Nietzschejev dokaz za večni povratek kaže, da je stal še v senci mehanicistične miselne paradigme. Svojo konstrukcijo dokaza o večnem povratku je videl podprto s prvim energijskim zakonom, ni pa se vprašal, koliko je v skladu z drugim energijskim zakonom. »Spregledal« je nekaj tako pomembnega, ki zahteva ravno nasprotje od večnega vračanja istega.

Nietzschejeva konstrukcija večnega povratka pa bi vendar bila v tej meri v skladu z zakonom entropije, v kolikor statistična koncepcija entropije dejansko dopušča, da se zaprt sistem končnega števila molekul preko neurejenega stanja in preko nepredstavljivo dolgega časa spet povrne v urejeno stanje, ko mehanični sistem preide vsa možna stanja v skladu s celotno energijo. Da se nered v izredno dolgem času povrne v red, načelno teoretično ni nemogoče, samo verjetnost je majhna. Vesolje bi se torej nietzschejansko periodično staralo (termodinamska smrt) in se spet pomlajalo, mi pa tega pomlajevanja in obnavljanja ne vidimo zato, ker narave

še ne opazujemo dovolj dolgo časa. Po Roegenu (1971:168) pa statistična termodinamika ne more razložiti enosmernost procesov z zakoni, ki so indiferentni do smeri. Statistična termodinamika bi temeljila na dveh nasprotujočih si hipotezah:

- a) delci se ponašajo v skladu z rigidnimi zakoni
- b) stanja pa si sledijo slučajno.

Ireverzibilnost entropičnega procesa ni manifestacija slučaja, ki bi vzbujal upanje nekakšnega nietzschejanskega večnega vračanja istega v neskončnem času. Zakon entropije je najenostavnejša oblika, s katero je priznana eksistenca resničnega dogajanja, spreminjanja narave (Roegen 1971:169). Statistična koncepcija entropije pa dopušča teoretično verjetnostno možnost, da v neskončnem času ni prave ireverzibilnosti, ampak se ta spreminja v reverzibilnost. Ireverzibilnost bi bila torej le začasna, fenomenalna, ontološka resnica celote v »večnosti« pa bi bila reverzibilnost oziroma stalno kroženje ireverzibilnosti in reverzibilnosti. V tej zadržani teoretični verjetnostni možnosti se statistično razumevanje entropije še ni popolnoma osvobodilo mehanicistične paradigme mišljenja z njeno centralno idejo reverzibilnosti. Ali je tudi za Einsteina obstoječa teoretična možnost ireverzibilnosti bila globlja resnica kot fenomenalna entropična usmerjenost procesov? »Še bolj pomembna je mogoče izmenjava pisem med Einsteinom in njegovim najboljšim prijateljem iz mladosti v Zurichu Michelom Bessom. Besso je bil znanstvenik, toda proti koncu svojega življenja sta ga vedno bolj privlačevali filozofija in tudi književnost, vse, kar snuje smisel človeškega življenja. Od tedaj je vedno spraševal Einsteina: kaj je ireverzibilnost? V kakšnem odnosu je s fizikalnimi zakoni? Einstein mu je odgovarjal s potrpežljivostjo, ki jo je izkazoval le temu prijatelju: ireverzibilnost je samo iluzija, povzročena iz neverjetnih začetnih pogojev. Ta dialog v zaprtem krogu se je ponavljal, vse dokler ni Einstein po Bessovi smrti pisal njegovi vdovi: »Michel me je malo prehitel, ko je odšel s tega čudnega sveta. To tudi ni pomembno. Mi fiziki smo prepričani, da je razlika med preteklostjo, sedanostjo in prihodnostjo le iluzija, pa čeprav trdovratna.« (cit. po Kirn 1988:532). Z vsebovano verjetnostno teoretično možnostjo reverzibilnosti entropičnega procesa so bila odprta vrata za upanje in spekulacijo, kako človeško-tehnološko izigrati in izničiti usodne učinke zakona entropije v bodočem razvoju človeštva, zlasti pa še v njegovi sedANJI intenzivni materialno-energetski, znanstveno-tehnološki fazi zgodovine. Vse človekove tehnične entropične racionalizacije porabe snovi in energije se dogajajo znotraj zakona entropije, ne pa zunaj njega. Seveda je ta prostor racionalizacije velik, ni pa neskončen. Ekonomske in ekološke omejitve se bodo pojavile pred praktičnim dosegom teoretičnih tehničnih meja teh entropičnih racionalizacij v zmanjševanju izgub snovi in energije v sferi proizvodnje in potrošnje.

Človeštvo bo moralo izstopiti z nietzschejanskega sveta, nietzschejanskega razumevanja življenja kot nenehne rasti volje do moči. Nietzschejeva civilizacijska dogma se izčrpuje, čeprav znanost, tehnologija, politične ideologije zbirajo vse moči, da bi jo ohranile pri življenju. Temu služijo tudi velike mednarodne, ekonomske integracije. Ko se bo eksponencialna rast zlomila v sebi, se bo vse spremenilo v družbi, kot se je spremenilo vse, ko se je ustoličila. Ni več nihilizem »najskrivnostnejši od vseh gostov« (Nietzsche, 1939:7), ki stojijo pred vrati, ampak entropizem, entropijske zanke, v katere se zapleta rast volje do moči, do gospodovanja nad Zemljo. Družboslovci, razen redkih izjem, tega skrivnostnega gosta niso opazili, če pa so ga že, mu niso pripisali vloge pomembnega sogovornika pri oblikovanju globalnih strukturno-razvojnih koncepcij družbe. Toda gost je bil v tem času neznansko aktiven na vseh področjih človekove materialne in energet-

ske dejavnosti. Ko je človek angažiral gigantske materialne in energetske pretoke za vzdrževanje in razširitev svojih potreb, se je razkrila tisočera, pa vendarle v osnovi ista podoba tega skrivnostnega gosta. Kako in zakaj je tega gosta spregledovala, zlasti ekonomska znanost, pa bo razvidno v zborniku Ekologija, entropija, ekonomija, ki ga pripravljam in bo kmalu izšel. Izjemno priznanje pa je ta »gost« dobil pri dveh naravoslovcih fizikih: »Teorija je tembolj impresivna, čim večja je enostavnost njenih premis, čim bolj različne stvari povezuje in čim bolj je razširjeno njeno področje uporabnosti. Zato je klasična termodinamika name naredila globok vtis. Je edina fizikalna teorija univerzalne vsebine, o kateri sem prepričan, da ne bo nikdar ovržena znotraj aplikabilnosti svojih osnovnih pojmov« (Schlipp, 1959:33). Tako Einstein! Še bolj zanosno se je izrazil Arthur Eddington: »Mislim, da ima zakon o naraščanju entropije – drugi zakon termodinamike – najvišji položaj med zakoni narave. Če vam nekdo pokaže, da je vaša priljubljena teorija o univerzumu v nesoglasju z Maxwellovimi enačbami, potem je toliko slabše za Maxwellove enačbe. Če se pokaže, da je v nasprotju z opazovanjem – v redu, ti eksperimentalisti pač včasih kazijo stvari. Toda če se odkrije, da je vaša teorija v nasprotju z drugim zakonom termodinamike, vam ne morem dati nobenega upanja, ni druge pomoči zanj, kot da pade v najgloblje ponižanje« (Eddington, 1953:74).

Rast volje do moči se zlomi nad tem, kar je sama proizvedla: vkalkulirano in nev kalkulirano destrukcijo. Nietzsche in Marx sta podcenila moč te rastoče immanentne destrukcije, ki raste hkrati z voljo do moči. Dolgoročno, verjetno pa že srednjeročno, ne more nič rešiti eksponencialne rasti. Poskusi reševanja bodo vse bolj konfliktni, utopični in mogoče tudi vse bolj dogmatični in avtoritarni. Kaj pa, če ne pridejo Nietzschejevi »barbari iz višin«, ampak barbari iz nižin? Z njimi ima človeštvo že mnoge tragične izkušnje. Rast volje do moči generira nove oblike nesvobode. Ne samo za sociologijo, ampak za vse znanosti, ki imajo nek praktični pomen za družbeni razvoj, je preroška ugotovitev sociologa Williama Cattona: »Minila je svoboda naše stroke, da gradi modele človeške družbe ne glede na pritisk obremenitve okolja. Ne bodimo žrtve nezaslišane kulturniške zaostalosti, da ne vidimo nezaslišnosti sprememb« (Catton, 1987:503).

LITERATURA

- Catton, W. (1987): Zmogljivost okolja in meje svobode, Teorija in praksa, št. 3–4.
 Eddington, A. (1953): *The Nature of the Physical World*, New York, Cambridge University Press.
 Fichte, J. G. (1956): *Odabrane filozofske rasprave*, Kultura, Zagreb
 Hegel, G. W. F. (1955): *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Veselin Masleša, Sarajevo
 Hume, D. (1956): *Istraživanje o ljudskom razumu*, Kultura, Zagreb
 (ur.) Kirn, A. (1988): *Znanost v družbeno vrednotnem svetu*, Delavska enotnost, Ljubljana
 Nietzsche, F. (1939): *Der Wille zur Macht*, Alfred Kroner Verlag, Stuttgart
 Nietzsche, F. (1964): *Menschliches Allzumenschliches*, Alfred Kroner Verlag, Stuttgart
 Ritter, J. Hrsg. (1972): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Band 2, Schwabe and Co. Verlag, Basel/Stuttgart
 Roegen, N. G. (1971): *The Entropy Law and the Economic Process*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London
 Schlipp, P. A. ed (1959): *Albert Einstein: Philosopher Scientist*, vol. 7, New York: Harper and Row
 Sextus, Empiricus (1968): *Grundriss der Pyrrhonischen Skepsis*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Med duhom in črko

*Spoznavajmo torej svojo danost:
nekaj smo, nismo pa vse.*

Pascal

To misel, ki jo je Pascal zapisal v odlomku o Človekovi nesorazmernosti, razumem kot alternativo dogmatizmu. »Na kratko: skrajne stvari so za nas, kakor da jih ni; nas pa ni, gledano z njihovimi očmi: uhajajo nam, ali pa mi njim. Tak je naš položaj. To nas dela nezmožne, da bi povsem zagotovo vedeli in čisto nič ne vedeli. Plovemo sredi neke prostranosti, neprestano negotovi in vihrajoči, z enega konca nas žene proti drugemu. Sleherna opora, ki smo mislili, da se bomo nanjo naslonili in se utrdili, se nam izmika iz rok in beži, večno beži. Nič se zaradi nas ne ustavi. To je stanje, ki je za nas naravno, pa vendar najbolj nasprotno našemu teženju. Saj gorimo od želje, da bi našli nekaj trdnega, neki končni zanesljivi temelj, na katerem bi zgradili stolp, ki kipi v neskončnost, a vsak naš temelj popoka in zemlja se odpre v brezdnanji prepad.

Zato ne iščimo gotovosti in trdnosti. Naš razum razočaran zadeva le na nezanesljivost dozdevnosti, nobena stvar ne zmore utrditi končnega med dvema neskončnostima, ki ga zaobjemata in mu uhajata. Ko se človek tega jasno zave, menim, da se bo pomiril s stanjem, v katero ga je postavila narava.«¹

Želja po dokončni in trajni trdnosti nas tako močno priganja, da se prej ali slej nekeje ustavimo, umestimo, najdemo varen pristan. Brez tega bi ne bilo mogoče življenje v družbi, človek ne bi našel svoje lastne identitete, pa tudi misel bi ostala jalova, brez predstav, pojmov, dognanj in spoznanj. Toda to je le en vidik v porajanju osebe in družbe, drug, nič manj zanemarljiv vidik tega porajanja pa je zavest o začasnosti in prehodnosti vseh pristanov, dosežkov in koncev. Podoba tega sveta mine, je zapisano v Novi zavezi: stare zaveze se razpletajo in spletajo se nove.

Danes označujejo nekateri z besedo dogma tiste trditve, ki jih imajo nekateri za resnico ter jim pripisujejo občost in splošno veljavnost. Njihovi nosilci ne pustijo o njih razpravljati in ne prenesejo nobenih pomislekov ali dvomov o njih. Toda takšno pojmovanje dogme je pozorno le na njeno sprevrženost, ne upošteva pa drugih razsežnostih, kjer se kaže dogma v pozitivni luči. Zato bo najprej govor o dogmi v filozofiji, religiji in politiki, nato pa o njeni vlogi in potrebnosti.

1. Popolna gotovost

– Dogma v filozofiji in religiji

Stari Grki so odloke vladarja ali skupščine imenovali dogma. Bili so obvezni za vse, saj je na njih temeljila politična ureditev. S tega področja se je beseda preselila na filozofsko, kjer označuje (zavezujoče in trdno) mnenje. Na filozofskem področju so se namreč pojavili dogmatiki, ki so zavračali skeptike, za katere ni nič

¹ B. Pascal, Misli, Celje, Mohorjeva družba, 1986, 56–57.

gotovega razen negotovosti, in omahljive pironce, ki so se predajali ravnodušnosti in dvomu. V tem kontekstu ima dogmatizem pozitiven pomen in označuje nauk, ki vodi h gotovosti. Negativen prizvok mu da Kant, ki vidi v njem le nasprotje skepticizma. Ta trdi, da ni mogoče spoznati resnice, dogmatizem pa jih odkriva in postavlja. Kant zavrača oba s kriticismom, ki presoja naše spoznavne zmožnosti in tako ugotavlja, koliko jim smemo zaupati.

Tu pa še ni konec filozofskega razpravljanja o gotovosti. V začetku tega stoletja sta namreč Blondel in Laberthonier razširila perspektive in zavrnila tako intelektualni dogmatizem kakor tudi kriticism, ko sta prenesla vprašanje gotovosti iz spoznavnega področja na življenjsko. V nauku o doseganju gotovosti na filozofskem in religijskem področju, ki sta ga imenovala »moralni dogmatizem«, razlagata, da lahko pridemo do gotovosti le, kadar se misel in dejavnost, kritika in praksa ter intelektualno razmišljanje in moralno angažiranje povezujejo, prežemajo in uravnovešajo v isti sodbi.²

Drugo področje človekovega udejstvovanja, kjer se postavlja vprašanje gotovosti in trdnosti, je religija. Vsa verstva namreč trdijo zase, da poznajo resnico in so (edina) prava pot do nje. To stališče imenuje Feuerbach vera in ugotavlja, da je »narava vere kot take povsod ista. *Vera po bistvu obsoja, preklinja*. Vse blagoslove, vse dobro grmadi nase, na *svojega boga*, kot ljubimec na svojo ljubljeno, vse prekletstvo, vse nadleže in zlo pa meče na nevero. Vernik je blagoslovljen, bogu všečen, večne blaženosti deležen; nevernik preklet, od boga zavržen in od ljudi zavrnjen; zakaj, *kar bog zavrača, človek ne sme sprejeti*, temu ne sme prizanašati; to bi bila *kritika* božje sodbe. Muslimani pokončujejo nevernike z ognjem in mečem, kristjani z *ognjem pekla*. Toda ogenj onstranstva vdira tudi že v tostranstvo, da bi razsvetlil noč nevernega sveta. (...) Krščanstvo vsekakor ne zapoveduje preganjanja krivovercev, še manj spreobrnitve s silo orožja. Toda, kolikor vera preklinja, nujno proizvaja *sovražna* prepričanja, taka prepričanja, iz katerih *izvira* preganjanje krivovercev.«³

Gotovo bi se le malo sodobnih kristjanov prepoznalo v takšni veri. Vendar pa je treba resno vzeti to kritiko, toliko bolj ker Feuerbach poudarja, da je vera le ena od dveh sestavin krščanstva, druga je namreč ljubezen. Tragedija krščanstva (in sploh religije) je, tako meni, da podreja ljubezen in razum veri: »Krščanstvo ni osvobodilo ljubezni, se ni dvignilo do te ravni, da bi *ljubezen dojelo kot absolutno*. In te svobode ni imelo, ne more imeti, ker je religija – zato je *ljubezen* podrejena *gospostvu vere*.«⁴

Vera je zanj »v bistvu *določena* vera. Bog je samo *v tej določenosti resničen Bog*. (...) In če nočeš lahkomiiselno zapraviti svoje blaženosti, potem moraš verjeti v to določenost. Vera je *zapovedovalna*. Zato je nujno, leži *v bistvu vere*, da je fiksirana kot *dogma*. Dogma *samo izraža*, kar je vera prvotno že imela na jeziku ali pač *v mislih*. Četudi enkrat samo ugotovimo temeljno dogmo, se na to navezujejo specialnejša vprašanja, ki jih je treba potem spet rešiti dogmatično: to, da iz tega izhaja nadležno mnoštvo dogem, je seveda fatalnost, ki pa ne odpravlja nujnosti, da se vera fiksira v dogme, da bi *vsak jasno vedel*, v kaj mora verjeti in *kako si lahko* pridobi svojo blaženost.«⁵

V tej kritiki razkriva Feuerbach dogmatično logiko, za katero danes vemo, da

² Prim. A. Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris, PUF, 245–146.

³ L. Feuerbach, *Bistvo krščanstva*, Ljubljana, SM, 1982, 316.

⁴ L. Feuerbach, prav tam, 325.

⁵ L. Feuerbach, prav tam, 313–314.

ni značilna le za religijo, ampak je navzoča povsod, še zlasti na političnem področju. Pravzaprav je njegova kritika krščanstva kritika absolutne ideologije. Seveda pa ni nujno, da krščanstvo ali katera koli druga religija tako funkcionira. Kadar se to dogaja, drži Feuerbachova trditev o protislovju vere (kot absolutne ideologije) in ljubezen. Vendar pa je možen tudi drugačen odnos med vero in ljubeznijo. Drugačna artikulacija med njima bo pokazala izhod iz dogmatizma tudi na političnem področju, zato se bomo k tej problematiki še vrnili.

Egokratizem

Vsekakor zasluži danes pri nas glavno pozornost politični dogmatizem. Ta namreč omogoča družbeno učinkovitost vsem drugim. Tako filozofski kakor verski dogmatizem, nista družbeno nevarna, dokler nista v službi družbene oblasti ali pa se le-te polastijo njuni nosilci. Dokler je bilo krščanstvo vezno tkivo Evrope in zato povezano z oblastjo, je bilo (med drugim) tudi represivno. Ko pa je njegovo vlogo prevzel razsvetljeni razum, je po represivnosti prekosil vsa verstva, ki jih je sicer v absolutni veri vase razglašal za mračnijaštvo in obsodil na pogin. Bo verjetno že držalo, da večja ko je luč, večja je tudi senca. Da bi razum bil sposoben še naprej osvetljevati skupno življenje, bo moral neizogibno vedno znova osvetljevati, kar pokriva njegova senca, da se ne bi sprevrgel v svoje nasprotje.

Na političnem področju imamo več vrst dogmatizma. Prvega lahko imenujemo despotizem, avtokratizem. Despot vlada z golo močjo. Je nad zakoni, vlada izključno sam in ne prenese oporekanja. Njegova moč je absolutna in jo more zrušiti le večja moč. Druga oblika političnega dogmatizma je povezana z ideologijo. Politični ideolog razvija svoje »teorije« v abstraktnem svetu daleč od družbe in sveta ter ne upošteva vse zapletenosti in večplastnosti človeka, družbe in sveta ter njihovih odnosov. Zanj je vse jasno in razločno: SAMO TO bi bilo treba storiti, pa bi bilo ... vse prav.

Ko se je v našem stoletju srečal despotizem z absolutnimi ideologijami, se je spočela povsem nova družbeno-idejna tvorba: totalitarizem. Ta je nova vrsta holizma, ki je le na videz podoben holizmu tradicionalnih družb, kjer je posameznik »ujetnik« določenih hierarhičnih odnosov utemeljenih na mitih, ki pa mu istočasno zagotavljajo relativno svobodo in predvsem varnost. V totalitarizmu, ki gnate ljudi in družbo v voljno maso, pa je posameznik le še moteči del celote. Fašizem in nacizem še ne obvladata povsem družbe in njenih članov, ker med drugim dopuščata privatno lastnino s tem pa določeno avtonomnost in moč njenih nosilcev. Nasprotno, pa komunizem ne pozna polovičarstva in odpravlja to napako tako, da se njegovi nosilci popolnoma polastijo človeka in družbe.

Abstraktna in absolutna ideologija na eni strani ter gola vseobvladujoča moč na drugi sta bistvo stalinizma. Njegovega nosilca ni mogoče primerjati z despotom ali avtokratom, zato ga Solženicin imenuje: EGOKRAT. »Ker je v naravi sistema, da poraja čezmerno oblast in omogoča, da se nekdo odcepi ter umakne v fantazmo vsemogočnosti«, ni egokrat »gospodar, ki vlada sam, neodvisno od zakonov, ampak je v njem skoncentrirana vsa družbena moč. In v tem pomenu se zdi (se mu zdi), da ni ničesar zunaj njega, kakor da bi vsrkal družbeno substanco, kot da bi se lahko absolutni *Ego* neskončno širil, ne da bi naletel na upor v stvarih.«⁶ To doslej najpopolnejšo in najbolj strašno obliko političnega dogmatizma je jedrnato opisal

⁶ C. Lefort, *Un homme en trop. Reflexions sur »L'Archipel du Goulag«*, Paris, Seuil, 1976, 64 in 68.

eden od njegovih avtorjev: »Država, to sem jaz!«, je skoraj liberalen izrek, če ga primerjamo z resničnostjo Stalinovega totalitarnega režima. Ludvik XIV. se je enačil samo z državo. Rimski papeži so se enačili hkrati z državo in Cerkvijo – in še to samo za časa svetne vladavine. Totalitarna država pa gre daleč onstran cezarpapizma, saj zajame vse gospodarstvo dežele. V primerjavi s Sončnim kraljem lahko Stalin upravičeno pravi: »Družba, to sem jaz!«⁷

Tudi titoizma ne moremo razumeti drugače kakor variacijo egokratizma. Človeka preseneča kako lahko nas svari še včerajšnji »egokratič« pred novim totalitarizmom, ki naj bi ga spočenjela demokratično in za določen čas izbrana oblast. Toda v teh alarmantnih trditvah ni mogoče prezreti nove ideološko-strankarske indoktrinacije, ki je v službi osvajanja družbene oblasti mimo pravnih in demokratičnih poti. Take trditve namreč po eni strani tajijo in prikrivajo resnično naravo egokratskega totalitarizma in ga predstavljajo kot pozitivno skušnjo, po drugi strani pa enačijo vladanje, kar pač mora in more delati vlada ob zadostni skupščinski podpori, s totalitarizmom.

Lefortova analiza egokratizma več kot jasno pokaže na njegovo razliko z demokracijo. »Čeprav se je Stalin umaknil v kremeljsko trdnjavo, je povezan s celo družbo. In iz istega razloga se strahovito ukvarja z njenim rojevanjem in požiranjem. Istočasno se predstavlja in pojavlja kot genij, ki po eni strani drži državo skupaj, po njem obstoja in je ljudstvo *Eno*, po drugi pa drobi katerekoli ljudi v neskončno število »sovražnikov«, ker kot posamezniki kažejo na partikularen element, ki je tuj in nesprejemljiv za predstavo o Enem. Še več, drobi svoje lastne agente, tudi najbližje, tiste, ki so se z njim identificirali in so delali za uničenje drugih. Drobi birokrate, ki so najbolj predani stvari, kakor hitro jih zazna kot osebe z neodvisno eksistenco. Toda bilo bi napačno, če bi mislili, da logika sistema ne določa enako te zadnje dejavnosti kakor prvo. Dejstvo je namreč, da se družba pušča objemati hobotniški državi, da posamezniki in skupine počasi izgubljajo zavest o svojih pravicah in pobudah, da se učinkovito razvija proces diferenciacije (ukinjanja različnosti) družbenih slojev. In ne manj pomemben pojav: birokracija ima koristi od Egokratovega nasilja; birokratski zorni kot se uveljavlja na račun birokratov, ki so, kolikor so posamezniki, kruto ponižani na občutek svoje prigradnosti in prisiljeni, da odkrivajo, kako niso nič zunaj organov dominacije.

Delovanje zgodovinske osebnosti ustreza v določenem pomenu objektivni nuji. Ko ta osebnost inkarnira celotno družbo, daje model, s katerim se verižno identificirajo birokrati. Vsak postane namreč mikro-Egokrat za tiste, ki jim dominira. Ko ta osebnost masovno uničuje namišljene sovražnike, omogoča celoti, da prevladuje nad posamezniki.«⁸

Kot vidimo, se dogmatizem na religijskem in političnem področju sprevrača v nasilje. Po eni strani odpravlja namreč različnost in jo krči na ENO, po drugi strani pa to eno ABSOLUTIZIRA. Kadar človek pozablja, da so mu vrata do absolutne vednosti in gotovosti za vedno zaprta, absolutizira sebe in svoja spoznanja ter v isti kretnji zanika druge v njihovi različnosti. Tega nasilnega ravnanja ne odpravlja druga skrajnost: zaničanje vsakršnega vedenja in gotovosti. Agnosticizem, ateizem in anarhizem vsebujejo, kar zanikajo ter niso nič drugega kot negacije, ki si pripisujejo absolutno veljavo. Ne popolna gotovost, ne popolna negotovost nas ne ščitita pred nasiljem.

⁷ L. Trocki, *Staline*, t. 2, Paris, 1018, 1979, 338.

⁸ B. Pascal, *Misli*, Celje, Mohorjeva družba, 1986, 56–57.

Proces dogmatizacije je družbotvoren in počlovečujoč, kolikor njegovo težnjo po absolutnosti relativizira zavest o nedosegljivosti in odsotnosti vsega, kar ima človek za absolutno. Ta nedosegljivost in odsotnost morata biti navzoči v sami vsebini verskih ali ideoloških trditev.⁹

Feuerbach očita veri, ki jo pojmuje kot posebno, razodeto vedenje, da si podreja ljubezen. Toda za kristjane so verske povedi le pripomoček za pospeševanje ljubezni in so sad njenega uresničevanja. »Edini namen (objekt) Svetega pisma je ljubezen. Vse, kar ne vodi tej edini dobrini, je le njena podoba. Ker obstoji en sam cilj, je namreč vse, kar izrecno ne vodi k njemu, prispodoba.«¹⁰ Avguštin pa naroča kristjanom, naj ljubijo Sveto pismo in dogme samo s prehodno ljubeznijo kakor vozilo, ki pelje edinemu cilju: ljubezni.¹¹

Dogme imajo torej v krščanstvu poseben status in zato le določeno vrednost. Iz več razlogov so namreč relativne:

- relativne so najprej zato, ker se nanašajo na Ljubezen, ki se teološko imenuje Trojica (troje čistih razmerij!) ali v splošni religijski govorici Bog. Med nami ga ponavzočujejo besede, stvari in dejanja ljubezni, ki se nikoli ne morejo enačiti z njim, pa naj so še tako popolni. Nobena objektivacija Absolutnega ni zadnja, ampak kliče še po drugih brez konca in na vseh področjih. Tu ni zadnje, dokončne besede ali dejanja.

- relativne so tudi zato, ker so nastale v določenih okoliščinah in v okviru čisto določene problematike, ko je bilo treba med nasprotujočimi mnenji, formulirati tisto, v katerem so kristjani prepoznali svojo versko skušnjo in usklajenost z vero predhodnih rodov. V tem kontekstu govorimo o herezijah. Te so antidogme le toliko, kolikor zavračajo vsebino, ki je razglašena za dogmo, ker se pač hoče sama uveljaviti kot dogma. Poenostavljamo, kadar rečemo, da je heretik svobodomislec, njegov nasprotnik pa avtoritarnež. Oba sta globoko verna, se bojujeta za pravo vero in sklicujeta na Sveto pismo, oba sta prepričana v svoj prav. V večini primerov so bili kasnejši heretiki v teoloških spopadih bolj izključujoči in brezprizivni ter v zaključkih bolj ozki in manj prožni, kakor tisti, ki so končno našli dovolj jasen in ustrezen izraz vere, v katerem se je Cerkev prepoznala in ga sprejela za svojega v obliki dogme.

- in končno je dogma relativna, ker jo je treba razumeti in razlagati v povezavi z drugimi dogmami in v sklopu celotnega krščanstva.

Dokler ima dogma »nekaj onkraj sebe«, na kar se lahko sklicuje vsak, da jo zrelativizira, ima pozitivno vlogo v določeni skupnosti. Ljudi namreč povezuje v skupnost, ji daje identiteto, ki oblikuje tudi identiteto njenih članov. Po eni strani uravnava odnose v skupnosti in daje posameznikom v njej občutek varnosti, po drugi strani pa določa odnose do drugih. Zaradi vse tega je dogma neizogibno potrebna za vsako skupnost. Proces dogmatizacije je družbeno konstruktiven in omogoča skladen razvoj osebnosti, kolikor se giblje v napetosti med polom absolutnega in polom odsotnega. Tako je npr. v krščanstvu Bog povsod, je pa tudi odsoten; vsemogočen Stvarnik in nemočen na križu; Duh, ki veje, kjer hoče, a tudi ujet v črko Svetega pisma, v telo Cerkve...

Kar velja za krščanstvo, velja tudi za politične ideologije. Kolikor se gibljejo

⁹ Prim. S. Breton, *Théorie des idéologies*, Paris, Desclée, 1976.

¹⁰ B. Pascal, *Misli*, Celje, Mohorjeva družba, 1986, 255.

¹¹ Avguštin, *De doctrina christiana*, I, XXXIX.

v napetosti med absolutnim in odsotnim, dajejo svojim privržencem identiteto, obenem pa jih spodbujajo k dialogu z drugimi. V tem primeru politična ideologija ni več edinozveličavna resnica, za katero je dialog znamenje dvoma, če že ne odpadništva. Totalitarna ideologija razkraja družbo in uničuje posameznike ravno zato, ker nima ničesar »onstran«. Je čista navzočnost stvarnosti, resnica sama, zunaj nje so le še zlo, zmota in laž. Ta ideologija ne kaže v smeri absolutnega, je absolutno samo; ne priznava njegove odsotnosti, ampak je vsenavzoče absolutno. Ljudje se vse bolj zavedajo, da zmerne in uravnovešene ideologije vnašajo v družbo različnost, brez katere ni dialoga in skupnega bližanja resnici v miru in sožitju. V tem primeru se kaže pluralizem kot preseganje tako popolne gotovosti kot popolne negotovosti. Je forma, ki omogoča sožitje različnosti, kakšna bo pa njegova vsebina je odvisno od ljudi, ki so si ga izbrali za skupno bivališče. Pluralizem je sad spoznanja, da nekaj smo, ne pa vse ali nič.

Iz doslej povedanega se že kaže tudi odgovor na vprašanje: Zakaj sploh prihaja do dogem? Ali ne moremo brez njih?

Obstoj družbe in posameznikov v njej je povezan z dvema procesoma, ki ju lahko imenujemo *ustvarjanje* in *določanje*. Prvi se izraža npr. v poeziji, drugi v matematiki. Proces sta soodvisna in drug drugega potrebudeta pri oblikovanju človekoljubne družbe.

Družbe na splošno ni, ampak obstoja konkretna družba, ki ima določeno podobo. Ta je sad ustvarjalnega procesa, ki se v njej uteleša. Pisane in nepisane postave ji omogočajo trajanje v času in prostoru. Naj nas te omejitve in določila še tako motijo, brez njih ne bi bili ljudje. Določenost je ena temeljnih in neodtujljivih antropoloških razsežnosti, zato je ne moremo ukiniti, ne da bi ukinili človeka. Lahko pa se pogovarjamo o njeni vsebini: zakaj ta običaj in ta zakon, ta dogma in ta aksiom, ta teorija in ... zakaj ne kako drugače. Po vsebinah se razlikujemo Slovenci od Pigmejcev, ne pa po tem, da smo določeni in omejeni. Svojevrstno določenost odkrijemo, če pogledamo civilizacije. Evropska civilizacijska misel ima npr. svoj kanon ali dogmo, ki se vije od Sokrata, Platona in Aristotela prek Avguština in Akvinca do Descartesa, Kanta in Hegla. Misleci zadnjih dveh stoletij pa se še potegujejo za dokončno mesto v tem nepisanem kanonu. Podobne zakonitosti opazamo v književnosti, slikarstvu ...

Dogme so rezultat ustvarjalnega dogajanja, iz katerega izvirajo in ga pospešujejo. Tega dogajanja ni v čistem stanju, ampak ga srečujemo v konkretnih uresničitvah: na etičnem področju so to dobra dela, na političnem pravičnost, na spoznavnem znanosti, na verskem svetniki, na teološkem dogme ... Vse te konkretizacije niso same sebi namen, zato ne ustavljajo ustvarjanja. Dogmatizem ali absolutna ideologija pa početa ravno to: iz določene podobe ali uresničitve delata cilj, konec, ne pa etapo v ustvarjalnem procesu. Po drugi strani pa je nevarnost, da bi v imenu antidogmatizma zanikali posamezne stvaritve in zagovarjali ustvarjanje zaradi njega samega, ne da bi pričakovali kaj določenega, kakšne sadove. To bi bil delirij brez kakršnih koli orientacijskih točk in opor, nezmožnost, da bi se izoblikovala družba in oseba. Če še enkrat uporabim Pascalov besednjak, lahko rečem, da ni ljubezni brez konkretnih podob, sadov, nobena podoba, uresničitev pa je ne izžrpa in ne odpravi.

Zgodovinska skušnja in civilizacijske pridobitve slovenskega človeka so danes take, da se ne more zadovoljiti z dogmatizmom, ampak ju poskuša preseči na političnem področju z demokracijo, na idejnem pa s pluralizmom. Seveda pa je potrebna tudi v prihodnje nenehna čuječnost in kritičnost do konkretnih pojavnih oblik tako demokracije kot pluralizma pri nas, da jih ne bi dogmatizirali, in ostali

le še pri nominalni demokraciji in pluralizmu. Tudi kadar gre namreč za demokracijo in pluralizem sta to kljub konkretnim uresničitvam še vedno nedosegljivi obzorji. Duh in črka, ustvarjanje in določanje, tudi na tem področju nadaljujeta svoje nikoli dokončano srečevanje v minljivih podobah in upodobljeni neminljivosti.

ZDENKO ROTER

Kriteriji pravovernosti

(ali: zgodba o neuspelem poiskusu)

Ko me je uredništvo povabilo k zapisu o herezijah in ko sem prebiral uvodno besedilo, sem dolgo okleval in odlašal z odločitvijo, ali naj sodelujem ali ne. Odločil sem se za sodelovanje na poseben način, ki bo morda za koga nenavaden ali celo vprašljiv. Ponudil sem v ponovni natis svoje besedilo Kriteriji pravovernosti iz leta 1966, in to vsaj iz dveh razlogov. Najprej, ker mislim, da je besedilo navzlic morebitni obremenjenosti z jezikom tistega časa, še vedno smiselno in zanimivo in mu vsaj s svoje strani nimam kaj dodati. Potlej pa zato, da bi z besedilom govoril o sebi in o času šestdesetih let, ko smo kar številni intelektualci, zvečine člani komunistične stranke, poizkušali utirati pota takratne slovenske politične pomladi. In ker je bila komunistična stranka edini posedovalec politične moči, smo si, razumljivo, prizadevali rahljati, če že ne razbijati dogmatizem v njenih okvirih, saj smo bili prepričani, da je prav razkroj tega dogmatizma prvi pogoj za politične spremembe. S tem želim skromno prispevati k zgodovini boja slovenskega duha s političnim dogmatizmom, ki nam je povzročil toliko zla.

Pravovernost je kategorija, ki jo predvsem pozna ortodoksna teologija in najtrša praksa militantnih cerkvenih organizacij. V strogem pomenu besede si pod pravovernostjo torej predstavljamo natančno predpisano mišljenje in obnašanje človeka v zasebnem in družbenem življenju, ki ga vodi in usmerja hierarhična organizacija, katere vodstvo ima o sebi predstavo, da je a priori v posesti prav vseh resnic, da opravlja posebno poslanstvo in da je zato zmožno v vsakem trenutku presojati in razsojati, kaj je »dobro« in kaj je »zlo«. Eksistenca človeka kot individua, ki sprejema hierarhijo kot okvir delovanja, je mogoča zgolj v okviru te pravoverne organizacije, ki mu določa povsem natančno mesto v družbi in predpisuje, kaj sme in česa ne sme misliti in delati. Kolikor se človek ne vključuje tako v organizacijo in si dovoli podvomiti v ukaz, navodilo ali »resnico«, je izpostavljen možnosti suma ali obsodbe krivoverstva, reformatorstva, sektaštva, dejanja, ki lahko prikličo nadenj prekletstvo in izobčenje, uničenje, grmado ali izgon. Preganjanje krivoverstva in krivovercev tako postane tudi posebno spričevalo, odlika pravovernika. Še več. Uspešnost pri odkrivanju krivih nauk in heretikov lahko prinese verniku tudi posebno priznanje organizacije in vzpon na družbeni lestvici. Za lovljenje krivovercev so ustanovljene elitne skupine posameznikov, institucije in organizacije, ki imajo glede tega posebne, »avantgardne« naloge. – Zgodovina človeštva, posebno v evropskem kulturnem krogu, nas opominja na veliko primerov te vrste. Povezana je zlasti z obdobjem totalne vladavine katoliške cerkve.

Tradicija pravovernosti v moderni družbi pa ni ostala le v okvirih religioznih organizacij, marveč je prišla tudi v politične, kulturne in druge človeške organizacije. Najdemo jo lahko v vseh organiziranih družbah in pomeni posebno obliko človekove odtujitve, v kateri človekovo odprtost in spontanost zamenja konformizem, licemerstvo in hinavščina. Pred njo tudi revolucionarna gibanja in organizacije niso imune. Pravovernost in vse ostale posledice, ki iz nje izvirajo, se uveljavljajo v teh organizacijah zlasti po izvedbi revolucionarnega udara v tistih primerih in trenutkih, ko si vodstvo revolucionarnega gibanja prilasti manjša skupina »poklicanih«, ki menijo, da je revolucionarno izkustvo njihov monopol in ki spontano revolucionarno izkustvo in težnje množic ter posameznikov podredijo strogo hierarhični organizaciji in njenim normam. Stalinistično obdobje nam nudi veliko primerov za to.

Odnosi podrejenosti in nadrejenosti, hierarhično načelo, so *tudi* v Zvezi komunistov Jugoslavije že nekaj časa ena od bistvenih zavor za polno afirmiranje komunistične organizacije v samoupravni družbi, ki je negacija hierarhične družbe. Če je strogo hierarhično urejena organizacija, ko »igrajo« člani samo strogo določeno vlogo v njenem centralno vodenem mehanizmu, še smiselna v situaciji neposrednega revolucionarnega spopada, je to že nekaj časa popoln anahronizem in eden od bistvenih virov krize v zvezi komunistov. Strogo izveden hierarhični sistem namreč počasi popolnoma absorbira človeško zavest, zavest pripadnika organizacije ali ustanove. Človeku se začenja kazati kot njegova edina in pomembna skrb to, kar njemu ali drugemu o človeku ali stvari poreče nadrejeni. In če ta nadrejeni razpolaga tudi z močjo odločanja o osebni karieri, dohodku in drugih človekovih možnostih v svetu, postane težnja za pravovernostjo, po čimbolj hrupnem in zvestem izvajanju navodil od zgoraj poglavitna človekova življenjska skrb, ki ji praktično podredi prav vse. V skrajnih primerih se človeški individuum spremeni v človeško karikaturu, v žrtev svoje funkcijske razvrstitve, izgubi svoj osebni profil in se sprevrže v navadno orodje oblastniškega aparata, pa naj gre za politično, kulturno ali cerkveno organizacijo; v razosebljeni tip, ki ima sebe za odličnega delavca in velja tudi v očeh hierarhično deformiranih voditeljev kot primerek pravoverneža. Nadvse je tragično, kadar začne tak razčlovečeni človek, čeprav izvrstno orodje, svoj položaj razumevati kot nekakšen ideal, in ga skuša vsiliti tudi vsem tistim, ki se temu tako ali drugače upirajo. Kadar pa takšen »ideal« začne celo prevladovati v politični organizaciji, potem postane hinavščina podlaga »sožitja«. Ljudje ne le da hlinijo, marveč si prizadevajo, da bi hinavščino tudi zakrinkali. Prevladovati začne pravilo, da je najbolje biti neopazen, zakaj poguba lahko doleti vsakogar, ki se odlikuje: hierarhični sistem trpi le neizrazite ljudi. – Ne morem reči, da so bili ti pojavi pri nas splošni, prevladujoči, in da bi bili na hierarhičnem principu oblikovani odnosi med ljudmi edini odnosi v zvezi komunistov. Toda težnje te vrste so bile, človeške karikature so veljale kot vzrok odličnih delavcev, – kot rezultat želje, biti čimbolj neopazen – je obstajal; tisti, ki so postavljali določena vprašanja, so bili izpostavljeni nevarnosti, da se bo porodil dvom o njihovi pravovernosti. Brionski plenum je razkril tudi te podobe in situacije. Zdaj pa jih moramo tudi praktično preseči z drugačnimi odnosi in ureditvijo v zvezi komunistov.

V hierarhični organizaciji obstajajo vedno tudi svečeniki. In prav svečeništvo je v preteklosti *tudi* v zvezi komunistov povzročalo pri nekaterih komunistih prizadevanja, da bi se odlikovali kot pravoverni. Svečeniki so ljudje, navadni smrtniki. Najdemo jih na vseh ravneh, višjih in nižjih; imajo različne podobe in navade. O sebi navadno mislijo, da jim gre dolžnost, da dokončno presoajo pravovernost

mišljenja in obnašanja povprečnega komunista ali občana; da *morajo* zaključevati forumske ali javne diskusije z dokončnimi sodbami in ocenami, s katero postavijo »stvari na svoje mesto«, in tako meritorno ovrednotijo vse tisto, kar naj bi veljalo kot progresivno, socialistično in tisto, kar je nazadnjaško in protisocialistično. O sebi svečeniki menijo, da so (skoraj) nezmotljivi, zlasti seveda takrat, kadar govorijo »ex cathedra«. Mislijo, da je njihovo »zgodovinsko poslanstvo«, da neprestano učijo, in poučujejo ter tako pojasnjujejo in odkrivajo resnico »neukemu« pripadniku organizacije. Vztrajnost, s katero ponavljajo svoje recepte in rešitve, resnost, s katero vzdržujejo to svojo pedagoško držo, in prepričanje o svoji nezmotljivosti, je vsega občudovanja vredna.

Situacija, ki jo opisujemo, ima v naših slovenskih razmerah razen hierarhičnosti še svoje posebne vzroke. Mislim, da globlji vzroki zanj pri nas počivajo zlasti v naši pretekli in polpretekli zgodovini, ki je obremenjena z duhovnim pastiranjem političnega klerikalizma, s pomanjkanjem tradicije politične demokracije, ki bi lahko odpravljala čredno mentaliteto in pospravila s kompleksom voditeljstva, s prepričanjem, da je potrebno »neuki, neizobraženi narod« neprestano voditi in ga opominjati na tiste meje, ki pomenijo točko, ko postane človeško obnašanje »grešno«. Ljudska revolucija je s to tradicijo sicer radikalno pretrgala. Merila »pravovernosti«: pogum, doslednost, močatost, poštenost, odprtost in humanost, je uveljavilo življenje samo, v revoluciji angažirana večina. O moralnosti ali nemoralnosti (revolucionarnosti ali nerevolucionarnosti) ni razsojal svečenik v revolucionarnem gibanju, marveč so zahteve situacije same ovrednotile ponašanje posameznika v njegovih očeh in očeh drugih. Kolikor je prišlo do obsodb, pa so bile le te vedno posledica *množične* odklonitve kakega ravnanja, ne pa prekletstva svečenika. V tem času je svečeništvo, ki je hotelo voditi in poučevati o »zmotah in zablodah«, živelo pri nas samo v cerkveni instituciji. Pogubne posledice te medvojne cerkvene svečeniške politike najbrž ni treba na dolgo razlagati. Koliko je tragičnih in individualnih zblod in usod ljudi, v katerih je ta cerkvena politika najprej ubila vero in zaupanje v človeka samega ter nato zahtevala brezpogojno poslušnost in upoštevanje kriterijev pravovernosti, ki so jih v imenu medvojne cerkvene institucije formulirali njeni voditelji!

Ko se voda revolucije umakne v strugo mirnega snovanja in življenja, ko se ljudje, utrujeni in vznemirjeni od naporov, vrnejo v družine, stanovanja in na delovno mesto, spet nastane ozračje za prosvetitelje in voditelje, ki jim je Usoda namenila to mesto. Hierarhični odnosi zaplodijo tudi kult svečnikov. In prav ta kult ustvarja *situacije*, v katerih mnogi ljudje presojujejo svoje dolžnosti tako, da jih formulirajo le na podlagi mnenja tega in tega vodilnega tovariša, in tako včasih naravnost slepotno poskušajo uveljaviti v življenju rešitve, ki so v popolnem nasprotju z zdravo pametjo. Naj navedemo primere? Stalinistična doba nas nanje kričeče opozarja. Kitajska »kulturna revolucija« še posebej. V birokratsko hierarhičnih odnosih se ljudje odločajo za tega ali onega »vodilnega«, načrtujejo svojo prihodnost tako, da ga »opozarjajo« na svojo brezmejno zvestobo do njega in njegovih idej, ter mrzlično iščejo priložnost, da se uvrste med tiste izbrane svečnike občudovalce, ki imajo to izjemno čast, da smejo prisostvovati njegovim občasnim intelektualnim(?) ritualom, da bi tako postali vsaj ministranti v zbornih ceremonijah. Veseli so tudi, če smejo biti vsaj gonjači v lovih na krivoverce. V tem mnogokrat sodelujejo tudi sredstva množičnega obveščanja, ki polnijo svoje strani in oddaje prečesto ne na podlagi, *kaj* je kdo povedal ali napisal, marveč, *kdo* je to storil. Ali ne srečujemo takih in podobnih situacij navzlic uveljavljanju samoupravnih prakse, tudi pri nas? Prihodnja organizacija in praksa zveze komunistov mora

radikalno pomesti tudi z »nedotakljivimi« svečeniki in vzpostaviti v organizaciji trajen dialog kot bistveno komunikacijo med ljudmi.

Hierarhično deformirana organizacija potrebuje razen dogmatiziranih pravil obnašanja vedno tudi dogmatizirane družbene programe, ki jih oslanja na določene »svete knjige«. V zvezi komunistov prav gotovo *nikoli* v njeni zgodovini ni *prevladovalo* to stanje. Toda v preteklosti in v sedanjosti se srečujemo z ravnanji posameznih pravovernežev, ki preizkušajo in vrednotijo marksistično pravovernost poljubnega avtorja tako, da njegova stališča mehanično primerjajo s citati, iztrganimi iz posameznih del klasikov marksizma-leninizma. Tako npr. (zares samo kot primer) naš bojevnik za pravovernost odkrije citat, da je »religija opij za ljudstvo«, in že meri z njim članke, izjave in nastope vsakogar, ki skuša povedati stvar kako drugače. Nato ubere zasebna pota do resničnih ali potencialnih istomišljenikov ter še pri njih izrazi svoje ogorčenje. V javen dialog ali polemiko noče, ker bi to bilo zanj »ponižujoče«, ali pa se za to izjemoma vendarle odloči. Kadar pa to stori, opravlja svojo dolžnost »obrambe pravovernosti« vzvišeno. Njegova dolžnost se konča s tem, da opozarja na pogubne posledice krivih naukov in nazorov. Zanj se je marksizem začel in končal pri citatih iz klasičnih del. Klasiki so rešili vsa vprašanja preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. In če praksa ne uboga, potem so krivi tisti, ki ne »znajo« ali »nočejo« uporabljati učenih resnic, že zdavnaj dognanih rešitev. Bojevnik za pravovernost te vrste si domišlja, da je nekakšen reprezentant svetega oficija – urada za čuvanje vere, varuha pravovernosti, čeprav se sam osebno izreka zoper vsako vero. Za svojo osebno uporabo začne sestavljati indeks pregrešnih člankov, izjav in nastopov in jih ponudi v trenutku, ko se mu dozdeva, da je prišel čas organiziranega »lova na krivoverce«. Ali ni napočil skrajni čas, da tudi s takimi bojevniki končamo? Ali ni mogoče te težnje preseči le s popolnoma odprto konfrontacijo mnenj o vseh vprašanjih našega časa in zveze komunistov? »Pravovernega« marksizma po mojem mnenju namreč enostavno ni, ker je marksizem kot odprta ideologija v svojem bistvu dialog par excellence. Pravoverni marksizem je možen le tedaj, če se povrnemo v čas Stalinovega diamata in postuliramo marksizem kot čisto dogmo. In v tem pogledu mora priti do polne veljave pravica in *seveda tudi odgovornost* mlade generacije do vpraševanja o vsem. Vsaka generacija živi iz svojih nalog in v svojem horizontu. Le iz njih more moralno rasti. Tudi mladi generaciji morajo naš sistem in odnosi v zvezi komunistov to docela omogočiti, saj sinovi in hčere ne morejo živeti in moralno rasti samo iz hvaležnosti do bojev, ki so jih izvojevali njihovi očetje in matere. Dialog v zvezi komunistov, dialog, ki ne bo le diskusija in izmenjava nazorov, marveč zavestno prizadevanje človeka, da se popolnoma odpre sočloveku, je najboljši način za premagovanje namišljenih in resničnih dilem ob vprašanju kontinuitete generacij v zvezi zunaj nje. To ne pomeni, da odrekamo pravice večini, da uveljavlja svoje rešitve kot obče rešitve. Toda pota do teh občih rešitev naj bodo tlakovana s »hierarhijo« argumentov, ne pa s hierarhijo monopolov.

Delovanje komunistov mora biti predvsem iz *notranjih potreb* spodbujeno in prizadeto, človeško doživeto, izhajati mora iz človeka kot individua in šele v drugi vrsti *zaradi posledic pripadanja organizaciji*. To pa zahteva javno angažiranje (in ne »nošenje« prepričanja za zasebno uporabo) v vseh institucionaliziranih oblikah naše demokracije, pa tudi v vsakodnevnih priložnostih komuniciranja s soljudmi kjerkoli. Javno angažiranje terja neprestano opredeljevanje, zavzemanje stališč, kritičen odnos do sebe in do ravnanja drugih, ne glede na mesto na družbeni lestvici, ki ga zavzema(š). Angažiranje ne more biti le pojasnjevanje določenih konkretnih situacij, poudarjanje idejnih vidikov, posledic in vzrokov kakega rav-

nanja, še manj pa le sklicevanje na kongrese ali plenum in njihovo razlaganje. Angažiranje kot neprestana miselna in akcijska *prisotnost* v dogajanju je tveganje zaradi odprtosti in javnosti človekove prakse, ki najde svoje potrdilo in pritrdilen odziv v družbenem okolju ali pa doživi svojo negacijo, zavrnitev. Družbena praksa je edini kriterij pravovernosti. Samo tako je mogoče pogumno naprej.

Post festum: ko sem spet in spet prebiral svoje besedilo, sem zlahka odkril v sebi tistega časa veliko naivnost, morda zaletavost, a vendarle tudi neuničljive težnje po razkrivanju resnice. Zato ima tekst v mojih očeh še danes svojo ceno in vrednost. Hkrati pa sem, po pretečenih 25 letih od njegove objave prišel do zaključka, da ni mogoče »upati, da se zaključuje obdobje konstantnih borb med dogmo in antidogmo, obdobje konstrukcije in dogmatizacije socialnih utopij« (iz uredniškega uvodnega besedila). Dvatisočletna zgodovina človeštva namreč pričuje, da pomeni spopad med institucionalnim in spontanim v družbi univerzalno zakonitost v njenem razvoju doslej in poslej. Dogmatizem je povezan z institucionalnim, antidogmatizem pa s spontanim. Neuničljiva težnja človeškega duha k svobodi zato trajno ustvarja herezije, ki so in bodo ostale trajno spričevalo prometejstva.

VLADIMIR KAVČIČ

Premišljevanje o Slovencih in slovenstvu

Ali je nekaj narobe z nami samimi, da v nekaj desetletjih že drugač popravljamo svojo zgodovino? Prva svetovna vojna s strahotnimi boji na Soči, v katerih so Slovenci skupaj z Bošnjaki in Dalmatinci, odločilno vplivali na dogodke, povezane z usodo našega narodnega ozemlja, boji na solunski fronti in vloga naših dobrovoljcev v njih, vse to (in še marsikaj drugega v zvezi s tedanjimi časi) se v obdobju med dvema vojnama v zavesti povprečnega Slovenca ni utrdilo kot posebna vrednota, in še manj verjetno je, da bi sodobniki do tistega časa imeli kaj bolj izoblikovan odnos. Če bi ga imeli, ne bi tako ravnodušno ali celo z odobravanjem sprejemali ocen današnjih politikantov, kako zgrešena in nedomišljena je bila ustanovitev Jugoslavije pa tudi njen dve desetletji trajajoč obstoj.

Na svoj način je presenetljivo, da ni nič bolje z zavestjo o drugi svetovni vojni in narodnoosvobodilnem boju. Usodne odločitve prve svetovne so se res dogajale na bojiščih, in civilno prebivalstvo v večjem obsegu vanje ni bilo vključeno, toda druga svetovna vojna je neposredno ogrožala malodane vsako slovensko družino, pa vendar v štirih desetletjih po vojni nismo znali urediti svoje zavesti in svojih spoznanj, preprosto nismo znali in nismo hoteli presoditi, kaj nesporno sodi v vrednostni sistem narodove zgodovine, katera dejstva sestavljajo afirmativno kontinuiteto slovenstva, kaj pa so bile zmote in stranpoti ali celo le osebne tragedije. Tako samodestruktivno kot mi, s svojo zgodovino ne ravna noben od naših sosedov, noben drug narod v Evropi. Vzemimo za primer Avstrijce. Svoje nadvse problematično pajdašenje s Hitlerjem, so znali celo obrniti v svoj prid. Navzven so se razglasili za Hitlerjevo žrtev, navznoter pa v svojih veteranskih kameradšaftih še zdaj proslavljajo bojevnikiške tradicije, potrjene v hitlerjevskih osvajalnih pohodih. Navzven so svojo ceho za udeležbo na teh pohodih izenačili z žrtvami nacističnega sistema, navznoter pa te žrtve vztrajno zamolčujejo, da ne bi vzbujali slabe vesti bivšim gestapovcem in policistom, ki so sestavljali eksekucijske vode za streljanje talcev marsikje po Evropi, a še posebej pri nas na Gorenjskem in Štajerskem.

Podoben zgled politične modrosti je dala Italija. Svoj fašizem, ki je bil dvajset let prevladujoč družben odnos v tej deželi in celo v mednarodnih razsežnostih nikakor ne nedolžno podjetje, so znali odreagirati na skoraj povsem neboleč način. Že po osvoboditvi Rima, kar so morali opraviti Angloameričani in Poljaki, so obnovili parlamentarni politični sistem na pridobitvah odporiškega gibanja, v katerem pa so, resnici na ljubo, sodelovale tudi meščanske stranke.

Svoje odnose s preteklostjo so po drugi svetovni vojni na hitro uredile tudi druge evropske države, na primer Francija in Anglija. Celotna Nemčija je večinoma molče preživela svoje obdobje dolžnega kesanja. Vrgla se je na delo in z ustvarjalnim zgledom dokazala, da je vse negativne sestavine preteklosti ne morejo ovirati pri graditvi skupne evropske, humanistične perspektive.

Mi pa ves ta čas in še posebej v zadnjem letu zagrizeno in vedno znova premlevamo svoje notranje delitve, razprtije in nasprotja, preštevamo grobišča in kosti žrtev. Nedvomno je res, da vsa ta boleča vprašanja niso od danes, da smo z njimi živeli že med vojno in ves povojni čas, da je bil molk o njih zapovedan, zagrožena kazen pa je bila najprej smrt, zadnja destletja pa obsodba na životarjenje na obrobju družbe.

Vendar ta zapovedani molk, ki je povzročil, da končno resnico o drugi svetovni vojni iščemo šele zdaj, po tolikih desetletjih, ni bil povzročen le z brezobzirnostjo in cinizmom zmagovalcev. Ta z nasiljem utemeljeni molk ni bil brez podlage in brez odziva v določenih plasteh našega narodnega ali kar splošnočloveškega značaja. Prva povojna leta je bila v preživelih prisotna potreba blažene pozabe, globoka notranja sprostitev ob spoznanju, da je najhujšega konec, nadvse razumljiva želja po miru in normalnem življenju. Zdaj bi težko potegnili mejo in določili trenutek, ko so se v zavest o končani vojni na podlagi temeljev, ki bodo omogočili skupen evropski in splošnočloveški razvoj, začeli vtihotapljati elementi našega oportunističnega, neprincipielnega računarstva, koketiranja s potrošništvom, elementi tiste plehke mentalitete, ki je osebni prosperiteti in sli za uživanjem bila pripravljena žrtvovati skupne in višje vrednote, ki je v sebičnem interesu lastnega preživetja bila pripravljena pozabiti krivice in žrtve v svojem najbližjem okolju, celo v lastni družini, kaj šele v celotnem občestvu.

Bili so časi, ko ti je celo najbližja okolica dala vedeti, da je brskanje po zgodovini nezaželeno in neprijetno. Najbolj očitno so to kazale nove generacije, ki so razvile vse obrambne mehanizme, da v njihovo zavest ne bi iz preteklosti vdrlo kaj neprijetnega, kar bi jih sililo k razmišljanju, lastni presoji, opredeljevanju ali prevzemanju odgovornosti za negativne trende sedanjosti, ki pa so, priznali ali ne, izvirali iz vsega predhodnega, iz preteklosti.

Za nevednost in neznanje o preteklosti potemtakem niso odgovorni le tisti, ki so jo zamolčevali, tisti, ki so prepovedovali spraševati o njej, temveč tudi tisti, ki so sprejemali zapoved molka, ki so hoteli živeti v blaženi nevednosti in neodgovornosti. Mnogi, ki so se rodili med vojno ali po njej, ki v medvojna nasprotja niso bili neposredno vpleteni, so z vojno in revolucijo nastala razmerja, tudi materialna, moralna in ideološka, sprejemali kot dana, celo kot edina obstoječa in jih kot povsem moralna in normalna vgrajevali v svoja osebna življenjska izhodišča. In še zlasti materialne možnosti so bile tiste, ki jih je večina našega občestva sprejemala kot samoumevne, čeprav so v svojem bistvu bile tudi podkupnina za pozabo, za molk o prizadetih krivicah in nasilju, ki jih je bila v preteklosti deležna malodane sleherna celica tega občestva. Pozabljene, v spominu večine neeksistentne, so bile medvojne krivice, medsebojna zločinska in nečloveška medsebojna obračunavanja predvsem z ideološkim kritjem, relativnemu blagostanju sproletarizirane večine je bila žrtvovana moralna in materialna eksistenca slovenskega kmeta, zemlje kot večnega vira življenja, eksistenčno nujna zaščita zraka in vode, vseh naravnih prvin. Za kaj? Za navidezen mir, za kratkotrajno materialno blagostanje, ki ni bilo plod lastne ustvarjalnosti temveč lahkomišelná posledica izkoriščanja tujih žuljev.

In le malokdo je bil pripravljen priznati, da se v takšnih razmerah ne morejo oblikovati kakšne klene poteze malega naroda, ki je že zaradi svoje maloštevilnosti obvezno zavezan k preudarnemu razporejanju svojih resursov, tako moralnih kot materialnih, in še bolj kot drugi zavezan k takšnim medsebojnim razmerjem, ki bi ustvarjala pogoje za preživetje tudi v prihodnje na tem prostoru rojenim generacijam. Skoraj vsakdo je po svojih močeh in po svojih sposobnostih jemal zase, kolikor je le mogel največ, in temu občestvu dajal kolikor je bilo mogoče

najmanj. Pri tem ni nikogar pekla vest, večne moralne vrednote jih niso prav nič ovirale, celo institucije, katerim naj bi bila moralna drža poklic, se niso mogle povsem upreti mešetarjenju s posvetnimi blagri.

Šele ko je družbeni sistem materialno obubožal do tolikšne mere, da je materialno prilaščanje brez dela postajalo vse manj možno, ko z navideznim delom ni bilo več mogoče podkupovati množic, ko je celo možnosti za pošteno delo bilo vse manj, so se množice zavedle svojega klavrnega položaja. Šele ogrožena eksistenca je vzbudila občutljivost in zanimanje za prepovedana vprašanja preteklosti, pripravljenost za bolj kompleksno razumevanje vsaj bližnje zgodovine, seveda pa še nikakor ne zgodovine v celoti.

Ob vsem tem je bilo seveda spet zelo udobno iz odgovornosti za preteklo dogajanje izvzeti sebe, večino, mlajše generacije, in odgovornost za vse posledice družbenega debakla in nacionalnega projekta, katerega je skoraj petdeset let podpirala velika večina, naprtiti izbranim skupinam in še zlasti posameznikom, in kar je videti povsem objektivno, družbenemu redu kot takemu. Pri tem sleherni posameznik od odgovornosti izvzema sebe in po dobri stari navadi naj bodo vsega krivi drugi. Kot dokaz osebne nevpletenosti v pretekla (in v sedanjost se nadaljujoča) razmerja pa »prevarani« in »izkoriščani« posameznik ponuja svojo zdajšnjo in takojšnjo razpoložljivost v podporo vsemu novemu in vsemu drugačnemu od dose-danjega. Tako se brezperspektivna igra znotraj našega občestva nadaljuje še naprej. Obrnili smo hrbet vsemu staremu in vse začenjamo od začetka. Vse preteklo je slabo in dobro je lahko samo novo.

Vse to je razumljivo vsaj iz dveh razlogov. Protagonisti političnih sprememb in nove perspektive vsaj do ene tretjine sestavljajo stari kadri, ki so si že bili zagotovili eksistenco in prosperiteto v starem režimu, pa so doumeli, da so se temelji starega razmajali in da si nadaljni socialni status lahko zagotovijo le z odločnim zasukom v »novo«. Pri tem pogosto deluje pravilo, da največjo kritičnost do starega najbolj razvijejo tisti, ki so bili v staro najbolj pogreznjeni, tisti, ki so se pred tem s starim najgloblje identificirali.

Dve tretjini novih političnih (bolje politikantskih) struktur sestavljajo novi ljudje. Ti niso z ničemer obremenjeni, razen z brezskrbno mladostjo. Sprejeli so kot samoumevno vse, kar so predhodne generacije ustvarile, tudi z žulji in krvjo, pozabile na kri in žulje, zainteresirane so predvsem za svetlo prihodnost, po možnosti brez krvi in žuljev.

Famozno geslo »Evropa zdaj« ni bila le nova psihološka potegavščina naših Prenoviteljev, ampak je zajela široke kroge našega narodnega občestva. Skupna, konsenzualna formula za vstop v prihodnost pa raste skoraj iz istih moralnih in socialnih temeljev, ki so vzdrževali gospostvo socializma. Ta vera v boljšo prihodnost spet temelji na predpostavki, da so za izboljšanje razmer odgovorni predvsem drugi. Evropa je dolžna poskrbeti, da nam bo že jutri boljše. Ob paroli Evropa zdaj nihče ni poskušal razmišljati o naših dejanskih možnostih o vstopu v današnjo Evropo. Nihče nas ni poskušal spomniti, da je Evropa razmerja, v katerih živi danes, začela izgrajevati že pred dvema stoletjema in da mi, takšni, kot smo, ne moremo preprosto vstopiti v Evropo sedanjosti, temveč kvečjemu sodimo v Evropo izpred sto let.

Optimisti, ki našo evropsko komponento vlečejo iz stare Avstrije, nehotе afirmirajo politično prakso stare Jugoslavije, odporniškega gibanja zoper nacizem in fašizem na naših tleh, pa tudi poveljno federativno ureditev Jugoslavije. Vse naštetο so namreč prvine, ki sodijo v evropsko kontinuiteto našega političnega prostora. Omenjeno kontinuiteto, pa po drugi strani prav nove politične strukture izrec-

no zanikajo, ko se odpovedujejo stari Jugoslaviji, ko za zmoto in napako razglašajo avnojevsko Jugoslavijo, ko se hkrati odpovedujejo oziroma zamoččujejo ali se sploh ne zavedajo vsakršnega napredka, ki sta ga Jugoslavija in Slovenija doživljali skoraj do konca šestdesetih let tega stoletja. V petnajstih povojnih letih je namreč Jugoslavija doživela razvoj, za kakršnega sta Italija ali Francija potrebovali dva-krat toliko. Toda celo ugledni ekonomisti in drugi strokovnjaki so celo desetletje in več prepozno ugotovili, da se je ta razvojni model izčrpal koncem šestdesetih let. Začetek permanentnega zadolževanja v tujini, bi bil moral zbuditi opozorilni alarm, da se je razvojni trend obrnil navzdol. Za to nerazumevanje dejstev zgodovinska, moralna in politična odgovornost zadene tedanjo partijo na oblasti. Čeprav v posesti srednjega razreda, ki je bil vsaj za materialni razvoj vedno zainteresiran, v svojem degenerativnem stanju ni bila zmožna kritične družbene analize ne kritične distance do svoje lastne vloge.

Bilo pa bi seveda naivno, če bi verjeli, da zahodni svet in kapitalski sistem pri razgrajevanju našega (in vsakršnega) socializma ni imel svoje vloge. To so vladujoči in podložniki gladko spregledali.

Naivna je tudi današnja vera, da nam zahodni svet lahko nemudoma pomaga, le da bomo imeli večstrankarski sistem, tržišče in razglašeno spoštovanje človekovih pravic. Ta gesla imajo res velik rušilni naboj, tako velik, da zahod že prevzema strah zaradi uspehov pri razkrajanju socializma. Če nič drugega, se zdaj zastavlja vprašanje ali je ta destrukcija res morala biti tako hitra in tako korenita. Ali izkušnji obeh družbenih sistemov ne bi bilo mogoče izkoristiti drugače kot z dokončno in nekritično uklonitvijo kapitalu. Kakšne ustvarjalne fantazije pri tem prelomu tudi na naših domačih tleh ni opaziti.

Ali se nismo ob tem, ko smo se takorekoč dokončno razšli s političnim konceptom Jugoslavije po meri Srbije, kar je bila nujna samoobrambna poteza, preveč nekritično obrnili k evropskemu zahodu? Ta ne le, da nad našimi odcepitvenimi prizadevanji ne kaže nobenega navdušenja, tudi nobenih garancij za naš samostojni in suvereni razvoj v prihodnosti, ne nudi. Res imamo nekaj evropskih deklaracij o zaščiti etničnih in kulturnih manjšin, toda praksa te zaščite nam je dovolj razvidna iz položaja Slovencev v Avstriji in Italiji. Tudi manjšinska zaščita v Angliji, Franciji ali Španiji ni nič bolj obetavna. Medtem ko v Evropi gospodarsko sodelovanje in logika skupnega tržišča nezadržno napredujeta pa na področju vzpostavljanja kulturne in jezikovne enakopravnosti ni opaziti nikakršnega napredka. Celo tisto, kar je bilo glede tega doseženo v skupnosti Alpe-Jadran, polagoma tone v pozabo. Z naše strani, ker se sodelovanje v regionalni skupnosti ne zdi dovolj afirmativno, s strani drugih partnerjev pa zato, ker se njihov delež seli v območje pentagonalnega sodelovanja, na meddržavno raven.

Ponuja se analogija z nekdanjo karantansko državo. S pomočjo Bavarcev je sicer ohranila svojo relativno samostojnost in se izognila fizičnemu izničenju, toda z zahodno pomočjo je morala sprejeti tudi fevdalni družbeni red, ki jo je postopoma vodil pod duhovno, politično in materialno nadvlado močnejših sosedov.

Današnja slovenska politična orientacija je hote ali nehotе progermanska, njeni protagonisti pa so politiki, rojeni na območju, ki do Nemcev že v prejšnjem stoletju ni kazalo posebne odpornosti. Brez vključitve severozahodne Slovenije v prvo Jugoslavijo, bi verjetno tudi tam ne bilo več Slovencev, kot jih je na današnjem avstrijskem Koroškem, se pravi komaj nekaj deset tisoč. Pred stoletjem in pol pa je bilo Slovencev na Koroškem in Štajerskem še več kot tretjina, ali samo tretjina, odvisno od zornega kota opazovanja.

Od časov po naselitvi do današnjih dni smo Slovenci izgubili dve tretjini svoje-

ga nacionalnega ozemlja. Kaj in kdo nam zagotavlja, kdo se je sploh pripravljen zavedati, da se ta trend lahko tudi nadaljuje, tudi v Evropi po letu 1992?

Zaradi svojega geopolitičnega položaja je bila Slovenija v tem stoletju že dvakrat »dodeljena« v nemško in italijansko vplivno sfero. Ker je bila Nemčija oba-krat poražena, Italija pa v drugi svetovni vojni obremenjena s fašizmom, se je politični zemljevid tega prostora oblikoval drugače, kot je bilo predvideno.

Kakšna je možna prihodnost Slovenije v Evropi po letu 1992, Slovenije z neslo-vansko, prozahodno orientacijo, ne razmišljamo dovolj. Bomo zgolj folklorni rezervat, z nekakšnim ekskluzivnim jezikom, ki mu zahod nikoli ne bo priznal enakopravnega statusa, in ga bo mogoče uporabljati le še v notranjem, internem komuniciranju? Dokler še . . . Kajti po logiki kapitala se bo spreminjala tudi naša duhovna in kulturna atmosfera. Tuji lastniki in tuji gospodarji bodo svoj vpliv in svoj interes širili na vsa področja našega življenja. Se tega zavedamo in to hočemo?

Ob teh dilemah ne bi smeli pozabiti realnega zgodovinskega okvira, v katerem se je porodila in razvila ideja o samostojni in neodvisni Sloveniji.

V tem okviru se je slovenski narod duhovno in materialno razvil do te mere, da se zdaj opredeljuje celo za lastno državo. Bilo bi nerazumno in preveč tvegano, če bi se povsem odrekli možnostim sožitja z južnoslovanskimi narodi.

LJUBICA JELUŠIČ

Kam greš, militarizacija?

Komentar iz razmišljanja ob knjigi Militarizacija in vojaško-industrijski kompleks (študija primera ZDA) avtorja Antona Grizolda

O pomenu knjige in o/ob njeni vsebini

Na slovenskem knjižnem trgu se je decembra 1990 pojavila zanimiva in marsi-ku mu tudi nujno potrebna knjiga. Militarizacija in vojaško-industrijski kompleks sta rezultat večletnega znanstvenoraziskovalnega dela avtorja dr. Antona Grizolda na področju obrambne znanosti, v kateri upošteva izvirne dosežke svoje doktorske disertacije in podatke, zbrane med študijem. Avtor uporablja najnovejšo tujo literaturo (tudi iz let 1989, 1990), kar pri mnogih naših družboslovcih ni ravno običajno. Čeprav bi se po podnaslovu (študija primera ZDA) dalo sklepati, da bo avtor obdeloval samo probleme ZDA, pa je treba opozoriti, da je tematika zajeta tako globalno kot teoretično podrobno, da je večino razlag, definicij in spoznanj mogoče prenesti v katero koli okolje. Šele pri prikazu empiričnih podatkov in dokazovanju razmerij med politično, ekonomsko in vojaško sfero avtor uporabi primer ZDA. Knjiga Militarizacija in vojaško-industrijski kompleks bi znala biti pri analizi obrambne politike Jugoslavije in Slovenije izjemen metodološki pripo-moček, ob katerem pa se ne moremo izogniti vprašanju, zakaj ni bilo možno podobne študije narediti za primer Jugoslavije. Verjetno bo prepozno, ko se bomo nekega dne to isto spraševali za Slovenijo. V opomin naj nam bodo cele poplave študij sovjetskih avtorjev o ZDA, ki pa o svoji državi nikoli niso mogli pisati.

Grizoldovo delo posega na terminološko še povsem neurejeno ali celo prazno področje. Avtor je bil posebej pri študiji primera ZDA postavljen pred dejstvo, da mora poimenovati celo vrsto organov, institucij, pojavov in dejavnosti, za katere v slovenski, pa tudi v jugoslovanski literaturi ni mogel zaslediti prevoda. Pohvalno je, da je pri vsakem prevodu ohranil tudi izvirno angleško poimenovanje, s tem pa je pomagal vsem tistim slovenskim strokovnjakom, ki se bodo še ukvarjali s temi temami, da bodo lažje prepoznali določene izraze. Avtor je prispeval precej izrazov za slovensko vojaško izrazoslovje, ki je bilo dolgo domena jezikoslovne in obramboslovne stroke (utrdil ga je slovenski Vojaški slovar, Partizanska knjiga, Ljubljana 1977), zadnja leta pa posega vanj tudi, nemalokrat povsem neustrezno, vsakdanja politična praksa.

Knjiga Militarizacija in vojaško-industrijski kompleks ima dva glavna vsebinska sklopa. V prvem sklopu z naslovom Obramba kot področje družbenega delovanja dobimo odgovore na naslednja vprašanja: kaj je vojaško-obrambna dejavnost države, militarizacija, militarizem, kakšna je geneza pojma militarizem ter kako različna so pojmovanja militarizma kot družbenega pojava. Iz tega dela knjige bi se morali slovenski politiki naučiti vsaj to, da je opredelitev militarizma močno odvisna od prevladujoče ideologije v nekem okolju ali v družbeni skupini, ki ji pripada avtor definicije. Ko so se zavzemali za odpravo militarizma, za demilitarizacijo, so se običajno v imenu ene od možnih teorij.

Ob različnih pomenih, ki jih posamezni avtorji pripisujejo militarizmu, opozarja Grizold na eno, vsem skupno značilnost, in to je negativni pomen pojma militarizem. Pri njegovi definiciji Grizold opozori, da so »marksisti v obdobju Lenina in Rose Luxemburg v glavnem zreducirali razlago pojava militarizma predvsem na njegovo ekonomsko sestavino« (Grizold, 1990:24), mnogi sodobni marksisti pa razumejo vojaške izdatke kot sredstvo kapitalističnih držav za premagovanje gospodarske recesije. Zgodovina jim daje celo prav. ZDA so se iz gospodarske krize leta 1939 izvlekle s strategijo »več topov – več masla«. Mislim tudi, da bi morali biti pri pogledih klasikov marksizma (čeprav so danes iz mode) na militarizem bolj previdni. Povsem res je, da sta V. I. Lenin in R. Luxemburg razvijala ekonomsko razlago militarizma, vendar pa bi pri Rosi Luxemburg v zvezi z militarizmom našli še marsikaj zanimivega. Rosa Luxemburg je ena redkih avtoric, ki je znala presoditi militarizem tudi po pozitivni plati. Trdi namreč, da je militarizem v zgodovini kapitalizma odigral »nepogrešljivo in tedaj napredno, revolucionarno vlogo« kot dejavnik kapitalističnega razvoja (Luxemburg, 1977:76), vendar se je kot sredstvo za zavarovanje »nacionalnih interesov«, kot najvažnejša vrsta naložbe za finančni in industrijski kapital ter kot orodje razrednega gospodstva vladavine v državi nad delovnim ljudstvom (Luxemburg, 1977:778) prelevil iz gonilne sile kapitalističnega razvoja v kapitalistično bolezen. Tako temelj državne moči in militarizma ni samo suženjska poslušnost vojakov ter poveljevanje od zgoraj, temveč: »mogoče se je vojskovati samo tam in samo tako dolgo, dokler delovne množice navdušeno sodelujejo, ker imajo vojno za pravično in potrebno ali pa jo vsaj pasivno prenašajo« (Luxemburg, 1977:521–522). Rosi Luxemburg je bilo očitno popolnoma jasno, da je militarizem tudi stvar vrednostnega sistema in politične kulture določene družbe, kar je preizkušala na lastni koži kot voditeljica odpora nemške socialdemokracije proti začetku prve svetovne vojne in proti pruskemu militarizmu.

Drugi sklop Grizoldove knjige Militarizacija in vojaško-industrijski kompleks je študija primera ZDA, in sicer z vidika razvoja in strukture vojaškega sistema ZDA ter z vidika obstoja vojaško-industrijskega kompleksa. Analize političnega

odločanja v ZDA kažejo, da ima najpomembnejšo vlogo pri oblikovanju ameriške obrambne in z njo povezane zunanje politike predsednik ZDA s svojimi svetovalci, političnimi uradniki, njihovimi pomočniki. Temelj ameriške obrambne in zunanje politike po drugi svetovni vojni je ameriški nacionalni interes, po katerem so ZDA dolžne aktivno sodelovati v vseh svetovnih zadevah, so stražarji in zaščitniki svobode na mednarodnem prizorišču. Za uresničitev teh ciljev pa je potrebna vojaška moč. Zato sta ameriška obrambna in zunanja politika tako tesno povezani.

Zanimivo je, kako in koliko so odločitve v obrambni politiki ZDA odvisne od civilnih dejavnikov na eni strani ter od predstavnikov vojaške organizacije na drugi strani. Spomniti se moramo večine volilnih programov slovenskih strank, v katerih je civilni obrambni minister veljal za eno ključnih zagotovil demokratizacije v obrambni politiki in kjer je parlament igral vlogo glavnega nadzornika in razsodnika v prihodnji slovenski obrambni politiki. Ameriški obrambni minister je civilna oseba, predlaga ga predsednik ZDA, potrdi pa kongres. Je predsednikov namestnik pri poveljevanju oboroženim silam. Vsaka zvrst oboroženih sil ima v obrambnem ministrstvu svoj oddelek, ki mu načeljuje civilni načelnik, imenovan od predsednika ZDA. Načelnikov svetovalec za vojaške zadeve je vojaška oseba, najvišja po rangi v oddelku. Obrambno ministrstvo vključuje štab združenih načelnikov zvrsti oboroženih sil in ta je glavni vir svetovanja tako predsedniku ZDA, svetu za nacionalno varnost kot tudi obrambnemu ministrstvu. Tako se nikoli ne more zgoditi, da profesionalno stališče ne bi imelo pomembne teže pri odločanju o vojaških programih.

Na odločitve obrambnega ministrstva glede vojaških programov ima velik vpliv kongres oziroma nekatera najmočnejša podjetja, ki proizvajajo za vojaške namene in ki pritiskajo na člane kongresa (iz domačih volilnih okrožij), da podprejo proizvodnjo za ameriške oborožene sile, čeprav obrambno ministrstvo tega morda ni nameravalo storiti. Ali je možno, da se bodo tudi slovenski poslanci kdaj znašli v taki protislovni vlogi? Spomnimo se, da je bila skupščina starega sklica vsaj enkrat (javno) v takem položaju. Takrat je šlo za rebalans vojaškega proračuna, na katerega je računalo kar precej slovenskih podjetij.

V zvezi z vojaško-industrijskim kompleksom, če je pojmovan kot povezovanje in sodelovanje vojaške organizacije države s tistim delom gospodarstva, ki deluje za vojaško-obrambne zadeve, je zanimivo Grizoldovo stališče, da vojaško-industrijski kompleks ni v celoti oziroma že vnaprej negativen z vidika družbe kot celote (Grizold, 1990:118). Vojaško-obrambna funkcija je ena temeljnih funkcij vsake sodobne države in njena stvar je, ali bo bolj pritegnila domačo industrijo ali pa se bo oprla na uvoz. Seveda pa se rado zgodi, da se obrambne potrebe družbe poveličujejo. V takih primerih pridobi pomen najprej vojaška organizacija, z njo se vzpostavi potreba po novih orožjih in tehnologijah, državno vodstvo pa je nato samo še dolžno za skupni interes določiti povečevanje vojaškega sistema. Zloraba političnega vpliva subjektov vojaško-industrijskega kompleksa za uveljavitev svojih ožjih interesov pa je že močno negativna, čeprav ne vedno jasno vidna. Tudi zato ne, ker so konkretni podatki o obsegu in strukturi proizvodnje za vojaške namene najvišja državna skrivnost.

In končno, delovanje vojaško namenske industrije ima številne negativne učinke za življenje celotne ameriške družbe. Mednje sodi parazitska narava vojaško namenskega gospodarstva (Grizold, 1990:163), ki odvzema sredstva za obstoj in delovanje civilnega gospodarstva. Sredstva za »topove« torej v resnici odvajajo sredstva za »maslo«, posledica je padec konkurenčne sposobnosti ameriškega

gospodarstva ter izvoz presežka kapitala. Vendar se ameriška javnost raje posveča svojemu nacionalnemu interesu, za kar s pomočjo medijev in izobraževalnega sistema skrbi obrambno ministrstvo. Ameriški izobraževalni sistem skrbi za proizvodnjo vojaških vrednot, poguma, izurjenosti za oboroženi boj, vojaške moči, zelo malo prostora pa namenja trpljenju, človeškim izgubam v vojni, mirovnim in protijedrskim gibanjem. Obrambno ministrstvo organizira neobvezno »vojaško vzgojo«, ki je zastoj in kdor se zanjo odloči, ima plačana tudi nekatera druga predavanja. Vojaske vrednote propagirajo televizija, radio, filmi, igrače, video igre, računalniške igre.

Preusmeritev ameriške vojaškoobrambne dejavnosti

In vendar se tudi v tej strahospoštovanja vredni organizaciji dogajajo ogromne spremembe. Zmanjševanje verjetnosti za spopad med vojaškima blokoma nujno vpliva na prestrukturiranje vojaškoobrambne dejavnosti ZDA. Zelo značilna je s tem v zvezi usoda SDI (Strateška obrambna iniciativa). V zadnjih dveh letih se je tiho umaknila s prvih strani svetovnega (in seveda ameriškega) časopisja, njeno ime se le še poredko omenja. V letu 1989 se je finančna podpora SDI zmanjšala s 4 milijard dolarjev na 3,8 milijarde, v letu 1990 pa verjetno na 3 milijarde (Nature, 347/1990:326). Zdi se, da celo Sovjetska zveza ni več zaskrbljena zaradi SDI, kajti sovjetski parlament je odstopil od najtrše ovire za sprejem sporazuma o zmanjševanju strateškega orožja (START – strategic arms-reduction treaty), s tem ko ne vztraja več pri pogojevanju sporazuma z raziskovanjem za SDI. Simpatizerji SDI se vendarle še niso odrekli svojim ambicijam, da bi razvili strateški obrambni sistem, pač pa se lotevajo redefinicije vloge SDI v skladu s spreminjenimi globalnimi parametri. Pri tem ne poudarjajo več njene funkcije pri odgovoru na množični sovjetski napad, temveč vlogo SDI pri upiranju izstrelkom, ki bi se pojavili zaradi napake, ter pri upiranju napadom s strani drugih držav.

Ameriška obrambna politika se veliki verjetnosti, da se bo moral vojaški proračun, po velikem boomu v Reaganovem času v devetdesetih letih zmanjševati, upira na star in preverjen način: strategijo obrambe nacionalne suverenosti poskuša »osvežiti« s poudarjanjem, pretiravanjem in celo izmišljanjem zunanjega sovražnika (to se danes prakticira na Iraku) (Nature, 348/1990:467). Iraška invazija na Kuvajt je prišla še pravočasno, ker predstavlja enega najbolj nevarnih regionalnih konfliktov tudi zaradi zalog nafte, ki jih ima Zahod v tem delu sveta. Poleg tega pa je spomnila javnost, da je močna vojska še vedno potrebna. Obrambni analitiki se vendarle zavedajo, da tretji svet v prihodnosti ne bo nič bolj nevaren, kot je bil v preteklosti, to pomeni, da najbrž ne bo dovolj dobro nadomestilo za zmanjševanje ali boljše pojevanje sovjetske grožnje s konvencionalno vojno v Evropi (Spectrum, Nov. 1990:30). Navsezadnje pa, Irak je v vojaškem smislu bolj teoretično v tretjem svetu, ima namreč milijonsko armado, mige 29 in ene najboljših tankov na svetu, sovjetske T-72.

Posledice popuščanja mednarodne napetosti in konca hladne vojne bo v ameriški obrambni dejavnosti verjetno najbolj občutila, tudi za nas posebej zanimiva, dejavnost, to pa je znanstvenoraziskovalno delo. Najhujši udarec doživljajo temeljne raziskave, vendar na račun povečevanja izdatkov za razvojne raziskave ter predvsem za tehnologijo, inženiring ter preizkušanje specialnih sistemov orožja. Zanimivo je, kakšni so razlogi Pentagona za tovrstno prestrukturiranje vojaškega proračuna. Za razvoj sistemov orožja postajajo namreč vse bolj zanimive civilne

tehnologije (to pa je povsem v nasprotju z razmerami v petdesetih in šestdesetih letih, ko so bile vojaške tehnologije veliko bolj razvite kot civilne). Taka odločitev ima precejšnjo podporo v ameriškem kongresu, kajti razvoj civilne tehnologije zadovoljuje dva interese, civilnega in vojaškega (Science, 347/1990:273). Za uporabo civilnih tehnologij v vojaške namene je potrebno veliko manj časa kot pa za konverzijo strogo namenskih vojaških tehnologij v civilne.

Da bi ohranile kadrovske in tehnološke zmogljivosti, so nekatere vojaške znanstvenoraziskovalne organizacije močno podprle raziskovanje okolja. Med civilnimi strokovnjaki prevladuje mnenje, da je to le začasno, kajti tako ne bo prišlo do izgube zmogljivosti, in pa, tako bo lažje počakati na nove napetosti in zato nova naročila. Zanimivo je, da civilni raziskovalci okolja večinoma nasprotujejo sodelovanju z vojaškimi raziskovalnimi ustanovami, čeprav imajo te veliko boljše raziskovalno tehnologijo. Trdijo namreč, da je zaradi mnogih kulturnih in političnih razlogov težko mešati civilno in vojaško raziskovanje. Vojaški znanstveniki imajo veliko možnosti, da obdržijo svoje delo in odkritja v tajnosti, univerzitetni znanstveniki pa ne morejo pristati na takšne pogoje (The Scientist, 12. Nov. 1990:3).

»Dividendo miru« (peace dividend) (New Scientist, 15. Dec. 1990:16) pa bo moral v Ameriki plačati še nekdo. To pa so inštituti za proučevanje nadzora nad oboroževanjem in za proučevanje mednarodne varnosti. Zaradi popuščanja napetosti so tudi njihovi programi in raziskave postali nezanimivi, pa tudi precej zastareli. Nekateri inštituti se skušajo temu prilagoditi tako, da se preusmerjajo v raziskave okolja in posledic ekonomskega razvoja v Vzhodni Evropi in v državah v razvoju, nekateri pa širijo svojo dejavnost in definicijo varnosti na ekološke probleme (Nature, 346/1990:221).

Tako se v ameriškem obrambnem sistemu in ameriški družbi počasi dogaja tisto, kar v slovenskem političnem prostoru nikakor ne moremo opredeliti dovolj na široko. Militarizacijo v vrednostnem sistemu nezadržno spremlja demilitarizacija na področju tehnologije, raziskovanja, trga. Konverzijo vojaške industrije v civilno narekujejo komercialni razlogi in mednarodne okoliščine, ne pa moralni pozivi ter vrednostna načela.

LITERATURA:

- John a. Adam, Smaller, More Deployable Forces, IEEE Spectrum, Vol. 27, No. 11/Nov. 1990.
Michael Brower, Strategic Defence after the Cold War, Nature, Vol. 347/27. sept. 1990
Dan Charles, America Pays the Price of the Peace Dividend, New Scientist, 15. Dec. 1990
Anton Grizold, Militarizacija in vojaško-industrijski kompleks, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana 1990
Rosa Luxemburg, Socialna reforma ali revolucija?, Militarizem, vojna in delavski razred, Izbrani spisi, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977
Diana Morgan, Pentagon to Increase Its Role in Environmental Research, The Scientist, 12. Nov. 1990
Colin Norman, Defense Research after the Cold War, Science, Vol. 247, 19. Jan. 1990
Seth Shulman, Paying the Price of Piece, Nature, Vol. 346, 19. Julij 1990

Politično sodelovanje in politično združevanje v Evropski skupnosti

Sodelovanje med suverenimi državami ni nov fenomen. Vendar pa številni poskusi vzpostavljanja različnih oblik sodelovanja – s celo vrsto različic tako glede stopnje kot načina – med državami in narodi po drugi svetovni vojni kažejo, da je mednarodno sodelovanje zavzelo osrednje mesto v novejši mednarodni zgodovini.

Primer Zahodne Evrope in njenih šestih držav – Francije, Nemčije, Italije, Belgije, Nizozemske in Luksemburga – ki so leta 1950 v Parizu ustanovile Evropsko skupnost za premog in jeklo in kasneje s podpisom rimske pogodbe leta 1957 še Evropsko gospodarsko skupnost in Skupnost za atomsko energijo, izstopa zaradi dveh pglavitnih razlogov. Prvi je v nenehnem razvijanju skupnih institucij in ekonomskega sodelovanja. V tem je najprej šest, danes pa že dvanajst držav šlo dlje kot katerakoli druga skupina suverenih držav v povojnem obdobju. Drugi razlog pa je politična unija, ki je končni cilj tega združevalnega procesa in tudi nekaterih pglavitnih protagonistov evropske scene.

Številni teoretiki so na podlagi glavnih poudarkov v razvoju zgoraj omenjenih organizacij in s primerjavo podobnih poskusov ustvarjanja enotnih trgov v Latinski Ameriki in Afriki poskušali ex post podati obrazložitev teh dogodkov. Tako so nastale številne šole, ki pa so zgolj odsevale različne pristope in zamisli pomembnejših elit in političnih vodij v zahodni Evropi glede njihovega sodelovanja. Osnovno vprašanje, ki se je pojavljalo že pred ustanovitvijo ES za premog in jeklo in ki se do danes še ni razrešilo je: ali bo direktni prenos pristojnosti držav na raven Skupnosti in vzpostavitev novih institucij pospešil proces v smeri politične unije, ali pa je bolje, da se začne z integracijo posameznih sektorjev gospodarstva, kar bo postopoma terjalo tudi politično integracijo. Sam razvoj, kot ga vidimo danes, je šel bolj po drugi poti, čeprav ne v čisti obliki. Vseskozi so se pojavljali poskusi priti po »bližnjici« do politične unije. Prvi tak poskus – Evropska obrambna skupnost – je klavno propadel že kar na začetku petdesetih let. Lahko bi dejali, da dejanski razvoj, ki je šel v drugo smer, ni bil rezultat odločitve marveč nujnosti. Direktni napad na državo, da prenese oblast v sferi političnih odločitev na Skupnost, je bil dosledno zavržen. Kljub temu pa je moč zaslediti v rimski pogodbi tudi supranacionalne težnje. Lindberg in Scheingold to utemeljujeta na ta način, da je bil supranacionalni kompromis mogoč samo zategadelj, ker se pogodbene stranke niso mogle zediniti glede dolgoročnih posledic ekonomske unije.¹

Evropsko politično sodelovanje (European Political Cooperation) sega že v čas prvih idej o tesnejšem evropskem povezovanju. Začetek procesa je predstavljala pobuda za tesnejše sodelovanje med zunanjimi ministrstvi posameznih držav. S sodelovanjem so razumeli medvladne aktivnosti ob polni ohranitvi nacionalne suverenosti. Celo Enotna evropska listina (Single European Act) uporablja termin »sodelovanje«. Vse reference v III delu Enotne evropske listine se sklicujejo na »visoke pogodbene stranke« (High contracting parties) in ne, kot v ostalih delih, na države članice. Tudi ta zadnji dokument ohranja dvojnost glede vedno večjega vključevanja Evropske skupnosti v mednarodne odnose na eni strani in držav članic na drugi strani. Države članice so vseskozi izkoriščale prednosti, ki jim jih je

omogočil instrumentarij Evropske skupnosti za uresničevanje lastnih zunanjepolitičnih ciljev. Vendar pa mnogi dvomijo, da so koristi, ki jih prinaša skupna in harmonizirana zunanja politika Evropske skupnosti za države članice res tolikšne, da se bodo le-te odpovedale delu nacionalne suverenosti. Ti dvomi so bili v petdesetih letih še veliko bolj prisotni, kot so danes. Posledica teh dvomov je bil neuspeh Evropske obrambne skupnosti in Evropske politične skupnosti. Skupne akcije na področju t. i. »strateške politike«, kamor sodijo tudi vprašanja varnosti, predpostavljajo določen preskok v procesu integracije, na katerega morajo biti države politično in tudi psihološko pripravljene. Mnogi označujejo tovrstne pobude kot prizadevanja za oblikovanje supranacionalne organizacije ali celo dokaj centralizirane federalne države, v kateri bo imela centralna vlada ekskluzivno pristojnost na področju obrambe in zunanje politike, četudi bi države ohranile določeno opravilno in pogodbeno pristojnost v mednarodni skupnosti. Številni teoretiki s področja mednarodnih odnosov menijo, da mednarodna grožnja prisiljuje suverene države, da sklepajo zveze federalne narave. Če izhajamo iz definicije mednarodnega prava, po kateri mednarodno skupnost sestavljajo državne tvorbe, kar pomeni, da konfederacije kot pogodbene zveze držav praviloma niso subjekt mednarodnega prava, potem države – federalne enote v federaciji dejansko odstopajo, kar so nekoč veselo razglašale za »domaine reservè« njihovih izvršnih organov, federalnemu centru. Celo če ustavna določila namenjajo sestavnim delom določeno vlogo in pristojnosti v mednarodnih odnosih (kot je npr. sklepanje in ratificiranje mednarodnih pogodb), je to le drugačna notranja državna ureditev, ne pa mednarodno sodelovanje v okviru samostojnih držav. Njihova vloga se v federaciji včasih iz zaščite nacionalnih interesov zreducira na dajanje legitimizacije federalnim odločitvam, ki včasih lahko popačijo interese federalnih delov. V praksi se to lahko kaže približno takole: čeprav je položaj federalnih enot zavarovan z ustavnimi določili, se njihova suverenost deli ali pa v celoti prenaša na federalni center. V mednarodni skupnosti velja domneva, da gre pri federaciji za enovito celoto in s tem za mednarodnopravni subjekt. Oboje je strateško pri kreiranju splošnega interesa federalnih enot na eni strani ter vloge in vpliva federacije kot celote na drugi. Slednje se kar hitro lahko enači z idejo državotvorja. To je tudi poglavitni razlog, zakaj je percepcija skupne zunanje politike izzivala in še vedno izziva med državami članicami Evropske skupnosti takšen strah.

Ekstenzivno vključevanje Evropske skupnosti v mednarodno areno ter priprave na leto 1992 že kažejo, v kolikšni meri mednarodne zadeve trčijo ob jurisdikcijo ministrstev posameznih držav članic, ki je trn v peti Evropske skupnosti. Problem držav članic je v tem, da celo v primerih, v katerih Evropska skupnost nima eksplicitne pristojnosti na področju zunanje politike, uspešno vodenje t. i. »notranjih zadev« Evropske skupnosti zahteva razširitev njene zunanje-politične pristojnosti, kar istočasno pomeni zmanjšanje samostojnosti, neodvisnosti in suverenosti držav članic.² Države so se znašle v situaciji, ko so se morale odločiti ali bodo izvajale Evropsko politično sodelovanje znotraj okvira Evropske skupnosti (in na ta način sodelovale pri urejanju zunanjih zadev Skupnosti in njih samih) ali ne. Z vključitvijo Evropskega političnega sodelovanja v Evropsko skupnost so se izognile večji neposredni disciplini in neposrednim obveznostim pri urejanju čistih »ekonomskih« zadev Evropske skupnosti, ki imajo tudi zunanjepolitične posledice. Nekdanja dihotomija med trgovino in obrambo se je zameglila takoj, ko je napredek oz. razvoj znotraj Evropske skupnosti pokazal, da je odvisen od mednarodnega miru. Varnost je dobila z Evropsko skupnostjo ekonomsko dimenzijo, zaradi česar države članice nimajo več ekskluzivne pristojnosti pri izvajanju strate-

ške zunanje politike in diplomacije. Člen 224 rimske pogodbe obvezuje vse države članice, da se medsebojno posvetujejo s ciljem, da se na ta način izognejo motnjam v delovanju skupnega trga. Iz tega bi lahko sklepali, da gre tudi za sodelovanje pri t. i. obrambnih zadevah. To področje je izredno občutljivo in to ne samo zaradi tesne povezanosti med suverenostjo držav in obrambo lastnega ozemlja. Vprašanje sodelovanja na področju varnosti v okviru Evropskega političnega sodelovanja pa je z Enotno evropsko listino končno tudi formalno kodificirano.

V začetku petdesetih let med ustanoviteljci Evropskih skupnosti ni bilo nikogar, ki bi dvomil, da ustvarjanje skupne zunanje politike ne bi bilo v škodo enih in v korist drugih držav. Vendar pa Fouchet leta 1960 ni v svojem načrtu predvidel ničesar, s čimer bi ta strah ovrgel. Zasnova takratnih Evropskih skupnosti je izključevala obrambo in varnost iz pristojnosti Skupnosti. To je bila izključna domena NATA in Zahodnoevropske unije (West European Union – WEU). Ugotovimo lahko, da je imela ta delitev pristojnosti med Skupnosti in paktom tudi čisti praktični pomen. Države so tako ohranile ekskluzivno pristojnost na področju zunanje in obrambne politike. V nasprotnem primeru pa bi Evropske skupnosti (predvsem EGS) konsekvентno s postopnim izgrajevanjem carinske unije pridobile tudi pristojnosti za t. i. »zunanje zadeve«, kamor vsaj v določenem delu sodi tudi obrambna politika. Zato pa se je področje zunanjih zadev delilo na strateško (obrambno) in običajno (trgovinsko). Tako so se pristojnosti na področju zunanjih zadev Evropskih skupnosti nanašale izključno na komercialno področje (ki je širše kot zgolj trgovina), seveda z upoštevanjem širšega političnega konteksta, ki ga tvorijo mednarodni odnosi. Drugi praktični pomen omenjene delitve pa je v tem, da Skupnosti niso v mednarodni areni nikoli obravnavali kot »imperialistično silo« prav zaradi tega, ker se ni ukvarjala s t. i. »strateško zunanjo politiko«. Seveda ima vsaka medalja dve plati. Države članice so sklepale vedno več t. i. komercialnih sporazumov z državami zunaj Skupnosti kot del njihove lastne (širše) zunanje-politične strategije. To delovanje navzven kot samostojnih držav bi lahko politično in ekonomsko škodovalo Skupnostim kot celoti. Zato se je pojavila potreba po skupinski koherentnosti in skupinskem konsenzu znotraj različnih individualnih strategij, kar prevedeno v termine Skupnosti pomeni oblikovanje »zunanjih odnosov« Evropskih skupnosti skozi skupno trgovinsko politiko (common commercial policy – CCP). Skupna trgovinska politika je samo zunanji izraz vzpostavljanja Evropske skupnosti kot enovite entitete. Prvotna izključno ekonomska zasnova Evropskih skupnosti je zelo ostro ločevala med ekonomskimi in političnimi zadevami. Tako npr. 113. člen rimske pogodbe omejuje pristojnosti Skupnosti na sklepanje pogodb, povezanih izključno z mednarodno trgovino. Zato se je Komisija ES pogajala in Svet ES sklepal v imenu ES samo trgovinske sporazume. Prvotna supranacionalna narava Skupnosti se je morala na zahtevo držav članic umakniti. Pogodbe so sklepale države članice in Skupnosti skupaj. Posebni ukrepi so se uporabljali samo v primeru ekonomskih težav, ki so izvirale iz držav članic, na primer pri izvajanju skupnega ekonomskega trga, ali pa so izvirale iz razlik v trgovinskih sporazumih med državami članicami in njihovimi trgovinskimi partnerji. To je običajno vodilo v podpis posebnega protokola, ki je zaščitil interese zunanjih trgovinskih partnerjev v primeru vstopa nove članice v Evropsko skupnost. Evropska skupnost sklepa na podlagi 238. člena rimske pogodbe tudi t. i. sporazume o pridružitvi (association agreement) s tretjimi državami, z unijo držav ali z mednarodnimi organizacijami, ki vključujejo recipročne pravice in obveznosti, skupne akcije in specialne postopke (npr. z Grčijo pred vstopom, s Turčijo; Lomejske pogodbe). Vendar pa tovrstni sporazumi vsebujejo tudi nacionalne interese držav

članic, saj začno veljati šele, ko jih vse države članice Evropske skupnosti ratificirajo. Gre za t. i. »mešane sporazume«.

Začetna ideja, da je možno zunanje odnose Evropske skupnosti preprosto urejati samo s pomočjo ekonomskih instrumentov, se ni uresničila. Kljub temu, da so uporabljali različne ekonomske instrumente v različnih etapah ekonomske integracije – od področja svobodne trgovine, carinske unije, skupnega trga, ekonomske in monetarne unije do končne politične unije – se političnih, pravnih ter mednarodnih posledic notranje politike ni moglo zaobiti. Skupna trgovinska politika je zunanji izraz carinske unije, za katero so značilne enotne carinske stopnje Evropske skupnosti do tretjih držav (common external tariffs – CET), odprava notranjih carin, odprava necarinskih ovir (non-tariff barriers – NTBs), na primer kvot in izvozne kontrole) ter vzpodbujanje izvoza Skupnosti na svetovni trg. Carinska unija je bila vzpostavljena leta 1968 z enotno zunanjo carinsko stopnjo. Skupna trgovinska politika je tako široko zasnovana, da je preostalo le malo področij, ki niso vključena v t. i. »običajne« politične pristojnosti Skupnosti, saj je vključevala tudi instrumente konkurence na tujih trgih (izvozni krediti – soft loans) in subvencije (predvsem v kmetijstvu). Kot razkriva Ceccinijevo poročilo ustvarjanje enotnega evropskega trga ne bo vplivalo samo na trgovino in storitve, temveč tudi na industrijsko, monetarno, energetske, transportno politiko, investicije, pretok kapitala, politiko konkurence in politiko delovne sile (utemeljeno na 7. členu rimske pogodbe). Vse to bo imelo številne posledice tudi na t. i. državo blaginje, ki je bila v ekskluzivni domeni nacionalnih vladnih politik ter njihove neodvisne zunanje politike. Ekonomski instrumenti v okviru zunanje politike Evropske skupnosti ter pravna ureditev tega skozi Enotno evropsko listino kažejo, da si Evropska skupnost z različnimi instrumenti vse bolj prilagaja tudi področje zunanje politike, ki je bilo nekoč v izključni domeni držav članic.

LITERATURA

¹ Leon N. Lindberg, Stuart J. Scheingold: *Europe's Would-Be Polity*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall 1970, str. 3.

² Joseph H. H. Weiler: *The Evolution of an European Foreign Policy: Mechanisms and Institution*, Berlin, dr. Gruyter 1988, str. 236

DRAGO FLIS

Pariški vrh za novo Evropo – konec blokovskih nasprotij in začetek navzkrižij nove Evrope

Najbrž velja pritrditi sklepni besedi francoskega predsednika Mitteranda, ki je v sklepnem govoru dejal: . . . »Mi, 34 držav bomo doslej delili isto usodo in vizijo sveta ter dediščino skupnih vrednot. Te skupne vrednote pa so najprej priznanje

človekovih pravic in načel demokracije, kar nikakor ni več le prazna fraza. Te vrednote imajo poslej povsod isti smisel.¹

Prav na področju človekovih pravic je Evropa do pariške konference od 19. do 21. novembra naredila ogromen napredek. Helsinška konferenca, na kateri so Finalni akt podpisali 1. avgusta leta 1975 in obdobje po njej je bilo prežeto z blokovskimi antagonizmi, ki so se na konferencah slišali predvsem kot ideološko izključno obarvane razprave o človekovih pravicah. Zahod je bičal Vzhod zaradi nespoštovanja teh pravic. Vzhod se je branil kakor je vedel in znal, predvsem pa s trditvijo, da gre pri človekovih pravicah za izključno notranjo zadevo prizadetih držav. To stališče je bilo že takrat preživeto, to pa je potrdil tudi poznejši razvoj.

Stanje glede človekovih pravic je bilo v pohelsinškem obdobju v vzhodni Evropi res nemogoče: ljudi so zapirali zaradi političnih razlogov, zato ker so si upali zagovarjati svoje mnenje glede določenih političnih in humanitarnih zadev. Čeprav so akcije oblasti zadevale le majhno število ljudi, je imela kampanja za človekove pravice daljnosežni pomen. Najprej so usode disidentov v Sovjetski zvezi in drugih državah vzhodne Evrope upravičeno izzvale pozornost zahodnih medijev, kar je po drugi strani povzročilo dodatno togo reakcijo zlasti sovjetskih oblasti, kar je močno zagrenilo obdobje po Helsinkih.

Ob tem pa so bile prav človekove pravice kot eno izmed desetih osnovnih načel helsinške listine med redkimi dosežki Zahoda v tem dokumentu. Vzhodni blok je bil zainteresiran predvsem za zacementiranje vseh svojih povojnih pridobitev v srednji Evropi. To si je zagotovil z načeli o ozemeljski celovitosti vseh držav in grupacij, zatem z načeli o nesprejemljivosti meja na nenasilen način ter z načelom o ozemeljski nedotakljivosti vsake države, ki sodi med klasična načela mednarodnega prava. V zameno je moral pristati le na navidez drobno koncesijo: med osnovna načela Helsinkov so uvrstili tudi načelo človekovih pravic (VII. načelo) in načelo enakosti in samoodločbe narodov (VIII. načelo). K temu je prišteti še nekatere določbe 3. košare listine o medčloveških kontaktih, kar je bil ravno tako delen kompromis Vzhoda. Vse ostalo pa je v helsinškem dokumentu podrejeno potrditvi takrat obstoječega stanja.

Obdobje od leta 1975 do 1990 je pokazalo, da so imela prav drobna načela, pri katerih je vztrajal Zahod, ogromen pomen tako za realno življenje zlasti v vzhodni Evropi, kot tudi za nadaljno kontinuiteto Kevsa samega.

V tem obdobju je bilo sorazmerno veliko dolgotrajnih srečanj Kevsa. Tako na primer je bila prva sledilna konferenca v letih 1977 do 1978 v Beogradu, druga je bila v Madridu in je trajala kar 3 leta – z manjšimi premori od 1980 do 1983. Vzporedno pa je v Stockholmu ravno tako s presledki tekla konferenca o ukrepih za večje zaupanje na konvencionalnem oboroževalnem področju. Stockholmsko konferenco so pozneje združili s prejšnjo konferenco o vzajemnem in uravnoteženem zmanjšanju oboroženih sil v Evropi (z angleško kratico: MBFR) v konferenco 22 dežel članic blokov o zmanjšanju konvencionalne oborožitve (CFE). Ta konferenca je potekala vzporedno s četrtim splošnim sestankom Kevsa na Dunaju od leta 1986 do 1989.

Kljub tako številnim in dolgotrajnim ter seveda dragim konferencam se evropske in severnoameriške države niso mogle dogovoriti o dejansko ničemer. Obdobje med Helsinki in Parizom je bilo očitno obdobje vojaških in političnih blokov, ki niti najmanj niso razmišljali o svoji razpustitvi. Ob koncu tega obdobja pa so se v Sovjetski zvezi začele bistvene družbene spremembe, ki jih je po svoje pomagal

¹ Presidance de la Republique, Paris, 21. 11. 90.

sooblikovati prav Kevs, seveda pa so spremembe tudi avtonomno vplivale nanj, predvsem pa spodbudile sprejem sklepnih dokumentov v Parizu. Konferenčna diplomacija deluje z določenim faznim zaostankom. Z Gorbačovim prihodom so se spremembe začele že po letu 1985, v procesu Kevsa pa so dozorele šele proti koncu osemdesetih let. Pariška konferenca, katere konkretna osnova so bila pogajanja na Dunaju in vse sovjetske koncesije, ki so jo omogočile, je pravzaprav diplomatski dosežek z znatno zamudo. Pariška konferenca je bila zapoznala potrditev določenega stanja, ki ga je Kevs v zgodnejšem obdobju res pomagal sooblikovati. Tako lahko pritrdimo nekaterim sogovornikom v Parizu, ki so pariško konferenco primerjali z Dunajskim kongresom iz leta 1915.

Na pariški konferenci so sodelovali vsi najpomembnejši državniki Evrope in Severne Amerike. V vseh treh dneh plenarnega zasedanja sta v vsem poteku sestanka sodelovala tudi Bush in Gorbačov. Srečanja med državniki zlasti zahodne Evrope so v zadnjem času sicer pogosta, navsezadnje so po letu 1985 pogosta tudi vrhunska srečanja med ameriškim in sovjetskim voditeljem. Posebnost pariške konference pa je bila predvsem v tem, da je bilo to po 15 letih prvo vrhunsko srečanje Vzhoda in Zahoda skupaj.

Pariški vrh in dogajanje ob njem so poimenovali z obilico epitetov: »zgodovinski«, »nova epoha«, »nova Evropa«. Take pridevke pa lahko podeli le časovna distanca. Tako državniki kot tudi novinarji, ki pišejo o takih dogodkih radi pretiravajo z zgodovinskimi pridevki, čeprav se za mnoga srečanja pozneje pokaže, da niso imela tako bistvenega pomena. Če pazljivo preberemo Pariško listino za novo Evropo in jo primerjamo s finalnim aktom iz Helsinkov se lahko samo čudimo, kako si državniki lahko podeljujejo vse zgoraj navedene pridevke, čeprav so dogovori le izraz siceršnje kontinuitete, tekstovno ponavljanje že prej doseženega in dogovorjenega. Pariška listina za novo Evropo v primerjavi s helsinškim dokumentom ne pomeni praktično nikakršnega napredka, morda celo določen korak nazaj. Helsinška listina je namreč dopustila morebitne spremembe, ki so se potem v resnici zgodile, pariška pa se jih predvsem boji, se jim želi izogniti, dasiravno se bodo morda zgodile mimo nje. Če je helsinška listina še želela zacementirati obstoječe bloke z blago možnostjo, da ti nekoč lahko celo izginejo, pa pariška listina skuša zacementirati predvsem obstoječe države, ne da bi pri tem dopustila kakršnokoli možnost, da se tudi države kot entitete bistveno spremenijo ali celo nastanejo nove. Tako osrednji del pariške listine pravzaprav le povzema različne klasične človekove pravice, ki pa so v sedanji Evropi vse manj ogrožene. Obdobje, ko so bile te pravice v delu Evrope res ogrožene, se zdi definitivno za nami. Nadaljne poudarjanje teh pravic v Evropi, ki jo bodo prevečali problemi čisto drugačne vrste, je nekakšno svojevrstno slepilo s kančkom posebne diplomatske prefinjenosti. Tako listina iz Pariza niti z besedico ne omenja teženj narodov vzhodne in jugovzhodne Evrope pa nacionalni in tudi državni osamosvojitvi, ki bo v popariškem obdobju vsaj tako pomemben politikum kot so bile za obdobje med Helsinki in Parizom človekove pravice. Toda najvišji državniki so v Parizu pred tem problemom zatisnili svoja očesa. Med njimi je prevladal isti *raison d'Etat*, ki je po letu 1815 cela desetletja tlačil tudi nekatere zahodnoevropske narode.

Edina novost, ki jo prinaša pariška listina, je razvejan sistem institucionalizacije Kevsa: redne sestanke šefov držav in vlad, svet zunanjih ministrov, telo visokih funkcionarjev zunanjih ministrstev, nekaj stalnih teles Kevsa.

Vse to pa se bo odvijalo v strogo določenem okviru dogovorov med obstoječimi državami, ki jih v listini dosledno in v vseh uradnih jezikih pišejo z veliko začetnico. S tem bi predvsem radi preprečili, da bi kakorkoli lahko vplivale tudi

novonastajajoče države, ki bi Kevsa rade uporabile za svoje individualno državno uveljavljanje. Navsezadnje je bila tudi organizacija pariške konference zastavljena tako, da nove države ne bi dobile možnosti, da povedo svoje. To so na svoji koži občutile baltiške države in prvič tudi Slovenija.

Kar zadeva sklepno listino, je bila pariška konferenca očitno konferenca obstoječih držav in v tem smislu ne pomeni kakšnega posebnega napredka za težnje narodov po lastni državnosti. Pravica do lastne državnosti še vedno ne sodi med temeljna načela Kevsa. Sodeč po strukturi, proceduri in dosedaj sprejetih listinah, pa so taka prizadevanja Kevsu pravzaprav tuja.

Bistven napredek za Evropo pa prav gotovo pomeni Pogodba o konvencionalnih oboroženih silah v Evropi (Treaty on conventional armed forces in Europe). To pogodbo je 22 držav podpisalo tik pred začetkom vrha v Elizejski palači pri predsedniku Mitterandu. Ta je to protokolarno uredil pač tako, da je čim bolj poudaril svoje sodelovanje v evropski zgodovini. Pogodba o konvencionalnih silah v Evropi je plod dolgotrajnih pogajanj, ki so skupaj trajala kar dve desetletji. Najprej so se blokovske države na Dunaju pogajale o vzajemnem in uravnoteženem zmanjšanju oboroženih sil (MBFR). Po stockholmski konferenci o ukrepih za večje zaupanje pa so ta pogajanja združili z dunajskimi in jih skupaj poimenovali za konferenco o konvencionalnih silah v Evropi (CFE). Ta pogajanja so trajala vse do novembra lani, torej tik do začetka pariškega vrha. Na koncu pa so pogajanja le prinesla rezultate za mednarodnopravno obvezno pogodbo 22 evropskih držav. Ta pogodba natančno določa, oziroma omejuje količine konvencionalnega orožja za obe skupini držav v Evropi, oziroma za oba bloka. Tako na primer je Varšavski pakt na čelu s Sovjetsko zvezo pristal kar na 57-odstotno zmanjšanje tankovskih sil v Evropi do Urala. Ta orožja bodo morale države uničiti ali jih tako demontirati, da za bojne namene ne bodo več sposobna. Obvezale so se tudi da ne bodo imele več kot po 20 tisoč kosov topniškega orožja, sedaj pa jih ima na primer Varšavski pakt po oceni Zahoda kar 46.900. Nato skupaj pa nima niti 20 tisoč kosov takega orožja, tako da mu svojih tovrstnih sil ne bo treba zmanjšati.

Pogodba o konvencionalnih silah vsebuje natančne definicije pglavitnih konvencionalnih orožij, ki jih razporeja takole: bojni tanki, oklepni bojni transporterji, kosi artiljerijskega orožja, bojna letala in jurišni helikopterji.

Pogodba ima 110 strani in poleg definicij pglavitnih vrst konvencionalnega orožja vsebuje tudi natančne določbe o uničenju oziroma prevedbi orožij, kar se mora zgoditi 40 mesecev po podpisu pogodbe. Posebni protokoli določajo postopek za uničenje orožja ali prevedbo v miroljubno uporabo z bistveno odstranitvijo bojne funkcije (pri tankih na primer odstranitev kupole ali skrivitev topovske cevi).

Na teh pogajanjih so sodelovale samo države Varšavskega pakta in Nata. Evropske nevtralne in neuvrščene države niso sodelovale, kar pomeni, da zanje obveznosti iz pogodbe ne veljajo, dasiravno pa jih lahko prostovoljno uresničujejo. Z vidika Slovenije in Hrvaške je ta pogodba, ki sicer pomeni bistven napredek za oba dela Evrope, vendarle prišla v nekoliko neugodnem času. Jugoslavije pogodba ne obvezuje, kar pomeni, da še vedno pušča maneverski prostor vojaškim vrhovom, ki lahko zadržijo vse težko orožje. Zato je seveda upravičena zahteva, da naj bi tudi Jugoslavija upoštevala določbe pogodbe o zmanjšanju konvencionalne oborožitve. Orožje, ki bi predstavljalo višek, pa bi razporedila novim teritorialnim vojskam. Ta pa težjega orožja nimajo in seveda še dolgo ne bodo mogle doseči omejitev, ki jih postavlja pariška pogodba.

Seveda pa tudi ta pogodba upošteva samo obstoječe države, oziroma skupine

držav. Pri tem pa je vseeno treba upoštevati, da bo v prihodnjih letih tudi formalno ukinjen Varšavski pakt, pogodba pa govori o »skupinah držav« oziroma o obeh blokih. Izginotje Varšavskega pakta pa bo tudi za konvencionalno oborožitev nov položaj, podobno kot na primer nastanek novih držav s svojimi lastnimi silami. Zato je seveda nujno, da se v pogajanja vključi tudi te države. Okvir samo 22 držav pa je vsekakor pretesen za trenutne oborožitvene realnosti v Evropi.

Kevs in slovensko prizadevanje

Kevs je eden redkih mednarodnih forumov, ki ga imajo novonastajajoče države za primerne za svoje mednarodnopolitično uveljavljanje. To so najprej ugovorile baltiške države, ki so se kot gostje udeležile že kopenhavnskega srečanja Kevs o človekovih pravicah, junija lani.

Nova slovenska oblastna struktura Slovenije si je med temeljne politične težnje zapisala tudi vstop v Evropo. S tem seveda ni mogoče reči, da se prejšnja slovenska zunanja politika sploh ni zanimala za Evropo, čeprav je treba priznati, da ji na splošno ni dajala take prioritete kot sedanja. Nekateri posamezni diplomati pa so že v okviru jugoslovanskih diplomatskih pobud vidno sodelovali v Kevsu, omenimo Marijo Vilfan, dr. Silva Devetaka, Rudija Čačinoviča in Naceta Goloba. Toda tudi v zametkih slovenske zunanje politike se je njihova dejavnost nekako izgubila, saj so prejšnji funkcionarji, ki so se zanimali za zunanjo politiko, do neskončnosti poudarjali predvsem pomen neuvrščenosti, zanemarjali pa Evropo.

Nova oblast je Evropo postavila za svojo ključno prioriteto, dasiravno natančno ve, da prizadevanje ne bo lahko, rezultati morda manjši od zaželenih. To je praktično pokazal tudi Pariz. Francija je bila že prej znana kot stroga častilka proceduralnih norm, med katere sodi tudi izključni primat obstoječe, suverene države v mednarodni skupnosti. Pri tem je popolnoma nepomembno, kakšna taka država je in kako je sestavljena.

Že pripravljalni sestanek za Pariz, ki je bil na Dunaju, je sprejel sklep, po katerem na sestanku lahko sodelujejo samo takoimenovane »suverene« države, ne pa države, ki se za suverenost še le borijo, oziroma države, ki so deli drugih držav, udeleženk Kevsa. Tako stališče je bilo namenjeno predvsem baltiškim državam ter Sloveniji. Slovenska zunanja politika se je zato odločila za zahtevo po udeležbi v okviru jugoslovanske delegacije. To zahtevo je predsedstvo Jugoslavije sprejelo, vendar s pripombo, da se sestanka predstavniki republik lahko udeležijo, le če predstavnikom republike same plačajo udeležbo. Tako stališče je seveda za slovensko zunanjo politiko nesprejemljivo, zlasti še, če upoštevamo delež, ki ga za delovanje jugoslovanske diplomacije prispeva Slovenija. Vseeno pa se je slovenska politika odločila za proceduralno možnost, ki se je takrat edina ponujala – namreč za sodelovanje v Parizu v okviru jugoslovanske delegacije.

Toge razmere na konferencah Kevsa slovenskemu predstavnstvu že vnaprej niso omogočale, da bi zunanji minister dr. Dimitrij Rupel pojasnil stališča na plenarni seji. Vendar pa se sestanki Kevsa odvijajo tudi izven plenarne dvorane: pogovori na hodnikih, pogovori z drugimi delegacijami izven konferenčne dvorane, tiskovne konference, razdeljevanje gradiva ipd. Slovenska delegacija je bila posebej dobro opremljena z gradivom o Sloveniji in njenih stališčih do Evrope. Prav za konferenco je bilo pripravljeno gradivo *European Policy of the New Slovene Government*, zatem izjava zunanjega ministra in gradivo, sicer pripravljeno za mednarodno uveljavljanje Slovenije, dasiravno ne posebej za pariški sesta-

nek. S čisto tehničnega zornega kota je dostavitev teh gradiv tujim zunanjim ministrom seveda isto kot predstavitev stališč na plenarni seji. Navsezadnje tudi uradni govori na plenarnih sejah pogosto nimajo odmeva, ki bi ga posamezne države želele, čeprav od nastopov, ki jih pazljivo pripravljajo, morda pričakujejo bistveno več.² Slovenski delegaciji je jugoslovanska preprečila, da bi imela tiskovno konferenco v konferenčnem centru, zato je imel zunanji minister konferenco v predstavništvu Ljubljanske banke. Poleg tega je delegacija delovala tudi po drugih kanalih, zlasti novinarskih. Tako je bil posebej odmeven intervju zunanjega ministra uredniku francoske tiskovne agencije AFP.

Vsekakor je bil samostojni slovenski nastop na Kevsu v Parizu upravičen in potreben, še bolj pa je potreben nadaljni slovenski angažma v prihodnjih etapah procesa. Pri tem se bo morala delegacija boriti s precejšnjimi proceduralnimi težavami. Diplomatsko bo morala »jurišati« na proces, ki pravzaprav ne želi novih članic, ki seveda nima procedure za njihovo sprejemanje. Prav zato bo potrebna znatna vztrajnost. Določeno možnost bodo predstavljale tudi komunikacije s stalnim sekretariatom Kevsa v Pragi, katerega vloga bo med drugim tudi vzdrževanje stikov z državami-nečlanicami Kevsa in nevladnimi organizacijami (NGO).

Prizadevanje v zvezi s Kevsom mora ostati stalnica slovenske zunanje politike, čeprav bo to morda še nekaj časa manj uspešno, kot bi si želeli. Kevsu je prizadevanje za novo državnost v osnovi tuje, toda to ne sme biti ovira za slovensko trajno prizadevanje. Kljub vsej togosti, je Kevs ravno s Parizom izgubil eno članico, ki je prej prizadevno sodelovala v procesu, to je Nemško demokratično republiko, ki od 3. 10. 89 ne obstaja več. Pričakovati pa je bilo tudi novo članico, ki ji glede državnosti ne bi bilo mogoče oporekati ničesar – to je Albanijo. Njeno članstvo je bilo skoraj zanesljivo, potem ko je ta država poslala svoje opazovalce že na koebenhavski sestanek o človekovih pravicah. Počasnost glede človekovih pravic in splošne demokratizacije v tej državi pa ji je vseeno onemogočila polno sodelovanje v Parizu. Seveda pa je članstvo Albanije v Kevsu le stvar časa. Kevs torej sprejema tudi nove članice.

Tako podobno obstaja tudi možnost, da po dokončani razdružitvi z Jugoslavijo tudi Slovenija postane enakopravna članica Kevsa. V okviru Jugoslavije te proceduralne možnosti nima več, druga stvar pa je seveda popolna samostojnost in neodvisnost. Če se ji posreči prepričati mednarodno skupnost, da gre za suvereno državo, potem bo Slovenija seveda uživala vso obsežno zaščito suverenih držav, ki jo zagotavlja proces Kevsa.

Ovira za slovensko uveljavljanje pa utegne biti jugoslovanska zunanja politika. Tudi v primeru slovenske odcepitve utegne Beograd vztrajati na kontinuiteti zunanje politike za vso Jugoslavijo, ne glede na sicer doseženo stopnjo neodvisnosti. Tako bi Jugoslavija morda glasovala proti članstvu Slovenije v Kevsu, seveda če dogovor ne bo drugačen. Bistvene odločitve pa Kevs sprejema s konsenzom. Vsekakor bo nujno potreben dogovor z Jugoslavijo o prenehanju jugoslovanskega zunanjepolitičnega predstavljanja za Slovenijo. Pri tem pa gre do listine Kevsa zaenkrat bolj za roko obstoječi državi. Vseeno pa še vedno ostaja VIII. načelo helsinškega dokumenta, ki govori o načelu samoodločbe: »Načelo enakih pravic in samoodločbe narodov veleva, da imajo vsi narodi pravico, da v polni svobodi odločajo o svojem notranjem in zunanjem statusu in da si prizadevajo za tak politični, ekonomski in socialni razvoj, ki ga želijo po angleškem izvirniku helsin-

² Allucouton de la RSFY – 20. 11. 90 – Govor predsednika predsedstva B. Jovića, ki je le izražal bojazen zaradi dezintegrativnih teženj vzhodnoevropskih nacionalizmov in tudi ni imel učinka, ki so ga sestavljali želeli.

ške listine.³ To načelo v zadnjem času morda omenjajo nekoliko manj kot v prejšnjih desetletjih, vendar ostaja eno temeljnih načel mednarodne skupnosti, ki velja ne glede na trenutne oportunisti. Obstaja pa nevarnost, vsaj kar zadeva slovenska prizadevanja, da bi ga predstavljali kot nasprotnega načelom nedotakljivosti meja, ozemeljske celovitosti ter načelom suverenosti obstoječih držav. Naloga slovenske zunanje politike je seveda prepričati mednarodno skupnost v primat načela samoodločbe narodov nad načeli, ki pretežno predstavljajo *raison d'état* obstoječih držav.

To prepričevanje vsekakor ne bo lahko, saj na primer v Parizu o načelu samoodločbe praktično niso govorili. Prej je bila med najpomembnejšimi zagovornicami tega načela Zvezna republika Nemčija. Po združitvi Nemčije pa kancler in zunanji minister v svojih govorih to načelo praktično opuščata.

Kevs potrebuje novo dinamiko, sicer bo ostal nekakšen torzo obstoječih evropskih držav, oziroma narodov, ki so dosegli svojo državnost, vztrajno pa bo zane-marjal težnje tistih narodov, ki so to zamudili. V to skupino sodijo kaj različni narodi od baltiških do ukrajinskega preko slovenskega in hrvaškega do korziškega. Pojavljali se bodo vedno novi z različnimi argumentacijami. Tako na primer baltiške nove države navajajo predvsem obstoj njihovih držav med dvema vojnama. Slovenija tega argumenta nima. Zato bo odločitev na slovenskem plebiscitu za slovensko zunanjo politiko tudi pomembno pomagalo v njenih prizadevanjih za polno članstvo v Kevsu. Najbrž bo prav Slovenija še nekaj časa prva in edina država, ki si prizadeva za neodvisnost in članstvo v Kevsu, in je že imela plebiscit. Pozitiven izid plebiscita pa bo v prihodnje pomemben političen in legalističen argument za polno članstvo v Kevsu, morda celo močnejši od argumenta obstoja prejšnje države.

Tako je kot na dlani, da se mora slovensko prizadevanje za polno članstvo v Kevsu nadaljevati. Možnosti v razvejanem sistemu Kevsa bo vsekakor dovolj, dasiravno proces »ne želi«³ novih članic. Navsezadnje ta proces ni želel razpada vojaških blokov, pa je do razpada Varšavskega pakta vseeno prišlo. Ker se je problematika človekovih pravic v Kevsu znatno izčrpala, se bo moral proces ne glede na odpore nujno ukvarjati tudi z novimi državami v Evropi. To mu bo dalo tudi dodatne dinamike, ki bo preprečila, da se bo sprevrgel v togo ogrodje »obstoječih«³ držav, kot je bil ta proces nekoč togo ogrodje obstoječih blokov.

Dokumenti, sprejeti na pariškem vrhu 34 evropskih in severnoameriških držav

I. Pariška listina za novo Evropo – osnovna poglavja:

1. Nova era demokracije, miru in enotnosti; poglavje potrjuje veljavo 10 osnovnih načel Helsinške listine

Človekove pravice, demokracija, pravna država: gre za prirojene pravice človeškega bitja, njihova zaščita je temeljna naloga vsake vlade; našteva temeljne pravice posameznika:

- svoboda misli, vesti in vere
- svoboda izražanja
- svoboda združevanja
- svoboda gibanja

2. Ekonomska svoboda in odgovornost

3. Prijateljski odnosi med državami: poglavje govori o nujnosti spoštovanja načel neuporabe sile proti ozemeljski celovitosti katerekoli države ter o varnosti vsake države, ki je neločljivo povezana z varnostjo vseh drugih držav podpisnic Helsinške listine:

³ Final Act, Helsinki 1. 8. 1990

4. Nove strukture in ustanove Kevsa:

- vsaki dve leti srečanje šefov držav in vlad
- vsaj enkrat letno srečanje zunanjih ministrov držav podpisnic evropskih listin, ki bodo sestavljali svet zunanjih ministrov Kevsa
- zasedanja visokih funkcionarjev zunanjih ministrstev
- ustanovitev stalnega sekretariata z direktorjem in tremi administratorji s sedežem v Pragi
- Center za preprečevanje konfliktov na Dunaju
- Urad za svobodne volitve na Poljskem
- parlamentarna skupščina Kevsa; mandat in druge modalitete še niso znane

II. Pogodba o konvencionalnih oboroženih silah v Evropi (CFE)

1. Definicija področja, za katero velja pogodba
2. Definicija pglavitnih konvencionalnih bojnih sredstev, o katerih govori pogodba
3. Pglavitne nove omejitve orožij za obe skupini držav:
 - 20 tisoč bojnih tankov
 - 30 tisoč oklepnih bojnih vozil
 - 20 tisoč kosov topniškega orožja
 - 6800 bojnih letal
 - 1500 jurišnih helikopterjev
4. Protokol o obstoječih tipih konvencionalnega orožja in opreme
5. Protokol o prevedbi bojnih letal v trenažna letala
6. Protokol o proceduri odstranjevanja orožja in opreme po pogodbi
- podprotokoli o načinu uničevanja oziroma demontaže orožij;
7. Protokol o proceduri o prevedbi bojnih helikopterjev v helikopterje za druge namene
8. Protokol o medsebojni notifikaciji in izmenjavi informacij o odstranjevanju orožij
9. Protokol o inšpekciji
10. Protokol o skupni konsultativni skupini za izvedbo pogodbe.

III. Skupna izjava 22 držav o prenehanju formalne sovražnosti med paktoma:

1. Podpisnice slovesno izjavljajo, da ob začetku nove ere v medsebojnih odnosih v Evropi niso več sovražnice in da bodo med seboj vzpostavljale in negovale partnerske odnose
2. V prihodnje ne bodo več grozile s silo ali uporabljale sile druga proti drugi
3. Priznavajo, da je varnost nedeljiva in da je varnost vsake podpisnice neločljivo povezana z varnostjo vseh držav, podpisnic Kevsa.

JANEZ JEROVŠEK

Podjetje kot odprt in evolucijsko sposoben prostor

Jugoslovanska družba in podjetje v tej družbi sta v sedemdesetih letih izgubila razvojne možnosti in sposobnosti za prilagajanje vsem tistim spremembam, ki so jih od zunaj najbolj ogrožale. Družba kot makrosistem in podjetje kot mikrosistemi nastopajo v svetovni mega areni kot medsebojno kompetitivni sistemi. Prednost dobivajo tisti sistemi, ki so najbolj usposobljeni za prilagajanje in za produkcijo novega. Sistemi, ki so najsposobnejši, ustvarjajo največje dobičke, so gospodarsko najbogatejši in imajo tudi relativno stabilne stopnje rasti. Njihove rasti so še posebno uspešne, ker temeljijo na visoki osnovi.

Konkurenca na svetovnem trgu je vedno večja in prednosti iz te konkurence dobivajo tisti sistemi, ki so tako strukturirani, da so evolucijsko sposobni za uspešen razvoj in hitro prilagajanje novim spremembam v okolju.

Ko govorimo o družbi ali podjetju kot sistemu, potem je bistvo tega sistema to, da ima določeno število elementov z določenimi lastnostmi, da so ti elementi komunikacijsko med seboj povezani in da iz tega nastane določena mreža obnašanja in delovanja. Čim več elementov ima določen sistem in čim bolj raznovrstne so njegove značilnosti, tem večja je soodvisnost med temi elementi in tem večje je število komunikacij v sistemu. Od tega je potem odvisna stopnja kompleksnosti sistema. Ali z drugimi besedami: čim več je elementov v sistemu, tem bolj kompleksen je sistem.

S tem v zvezi si moramo postaviti naslednja vprašanja:

1. zakaj so nekateri makro- in mikrosistemi (to so podjetja) uspešnejši od drugih, če uspešnost merimo z ekonomskimi merili in
2. ali nosijo sistemi v sebi sposobnost evolucijskega razvoja, ki poteka lahko v več različnih smereh.

Ali z drugimi besedami: ali lahko podjetje, ki se je razvijalo na osnovi svoje razvojne logike, to logiko spremeni in se razvija drugače kot doslej?

Če prenesemo to na makroraven, lahko postavimo vprašanje takole: ali obstajajo v sistemu jugoslovanske družbe potence, da se razvija drugače in v drugi smeri kot doslej, ali pa se take možnosti časovno le redkokdaj pojavijo? Zgled: ob praznovanju 40-letnice obstoja Vzhodne Nemčije so predstavniki oblasti trdili, da je razvojna logika, po kateri ta sistem deluje, uspešna, razvojna pot pa v skladu z imanentno logiko sistema. Za berlinski zid so dejali, da je del te razvojne logike in bo zato obstal, če bo potrebno, tudi 100 ali več let.

Z velikimi protestnimi demonstracijami, ki so sledile uradnemu praznovanju, je bila naenkrat razbita sistemska logika, po kateri je potekal razvoj, odprta je bila možnost za evolucijski razvoj, ki bo šel v drugo smer, berlinski zid, za katerega so nosilci oblasti še včeraj trdili, da bo stal še sto let, je naenkrat padel.

Takšna sprememba je možna, če nastanejo v sistemu novi elementi, stari elementi pa dobijo drugačne značilnosti. Tako nastane v sistemu drugačna mreža komunikacij in sistem se tudi drugače obnaša in deluje.

To pomeni, da so razvoj in spremembe sistema odvisni od novih elementov v sistemu. Zato je bistveno vprašanje uspešnega evolutivnega razvoja, kako nastaja novo.

Če je podjetje na osnovi gospodarskih kriterijev neuspešno in je v krizi, ker se te neuspešnosti ne more rešiti, potem to pomeni, da ima v svojem sistemu takšne elemente in takšno zvezo med temi elementi, da deluje na osnovi »razvojn« logike, ki je evolucijsko nesposobna. Ne pomaga, če sistem zamenja ljudi, ki ta sistem vodijo, če ne pride do spremembe elementov v sistemu. Novo vodstvo je novo, če vnese v sistem nove elemente. Vodstvo, ki deluje s starimi elementi in preizkušenimi vzorci obnašanja, ki izhajajo iz stare logike sistema, ne more narediti nič drugega kot to, kar je delalo staro vodstvo. Zato v takih primerih govorimo o kozmetičnih spremembah.

Podjetja, ki pri nas ciklično padajo iz krize v krizo, iz ene izgube v drugo izgubo, so zgled menjanja vodstev, ki ohranjajo iste sistemske lastnosti sistema. Ne ukinejo niti enega elementa v sistemu, ki blokira uspešen razvoj in ne vnesejo niti enega novega elementa, ki bi začel vzpostavljati drugačno in novo razvojno logiko sistema.

Sistemska teorija, ki jo v razvitih družbah uporabljajo kot analitično orodje za analizo mikro- in makrosistemov, nam pove, katere lastnosti mora sistem imeti, da je življenjsko usposobljen za razvoj, ekspanzijo, za prilagajanje okolju in sploh za svoje lastno preživetje. Če teorijo primerjamo z našimi mikro in makrosistemi, t.j. s podjetji in globalno družbo, potem vidimo, da enostavno nimajo tistih lastnosti in tistih vzorcev obnašanja, ki so potrebni za uspešno življenje, razvoj, ekspanzijo in prilagajanje. Vsi naši sistemi se dejansko borijo samo še za preživetje.

Vsa velika nemška podjetja beležijo veliko ekspanzijo in velike profite. Siemens ima 30 milijard mark profita, za katere ne ve, kam bi jih investiral. Pri nas pa so vsa velika podjetja in veliki sistemi v krizi. Naša Iskra kot sistem razpada, večina njenih podjetij se bori samo še za preživetje ali pa so v fazi razpada.

Življenjsko usposobljenost ali sposobnost za razvoj, rast in prilagajanje ugotavljamo analitično tako, da analiziramo: 1. elemente sistema, 2. lastnosti elementov, 3. povezave med elementi in 4. vzorce obnašanja in delovanja sistema, ki iz tega sledijo.

Zato sistemska teorija ugotavlja:

1. število elementov v sistemu,
2. število različnih elementov v sistemu,
3. stopnjo različnosti med elementi,
4. stopnjo svobode med elementi v sistemu,
5. spreminjanje elementov in povezavo v določenem času.

Stopnja kompleksnosti sistema raste z rastjo elementov in njihovih povezav. Luhmann vidi sistem kot kompleksen tedaj, ko število elementov toliko poraste, da vsak element ne more biti več z vsakim povezan. Število elementov, njihove temeljne značilnosti in način njihovega povezovanja določajo logiko delovanja sistema. Če je v globalnem družbenem sistemu element, ki ima dominantno funkcijo in sredstva, da to dominantno funkcijo vzdržuje, potem bo sistem izrazil hierarhičen, stopnje svobode in avtonomije drugih elementov v sistemu pa zelo omejene. Takšna hierarhična ali dominantna pozicija enega elementa v siste-

mu, določa način komuniciranja v sistemu in s tem način delovanja in obnašanja sistema.

Sistemi delujejo tako, da ljudje sprejemajo odločitve in jih izvajajo. Kako bodo sprejemali odločitve in kakšne bodo te odločitve, ni odvisno samo od njihovih individualnih sposobnosti, temveč bolj od lastnosti in števila elementov v sistemu in od tega, kakšna logika nastane v sistemu.

Vsak sistem deluje tudi v okolju in z njim izmenjuje dobrine, storitve in energijo. V sistemu nastajajo problemi, ki so rezultat izmenjave z okoljem. Problemi morajo biti premagani z odločitvami in njihovim izvajanjem. Razlika med sistemi je ta, da eni sistemi probleme hitro in uspešno rešijo, drugi pa počasno in neuspešno. Bistveno je vprašanje, zakaj nastane ta razlika: ali konkretno, zakaj Siemens in Volkswagen uspešno rešujeta probleme, naša Iskra in Zastava pa neuspešno.

Temeljni vzrok leži v naravi samega sistema. To pomeni, da so elementi sistema v Iskri različni od elementov sistema v Siemensu, da imajo elementi različne lastnosti in da so povezave med elementi različne. Tudi povezave Siemensu z drugimi sistemi so drugačne kot povezave Iskre. Avtonomnost ali svoboda posameznih elementov znotraj Siemensu sta večji in imata tudi druge lastnosti kot v Iskri, poleg tega pa je Siemens kot sistem v odnosu do drugih makrosistemov avtonomnejši kot pa Iskra. Makrosistem ne določa Siemensu, kako se mora obnašati in delovati, kot to določa makrosistem Iskra.

Sistem je usposobljen za življenje in razvoj, če znotraj njega lahko hitro nastajajo novi elementi in odmirajo tisti elementi, ki niso več potrebni, ali ki blokirajo sistem v njegovih sposobnostih za prilagajanje spremembam v okolju.

Zakon o združenem delu in druga zakonodaja so spremenili podjetja v statične sisteme, ki ne morejo sami svobodno in avtonomno ustanavljati novih elementov v sistemu. Logika vseh makrosistemov pa je bila napačno postavljena. Izhajala je iz revolucionarne ideologije, da makro sistem svet lahko spremeni, ne pa, da se mu prilagaja. Največ, kar empirično sistemi v sodobnem svetu zmorejo, je, da se uspešno prilagajajo spremembam v okolju. Ker se podjetje Zastava s svojimi sistemskimi značilnostmi težko in počasi prilagaja spremembam v okolju, proizvaja enega najslabših avtomobilov na svetu, ki ga kljub nizki ceni ne more uspešno prodajati na zahtevnih tujih trgih.

Neskladje med kompleksnostjo in strukturo nalog in organizacijsko strukturo

Organizacije obstajajo zato, da rešijo neke probleme in naloge. Zato je osnovno vprašanje, ali je organizacijska struktura primerna za reševanje teh problemov in nalog. Ta odnos je pomemben zato, ker kompleksnost problemov raste. Družba kot makrosistem se srečuje npr. z inflacijo in mednarodnimi trenji, ki postajajo vedno bolj zapleteni. Podjetja pa tehnološko zaostajajo v svoji opremi, kot svojih proizvodih, ki jih na zahtevnih trgih ne morejo več prodati, ali pa jih morajo prodati pod ceno njihovih stroškov. Inovacijsko niso sposobna slediti drugim tržno usmerjenim gospodarstvom, naj gre pri tem za tehnično ali poslovno inovacijo.

To pomeni, da imajo organizacije strukturo ali socialni sistem, ki ne zmore uspešno reševati vedno kompleksnejših problemov in nalog.

Organizacije so postavile za reševanje svojih problemov in nalog mehanizem, ki se imenuje *hierarhija*. Dokler so problemi in naloge relativno enostavni ali celo rutinski, je hierarhija zelo primeren mehanizem za njihovo reševanje. Težava je v tem, da je enostavnih problemov in nalog v sodobnem svetu vedno manj in da se

organizacije – naj bodo to makro- ali mikrosistemi – spopadajo z vedno težjimi in vedno kompleksnejšimi nalogami. Za obdelavo in reševanje kompleksnosti problemov in nalog je pa hierarhija zelo neprimerna in nizko učinkovita. Moderne ekonomsko učinkovite družbe so vzporedno s kompleksnostjo problemov in nalog, ki so jih morale rešiti, spreminjale svoje socialne sisteme. Ena od značilnosti teh sprememb je ta, da so opuščale hierarhije kot mehanizme za reševanje problemov in uvajale samoregulacijo in druge dodatne prožne strukture.

Poglavitni vzrok jugoslovanske gospodarske in družbene krize je ta, da je v zadnjih petnajstih letih nastajal vedno večji prepad med strukturo nalog in organizacijskimi strukturami, s katerimi so socialni sistemi reševali naloge in vedno bolj kompleksne probleme. Namesto da bi se socialni sistemi spreminjali tako, da bi vzpostavljali nove elemente v sistemu in zamenjali hierarhične strukture odločanja z manj hierarhičnimi, nehierarhičnimi ter s samoorganizacijskimi in spontanimi strukturami, so stalno iskali rešitev v neugodovinski smeri, tj. z vedno večjim utrjevanjem hierarhičnega sistema. Ker je bila struktura problemov in nalog, ki so nastajali, v popolnem nasprotju s celotno organizacijsko strukturo, so v vseh socialnih sistemih nastajale sistemsko vedno večje blokade. Zato problemov ni bilo mogoče sproti razrešiti, temveč so se kopičili in postajali vedno težje rešljivi.

Če pregledujemo dnevne rede sej centralnih komitejev, predvsem od sedemdesetega leta dalje, potem lahko ugotovimo, da je bila najpogostejša točka dnevnega reda krepitev vloge partije na vseh ravneh, tj. v vseh subsistemih. Ker pa je temeljna organizacijska lastnost partije demokratičen centralizem, kar pomeni hierarhični oziroma avtoritarni način reševanja problemov, je tako nastajalo vedno večje neskladje med kompleksnostjo problemov in možnostjo za njihovo uspešno reševanje. Ker pa so partiji kot dominantnemu sistemu podrejeni vsi drugi subsistemi, se je partijska struktura odločanja sistemsko razlivala po vseh drugih subsistemih in tudi v vsa podjetja. V podjetjih je prišlo še do dodatne napetosti, ker so imela podjetja formalno samoupravljanje, demokratično strukturo, ki pa je bila neformalno podrejena vodilnosti partijskega sistema, ki je izrazito hierarhičen.

Empiričen dokaz vedno večjega neskladja med strukturo nalog in vedno večjo kompleksnostjo problemov na eni strani in organizacijsko strukturo, ki je toga, statična in hierarhična, je to, da Jugoslavija ne more rešiti nobenega večjega problema, niti na makro, niti na mikroravni. Na makroravni se večajo mednarodna trenja, inflacija in podobni problemi, na mikroravni pa podjetja v konkurenčni tekmi vedno bolj zaostajajo in niso sposobna slediti tehnični in poslovni inovativnosti.

Podjetja kot mikrosocialni sistemi nekoliko uspešneje rešujejo svoje naloge in probleme kot makrosistemi, in to zato ker so njihovi problemi nekoliko manj kompleksni in ker v strukturi njihovega odločanja ni toliko različnih akterjev z različnimi interesi. To pa pomeni, da bi morali biti makrosistemi, ki obravnavajo in rešujejo bolj kompleksne probleme in naloge in v katerih je večje število udeležencev v odločanju – manj hierarhični in bolj demokratični, kot pa so to mikrosistemi. Zgodilo pa se je obratno, da imajo mikrosistemi in predvsem podjetja, ki delujejo na mednarodnem trgu, bolj fleksibilno, odprto in manj hierarhično strukturo kot makro sistemi, ali kot vodilni politični sistem. Ker pa so vsi mikrosistemi del večjih makrosistemov, morajo v smislu sistemske logike upoštevati temeljne parametre, ki jih postavi vodilni sistem. Zato se blokade sistemsko prenašajo in razlivajo od makrosistemov v vse mikrosisteme.

Uspešna podjetja nastajajo samo kot izjeme. V dobrem makrosistemu so le

neuspešna podjetja izjema. To pa pomeni, da je v celotnem sistemu zelo težko povečati njegovo učinkovitost z majhnimi funkcionalističnimi popravki, dokler so temeljni parametri v sistemu napačni. Ali z drugimi besedami: z obstoječo organizacijsko strukturo ni možno več rešiti vedno bolj kompleksnih problemov in nalog. Leninistična organizacijska struktura se je razvojno izčrpala, ker je bila prirejena za drugačno socialno strukturo in drugačno tehnologijo, kot jo imamo danes. Zato ta struktura poka ne samo v Jugoslaviji, temveč še bolj izrazito v drugih realsocialističnih državah, koder se bolj izrazito javljajo nove socialne grupacije, ki hočejo odpraviti razliko med strukturo kompleksnih problemov in strukturo organizacije. Ni čudno, da vse vidijo temeljni vzrok v vodilnosti enega političnega subjekta in v demokratičnem centralizmu, ki je v bistvu avtoritarizem. Onemogoča tisti sistem odločanja, ki je značilen za razvitejše družbe s kompleksnejšimi problemi in nalogami.

V literaturi imenujejo novi sistem odločanja »sistem snežene žoge« (Schneeball – Systems),¹ ki poteka takole: »V začetku obstaja samo en subjekt odločanja, ki v luči specifičnega konteksta definira en problem in postavi hipoteze o tem, kateri drugi subjekti bodo s tem problemom lahko prizadeti. S posameznimi temi subjekti vzpostaviti stike, da bi jih pritegnil v proces odločanja, če bodo za te izrazili svoj interes. V proces odločanja vključeni subjekti bodo lahko problem popolnoma drugače zaznavali. Morda za njih to sploh ne bo problem, lahko pa bo zanje naravnost eksistencialno pomemben problem, za katerega morajo na vsak način najti rešitev. Lahko pa je zanje to neki drug problem. V vsakem primeru bodo ponovno postavili hipoteze o tem, kdo vse bo od tega problema prizadet in po logiki sistema snežene kepe, bodo vsi prizadeti povabljeni v področje odločanja. Vsa stvar se začne znova in tako pride do postopnega večanja udeležencev v odločanju, ki poteka tako dolgo, dokler novi prizadeti povabilo za vključitev odklonijo, ker zanje to ni problem, za katerega rešitev bi bili zainteresirani. Nekje je točka, ko število udeležencev postane zaprto, potem pa je od njihovih stališč odvisno, kako bo proces reševanja problema v sistemu potekal.«

Opisani proces odločanja kaže, da to ni enostaven in vnaprej predpisan proces odločanja, kot je to v prvi hierarhični strukturi, vendar je za kompleksne probleme, ki zadevajo interese različnih subjektov, edino primeren in učinkovit. Priprave za tako sprejeto odločitev so zelo dolge. Ker pa je dosežena s konsenzom in demokratično, je potem tako odločitev možno zelo hitro materializirati.

Samoorganizacija in kompleksnost

Naj vzamemo podjetje kot mikrosistem ali globalno družbo kot makrosistem, oba sta v določenem širšem okolju, ki je vedno bolj kompleksno in novo. V širšem okolju stalno nastaja nekaj novega, ki udarja v makro- in mikrosisteme. To novo običajno ogroža druge sisteme. Naftni šoki, padci cen ali razne druge evropske povezave Jugoslavijo kot makrosistem stalno ogrožajo kot inovacije, novi proizvodi in nova tehnična oprema, ki jih uvajajo podjetja v razvitih državah, stalno ogrožajo naša nizko inovativna podjetja. Če podjetja ne sledijo tem spremembam v okolju, postanejo nekonkurenčna, »terms of trade« se pa za celotni makrosistem stalno slabša.

Zato je osnovni problem strukturiranosti vsakega sistema v tem, ali je sposo-

¹ Bodo zu Knyphausen, *Unternehmungen als evolutionsfähige Systeme*, Verlag Barbara Kirsch, München 1988.

ben kompleksnost, ki buta vanj iz okolja, sprejeti vase in se notranje tako prestrukturirati, da to kompleksnost lahko predela. Če sistemi nimajo te sposobnosti, potem se na vse načine branijo pred kompleksnostjo iz okolja, bodisi da jo zelo selektivno, delno in počasi spuščajo vase, ali pa se pred to kompleksnostjo enostavno zapirajo. Čim bolj so sistemi tega strukturirani in čim več imajo v sebi občutljivih točk ali elementov, ki jih ne morejo in nočejo spremeniti, tem težje bodo kompleksnost okolja spustili v svoj sistem. Če jo pa že spustijo, je ne morejo predelati ali obvladovati. Ko pa se sistemi začno pred kompleksnostjo okolja obrambno obnašati in zapirati, povzroči lahko ena zapora celo serijo sukcesivnih drugih zapor.

Vzemimo zgled: Finska je bila po vojni nerazvita kot Jugoslavija. Danes je Finska visoko razvita država, ki je že leta 1985. imela 10.870 dolarjev nacionalnega dohodka na prebivalca (Jugoslavija pa istega leta le 2.070 dolarjev). Ta razvojna razlika je nastala zato, ker se je Finska kot makrosistem formirala kot odprt sistem, vendar s postopnim selektivnim odpiranjem v gospodarstvu. Temeljni koncept je bil, da morata biti gospodarstvo in podjetništvo izpostavljena mednarodni konkurenci. Država je stopnjo odprtosti dozirala. Tiste dejavnosti, ki so bile najbližje oziroma najbolj usposobljene za vstop v mednarodni trg, je najprej izpostavila mednarodni konkurenci. In tako je to polje odprtosti postopoma večala in podjetja so že vnaprej vedela, da jih na domačem in tujem trgu čaka huda konkurenca. Kar ni bilo sposobno za preživetje, je propadlo in Finska je danes skoraj na vseh področjih sposobna konkurenčno nastopati na mednarodnih trgih.

Jugoslavija je šla drugo pot. Izhajala je iz ideologije »znanstvenega socializma« in je strukturirala vse sisteme v skladu s svojo predstavo o »znanstvenem socializmu« v prepričanju, da so te strukture superiorne in na daljši rok najbolj učinkovite. Iz tega je sledila naslednja dedukcija. Če naša podjetja in naše gospodarstvo danes še niso tako učinkoviti, kot je učinkovito gospodarstvo v razvitih kapitalističnih sistemih, potem je to stvar določene časovne zamude, ki ga bomo ne samo nadomestili, temveč bomo kapitalistična gospodarstva prehiteli, ker sta zgodovina in znanost na naši strani. Do tedaj, ko jih bomo prehiteli, se bomo pa kot sistem zaprli, da nas tuji sistemi ne bodo ogrožali.

Tako so se vsi socialistični sistemi bolj ali manj zaprli. Jugoslavija se je zaprla pred tujo konkurenco in je še danes pred njo zaprta. Namesto da bi se selektivno odpirala, se je vedno bolj zapirala.

Ker se prvotna predpostavka »znanstvenega socializma« o superiornosti socialističnih sistemov nad drugimi nesocialističnimi sistemi ni uresničila, se je sistem moral gospodarsko zapirati ali pa popraviti svoj koncept »znanstvenega socializma«. Revizija bi pomenila, da se morajo sistemi povsem drugače strukturirati in v temeljnih elementih spremeniti. Sistemi pa so bili v najboljšem primeru sposobni samo za majhne funkcionalistične popravke.

Sistem, ki je v temeljnih elementih napačen, ker je v neskladju s spremenjenimi razmerami v okolju, je neučinkovit in se ne more rešiti s sredstvi, ki so prilagojeni le tem elementom. Zato visoke finančne injekcije neučinkovitosti tega sistema ne morejo rešiti.

Jugoslavija je bila in je gospodarsko zaprt sistem. Od drugih vzhodnoevropskih držav se je razlikovala v tem, da je odprla meje in pokazala večjo prepustnost za informacije in ideje iz zahodnega sveta, čeprav je bilo tudi v stopnji te odprtosti možno zaznati določena nihanja in cikličnosti. Druge vzhodnoevropske države pa so zaprle tudi svoje meje z žicami, berlinskim zidom in podobno in so se na ta način branile pred kompleksnostjo, ki bi iz širšega okolja udarjala vanje.

Podjetja so bila le subsistem makrosistemov, katerih avtonomnost se je spreminjala; bila pa je povsod nizka. Tudi v Jugoslaviji je bila avtonomnost podjetij, če jo primerjamo z avtonomnostjo v razvitih kapitalističnih državah, majhna. Temeljni parametri globalnega sistema so bili obvezni tudi za podjetja kot mikrosisteme.

Ne pozabimo, da makrosistem določa podjetjem celo višino dnevnic, ceno kilometrine in podobno, da ne omenjamo zakona o združenem delu in drugih predpisov, ki onemogočajo vsako poslovno inovativnost, ki je v takem kontekstu deviantna, če ne že kar kriminalna.

Problem je ta, da se razviti svet vedno hitreje razvija in spreminja in s svojo kompleksnostjo udarja na meje naših makro- in mikrosistemov. To kompleksnost sistemi lahko negirajo in je ne spustijo vase ali jo lahko spustijo vase, vendar nad njo izvajajo neke vrste nasilje, ali pa jo spustijo vase, da bi jo predelali in obvladali.

V svetu, v širšem okolju, vedno nastaja nekaj novega. Nobena organizacijska struktura, ki je izdelana in utečena, ni povsem primerna za predelavo nekega povsem novega problema, ki od zunaj pride v njen sistem ali udarja na meje njenega sistema. Pri tem moramo vedeti, da ima vsak sistem lahko nekaj zelo občutljivih točk ali elementov, ki lahko preprečijo vstop kompleksnosti ali problema v njegov sistem, ali onemogočajo njegovo rešitev ali pa problem rešujejo zelo dolgo. Učinkovitost posameznih sistemov pa merimo prav s tem, s kakšno hitrostjo so zmožni predelati določeno kompleksnost iz okolja ali določen problem.

Naš makrosistem ima najmanj dve zelo občutljivi točki ali elementa: tj. vodilnost določene skupine v sistemu in način reševanja problema, ki poteka izrazito hierarhično, z oznako demokratičnega centralizma. Prav ta dva občutljiva elementa pokata v vseh realsocialističnih sistemih, vendar, če ta dva elementa izpadeta iz sistema, sistem ne bo več to, kar je bil. Izgubil bo svoje temeljne lastnosti in s tem spremenil način svojega delovanja.

Samoorganizacija pa pomeni prav to, da noben element v sistemu ne more imeti take pozicije, da onemogoča formiranje novih elementov, novih zvez med elementi in novih integracijskih mehanizmov. Samoorganizacija je spontana organizacija, ki se poraja v podjetjih vsak dan, v stotero različnih oblikah in je to dopolnilna ali dodatna struktura znotraj uveljavljene strukture. Kompleksnost in problemi se rešujejo vzporedno: na osnovi samoorganizacije, ki nastane kot odgovor na kompleksnost okolja in predvsem na tisto okolje, ki podjetja – ali katerikoli sistem – najbolj ogrožajo in na osnovi stare in utečene organizacijske strukture. Moč ali prevlado dobiva tista organizacijska struktura, ki večje število problemov hitreje reši. Samoorganizacija nastane in se obdrži običajno zato, ker je sposobna predelati večjo stopnjo kompleksnosti.

Toge organizacijske strukture, ki imajo zelo občutljive elemente v sistemu – kot sta vodilnost in demokratičen centralizem –, so zelo sovražno razpoložene do vsake samoorganizacije, ki se seveda lahko poraja kot vzporedni sistem znotraj dominantne strukture. Boj proti samoorganizaciji se zelo različno racionalizira. Znano je, da je Hruščov, ki je bil sicer reformator boljševiskega sistema, stalno govoril, da je naš največji sovražnik spontanost. Samoorganizacija pa brez spontanosti, svobode, izredne tolerance do različnosti sploh ni možna. Zahteve po enotnosti, slogi ter zahteve po informiranem strukturiranju vseh mikro- in makrosistemov pomeni onemogočanje porajanja samoorganizacije.

Noben organizacijski model ali vzorec ne more biti s silo vnesen v drug organizacijski model, če se ga brani in presoja kot neučinkovitega.

Samoorganizacija pomeni rušenje hierarhične strukture, zato v njej ni prostora za elemente, kot sta enotnost in sloga. Jugoslovanski mitingi niso nobena samoor-

ganizacija v opisanem smislu, ker to sploh niso organizacije, temveč so to agregati, ki svoje zahteve vsiljujejo drugim. Samoorganizacija vključuje svobodo za uvajanje novih elementov v sistem in integriranje vseh interesov oziroma nosilcev interesov, ki za proces odločanja pokažejo svoje zanimanje in ki so z vidika organizacijskih ciljev povabljeni, ne pa vsiljeni v sistem odločanja.

Kriza jugoslovanske družbe, njenega gospodarstva in podjetij je v tem, da njene organizacijske strukture niso dopuščale in omogočale samoorganizacije kot takojšnji mehanizem za reševanje kompleksnosti in problemov, ki so iz okolja udarjali vanje. Te samoorganizacije pa niso bile zmožne uvajati zato, ker je sistem tako strukturiran, da je nezdružljiv s samoorganizacijo. V zahodnem podjetju se samoorganizacija uveljavi kot organizacijski model le, če pokaže svoje prednosti in preživi empirični test. V našem sistemu pa je vsaka samoorganizacija videna in označena kot sovražna in rušilna. Z vidika nosilcev dominantne ali vodilne organizacijske strukture se je taka zasnava pokazala kot pravilna, kajti zgledi Poljske, Češke in Vzhodne Nemčije so pokazali, da ob večjih dogodkih – kot so velike sukcesivne demonstracije – ta dominantna organizacijska struktura ni zmožna preživetja, ker ni zasnovana za predelavo velikih zunanjih sunkov in kompleksnosti, ki jo sunki nosijo s seboj. Samoorganizacija s sistemskimi lastnostmi, kot jih ima Zahod, uspešno deluje brez sile, stare dominantne strukture brez opiranja na silo, njeno selektivno uporabo se ne morejo obdržati in preživeti. Če pa jim uspe preživeti, uporabijo ogromno energije za svoje vzdrževanje. Razmerje med vloženim inputom in outputom poteka v smeri vedno večje antropije: sistemi vedno več energije izžarevajo v prazno, zato so v vseh razsežnostih vedno manj učinkoviti.

Problem nastajanja novega je rešljiv predvsem s samoorganizacijo. Kompleksnost in vse tisto, kar je novo v okolju, je težko predelati s staro organizacijsko strukturo. Če je to tako, in praksa je to pokazala, je temeljni organizacijski problem, kako v organizaciji omogočiti nastajanje novega, t.j. poslovnih in tehničnih inovacij in novih vzorcev odločanja. Pokazalo se je, da so organizacijske strukture, ki temeljijo na weberjanski birokratični strukturi, in posebno tiste organizacije, ki so birokratsko strukturo dopolnile z leninističnimi organizacijskimi elementi, zelo neprimerne za nastajanje novega. Ker delujejo v spremenjenem okolju s staro strukturo, ki ni zmožna porajati novega, so vedno bolj neučinkovite. To vidimo povsod. Ko so razstavljali nove modele avtomobilov, so zahodni proizvajalci takoj ugotovili zastarelost in počasnost pri prilagajanju vzhodno-evropskih proizvajalcev avtomobilov. Njihova pripomba je bila: kolesa se na vzhodu vrtijo počasi. Težava je ta, da se vsa kolesa na zahodu vrtijo vedno hitreje, na vzhodu pa, vključno z Jugoslavijo, vedno počasneje.

Evolucija, revolucije, plan in usmerjena evolucija

Koncept samoorganizacije je vezan teoretsko na koncept evolucije, ki ga lahko definiramo takole: pustiti stvar, da se same iz sebe razvijajo (Den Dingen ihren Lauf lassen). Ne obstaja noben sistem, ki bi za druge določal obvezne cilje in nadziral njihove spremembe.²

Evolucija pomeni hitro in spontano prilagajanje spremembam v okolju.

Konzervativne stranke v Zahodni Evropi in Ameriki so predstavniki evolucije in »thatcherizem in reaganizem« so se izkazali kot izredno spretni in učinkoviti pri

² Dodo zu Knyphausen, citirani vir, str. 314.

prilagajanju kompleksnosti okolja. Socialisti in socialdemokrati se niso sposobni tako hitro prilagajati spremembam v okolju, kot to zmorejo konzervativci. Koncept evolucije ne priznava skokov, kar pomeni, da so vse razvojne faze nujne, kajti če stvari tečejo same iz sebe, ne morejo delati skokov.

Revolucija pomeni ciljno spreminjanje stvari. To pomeni: svet bomo spremenili, ne bomo pa se mu prilagajali. Spreminjali ga bomo v skladu z našimi plani, ki pa temeljijo na poznavanju zakonitosti družbenega razvoja. Ker svet spreminjamo, se mu ne prilagajamo, bomo določene razvojne faze enostavno preskočili in tako pospešili družbeni in ekonomski razvoj.

Izkušnje kažejo, da je takšen koncept razvoja možen, vendar le za določeno časovno obdobje. Ko postane gospodarstvo zrelo, razvito in visoko kompleksno, je takšen koncept razvoja povezan z višjimi materialnimi in socialnimi stroški, kot znašajo stroški evolutivnega razvoja, poleg tega pa izkazuje vedno nižjo učinkovitost. Razvojnih skokov v tehnologiji ni možno delati oziroma so se taki skoki izkustveno pokazali pretežno kot skoki v prazno.

Ko postanejo sistemi kompleksni, jih ni možno obvladovati in reducirati v zelo izdelan plan. Če so to poizkusi, sistem postane hiperkompleksen, sam plan se pa spremeni v voluntaristično konstrukcijo. Močno planirani sistemi so nefleksibilni, neprilagodljivi in zato nizko učinkoviti. Prepričanje v možnost znanstvenega usmerjanja in planiranja družbe se je izkazalo ne samo kot utopija, temveč tudi družbena in gospodarska regresija, kar najbolje dokazuje primer Čehoslovaške, ki je bila pred drugo svetovno vojno najbolj razvita država v Evropi. Jugoslavija je izrazit primer popolnoma neuspešnega dolgoročnega planiranja, kajti niti en dolgoročni ali petletni plan se ni uresničil, stroški obveznega planiranja in dogovarjanja so bili pa zelo visoki.

Revolucionarni in planski razvoj se od evolucijskega razlikuje v tem, da določen vodilni subjekt postavlja cilje sistema in nadzira njegove spremembe v vseh podsistemih. Herman Kahn je dejal, da je planski razvoj lahko uspešen samo, če je visoko profesionalen. Če ni, je veliko boljše in uspešnejše gospodarstvo in družbo prepustiti spontanim tokovom. Doslej ni znan primer dolgoročnega planskega razvoja, ki bi temeljil na visoki profesionalnosti. Pojma kot sta revolucija in kontrarevolucija, izključujejo profesionalnost, ker so to le vrednostne in ideološke kategorije, ki jih moderne ali visoke tehnologije ne morejo inkorporirati. Nevidna roka Adama Smitha je vsekakor še vedno uspešnejši regulator gospodarskega razvoja kot katerikoli državni plan.

Čeprav je evolutivni razvoj uspešnejši kot revolucijsko-planski, pa evolucija sama na sebi ni zadostna razvojna rešitev. Evolucijski razvoj ni sposoben odgovorjati na zaznana dolgoročna tveganja. V ekologiji vodi npr. evolucijski razvoj v uničenje vseh virov na zemlji, na socialnem področju pa sam iz sebe ni sposoben rešiti cele vrste problemov, zato potrebuje državo blaginje. Iz tega razloga je med evolucijo in strogim planom možna tretja pot, t.j. pot omejenega vplivanja na evolutivne tokove. To je ideja usmerjene evolucije. Govor je tukaj o omejenem vplivu zato, ker je praksa pokazala, da je močan vpliv države na gospodarstvo škodljiv. Zaradi njenega močnega vpliva je prišla v krizo »država blaginje«, ki je relativno uspešno opravljala socialne funkcije. Država skuša s posredovanjem svojega pravnega sistema vplivati na družbeni razvoj. Ta vpliv ima seveda dve medalji: eno poznamo v Jugoslaviji kot pretirano normiranost, v razvitem svetu pa jo imenujejo »Normenflut« (poplava zakonov), »Legal Explosion« (eksplozija legalnosti) ali »Verrechtlichung« (pretirana moč prava).

Če pristanemo na usmerjen evolutivni razvoj, to potegne za seboj naslednji

vprašanji: 1. kdo naj izvaja ta vpliv in 2. na kakšen način. S tem smo pri starem in vedno bolj aktualnem problemu centralizacije in decentralizacije. Odgovorili bomo s citatom znanega sistemskega teoretika Wilkeja, ki se zavzema za obliko decentraliziranega vodenja ali vplivanja. »Decentralizirano vodenje konteksta pomeni, da je potreben med socialnimi akterji minimum skupne orientacije v obliki stališč za obstoj in vzdrževanje kompleksne in diferencirane družbe. Vendar ta skupna usmeritev ne more biti več generirana iz neke centralne enote ali iz hierarhično najvišjega mesta v odločanju. Noben posamezen akter ali organizacija ali subsistem ne more posplošiti svoje specifične racionalnosti ali svojega pogleda na svet in jih razglasiti kot obvezne za vse druge. Vzrok je v tem, ker noben posamezen subsistem ni v položaju, da bi lahko transcendiral notranjo kompleksnost vseh drugih visoko razvitih subsistemov. Niti en posameznik ali skupinska misel (corporate mind) ne more konstruirati interne mape celotne družbene kompleksnosti; niti ne more razumeti vseh delov in zapletenosti njihovega delovanja. To pomeni, da so centralizirana navodila nujno podoptimalna»³.

Če to pomembno misel prenesemo na jugoslovansko družbo in na veliko podjetje, potem lahko rečemo, da je Jugoslavija možna in učinkovita samo kot izrazito decentraliziran sistem, ker ni nikogar, ki bi na kakršenkoli učinkovit način lahko transcendiral posamezne subsisteme (republike), razumel stopnjo njihove kompleksnosti in vso zapletenost njihovega delovanja. To pomeni, da moderne družbe in veliki sistemi – naj bo to Jugoslavija ali Združena Evropa – lahko uspešno delujejo samo kot decentralizirani sistemi. Če opazujemo dolgoletno porajanje Združene Evrope, potem vidimo, da ni nobenega centra ali hierarhičnega vrha, ki bi s svojo močjo ali s transcendentno interesno mapo prisilil njene dele, da se obnašajo in ravnaajo proti svoji volji in svojim lastnim interesom.

Pomembno je to, da stališče Wilkeja ni teoretična špekulacija, temveč posplošitev empiričnega delovanja kompleksnih sistemov v industrijsko razvitih družbah. Če danes slišimo, da se Evropa združuje, Jugoslavija pa razdružuje, potem se Evropa združuje tako, kot to opisuje Wilke. To pa pomeni, da so višje oblike združevanja možne šele potem, ko gredo posamezni subsistemi v tisto stopnjo »razdružitve«, ki jo zahteva dosežena stopnja kompleksnosti in načina izražanja in uveljavljanja njihovih interesov.

Isto velja za podjetja kot velike sisteme. Siemens, ki zaposluje 350.000 ljudi in proizvaja več kot 1000 proizvodov – od čipov do atomskih central – in je razpršen po različnih koncih sveta, lahko učinkovito deluje le kot decentraliziran sistem.

Socialni sistemi delujejo na osnovi ljudi. Kako se ljudje v teh sistemih obnašajo in delujejo, je odvisno od njihovih struktur, elementov sistema, značilnosti teh elementov, števila občutljivih točk, komunikacijskih vzorcev in podobno. Sistem bo deloval optimalno, če bo sproščal pobudo ljudi in jih z različnimi sredstvi visoko motiviral.

V vsakem sistemu so tudi tisti, ki sistem vodijo ali usmerjajo. Moč njihovega vplivanja je določena s strukturo sistema, s stopnjo kompleksnosti sistema ter s stopnjo kompleksnosti problemov, ki jih mora reševati in ki od zunaj prihajajo vanj.

Če imamo pred seboj socialni sistem, kot ga je prikazal Wilke, ki je tako kompleksen, da nihče na vrhu ne more transcendirati kompleksnosti vseh njegovih delov in interesov, potem tudi vodenje ne more imeti avtoritarne vloge. Wilke

³ Wilke H., *Societal Guidance Through Law?*, v knjigi: Teubner G., *State, Law, Economy as Autopoietic System*, Berlin, 1987.

zato definira vodenje kot evolucijo, ki nadzira sama sebe. »Vodenje mora upoštevati sistemska protislovja, toda ne sme si umišljati, da jih lahko razreši, če vzpostavi novo organizacijo. Vodenje deluje v smeri strukturalnih in proceduralnih intervencij med različnimi akterji v kompleksni organizaciji. Omejitve, slučajnosti in zunanosti teh akterjev morajo postati medsebojno povezane in to na takšen način, da pospešujejo prednostni vzorec pričakovanih strukturnih sprememb«⁴.

Kako nastaja v sistemu novo, inovacije?

V sodobnem dinamičnem in visoko konkurenčnem svetu dobiva prednost tista družba ali tisto podjetje, ki ustvarja največ novega in ki je to novo sposobno hitro materializirati in tudi prodati. Kolikšna je količina porajanja novega v sistemu, je odvisno od tega, kako je ta sistem strukturiran.

Z vidika organizacijske teorije je vsekakor pomembno, kakšno vlogo ima pri nastajanju novega sama normativna teorija. Pri tem moramo iz analitičnih razlogov razlikovati dve vrsti normativnih teorij, tako na mikro – kot na makroravni.

Ena vrsta normativnih teorij opisuje, kako določen sistem – podjetja ali globalna družba – deluje. Te teorije so nastale na podlagi posploševanja obstoječe empirične prakse. Za podjetja so take teorije posplošitev prakse tistih podjetij, ki so najučinkovitejša. Zato te teorije imenujejo tudi »one best way«. Smisel teh normativnih teorij je, da se jih vsi, ki vstopajo v te sisteme, naučijo in delujejo tako, kot te teorije predpisujejo. Implicitna predpostavka teh teorij je, da bodo tisti, ki se bodo teh normativnih teorij naučili in se v praksi po njih ravnali, ustvarjali učinkovita podjetja in učinkovite družbe, ker so te normativne teorije nastale kot posplošitev obstoječih učinkovitih sistemov. To pomeni, da te teorije ne presegajo obstoječe empirije in nimajo v svojem normativnem svetu ničesar, kar ne bi že obstajalo. V njih zato ni prostora za novo oziroma za inovacijo.

Drugi tip normativnih teorij pa gre preko dane empirije in konstruira tip socialnega sistema, t.j. podjetja ali globalne družbe, ki še ne obstaja. To je teorija, ki sama iz sebe poraja nekaj novega.

Tukaj sta možni dve smeri. Tip normativne teorije, ki izhaja iz danih pogojev oziroma konstruira nekaj novega in se zaveda, da za novo že obstajajo pogoji ali pa je te pogoje možno ustvariti. To je realističen tip normativne teorije, ki išče pöta, strukture in mehanizme, kako bi se problemi, ki nastajajo v organizaciji in ki od zunaj vdirajo v organizacijo, bolje rešili. Zato to niso nove normativne teorije, ki bi povsem podirale stare strukture, temveč gradijo na obstoječih strukturah in jih hočejo postopno, to je evolutivno spreminjati.

Druga smer pa je konstrukcija povsem nove normativne teorije. Ne gradi na pozitivnih tradicijah preteklosti, temveč jih zanika. Zato ima negativen odnos do empirije. Izmišlja in spekulira nove normativnoteoretične svetove in zanika tisto empirijo, ki ni skladna s temeljnimi premisami te normativne teorije. Izhaja iz ideološke koncepcije spreminjanja sveta, ne pa iz koncepcije prilagajanja temu svetu. Takšna normativna teorija je sama po sebi lahko zanimiva in logično zao-krožena, ima pa eno samo pomembno pomanjkljivost – ki za samo teorijo sploh ni pomanjkljivost – t.j. da je sprta z empiričnim svetom.

Če vzamemo samoupravní socializem kot primer take normativne teorije, potem lahko vidimo, da so bili avtorji ponosni na to, da njihova teorija ni skladna

⁴ Wilke, citirano po Dodo zu Knyphausen, citirani vir, str. 328.

z empirijo. Stopnja novosti oziroma izvirnosti je prav v tem, da ne upošteva obstoječe empirije, ki jo skuša radikalno – ali kot se temu v njihovem jeziku pravi – revolucionarno preseči.

Če vzamemo predstavnike te normativne teorije potem lahko ugotovimo, da v svojih delih ne upoštevajo empirije, temveč jo eksplicitno omalovažujejo. Empirije, ki je v ideologiji »zapisana« propadu, pri konstruiranju teorije ne upoštevajo. Kot vemo, so bili v tej ideologiji zapisani propadu privatno kmetijstvo, drobno gospodarstvo, privatna lastnina nad sredstvi za proizvodnjo, strankarski sistem, management in drugo.

Ker je takšna normativna teorija deducirana iz ideologije, ta ideologija pa iz marksizma kot znanosti, ni možno in tudi dopustno dvomiti o njeni uspešnosti. Če v praksi ne funkcionira, se to utemeljuje s tem, da je zanjo potreben določen čas, ali s političnim voluntarizmom, češ da obstajajo sovražniki, ki se upirajo, a njihov odpor bo itak zlomljen.

Ta normativna teorija je potem predmet učenja, toda ne kot teorija, ki je že v praksi realizirana, temveč kot sistem norm, ki jih je treba realizirati.

Moderna sistemska teorija trdi, da v sodobnih družbah ni nobenega sistema, ki bi lahko:

1. transcendiral interese vseh subsystemov in bi se tako razglasil za vodilni sistem, katerega parametri bi bili veljavni in obvezni tudi za druge sisteme;

2. da ni sistema, ki bi v celoti razumel kompleksnost drugih sistemov in njihovih delov;

3. da noben sistem ne more posplošiti svoje lastne racionalnosti in svojih stališč in interesov razglasiti kot obvezne za druge sisteme.

Osnovni pogoj pri formiranju normativnih teorij je, da kategorialni aparat, s katerim obravnavamo zunanjo stvarnost ali objekt, podvržemo samorefleksiji. S tem kategorialnim aparatom urejujemo zunanji svet in zmanjšujemo njegovo kompleksnost, da bi ga lažje razumeli. Če pa empirijo in dele empirije enostavno negiramo, ker bo itak propadla, se postavimo v položaj – kot pravi Luhman – svetovno pomembnega teoretika (»Weltwichtig«). Ko pa storimo vse to, t.j., da svojega kategorialnega aparata ne podvržemo avtorefleksiji in zanikamo vso tisto empirijo, ki je s tem kategorialnim aparatom ne moremo pokriti, se ne gremo več »normal science«.

Ker se takšna nova, vseobsežna normativna teorija sama iz sebe, evolucijsko in s konsenzom ne more uresničiti, postane nasilna oziroma jo njeni akterji uresničujejo s sredstvi prisile.

Problem je, da je ta normativna teorija izpeljana iz ideologije, ki si pripisuje brezprizivno resničnost. Bistvo ideologije je sistem izdelanih ciljev in nalog. Zato takšna normativna teorija ne more dopuščati, da bi drugi akterji v sistemu vnašali v to teorijo nekaj novega, posebno če je to novo izraz nekih drugih interesov, ki jih ideologija ne prizna, in meni, da so takšni interesi zgodovinsko preživeti. Npr. teorija samoupravnega socializma je vedno trdila, da je strankarski sistem zgodovinsko preživeti. To je trdila, čeprav je iz empirije stalno dobivala signale, da to ni tako. Tudi če je priznala, da taki signali v empiriji obstajajo, je negirala to empirijo, češ da je to empirija, ki ni v skladu z zakonitostmi družbenega razvoja in je zato ne kaže upoštevati. Zato je ta normativna teorija uporabljala nasilje nad empirijo, to nasilje je pa opravičevala s tem, da uničuje tisto empirijo, ki jo bo itak zgodovinski razvoj sam uničil.

Ker je bila ta normativna teorija povsem nova in totalna – saj je bila obvezna za vse druge sisteme – ni bilo v njej prostora za tisto novo, kar ni bilo v skladu z njenimi temeljnimi premisami.

Prenesimo to tezo na raven podjetja. Predpisana je bila normativna nova organizacijska struktura in to do takih podrobnosti, da so njeni akterji lahko uresničevali samo tisto novo, kar je bilo zanje od zunaj kot novo postavljeno in s strogimi normami določeno. Samoorganizacija v tem okviru ni mogla nastati, ker zanjo ni bilo prostora, poleg tega bi bila zaznavna kot konkurenčna organizacija. Nova normativna teorija ni pustila nobenega prostora niti za partnerstvo, kaj šele za konkurenco.

Normativna teorija je bila strogo hierarhično skonstruirana, zato na ravni podjetja njenim najpomembnejšim akterjem ni ostalo nič drugega, kot da so dobri izvajalci.

Zato so podjetja v sedemdesetih letih postala izredno nizko inovativna na tehničnem in na poslovnem področju. Kolikor smo imeli poslovno in tehnično inovacijo, je nastajala mimo normativnega sistema. Zato so dobra podjetja v okviru te normativne teorije izjema, slaba pa pravilo.

Normativna teorija, ki jo imamo tukaj v mislih, je teorija vodilnega subjekta v družbi, ki ne prizna drugih subjektov, ki bi imeli pravico, da ga zamenjajo na oblasti. Komunistične partije so svojo vodilnost oziroma legitimiteto svoje vodilnosti dokazovale z marksistično »znanostjo« oziroma z »zakovitostmi« družbenega razvoja.

Vprašanje, ki si ga moramo zastaviti, je, zakaj je sta normativna teorija in vodilni subjekt v tej teoriji – čeprav ta teorija ni bila nikoli dosledno uresničena v življenju – toliko desetletij preživela in zakaj je ravno v zadnjem desetletju začela na vseh koncih pokati.

Razlog je v tem, da je vodilni subjekt v okviru svojega sistema z indoktrinacijo, nasiljem in karizmo za relativno dolgo obdobje transcendiral interese, diferenciacijo in kompleksnost vseh sebi podrejenih subsistemov. To je bilo možno, dokler subsistemi niso bili visoko razviti, kompleksni in po zelo številnih kriterijih diferencirani. Že v začetku sedemdesetih let makrosistem, ki je deloval na osnovi normativne teorije, ni mogel več transcendirati vseh sebi podrejenih mikrosistemov. Nastajale so nove normativne teorije in v družbi in vseh subsistemi se je neprestano nekaj dogajalo, vendar v bistvu nič spremenilo. Nov model samoupravljanja je bil le eden od poizkusov, da bi celotni sistem deloval učinkoviteje, vendar na osnovi temeljnih premis ene, edino veljavne normativne teorije.

Sistem je začel na vseh koncih pokati zato, ker ni bil sposoben sprejemati iz ekonomskega in tehnološkega okolja kompleksnosti, ki je vanj udarjala, in je predelati. Naloge in problemi, ki so jih makrosistem in vsi mikrosistemi morali rešiti, so bili vedno težji, zahtevnejši in kompleksnejši, njihova sposobnost za reševanje pa vedno manjša.

Nova tehnologija s svojo eksplozijo, nova vloga kapitala, ki se iz enega konca sveta v nekaj urah prelije v druge konce sveta, in druge podobne spremembe zahtevajo izredno fleksibilne in prilagodljive sisteme. Takšni pa so tisti sistemi, ki so tako strukturirani, da porajajo iz sebe nekaj novega in to takoj ko to zahtevajo zunanje spremenjene razmere. Takšno hitro reagiranje in porajanje novega pa sta možni, če je vsak sistem avtonomen, tako da neposredno reagira na spremembe v okolju, ne pa posredno, preko nekega drugega njemu nadrejenega sistema. Zato vsak subsistem deluje svoji kompleksnosti in svojim interesom ustrezno. Iz tega sledi, da so mogoče zato raznovrstne normativne ali organizacijske teorije, ki

ustrezajo tehnologiji, kompleksnosti in stopnji diferenciranosti vsakega sistema. Normativna organizacijska teorija, ki velja za industrijo visoke tehnologije, ne more biti veljavna za tehnologijo klasične industrije.

Jugoslovanska kriza je v tem, da globalni sistemi z vsemi subsystemi niso sposobni reševati svojih lastnih problemov in problemov, ki iz zunanjega sveta vdirajo v njihove sisteme. Specifičnost Jugoslavije je v tem, da je to večnacionalna država in da je njen hierarhični vrh v odločanju začel razpadati. Vzrok krize ni v tem, da je ta vrh v razpadanju, ker iz sistemske teorije sledi, da ta vrh ne more več transcendirati interesov, kompleksnosti in diferenciranosti v subsystemih. Težave nastajajo v tem, ker so nastale koalicije subsystemov (republik), ki imajo različna stališča do razpadanja sistema oziroma različna pojmovanja o funkciji hierarhičnega vrha.

Ena koalicija republik želi vzpostaviti nazaj vodilnost in hierarhičnost sistema tako, da se interesi te koalicije razglasijo kot skupni, ki transcendirajo v vse posamezne interese. Ti interesi se označijo za jugoslovanske in se z nasiljem vsilijo drugi koaliciji.

Mitingi so sredstvo te koalicije za razglasitev njenih interesov, za interese vseh subsystemov. Gre za ponovno vzpostavitev vodilnega, hierarhičnega sistema v drugi obliki. Mitinzi zato niso podirali sistema, strukture, temveč samo vodstva. Zato mitinzi niso razrešili nobenega gospodarskega problema, ker so bili le sredstvo za utrjevanje stare boljševiske strukture. Gospodarstva Črne gore in Vojvodine, ki so z mitinzi zamenjali vodstva, niso na boljšem.

Druga koalicija republik – ki niti ni dokončno ali jasno formirana – izhaja iz tega, kar sistemska teorija razglasa kot edino uspešno obliko razvoja, t.j. avtonomnost vsakega subsystema, ker je le avtonomen subsystem v sodobnih tehnoloških in gospodarskih razmerah lahko učinkovit. Vse, kar se ureja centralno – v podjetju je to headquarter, v državi pa federacija – je stvar konsenzusa, ne pa sile. Bistvo dogajanja je v decentraliziranih delih – subsystemih – ki so sposobnejši reducirati kompleksnost okolja, kot so to sposobni centralizirani sistemi. Zato velike korporacije nimajo več velikega personala v svojem centru. t.j. headquarterju. Velike korporacije, ki imajo več kot 30.000 zaposlenih, imajo v centru okoli 100 zaposlenih.

Funkcija federalne države ni toliko v tem, da sprejema pravila, po katerih se morajo subsystemi, t.j. republike in podjetja ravnan, temveč da odstranjuje tiste blokade, ki prihajajo iz širšega okolja. Funkcija federacije je, da omogoči subsystemom – t.j. republikam in podjetjem – da sama hitro odgovarjajo na tiste elemente in kompleksnosti iz okolja, ki jih najbolj ogrožajo.

Otroško varstvo v Sloveniji

(Sistem, politika in financiranje programov v primerjavi z nekaterimi drugimi državami)

1. Pomen politike otroškega varstva in družinske politike

V vseh sodobnih družbah je družinska politika ali pa ožje definirana politika otroškega varstva zelo pomemben del socialno-ekonomske politike. Vzrok za to je, da otrok ni sposoben skrbeti sam zase in je zato odvisen tako od družine, v kateri živi, kot tudi od širše družbe. Če pa hoče družba pomagati otroku, mora pomagati predvsem družini, v kateri otrok živi.

Politika otroškega varstva oziroma družinska politika je pomembna s treh vidikov:

- za otroka, ker je njen namen čim bolj izenačiti možnosti otrok za start v življenje;
- za starše, ker je njen namen olajšati breme, ki ga otrok predstavlja za starše v materialnem pogledu in ker z ustanavljanjem in sofinanciranjem ustanov za varstvo in vzgojo otrok omogoča zaposlitev obeh staršev in s tem uveljavljanje njihovih večstranskih interesov;
- za narodno gospodarstvo in družbo kot celoto, ker zagotavlja obnovo prebivalstva in omogoča čim boljšo izrabo delovnih in drugih potencialov vsega prebivalstva.

V sodobnih državah poznamo tri osnovne oblike družbene pomoči družini in otroku:

- varstvo matere in novorojenca (porodniški dopust, dopust za nego in varstvo otroka, pomoč za opremo novorojenca);
- neposredno otroško varstvo (ustanavljanje in/ali subvencioniranje ustanov za vzgojo in varstvo otrok);
- denarna pomoč otroški dodatki, družinske doklade, family allowances).

Obseg družbene pomoči otrokom v celotnih sredstvih javne porabe in struktura te pomoči po posameznih vrstah sta v veliki meri odvisna od družbeno-ekonomskega sistema v posamezni državi, od lestvice vrednot v družbi, od uveljavljanja enakopravnostnega položaja žensk v družbi in s tem povezanega obsega zaposlitve žensk oz. mater izven doma. V nadaljnjem delu bomo skušali povsod, kjer bo to mogoče, primerjati položaj v Sloveniji s položajem v državah Evropske skupnosti, saj je ena od osnovnih orientacij v našem nadaljnjem razvoju približati se Evropi.

Ob tem pa moramo poudariti, da popolne primerljivosti med državami ni mogoče doseči, tako zaradi razlik v družbeno-ekonomskem sistemu in v sistemu otroškega varstva, kot zaradi metodoloških in vsebinskih razlik pri zbiranju podatkov. Zato je treba vse primerjave uporabljati z veliko mero previdnosti in racionalne presoje. Pri finančnih kazalcih je treba upoštevati različno vrednost posamezne valute glede na notranjo kupno moč, pri deležih v družbenem proizvodu pa različno metodologijo izračunavanja družbenega proizvoda (pri nas koncept materialne

* Mag. Stanka Kukar, raziskovalka na Inštitutu za ekonomska raziskovanja v Ljubljani.

proizvodnje, druge širši koncept, ki zajema tudi neproizvodne dejavnosti), kot tudi vpliv visoke inflacije na vrednotenje prirasta zalog in s tem nerealno visok družbeni proizvod v Sloveniji v zadnjih letih.

2. Primerjava zaposlenosti žensk in moških v Sloveniji z nekaterimi drugimi državami

Delež zaposlenih žensk od vsega ženskega prebivalstva je v Sloveniji zelo visok, če ga primerjamo s podatki za države, članice Evropskih skupnosti. V tabeli 1 prikazujemo starostno specifične mere zaposlenosti žensk in moških v Sloveniji v letu 1986, ki v bistvu prikazujejo delež zaposlenih v družbenem sektorju po starosti in spolu v določeni starostni skupini.

Tabela 1: Starostno specifične mere zaposlenosti moških in žensk v Sloveniji v letu 1986

Starost	Moški	Ženske
15-19	24,7	27,5
20-24	79,0	78,2
25-29	90,9	84,3
30-34	93,2	83,6
35-39	74,4	68,8
40-44	63,4	60,5
45-49	79,0	66,4
50-54	67,4	41,3
55-59	41,5	11,9
60-64	8,4	2,8
Skupaj 15-64	65,0	54,9
20-44	80,3	75,3

Vir: izračuni IER, na osnovi podatkov popisa delavcev v združenem delu (31.12. 1986) in registra prebivalstva

Prikazane stopnje zaposlenosti niso popolnoma točne, ker niso zajeti zaposleni v zasebnem sektorju, niti aktivni lastniki v kmetijstvu in obrti. Razlog za to je, da nimamo podatkov o starostni in spolni strukturi aktivnih v zasebnem sektorju. Dejanski delež zaposlenih je torej še nekoliko višji od prikazanih za družbeni sektor, koliko v posamezni starostni skupini pa ne moremo oceniti.

Zbrani podatki kažejo, da je zaposlenost žensk v rodni dobi od 20 do 44 leta v Sloveniji le za 5 odstotnih točk nižja kot zaposlenost moških in znaša kar 75%, najvišja pa je v starostni skupini od 25 do 29 let, kjer znaša 84%. Glede na to, da se skoraj štiri petine otrok rodi materam v starosti od 20 do 34 let, kažejo ti podatki, da je zaposlenost mater z majhnimi otroki v Sloveniji zelo visoka (med 80 in 90%), kar je daleč nad primerljivimi podatki za države članice Evropskih skupnosti. Le v štirih državah v Evropi je stopnja zaposlenosti

žensk z otroki mlajšimi od pet let višja kot 50%. To so Francija, Belgija, Portugalska in Danska, ki dosega med vsemi zahodnoevropskimi državami najvišjo stopnjo zaposlenosti mater z majhnimi otroki, to je 73%. V ZR Nemčiji, Italiji, Luksemburgu in Grčiji znaša stopnja zaposlenosti mater z majhnimi otroki med 30 in 39%, pod 30% pa je ta stopnja v Nizozemski, Veliki Britaniji, Španiji in Irski.¹ Na žalost za Slovenijo nimamo podatkov o zaposlenosti mater z majhnimi otroki, zato si pomagamo s podatki o stopnji zaposlenosti žensk po starostnih skupinah. Ker je ta stopnja zelo visoka in le za 5 odstotnih točk nižja kot za moške, lahko ugotovimo, da se je pretekli razvoj v Sloveniji odvijal na osnovi dvojne zaposlitve v družini in to skoraj ne glede na starost ali število otrok. V drugih evropskih državah je razlika med stopnjo zaposlenosti moških in žensk, oziroma očetov in mater znatno višja in znaša od 40 pa do 70 odstotnih točk. Izjema je le Danska, kjer znaša ta razlika samo 17 odstotnih točk. Ob tem pa moramo še dodati, da je v zahodnoevropskih državah med zaposlenimi ženskami zelo velik delež takih, ki delajo s krajšim delovnim časom (part-time, medtem ko v Sloveniji part-time zaposlitev skoraj ne poznamo. Podatke prikazujemo tudi v grafu 1.

Povečevanje stopnje zaposlenosti žensk je značilno za vse evropske države v obdobju po letu 1960 in je povezano na eni strani s potrebami gospodarstva po novi delovni sili, na drugi strani pa tudi s potrebami in interesi žensk po materialni osamosvojitvi in po uveljavljanju vseh svojih sposobnosti tudi pri delu izven doma. Razloge za izredno visoko stopnjo zaposlenosti žensk v Sloveniji pa je treba iskati v naših specifičnih razmerah:

- ekstenzivni model razvoja gospodarstva je zahteval zaposlovanje čim večjega števila delavcev ob nizki ravni produktivnosti dela in nizkem osebnem dohodku na zaposlenega. Izračuni IER² kažejo, da v posameznih letih niti dva povprečna osebna dohodka ne pokrijeta normalnih življenjskih stroškov za štiričlansko gospodinjstvo; zaposlitev obeh staršev je postala ekonomska nujnost.

- uveljavljanje političnih in socioloških pogledov na družino kot na patriarhalno ustanovo, ki bo postopoma odmrla, njene funkcije pa bo prevzela država oz. družba;

- uveljavljanje interesa družbe, da usmerja in prevzame vzgojo otrok že v rani mladosti;

- znatno višje družbeno vrednotenje dela ženske – proizvajalke od dela matere in gospodinje.

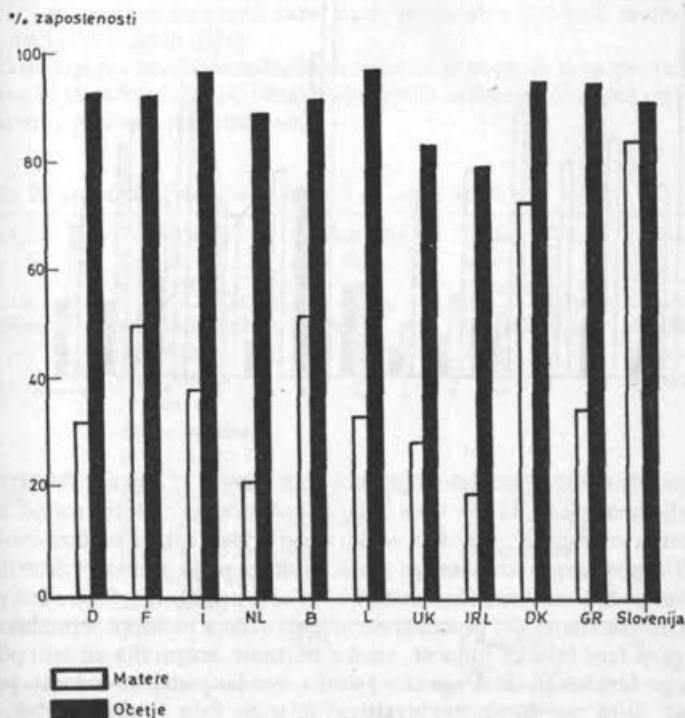
Pogosto se postavlja trditev, da je zaposlenost žensk vzrok za zmanjševanje rojstev oziroma padanje rodnosti, ki ga opazujemo v vseh evropskih državah po letu 1960.

Dejansko je stopnja zaposlenosti žensk pomemben, vendar ne edini dejavnik nizke rodnosti. Drugi pomembni dejavniki so še: možnosti učinkovitega urejanja rojstev, legalizacija splava, zmanjšanje ekonomskega interesa za rojevanje otrok (otroci so včasih pomenili bogastvo za družino, danes pa so otroci najpogosteje vzrok revščine), močno povečanje stroškov za nego, vzgojo in varstvo ter izobraževanje otrok, manjše možnosti za medgeneracijsko pomoč pri vzgoji in varstvu

¹ Podatki za druge države so povzeti po študiji EC Childcare and Equality of Opportunity, coordinator P. Moss, Luxemburg, april 1988

² Prim. J. Šumi: Življenjski stroški v Sloveniji – izračun za leto 1983 in ocena za leto 1984, Pregled raziskav 1984/2, vol. III. Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana, 1984

Graf 1: Stopnja zaposlenosti mater in očetov z otroki v starosti od 0 do 4 let okoli l. 1985

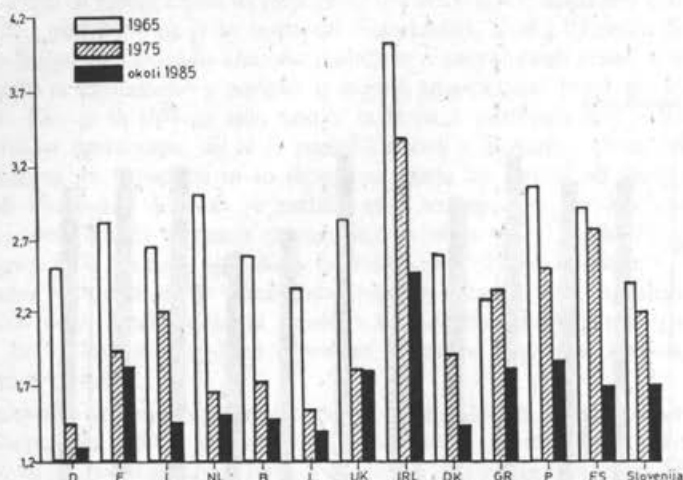

Opomba: Podatki za Slovenijo se nanašajo na zaposlenost vseh moških in vseh žensk v starostni skupini od 25 do 29 let, v kateri je največji delež staršev z otroki mlajšimi od štiri leta. Zato podatki niso popolnoma primerljivi z drugimi državami, vendar pa dobro ilustrirajo višjo raven zaposlenosti žensk v Sloveniji.

otrok (tudi babice in dedki so zaposleni), spremenjena vloga in večja nestabilnost družine, višje vrednotenje prostega časa, slabše razvojne perspektive povezane z družbeno-ekonomsko krizo in še mnogimi drugi dejavniki. Otroci danes zadovoljujejo predvsem čustvene potrebe staršev, za to pa je že dovolj, če imajo enega ali dva otroke. Skratka, pri padanju rodnosti gre za splet ekonomskih, političnih in psiholoških razlogov, ki so pomembno vplivali na spremembe na lestvici vrednot. V sredini 80 let ima samo še Irska stopnjo rodnosti nad 2.1, kar je spodnja meja, ki še zagotavlja enostavno reprodukcijo prebivalstva.

Staranje prebivalstva in počasno, komaj opazno zmanjševanje števila prebival-

Graf 2: Totalna stopnja rodnosti v letih 1965, 1975 in 1985

cev imenuje Ilijas Bošnjović³ »demografska črna luknja«. Življenje človeštva primerja z življenjem zvezd, ki se v toku dolgega kozmičnega obdobja rodijo, svetijo v polni moči in umirajo. Ko zvezda z veliko maso pride v zaključno fazo evolucije, se pod vplivom lastnega okrepljenega gravitacijskega polja pretvori v črno luknjo, ki nezadržno požira vso kozmično materijo, ki se ji približa. Podobno je s procesom demografske tranzicije: proces spreminjanja vzorca biološke reprodukcije se odvija od prve faze (visoka rodnost, visoka smrtnost, stagnacija ali zelo počasna rast števila prebivalstva), do druge faze (visoka, vendar padajoča rodnost, padajoča smrtnost, hitra rast števila prebivalstva) in tretje faze (nizka rodnost, nizka smrtnost, stabilno prebivalstvo) še v četrto fazo, ki je opazna v industrijskih razvitih državah (nadaljnje upadanje rodnosti pod stopnjo smrtnosti, upadanje števila prebivalstva). Ta zadnja, zrela faza tranzicije prebivalstva daje asociacije na črne luknje. Tiho in komaj opazno izumiranje prebivalstva se zares lahko primerja z izginjanjem materije v vesolju.

Zato mnogi avtorji menijo, da je nujno potrebna aktivna prebivalstvena politika, ki se udejanja preko družinske politike in ožje politike otroškega varstva. Le na ta način lahko družba kot celota zavre procese depopulacije, ki so povezani z industrializacijo in urbanizacijo v sodobnih industrijskih državah. Celovite družinske politike pri nas še ne poznamo. V okviru sistema otroškega varstva pa se v Sloveniji kaže skrb družbe za vse tri oblike družbene pomoči otroku in družini, zlasti zaposlenim staršem.

³ I. Bošnjović: Demografska črna jama – nova zamka industrijskega društva, Sarajevo 1990, str. 33–34

3. Varstvo matere in novorojenca

Varstvo matere in novorojenca zajema porodniški dopust, dopust za nego in varstvo otroka, posebno družbeno pomoč ob rojstvu otroka za študentke in iskalke zaposlitve ter pomoč za opremo otroka.

Primerjava z možnostmi za porodniški dopust in dopust za nego in varstvo otroka z evropskimi državami kaže, da so možnosti v Sloveniji znatno ugodnejše kot v večini evropskih držav.

Po dolžini plačanega porodniškega dopusta in dopusta za nego otroka Slovenija zaostaja le za Švedsko, po višini nadomestila osebnega dohodka pa je na prvem mestu med primerjanimi državami.

Tabela 2: porodniški dopust in dopust za nego otroka

Država	Porodniški dopust v tednih	Nadomestilo oseb. doh.	Dopust za nego v mesecih	Nadomestilo OD
Zah. Nemčija	6 tednov pred porodom in 8 po porodu (+4 za nedonošenčke in več otrok)	100%	10, lahko part-time	600 DEM do 6. meseca, nato degresija
Francija	6 tednov pred in 10 po porodu (+8 za 3 + otroka in za dvojčke)	33 (do 3 let otrokove starosti)	Nič, razen za 3 + otrok 2400 FF na mesec	
Italija	12	80%	6 mesecev mati ali oče	30%
Nizozemska	6	100%	nepoznano (predlogi za nove predpise)	
Belgija	8–14	100% za prve 4 tedne, nato 60–80%	nič, obstajajo pa možnosti za prekinitvev dela iz družinskih razlogov	
Luksemb.	8 (+4)	100%	nič, v pripravi so predlogi	
Velika Britanija	29	90% za 6 tednov, enoten znesek za 12 tednov, nato nič	nič	

⁴ To področje ureja Zakon o delovnih razmerjih (Uradni list RS št. 14/1990)

Država	Porodniški dopust v tednih	Nadomestilo oseb. doh.	Dopust za nego v mesecih	Nadomestilo OD
Irska	4–10	70%, dodatni 4 tedni brez nadomestila	nič	
Finska	4 tedne pred, 44 tednov po porodu, za dvojčka še 8 tednov	do določene višine OD 80%, nad to višino 50%	do tretjega leta otrokove starosti	povprečje 2000 FM, dejanski znesek po socialnih merilih
Danska	14	90% oziroma določen maksimum	2,5	90% oziroma določen maksimum
Grčija	7–11	100%	6 (3 mati, 3 oče)	nič
Portug.	8,5–13	100%	do dveh let	nič
Španija	14	75%	nič, možnost prekinitve dela za 3 leta	
Avstrija	8 pred porodom 8 po porodu	100%	do 1 leta, s 1. 7. 1991 bo podaljšan na 2 leti	enotno nadomestilo: 175 Sch na dan
Švedska	1 leto, do 1. 1992 bo podaljšan na 18 mesecev	90%	–	–
Madžarska	20 tednov, težji porod 24 tednov	100%	do tretjega leta otrokove starosti	1. otrok: 80 forintov 2. otrok: 900 forintov 3. otrok: 1000 forintov
Poljska	1 otrok 16 tednov 2. otrok 18 tednov več otrok 26 tednov	100%	do 4. leta otrokove starosti	nič
DR Nemčija	26 tednov (pri težjih porodih 28 tednov)	100%	za drugega in nadaljnje otroke do 14 mesecev otrokove starosti	do 300 DEM mesečno na podlagi socialnega zavarovanja

Država	Porodniški dopust v tednih	Nadomestilo oseb. doh.	Dopust za nego v mesecih	Nadomestilo OD
Slovenija	15 tednov	100%	8,5 mesecev, mati ali oče, lahko part- time. Dodatni dopust, če gre za več otrok ali prizadetega otroka	100%

Vir podatkov:

za države ES: Commision of the European Communities: Childcare and Equality of Opportunity,

za Švedsko: The Swedish Budget 1989/90, Ministry of Finance, Stockholm 1989

za Slovenijo: Letopis o zdravstvenem in socialnem varstvu v Sloveniji 1986, Ljubljana 1987

za druge države: Informativni bilten RS za zdravstveno in socialno varstvo št. 36/1990

4. Denarne pomoči otrokom oz. družini

Denarne pomoči otrokom so v Sloveniji opredeljene z Zakonom o družbenem varstvu otrok (Uradni list SRS 35/79), ki določa, da imajo pravico do denarne pomoči vsi tisti otroci, ki prebivajo v Sloveniji, in otroci, katerih roditelj dela v Sloveniji, če celotni dohodek družine, v kateri otrok živi, ne dosega 43% povprečnega osebnega dohodka vseh delavcev v Sloveniji v preteklem letu, oziroma 23%, če gre za družino, ki ima pretežen del dohodkov iz kmetijske dejavnosti. Duševno prizadeti ali teže telesno prizadeti otroci so upravičeni do povečane pomoči.

Tabela 3: Denarne pomoči otrokom v Sloveniji

Leto	Število otrok	Razmerje povprečne pomoči na otroka do povprečnega OD	Delež sredstev za denarne pomoči v DP
1981	244.112	6.1	0,59
1982	165.021	7.1	0.45
1983	132.104	7.0	0.33
1984	121.741	5.9	0.24
1985	154.589	6.1	0.31
1986	155.886	7.6	0.43
1987	157.762	6.8	0.36
1988	143.766	6.5	0.39
1989	139.837	3.2	0.17

Vir: Letopis o zdravstvenem in socialnem varstvu v Sloveniji, razni letniki; Statistični letopis SR Slovenije, razni letniki

V letu 1988 je znašalo v Sloveniji število potencialnih upravičencev denarne pomoči 557.350 otrok in mladine (otroci do 15 leta starosti, srednješolska mladina, redni študenti). Pomoč je prejelo 143.766 otrok, od tega 47.628 otrok iz drugih republik in pokrajin ter 96.138 otrok iz Slovenije. Pomoč je prejelo torej le

okoli 17% od vseh potencialnih upravičencev v Sloveniji, torej izrazita manjšina materialno ogroženih otrok in mladine. V drugih evropskih državah otroški dodatek večinoma zajema vse otroke oziroma vse družine, ponekod pa imajo tudi uveljavljeni dohodkovni cenzus (Nemčija, Avstrija). V večini držav je dodatek za drugega in naslednje otroke višji kot za prvega (progresivna lestvica), v nekaterih državah (Velika Britanija, Madžarska) pa prvi otrok sploh ni upravičen do otroškega dodatka.

Tabela 4: Sistem otroških dodatkov v nekaterih evropskih državah

Država	Upravičenci	Sistem dodeljevanja	Prenehanje pravice	Opomba
Francija	vsi otroci samohranilk, ločenih in brez staršev, sicer pa od 2. otroka dalje	progresiven: 2. otrok – 38% 3. otrok – 100% 4. otrok – 163% 5. otrok – 225%	16 let. 20 let prizadeti otroci, študentje, učenci v gospodarstvu	Dodatek se poveča od 10. in 15. leta
Švedska	vsi otroci	progresiven: 1. otrok – 33% 2. otrok – 67% 3. otrok – 100% 4. otrok – 133% 5. otrok – 167%	16 let in do konca šolanja	
Nemčija	vsi otroci (dohodkovni cenzus)	progresiven:		tudi letna subvencija za otroka do 18. leta, šolajočim in prizadetim do 21. leta
Avstrija	vsi otroci (dohodkovni cenzus)	progresiven: 1. otrok – 25% 2. otrok – 56% 3. otrok – 100% 4. otrok – 134% 5. otrok – 170%	27 let (šolajoči in prizadeti)	dodatek se poveča od 10. leta in za prizadetega otroka
Holandija	vsi otroci		16 let; 18 let – čakajoči na zaposlitev, 27 let – šolajoči in prizadeti	
Švica	vsi otroci	progresiven: 1. otrok – 50% 2. otrok – 66% 3. otrok – 100% 4. otrok – 132% 5. otrok – 165%		
Velika Britanija	od 2. otroka dalje	2. otrok – 47% 3. otrok – 100% 4. otrok – 153% 5. otrok – 205%		

Država	Upravičenci	Sistem dodeljevanja	Prenehanje pravice	Opomba
ČSSR	vsi otroci	progresiven: 1. otrok – 10% 2. otrok – 49% 3. otrok – 100% 4. otrok – 145% 5. otrok – 173%	15 let; 26 let – šolajoči	poseben dodatek za motene otroke
Madžarska	razen edincev vsi otroci	progresiven: 1. otrok – 33% 2. otrok – 67% 3. otrok – 100% 4. otrok – 133% 5. otrok – 167%	16 let; 19 let učenci in prizadeti	
Slovenija	vsi otroci, vendar ob zelo ostrem duhodkovnem cenzusu, tako da ga prejema le okoli 17% upravičencev	neodvisno od števila otrok	15 let, oziroma 26 let, če se šolajo	povečana pomoč za duševno in teže telesno prizadete otroke

Vir: Informativni bilten Sekretariata za zdravstveno in socialno varstvo Slovenije, št. 36/1990

Znesek pomoči na otroka v Sloveniji je razmeroma nizek. Zaradi visoke inflacije časovne primerjave oziroma zneski v dinarski vrednosti ne dajejo prave predstave, zato primerjamo le njihovo relativno višino glede na povprečni osebni dohodek v Sloveniji v istem letu. Najvišjo relativno raven do osebnega dohodka je denarna pomoč otrokom v zadnjem desetletju dosegla v letu 1986, ko je znašala 7,6% povprečnega osebnega dohodka, najnižjo pa v letu 1984, ko je znašala 5,6% – večinoma pa se giblje med šest in sedem odstotkov osebnega dohodka. V letu 1989 se je zaradi strožjih meril za pridobitev družbene pomoči otrokom število prejemnikov ponovno zmanjšalo, zaradi počasnejše valorizacije pa se je močno zmanjšalo razmerje do povprečnega osebnega dohodka, kot tudi delež teh sredstev v družbenem proizvodu.

V primerjavi s subvencijo za otroka v VVZ je denarna pomoč znatno nižja: v letu 1988 je povprečna subvencija za otroka v vrtcu znašala 23,5% (v letu 1989 pa 26%), denarna pomoč otrokom pa le 6,5% povprečnega osebnega dohodka (v letu 1989 pa samo še 3.2%).

Očitno je dosedanja družbenoekonomska oziroma socialna politika izrazito podpirala družbeno organizirano otroško varstvo in zapostavljala direktno denarno pomoč družinam z otroki. Denarna pomoč – kot že ime samo naznačuje – je zamišljena le kot socialna pomoč otrokom iz družin z nizkimi osebnimi dohodki,

nikakor pa ne predstavlja priznanja, da je nega in vzgoja otrok v družini družbeno potrebno in koristno delo, saj bi v tem primeru družbeno pomoč morali prejemati vsi otroci, oziroma vse družine. Zato je tudi delež sredstev za denarne pomoči otrokom v družbenem proizvodu zelo nizek in znaša v zadnjih letih le okoli 0,4%.

Mednarodne primerjave so tudi na tem področju težke, ker države izvajajo pomoč družinam na razne načine: ali kot direktno denarno pomoč (family allowances) ali kot davčno oprostitev ali pa kot kombinacijo obeh načinov, zato je delež sredstev za družinske dodatke v družbenem proizvodu dokaj različen.

Po podatkih ILO⁵ je v večini držav delež sredstev za družinske dodatke v družbenem proizvodu znatno višji kot pri nas in znaša od 1 do 2, pa celo do 3 odstotke. Zanimivo je, da je tudi v nekaterih državah, ki zelo pospešujejo organizirano družbeno varstvo otrok, delež družinskih dodatkov v družbenem proizvodu zelo visok (Belgija 2,8%, Francija 3,0%, Švedska 1,5%, Čehoslovaška 3,1%, Madžarska 2,6%), kar kaže, da se ob primerni socialnoekonomski politiki ti dve obliki družbene pomoči družini ne izključujeta, ampak dopolnjujeta.

Časovni pregled pa kaže, da se je od leta 1965 do 1980 ta delež v večini držav povečal, od sredine osemdesetih let dalje pa se je naraščanje umirilo, ker so stroški za te namene postali preveliko breme za državne proračune. Seveda pa so še vedno na znatno višji ravni kot v Sloveniji. Očitno v večini evropskih držav ocenjujejo, da je družinski dodatek primeren instrument socialne, družinske pa tudi populacijske politike.

5. Neposredno otroško varstvo v Sloveniji in primerjava z nekaterimi drugimi državami

Zelo pomembna oblika pomoči družini in otrokom je organiziranje in subvencioniranje otroškega varstva v raznih vrstah vzgojnovarstvenih ustanov.⁶ Ta oblika pomoči družinam, zlasti za otroke od tretjega leta dalje, postaja v vseh evropskih državah vedno pomembnejša iz različnih razlogov:

- povečuje se število družin z enim ali dvema otrokoma, kjer otroci nimajo priloženosti, da bi si pridobivali socialne izkušnje z vrstniki;

- psihologi in pedagogi ugotavljajo, da je za vse otroke (ne le tiste, kjer sta zaposlena oba starša) zelo pomembno zgodnje vključevanje v skupine otrok.

V letu 1988 je bil v vzgojno-varstvene zavode v Sloveniji po starostnih skupinah vključen naslednji odstotek otrok:

– do enega leta	2,0
nad 1–2	28,5
nad 2–3	38,8
nad 3–4	49,2
nad 4–5	53,2
nad 5–6	52,7
nad 6–7	59,9

Zaradi velike pestrosti, različnega poimenovanja in različne starostne dobe zajetja otrok so mednarodne primerjave zajetja otrok v organizirano predšolsko vzgojo in varstvo zelo težke.

Vendar pa so v okviru Evropske skupnosti na osnovi posebne informacijske

⁵ ILO: The Cost of Social Security, Twelfth International Inquiry, 1981–1983, Geneva 1988

⁶ To področje ureja Zakon o vzgoji in varstvu predšolskih otrok (Uradni list SRS 5/1980)

mreže zbrali in obdelali za vse države članice tudi podatke o zajetju otrok v organizirano predšolsko varstvo⁷, ki jih prikazujemo v tabeli 5.

Tabela 5: Organizirana predšolska vzgoja in varstvo v nekaterih evropskih državah (okoli leta 1985)

Država	Zajetje otrok v % od starostne skupine			
	Do 3. leta (delež)	Nad 3. letom (delež)	Trajanje bivanja	Pričetek šolanja
Nemčija	3%	60%	4–6 ur	6 let
Francija	20–25%	95%	8 ur	6 let
Italija	5%	88%	4–8 ur	6 let
Nizozemska	1–2% – 7 ur 8% nekaj ur	50%	5–7 ur	5 let
Belgija	20–25%	95%	5–7 ur	6 let
Luxemburg	do 1%	48% 100% predš.	3–6 ur (predšolska)	5 let
Velika Britanija	2%; 5–10% nekaj ur teden	44%	2–6 ur	5 let
Irska	do 1%	52%	4–5 ur	6 let
Grčija	2–3%	62%	3,5 in 8 ur	5,5 let
Portugalska	4%	25%	5–8 ur	6 let
Španija	5%	66%	7–8 ur	6 let
Švedska	80% otrok v starosti od 18 mesecev do 7 let		celodnevno ali delno bivanje	7 let
Danska	44%	87%	do 10 ur	7 let
Slovenija	33%	63% (vključno z malo šolo)	do 9,5 ur	6,5 let

Vse države članice ES uporabljajo javna sredstva za subvencioniranje raznih oblik skupinskega otroškega varstva. Za otroke do 3 let so to večinoma jasli, lahko pa tudi vrtci ali igralni centri. Otroško varstvo organizirajo ali javne oblasti same ali pa privatne, večinoma cerkvene organizacije. Dejanska struktura varstvenih organizacij je zelo različna in odseva predvsem različne tradicije v otroškem varstvu v posamezni državi. Privatne organizacije, ki organizirajo otroško varstvo so ali cerkvene ali pa gre za velike nacionalne organizacije, ki se ukvarjajo z zdravstvom in socialnim varstvom za otroke in jih pretežno financira država. Zelo pomembne so manjše lokalne organizacije, ki jih inicirajo skupine staršev ali krajevne skupnosti, ki sicer prejemajo državne subvencije, vendar vodijo varstvene ustanove dokaj neodvisno. Najdemo jih v Nemčiji, Veliki Britaniji, Danski, Nizozemski in Franciji. Finančna podpora tem ustanovam je pogosto zelo šibka, običaj-

⁷ Moss, Peter: Childcare Network: Childcare and Equality of Opportunity, consolidated report to the European Commission, april 1989.

no nižja kot državno organiziranim jaslim ali vrtcem in zato se pričakuje, da starši sami opravljajo določena dela namesto plačanih delavcev. Skupinsko varstvo v jaslih in organizirano družinsko varstvo sta običajno izenačena pri subvencijah, zanje pa skrbijo lokalne oblasti na ravni občine ali krajevne skupnosti. V Španiji so se v 60 letih razvile nekatere zadružne oblike organiziranega otroškega varstva, ki prav tako dobivajo subvencije od lokalnih oblasti, pa tudi v severni Italiji poznajo zadružno varstvo otrok ali na domu ali v prostorih zadruga.

Kdo plača subvencije? Večina sredstev izvira iz centralnega, regionalnega ali lokalnega proračuna. V zadnjih desetih letih je v več državah *opazen trend k decentralizaciji sredstev od centralnih na regionalne in lokalne ravni*. Prispevek staršev k stroškom otroškega varstva je v večini držav odvisen od družinskega dohodka in od števila otrok v družini. V povprečju starši plačajo od 15 do 35% od dejanskih stroškov varstva. V nekaterih državah je prispevek staršev enak v vseh regijah (npr. v Belgiji, Franciji, Luksemburgu), v drugih državah pa je med regijami zelo različen in v zavis od lokalne politike do otroškega varstva. V nekaterih državah, kjer je prišlo do večje decentralizacije na tem področju, otroško varstvo tekmuje z drugimi občinskimi programi (npr. tržnice, javna kopališča, pokopališča in pod.) za sredstva iz občinskih proračunov in je obseg subvencij za varstvene ustanove zelo odvisen od pogajalske moči predstavnikov otroškega varstva v primerjavi z drugimi komunalnimi interesi.

V državah, kjer je poleg jasli razširjeno tudi organizirano družinsko varstvo, plačajo starši večinoma enak prispevek za otroka v jaslih ali v družinskem varstvu.

Katera oblika varstva je cenejša? Eden od razlogov za naraščajoče zanimanje za organizirano družinsko varstvo v zadnjih letih je predpostavka, da je tako varstvo cenejše. Pregled po državah pokaže, da cena zavisi od plačila varuške, pogojev socialnega zavarovanja in drugih podpor za varuške. V Veliki Britaniji npr. stane mesto za otroka v družinskem varstvu manj kot polovico od cene v jaslih, v Franciji okoli dve tretjini, v Portugalski pa ocenjujejo, da so stroški približno enaki v obeh primerih. V večini držav pa ocenjujejo, da so dohodki in drugi pogoji za delo oseb, ki opravljajo organizirano družinsko otroško varstvo, zelo slabi v primerjavi z dohodki žensk v drugih poklicih ali v drugih oblikah otroškega varstva.

V večini držav poznajo tudi varstvene ustanove, ki jih organizirajo in financirajo delodajalci, zlasti velika podjetja s pretežno žensko delovno silo, banke, bolnice, pa tudi javna administracija. Na Danskem so take varstvene ustanove sicer povezane s podjetjem ali bolnico, vendar je način upravljanja in financiranja popolnoma enak kot pri drugih varstvenih ustanovah; določen odstotek mest je rezerviran za otroke zaposlenih v podjetju ali bolnici, druga mesta pa so na razpolago za otroke, ki živijo v tem okolišu. Tudi v Belgiji so tovrstne varstvene ustanove deloma financirane iz javnih sredstev, v drugih državah pa vsa sredstva zagotavljajo delodajalci in starši-uporabniki.

Kot smo že prikazali v tabeli 5, je javno organiziranega in sofinanciranega varstva za otroke do tretjega leta v večini držav razmeroma malo, zato mora veliko zaposlenih staršev sami poskrbeti za varstvo otrok – ali v okviru širše družine, ali v neregistriranem družinskem varstvu ali z varuško na svojem domu. Nemogoče je ugotoviti, kakšen delež otrok je v takem varstvu in koliko starši za to plačajo, ker ni ustreznih podatkov. Obstojajo pa ocene, da je v Danski večina varstvenih ustanov javno sofinanciranih in kontroliranih, v drugih državah pa je delež drugih oblik varstva, ki ga v celoti plačajo starši, enak ali večji od deleža javno sofinanciranega varstva. To še zlasti velja za Irsko in Veliko Britanijo, kjer je organizirano

varstvo otrok do 3 let na razpolago skoraj samo za otroke iz problematičnega družinskega okolja.

Večina javno sofinanciranega varstva otrok od treh let do vstopa v obvezno šolo se izvaja v treh oblikah: otroški vrtci, predosnovna šola in igralni centri. V treh državah pa se otroci lahko tudi všolajo v osnovno šolo bolj zgodaj: v Veliki Britaniji že s 4 leti, v Irski s štirimi ali petimi leti, v Nizozemski s štirimi leti. V Franciji, Belgiji in Italiji praktično vsi otroci od tretjega leta dalje obiskujejo predosnovno šolo. Ker v takih šolah pouk traja od 3 do 5 ur dnevno, obstajajo še razne vrste varstva za čas pred poukom in po pouku in to ali v šoli, ali v posebnih centrih ali pa v organiziranem družinskem varstvu, vendar le za omejeno število otrok.

Na splošno organizirajo tudi varstvo za to starostno skupino otrok ali javne oblasti ali privatne, večinoma cerkvene organizacije. Za organiziranje in sofinanciranje vrtcev so večinoma odgovorni sektorji za zdravstvo, blaginjo in socialno varstvo, le v redkih primerih sektorji za izobraževanje. Javno financirane predosnovne šole spadajo v pristojnost lokalnih, regionalnih ali nacionalnih sektorjev ali ministrstev za izobraževanje.

Večina igralnih centrov spada v pristojnost krajevnih skupnosti ali cerkvenih organizacij, vodijo pa jih odbori staršev.

Financiranje otroških vrtcev, centrov za varstvo otrok pred in po pouku ter varstvenih družin je podobno kot za jasli za otroke do treh let. Večina sredstev prihaja iz javnih virov, starši pa plačujejo svoj prispevek za varstvo otroka v odvisnosti od družinskih dohodkov.

Predosnovna šola in predčasno vključevanje otrok v osnovno šolo je na splošno brezplačno. Kjer so organizirana kosila ali drugi obroki hrane, starši običajno to plačajo. »Podaljšano bivanje« v šoli je v Franciji in Italiji brezplačno, če je organizirano s strani javnih oblasti. V Belgiji starši za to varstvo plačajo posebej, prav tako za varstvo med počitnicami. Igralni centri so približno do polovice financirani z javnimi sredstvi, polovico pa prispevajo starši. Glede na to, da so otroci v igralnih centrih le nekaj ur dnevno, so prispevki staršev za to obliko varstva relativno najvišji, pogosto pa so enaki za vse uporabnike ne glede na višino družinskega dohodka. V igralne centre so pogostejše vključeni otroci iz premožnejših družin.

Kot je razvidno iz tabele 5, je za vzgojo in varstvo otrok nad tremi leti starosti znatno več možnosti v javno sofinanciranih ustanovah kot za mlajše otroke. Seveda pa so tudi za varstvo v tej starosti še vedno zelo pomembne oblike varstva, ki jih financirajo samo starši.

6. Zaključki iz mednarodnih primerjav

Iz gornjega pregleda vključenosti otrok v razne vrste vzgojnovarstvenih ustanov v raznih državah lahko potegnemo več zaključkov:

- v drugih državah poznajo raznovrstnejše oblike zlasti predšolskega varstva;
- v večini držav je manj možnosti za celodnevno (9 do 11 ur dnevno) varstvo otrok v javno financiranih vzgojnovarstvenih ustanovah kot pa v Sloveniji; več pa je možnosti za nekajurno varstvo;
- v Sloveniji je zelo visok delež otrok v starosti od enega do treh let za ves dan vključen v jasli oz. v vrtec (28.5% otrok v starosti od enega do dveh let in 38.8% otrok v starosti od dveh do treh let). Od držav članic Evropske skupnosti imajo visok delež vključenih otrok v organizirano varstvo v starosti do treh let le Francija

(20 do 25%), Danska (v jasnih 18% in to večinoma ves dan, v organiziranem družinskem varstvu 26% in to polovica le nekaj ur na dan) in Belgija (20 do 25% in to večinoma le nekaj ur dnevno). V vseh drugih državah je vključenost najmlajših v javno organizirano in sofinancirano varstvo manjša od 5%;

– v starostni skupini od treh do šestih let pa je v Sloveniji vključeno v vzgojno-varstvene ustanove 54% otrok, oziroma v skupino nad 6 let 60%. Vsi ti so vključeni za ves dan. Vključitve za nekaj ur dnevno skoraj ne poznamo, razen za šestletnike (mala šola) in redke programe za 4 do 5.5 letne otroke, ki sicer niso vključeni v VVZ. Nasprotno pa je v evropskih državah delež vključenosti otrok te starostne skupine v razne oblike predšolske vzgoje znatno višji (Francija 95%, Italija 88%, Nizozemska 75%, Belgija 95%, Irska 72%, Danska 87%, Grčija 62%, Španija 66% oz. 90% štiri in petletnikov), res pa je, da večina otrok v varstvu ne ostaja ves dan, ampak le nekaj ur in da gre v večini primerov za »predosnovno šolo«, torej za del sistema izobraževanja;

– očitno so v drugih evropskih državah pri odločanju o politiki otroškega varstva in razvoju institucij za otroško varstvo imeli večjo težo strokovni argumenti psihologov, pedagogov in pediatrov, da je za otroke do drugega ali tretjega leta najprimernejše varstvo doma pri starših ali v drugi družini, torej v manjši skupini. Po tretjem letu pa je za večino otrok, ne samo za tiste, katerih starši so zaposleni, potrebno in koristno, da se za nekaj ur dnevno vključijo v skupino otrok in da sodelujejo pri delu in igri v taki skupini (proces socializacije otroka). *Medtem ko je naš sistem bolj prilagojen potrebam zaposlenih staršev in zagotavlja pretežno celodnevno varstvo otrok, pa je sistem otroškega varstva v državah Evropske skupnosti bolj prilagojen potrebam otroka (različne možnosti za nekajurno bivanje v vrtcu ali predosnovni šoli ali v igralnem centru), manj pa potrebam zaposlenih staršev.* Če sta oba starša zaposlena s polnim delovnim časom, morata pogosto kombinirati razne oblike varstva (npr. otrok je 5 ali 6 ur v vrtcu oz. predosnovni šoli, nato pa v varstvu pri sorodnikih ali v drugi družini).

– otroci v večini evropskih držav začnajo z osnovno šolo s šestim letom. Le v nekaterih državah je starostna meja za vpis 5 ali 5.5 let (Nizozemska, Velika Britanija, Grčija), na Danskem pa je 7 let. Pouk večinoma traja tri do štiri ure in se konča okoli 12 ur. Tudi v primerih, ko gre za celodnevno šolo (Nizozemska, Belgija, Velika Britanija, Španija), je predviden dve do triurni odmor za kosilo, ko gre večina otrok domov in je varstvo v tem času organizirano le za manjše število otrok, če starši to želijo. Pogosto šole ne poskrbijo za kosilo in otroci, ki ostanejo v varstvu, morajo prinesiti hrano s seboj. Javno financiranega varstva otrok izven pouka je zelo malo in zajema le do 5% otrok, razen v Belgiji, Danski in Franciji, kjer je ta odstotek znatno višji (do ene petine). Tudi šolski sistem je pri nas bolj prilagojen zaposlenim staršem, saj je v podaljšano bivanje vključena kar ena tretjina otrok do tretjega razreda, v celodnevno šolo pa 11.5% vseh otrok.

7. Financiranje otroškega varstva

Osnovni vir sredstev za financiranje programov otroškega varstva v Sloveniji so namenski (destinirani) prispevki iz bruto osebnih dohodkov, ki se zbirajo deloma po načelu delovnega mesta (sedežni princip), deloma pa po načelu stalnega prebivališča (domicilni princip). Prispevne stopnje za otroško varstvo so se med leti in v posameznem letu spreminjale glede na intervencijske ukrepe zveznih in republiških organov, različne pa so tudi po občinah. Programi na ravni občin, ki se

financirajo na osnovi domicilnega principa, zajemajo varstvo in vzgojo predšolskih otrok, denarne pomoči otrokom, graditev VVO, odplačilo anuitet in druge manjše naloge; programi na ravni republike pa zajemajo zagotavljanje nadomestil osebnih dohodkov za čas odsotnosti z dela zaradi poroda in nege ter varstva otroka, pomoč pri opremljanju novorojenca, pospeševanje razvoja družbenega varstva otrok, solidarnostni program in druge skupno dogovorjene naloge. Ob koncu leta 1989 je znašala prispevna stopnja za republiški program in družbene pomoči otrokom (po sedežnem principu) 2,51% od bruto osebnih dohodkov, za programe na občinski ravni (po domicilnem principu) pa od 1,20% (občina Kamnik) do 3,30% (občina Koper)⁸. Prihodki na osnovi prispevne stopnje so praktično edini vir za družbeno financiranje tekočih izdatkov programov otroškega varstva, saj dosegajo 98% sredstev za programe na ravni republike ter 96% sredstev za občinske programe; razlika do sto odstotkov gre na račun prenesenih sredstev iz preteklega leta, pri občinskih programih pa še za sredstva samoprispevkov.

Področje otroškega varstva je glede financiranja v osemdesetih letih bolj ali manj delilo usodo drugih družbenih dejavnosti. V obdobju 1982 do 1989 je znašal delež sredstev za programe otroškega varstva v družbenem proizvodu Slovenije naslednje odstotke:

Tabela: Delež sredstev za otroško varstvo v družbenem proizvodu

Leto	Varstvo Sofinancira- matere in nje VVO novorojenca	Denarne pomoči	Drugo	Skupaj a)	b)
1982	0,44	0,53	0,45	1,74	—
1983	0,38	0,51	0,33	1,45	—
1984	0,32	0,52	0,24	1,29	—
1985	0,34	0,58	0,31	1,34	—
1986	0,46	0,61	0,40	1,60	1,75
1987	0,57	0,65	0,36	1,85	2,40
1988	0,52	0,61	0,39	1,59	2,15
1989	0,56	0,82	0,17	1,76	2,36

a) Uradni DP Zavoda Republike Slovenije za statistiko

b) očiščen DP Zavoda Republike Slovenije za družbeno planiranje

V prvem obračunu (a) smo upoštevali družbeni proizvod po čistih dejavnostih, kot ga je za to obdobje izračunal Zavod R Slovenije za statistiko. Ker pa je v obdobju močne inflacije po letu 1986 družbeni proizvod, ocenjen po uradni metodologiji precejšen, prikazujemo v drugem obračunu (b) za ta leta še deleže v t. i. očiščenem družbenem proizvodu, ki ga je izračunal Zavod R Slovenije za družbeno planiranje⁹ in pri katerem so iz obračuna družbenega proizvoda izločeni učinki inflacijskega prirasta zalog in drugi učinki revalorizacije sredstev.

Razlika med obema deležema je zelo velika, poudarjamo pa jo predvsem zato, ker bo v stabilnejših razmerah in ob znatno nižji stopnji inflacije verjetno že v letu 1990 uradno prikazani družbeni proizvod relativno nižji (brez inflacijskih učinkov) in bodo zato že samo iz računskih razlogov deležni raznih oblik porabe, vključno

⁸ glej Uradni list SRS, št. 43 z dne 30. XII. 1989, str. 2334

⁹ Vir: Zavod R Slovenije za družbeno planiranje: Analiza razvojnih možnosti republike Slovenije 1991–95, dokumentacija, tab. 4.

tudi delež sredstev za otroško varstvo, višji kot v preteklih letih, pa čeprav so ali bodo prispevne stopnje enake ali celo manjše kot v preteklih letih.

Vse navedeno kaže, da so podatki o deležih posamezne dejavnosti v družbenem proizvodu nezanesljivi in ne kažejo dejanskega položaja dejavnosti. Tudi pri mednarodnih primerjavah je njihova uporaba strokovno zelo dvomljiva, tako zaradi razlik v metodologiji izračunavanja družbenega proizvoda, zaradi razlik v cenah in deviznih tečajih kot tudi zaradi naših posebnosti pri izračunavanju družbenega proizvoda v inflacijskih razmerah. Zato menimo, da fizični kazalci razvitosti neke dejavnosti (npr. zajetje otrok v organizirano varstvo, odstotek otrok, ki prejema otroški dodatek, dolžina porodniškega dopusta ipd.) mnogo bolje opredeljujejo položaj oziroma razvitost neke dejavnosti.

Sredstva, zbrana s prispevno stopnjo, v celoti krijejo stroške v zvezi z varstvom matere in novorojenca ter denarne pomoči otrokom, medtem ko se neposredno otroško varstvo (dnevno varstvo otrok v VVO) financira še z drugimi sredstvi, med katerimi so najpomembnejša sredstva staršev.

Delež staršev je znašal v l. 1983 skoraj 35%, nato pa se je do leta 1986 zniževal; v naslednjih treh letih je ponovno rahlo porasel, v letu 1989 pa je padel na 13,4%, kar pomeni, da so v tem letu starši plačali le 13,4% dejanske cene varstva za predšolskega otroka.

Višina družbene subvencije na otroka v VVZ je v prikazanih letih vseskozi naraščala v absolutnih in relativnih odnosih. Glede na povprečni izplačani osebni dohodek¹⁰ je znašala višina povprečne subvencije na otroka v letu 1983 17,3%, v letu 1984 18,8%, v letu 1985 20,9%, v letu 1986 22,5%, v letu 1987 24,1%, v letu 1988 23,5% in v letu 1989 že 26%. Starši, ki so imeli v zadnjih letih dva otroka v VVO, so v povprečju prejeli v obliki subvencije za vrtec že okoli polovico povprečnega slovenskega osebnega dohodka.

Vendar pa se večina staršev teh indirektnih prejemkov ne zaveda, pač pa močno občuti težo direktnih izdatkov za otroško varstvo iz svojih dohodkov. Samoupravni sporazum o uresničevanju socialnovarstvenih pravic določa v 21. členu, da je prispevek staršev k oskrbi v VVO odvisen le od dohodka družine in ne od dejanske cene storitve in da lahko doseže največ 35% dejanskega dohodka na družinskega člana. V obdobju visoke inflacije v letih 1988 in 1989, pa tudi v času zamrznitve osebnih dohodkov ob naraščanju življenjskih stroškov v letu 1990 postaja celo prispevek v višini 35% od dohodka na družinskega člana za družino pretežno breme, ker so družine s predšolskimi otroki mlade družine, ki imajo večina podpovprečne osebne dohodka, morajo pa reševati osnovne eksistenčne probleme (stanovanje, oprema, pogosto tudi še nadaljevanje študija).

Kot smo že omenili, poznajo vse evropske države tri osnovne skupine izdatkov, povezanih z otroškim varstvom:

- varstvo matere in novorojenca;
- otroški ali družinski dodatek;
- subvencije vzgojno-varstvenih ustanov.

Sistem financiranja teh dejavnosti pa je zelo različen, tako da je v globalu praktično nemogoče dobiti primerljive podatke o skupnih izdatkih za celotno otroško varstvo in virih financiranja le-teh. Varstvo matere in novorojenca v večini držav spada v okvir socialnega zavarovanja in podobnih shem (social insurance and assimilated schemes), deloma pa tudi v »public health services« (javne zdrav-

¹⁰ V letu 1988 je na primer znašal povprečni mesečni osebni dohodek 719.544 din, povprečna subvencija na otroka v VVO pa 168.932 din.

stvene storitve). Otroški ali družinski dodatek spada med socialne izdatke (family allowances) in ga lahko spremljamo kot posebno postavko. Subvencije vzgojno-varstvenim ustanovam pa se financirajo delno kot socialni izdatki (public assistance and assimilated schemes), delno pa kot izdatki za izobraževanje (education preceding the first level, preprimary education). Poleg tega pa direktni izdatki za otroško varstvo ne predstavljajo vseh socialnih izdatkov za ta namen, ker so v nekaterih državah zelo pomembne tudi davčne olajšave za družine z otroki, ki v bistvu predstavljajo nadomestilo za direktne socialne izdatke. Iz konceptualnih razlogov kot tudi zaradi problemov pri merjenju je zelo težko oceniti obseg davčnih olajšav in tega tudi mednarodne organizacije (npr. OECD) ne poskušajo.¹¹ V nekaterih državah se uporabljajo tudi diferencirane stopnje posrednih davkov pri nakupih blaga za otroka in družino.

Večina držav ne pozna destiniranih prispevkov ali davkov za otroško varstvo. Viri sredstev za financiranje raznih oblik socialnega varstva, med katerimi je tudi otroško varstvo, so predvsem naslednji:

- prispevki zavarovancev,
- prispevki delodajalcev,
- posebni davki, namenjeni za socialno varstvo,
- udeležba države iz splošnih davkov,
- udeležba drugih javnih organov na osnovi splošnih davkov,
- dohodek od kapitala,
- drugi dohodki.

Nekatere države poznajo davčne olajšave za stroške otroškega varstva: Nizozemska, Luksemburg, Francija, Kanada.¹² Za vse te države je značilno, da je določena fiksna davčna olajšava ne glede na dejanske stroške otroškega varstva in v večini primerov ne pokrije niti polovico dejanskih stroškov, ki jih imajo starši z varstvom, ki ni javno subvencionirano. V državah, kjer je ta sistem uveljavljen, ugotavljajo, da imajo od njega največ koristi premožnejše družine, ki bi sicer prišle v višje obdavčene dohodkovne razrede. Zato obstajajo že predlogi za davčne reforme (Nizozemska, Kanada), da bi te davčne olajšave ukinili, pridobljena sredstva pa preusmerili za neposredno otroško varstvo (izgradnja novih varstvenih institucij, subvencioniranje tekočih izdatkov v varstvenih institucijah).

Francija je edina država, ki nudi tudi denarno podporo staršem za stroške otroškega varstva na domu. Podpora v višini 2000 FF mesečno pripada družini, kjer sta oba starša zaposlena in za varstvo otroka mlajšega od treh let na svojem domu zaposlujeta varuško. Namen podpore je, da pokrije večino stroškov za socialno zavarovanje te osebe. Na ta način se ustvarjajo nova delovna mesta, varstvo otroka na domu pa se vključi v formalno ekonomijo in socialno zavarovanje. Če pa za otroka skrbi varuška na svojem domu, dobijo starši denarno pomoč v znesku 300 FF na mesec, pod pogojem, da gre za javno organizirano varstveno družino in da starši plačujejo svoj delež za socialno zavarovanje varuške. Tudi

¹¹ OECD: Social Expenditures 1960–1990, Problems of Growth and Control, Paris, 1985, str. 18.

¹² V primerjavi z dejanskimi stroški za varstvo otroka so davčne olajšave v Nizozemski zelo nizke, več pomenijo le za družine z višjimi dohodki, ki pridejo v višje davčne razrede. Posebnih davčnih olajšav so deležne družine samohranilcev. Do davčnih olajšav so upravičene vse družine z otrokom mlajšim od 12 let, ne glede na to, kako imajo dejansko urejeno otroško varstvo in koliko zanj plačajo. V Luksemburgu je družina upravičena do davčne olajšave za otroka do 14 let, če dokaže, da je imela stroške z varstvom otroka. Dodatnih davčnih olajšav so deležne družine s prizadetim otrokom. V Franciji so davčnih olajšav za stroške otroškega varstva deležne družine z otrokom do 7 let starosti, kjer sta oba starša zaposlena in je otrok v varstvu izven doma. V Franciji je davčna olajšava znatno višja kot v drugih dveh državah, vendar pa zajema otroke le do sedmega leta.

v tem primeru gre za ustvarjanje novih delovnih mest in za vključitev neformalnih oblik otroškega varstva v formalno delo in socialno zavarovanje.

(se nadaljuje)

Dostojanstvo ženske med večnostnim in zgodovinskim videnjem

Da dostojanstvo človeka nikakor ne pomeni enakega dostojanstva moškega in ženske, je postalo očitno takrat, ko se je s francosko meščansko revolucijo razširil prostor pravic za »človeka« in ko naj bi se uresničile zamisli »razuma«, osvobojenega »predsodkov, fanatizma, praznoverja in laži«, kot je označila prejšnje določevanje pravil medsebojnega sožitja francoska pisateljica Olympe de Gouges (1748–1793). Deklaracija o pravicah človeka in državljana (1789) je temeljila na izenačevanju človeka in državljana z moškim. Svoboda človeka moškega spola je pomenila nadaljevanje nesvobode človeka ženskega spola oziroma ženska ni bila upoštevana kot človek. Zato je O. de Gouges tudi zahtevala, da bi francoska nacionalna skupščina sprejela posebno Deklaracijo o pravicah ženske in državljanke (1791), v kateri je v prvem členu zapisala, da se »ženska rodi in ostane v pravicah enaka moškemu«. Znana je cena, ki jo je plačala za to »prevratniško« zahtevo!

Zgodovinsko je torej upravičeno govoriti in teoretično presoјati posebej dostojanstvo moškega in ženske. Gotovo znani nemški sociolog G. Simmel ni (že 1911) po naključju napisal formule »objektivno = moško«, ki jo potrjujejo različna novejša raziskovanja (npr. S. Ortner, 1983) in ki jo more preverjati vsako človeško bitje v vsakdanji praksi. Resnične ali navidezne dileme se porajajo pri poskusih pojasnitve tega univerzalnega pojava.

Slabšega položaja žensk ni mogoče pojasniti z biologistično ali psihologistično redukcioniistično razlago, čeprav so spoznanja o bioloških in psiholoških temeljih razlik glede na spol izredno pomembna sestavina globljega razumevanja. Vendar tudi pri teh spoznanjih ne smemo zanemariti pomena epistemoloških in metodičnih izhodišč, ki omogočajo pluralizem (z vključenimi različnimi izrabami) zlasti na ravni pojasnjevanja (sintetično o tem: Jakšič, 1990).

Perifernost žensk v določanju prostorov njihovega delovanja ni le posledica nekih osebnostnih lastnosti, ki bi izhajale iz same narave žensk (čeprav tudi te lastnosti nastopajo, kot da so naravne, in čeprav ženske same sodelujejo v tem procesu kot prenašalke samoumevnih vzorcev obnašanja in delovanja), temveč jo moremo presoјati predvsem kot posledico celostnega in vseobsegajočega ter hkratnega delovanja vseh družbenih strukturnih sestavin. Po drugi strani pa nastopa sama obrobnost spet kot vzrok, kar omogoča sklepanje o začaranem krogu, ki ga pravzaprav že po sami logiki medsebojnega pogojevanja ni mogoče spremeniti. Sklepanja o statičnosti in samoreproduciranju perifernega položaja žensk temeljijo na površinskih presoјah, ki zanemarjajo notranjo razvejenost in razločljivost posameznih dejavnikov in stopenj delovanja tako z vidika družbene strukture kot glede na osebnostni razvoj in delovanje. Razlage, ki se nagibajo k izključevanju družbe in posameznika (subjekta), ostajajo na ravni presoје »jajce-kura«.

Glede na takšno zastavitev presoје se moremo strinjati s sodobno nemško sociologinjo U. Beer (1990:11), ki govori o »sistemski naravi« neenakosti po spolu in sklepa, da je spol strukturna kategorija. To pa pomeni, da obstaja družbena prisila, ki se izraža v seksističnem določanju obveznosti in pravic v vsakdanjem življenju (na škodo žensk), in da so meje svobodnega odločanja o bistvenih življenjskih vprašanjih za ženske zožene, ožje, kot so za pripadnike moškega spola.

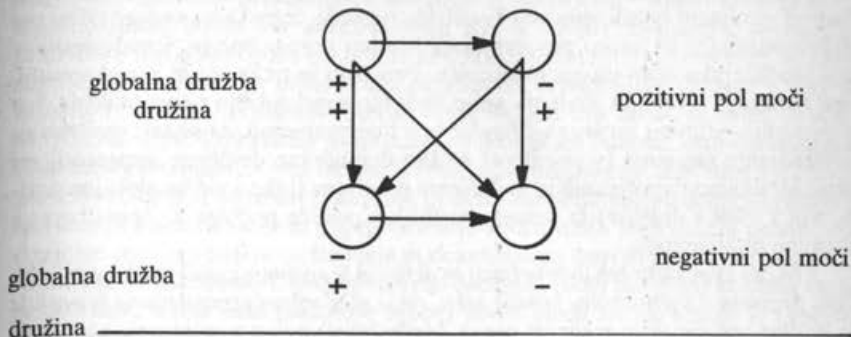
Skupno tem zožitvam svobode žensk v različnih kulturah (v preteklosti in večinoma še v sodobnosti, čeprav se že porajajo alternativne prakse) je omejevanje žensk na njihovo »naravno funkcijo« (ki izhaja iz same biološke določitve spola – torej reproduktivna funkcija) in podaljševanje te funkcije na celo življenje žensk ter presojanje o ženskih zmogljivostih (potencialih) skozi to primarno optiko. Z naturalizacijo v definiranju družbene vloge žensk in njihove osebnostne identitete se potiskata na obrobje dvom o upravičenosti tega početja in vprašanje o konkretnem strukturnem družbenem ozadju ter njegovih nosilcih.

Za integralno teoretično pojasnjevanje in razumevanje konkretnih procesov družbene produkcije marginalnosti žensk (in samo na tej podlagi se morejo oblikovati tudi prizadevanja za izboljšanje položaja žensk) ni produktivno iskanje prvih vzrokov za podrejenost žensk. Takšna praksa se pogosto izkaže kot sredstvo legitimizacije androcentrizma, kajti (upravičeno) sklicevanje na nejasen ali premalo razviden prvi vzrok omogoča sklepanje, da »tako pač je že od nekdaj« (da je torej »naravno«) in da je zaradi tega nesmiselno kakršno koli spreminjanje. V okviru takšne androcentrično utrjevalne prakse delujejo tudi mitološke interpretacije matriarhata: v jedru teh razlag, ki temeljijo na izključujočih se dihotomno razporejenih lastnostih, sta namreč subsumirani predstavljanje in opravičevanje patriarhalne ureditve medčloveških odnosov kot edine, ki lahko zagotovi red, urejenost, gotovost, varnost, medtem ko bi ženska ureditev vodila v kaos. Zanimivo je, da imajo različne druge vrste nemitskih (tudi) sodobnih razlag, katerih funkcija je prispevati k petrifikaciji patriarhalizma v (kateri koli) konkretni družbi, podobno strukturno pojasnjevanja, kot je navzoča v mitih: povsod nastopa neka »zlata doba«, ki jo rušijo ženske in zato je potrebno utrjevati vse, kar naj bi pripomoglo vsaj k približevanju zlati dobi.

Pri obravnavi dostojanstva ženske je zato smiselno izhajati iz vprašanja, kako se v časovno in prostorsko omejenih zgodovinskih okoliščinah ustvarjajo seksistični vzorci obnašanja in kako se reproducira patriarhalizem kot celosten sistem družbenih odnosov. Torej opuščamo koncepcijo družbe nasploh. V tem postopku se lahko približamo razumevanju procesa reproduciranja marginalnosti položaja žensk, če v hevrističnem modelu upoštevamo večrazsežnostno stratificiranost medsebojnih odnosov, če »ujamemo« hierarhijo po spolu kot neločljivo sestavino strukture družbe. Torej ne izhajamo iz predpostavke »človek/ženska in družba«, temveč »človek/ženska v družbi« z asimetrično razporeditvijo tistih virov, ki so pomembni za obstoj in delovanje ter nagrajevanje in (moralno) priznavanje posameznika kot nosilca dostojanstva.

Kakšne so možnosti ženskega določanja svojega prostora svobode, pravic in dolžnosti v družbi, ki je urejena primarno po moškem načelu in načelu koncentracije (različnih vrst) družbene moči? K odgovoru na to vprašanje se približamo, če umestimo diferenciran položaj žensk v mrežo asimetrične razporeditve moči in če upoštevamo ključne linije dominacije. Za lažje razumevanje uporabimo shemo, ki izhaja iz zveze med spolno in splošno dominacijo (merjeno s spremenljivimi merili, odvisno od tega, kaj je v posamezni družbi temelj za organizacijo življenja in katere lastnosti so spoštovane) ter vključuje globalno družbo (prevladovanjem »javnosti«, »splošnega interesa«, »obče volje«) in družino (s prevladovanjem »zasebnosti«, »parcialnega interesa«, »svobode«).

Iz te sheme je razvidno, da se linije dominacije glede na spol in socialni položaj kopičijo v položaju (d), v katerem (je bila in) je večina žensk. Posplošeno lahko sklepamo tako: *kakor se povečujejo (različne) dominacijske obremenitve, tako se zmanjšuje prostor subjektivitete, (relativno) samostojnega določanja pravic in dolž-*

nosti v delovanju. Ker pa priznavanje dostojanstva temelji na vrednotenju konkretne dejavnosti (ker je raznovrstna dejavnost *conditio sine qua non* kakršne koli skupnosti, globalne družbe in posameznikov), pomeni, da prevladuje pri večinskem ženskem položaju heteronomno določanje pravic in dolžnosti ter vrdnotenje, ki se ne oblikuje samo ob spolni osi.

Glede na neenakomerno razporeditev dolžnosti in pravic ter glede na to, da se kopicijo dolžnosti, ki so po meri drugih, predvsem pri nosilcih nemočnih položajev, pravice pa (primarno) pri nosilcih drugega pola, in da je s tem povezano tudi priznavanje dostojanstva, spoštovanje pripadnikov in pripadnic sleherne družbe, se nujno postavlja vprašanje izravnave te neenakomernosti. Vprašanje izravnave je pravzaprav v vsej zgodovini spodbujalo produkcijo razlag, definiranj pravilnosti in določevanje meril ter merskih instrumentov za preverjanje sprejetosti in uresničevanja teh pravil.

V moško dominirani družbi je (bila) stalna potreba po produkciji zaupanja v ravno takšno urejenost (drugačnost se je vedno definirala kot vir zla, katastrofe), ki je (bila) posledica utelešanja moškega načela. Zaradi neenakosti glede na nespolne dimenzije (bogastvo, oblast, ugled) se je pri večinski moški populaciji lahko utrjevalo zaupanje v pravilnost (in pravičnost) z omejeno subjektiviteto tako, da se je utrjeval njihov položaj določevalca (gospodarja) lastne svobode (pravice in dolžnosti) vsaj v omejenem zasebnem (družinskem) okolju. Zato gotovo ni naključje, da je bila družina vedno znova pojasnjavana kot prostor svobodnega odločanja. Takšna razlaga je bila temelj za moško dominacijo v družini, v globalni družbi pa je delovala kot nadomestilo za prikrajšanost (tudi moških). Vsaj ena vrsta razpolaganja in (sorazmerno »stanu« in končno tudi tipu osebnosti, kar pa ni neodvisno od socialnega položaja) avtonomnega določanja lastnega, oprijemljivega in tuzemskega delovanja je (bila) dostopna tudi večini moških. Njihov položaj in njihova odgovornost za njih same in za globalno družbo nista bila določena samo heteronomno in se nista stekala izključno v podrejanje, temveč delno tudi avtonomno; njihova dejavnost se ni skrčila samo na dolžnosti, temveč se je raztegnila tudi na pravice gospodovanja, obvladovanja delčka bivanja po lastnih merilih.

Drugi primanjkljaji pa so bili izravnnavani po načelu dualističnega razlaganja vsega bivajočega.

Najtemeljitejša je morala biti izravnava neravnovesja med dolžnostmi in pravicami pri položaju večine žensk, in to ne le zaradi njihove lastne prikrajšanosti, temveč predvsem zaradi njihove biosocialne funkcije. Ženske so namreč (bile) per definitionem (in dejansko per naturam) izredno pomembne in nenadomestljive kot producentke »človeškega materiala«. Poudariti je treba, da je nenadomestljivost ženskega elementa glede na samo biološko reprodukcijo ravno tolikšna, kot je nenadomestljivost moškega. Vendar je v interpretacijah, ki so bile sredstvo za produciranje zaupanja (v pravilnost moško dominirane družbene urejenosti) pri ženskah totalno depriviranih in podrejenih položajev (tako z vidika globalne družbe kot z vidika družine) ta nenadomestljivost postala podlaga za opravičevanje popolne podrejenosti.

Ključna značilnost teh interpretacij in definicij je spajanje zgodovinsko preverljivega prostora z večnostnim, vendar tako, da je med njima vzpostavljena hierarhija in da ima večnost višjo vrednost per se. Medsebojno nujno pogojevanje zgodovinske z večnostno sfero se steka v določanje spoštovanja hierarhije v interpretaciji in hierarhije med pripadniki spola in socialnih položajev v praktičnem vsakdanjem življenju. Pomanjkljivosti, spoznane in pripoznane sub specie historiae, so popravljene in odpravljene sub specie aeternitatis; tako se konfliktnost preoblikuje v harmoničnost in odpravijo protislovja. Prisilnost in dominacija postaneta nevidni, ker se opredmetita v duhovnih stanjih, v »duhu časa«, ki nima več oprijemljivih tvorcev.

Dinamično preskakovanje z ene ravni na drugo, transcendiranje (in posebno, »edino primerno« določevanje smisla) čutno zaznavne strukturiranosti z različnimi posledicami za neenake položaje omogočata izjemno privlačno in prepričljivo definiranje situacij in vlog »subjektov« v njih. Ta privlačnost pa je dosegljiva samo ob *strogem spoštovanju dualizma teh sfer in njunega »določenega« hkratnega prežemanja*, ki jih v vsakdanji praksi doživljajo nosilci depriviranih položajev in tako producira zaupanje v obstoječo hierarhijo. Na podlagi zgodovinske prakse (ki jo kažejo različni primeri) je mogoče sklepati, da s povečevanjem primanjkljajev v sferi oprijemljivega vsakdanjega življenja (pri nosilcih depriviranih položajev) narašča potreba po proizvodnji upov, po dualistični re/interpretaciji obstoječega.

Dualistične interpretacije kot sredstva pojasnjevanja pravilnosti medčloveških odnosov operirajo s kategorialnim parom omejenost-neomejenost želenih dobrin in učinkujejo v prostoru dejansko omejenih dobrin, vendar so zastavljene tako, da se v njih in z njimi omejenost v zgodovinskih konkretnih okoliščinah (s čimer je povezano vprašanje pravičnosti razdelitve dobrin) spreminja v neomejenost v večnostni sferi. Na ravni empirično individualno in izkustveno utemeljenega (morebitnega drugačnega) mišljenja in vedenja se tako popravljajo spo/znanja, kar vpliva tudi na čustveno in moralno razsežnost sprejemnikov in množičnih nosilcev teh znanj.

Na ravni zavedanja se spoznanja o depriviranosti potem lahko preoblikujejo v prepričanja o privilegiranosti, materialni primanjkljaj pa se preoblikuje v moralni presežek. Na ravni čustvenega doživljanja se nezadovoljstvo preoblikuje v zadovoljstvo in morebitna upornost v podložnost, pohlevnost. Seveda je takšno sprevrčanje možno, dokler se sprejema dualizem kot veljavno načelo pojasnjevanja.

Ob tem je treba pripomniti, da je obvezno spoštovanja dualizma in hierarhije med (preverljivo) zgodovinsko sfero in (nepreverljivo) večnostno pogosto že sestavina samih definiranj normalnega človeškega delovanja. V definiranju pravilne

moralnosti pa je v dualističnem pojasnjevanju sožitja delujočih bitij že vključena prepoved oziroma zavora, da bi do morebitnega alternativnega presojanja, v katerem bi bil predvsem ukinjen dualizem kot ključno načelo sploh lahko prišlo. Ta prepoved se glede na prevladujoč način pojasnjevanja kaže v stigmatiziranju alternativnih razlag bodisi kot neznanstvenih (ne iz »ratia« izhajajočih, temveč na »čustvih« temelječih) bodisi kot heretičnih, brezbožnih, torej spet takšnih, ki zanemarjajo sam ključni vir določevanja pravilnosti. Vnaprejšnje vedenje o tem je konstitutivni element osebnosti sploh – vsak ve, kaj sme misliti in čutiti, česa pa ne. Zato se lahko krši načelo reciprocitete v praktičnih odnosih med posamezniki in/ali med skupinami; v tem okviru (obveznega sprejemanja ene vrste definiranih smislenosti sožitja) se lahko preziranje in neupoštevanje potreb drugega (drugih) sprejemata s hvaležnostjo in pripravljenostjo spoštovanja vseh drugih potreb. Na skrajnem polu gre potem za življenje in delovanje po meri drugih, torej za instrumentalizacijo osebnosti, ki pa je pozitivno ocenjena (dobi določeno količino časti, spoštovanja, status dostojanstvene osebe) ravno glede na to, koliko je dejavno sprejela svoje naloge kot sredstvo, kot »govoreče« orodje (če ni celo govor prepovedan, kar je na različnih ravneh in v različnih okoljih ter časih bolj ali manj veljalo za ženske!).

Pri definiranju marginalnega položaja žensk kot naravnega in pri utrjevanju takšnih razlag je poleg večnostne razsežnosti (ki je navzoča zlasti v pojasnjevanjih, ki temeljijo na teoloških razlagah) pomembna tudi redukcionistična praksa v zemanju same zgodovinske sfere. V tem okviru se iz celostnih procesov biosocialne re/produkcije (znotraj katere je ravno določena prava dejavnost žensk) izvzamejo le lepe in zlasti producentom všečne strani, zanemarjajo pa se tiste dejavnosti, ki so nujne, stalne in ne najbolj prijetne. Na ravni pojasnjevanja idealne podobe žensk pride celo do izključitve prvega nujnega vzroka (konkreten spolni akt), na katerem temelji vsa zapovedana dejavnost. Ta absurd je možen samo ob dualističnih razlagah, ki pa ga same odpravljajo kot absurd, ker je *conditio sine qua non* za določanje pravilnosti v regulaciji te ženske dejavnosti (stalno ustvarjanje občutka nepopolnosti in nepravilnosti ob nespoštovanju razglašanih pravilnosti). Z enorazsežnostnimi razlagami oprijemljive in preverljive sfere (ob izključitvi preverjanja in definiranja po drugačnih merilih) je s povezavo z večnostno razsežnostjo ustvarjena podlaga za devaluacijo ženskega dela v »primarni« vlogi, čeprav je to delo družbeno izjemno odgovorno in pomembno.

Zanimivo je, da je bilo prav poudarjanje odgovornosti žensk za celoten družbeni organizem podlaga za nasprotovanje razširitve njihove subjektivitete predvsem v globalni družbi (kar nikakor ni zgodovinska preteklost, temveč vidna aktualnost). Glede na to je vprašljivo razlaganje, ki povezuje odgovornost le z avtonomijo in ki pojasnjuje, da ženske »vse do 19. stoletja« (!) niso imele volilne pravice, ker so jih imeli za premalo odgovorne (Hribar, 1990). Kumulacija odgovornosti žensk za obstoj globalne družbe se je (in se še vedno) izražala v njihovi večji in večstranski obremenjenosti, ki pa je (bila) pojasnjena kot »naravna« posledica pripadnosti spolu in sprejemanje te naturnosti je pogoj za spoštovanje žensk in za priznavanje njihovega dostojanstva.

Prisojanje dostojanstva ženskam je temeljilo na dualizmu nasprotij: kar je bilo konstitutivno za dostojanstvo moškega, je bilo destruktivno za dostojanstvo žensk (in narobe). Ker pa, kot smo videli doslej, to ni (bilo) niti malo »naturno«, je bilo treba orisati ključne značilnosti družbene produkcije videza naturnosti. Samo v tem okviru morejo koreniniti gledišča, ki nam omogočajo presojo delnih definiranj in obravnav vprašanj o ženskem dostojanstvu. In ker se (tudi v slovenskem

prostoru) vedno znova pojavljajo (implicitna ali eksplicitna) pojmovanja, da je prava moralnost nujno vezana na religioznost (zlasti v okviru razmišljanj, da je verouk skoraj, če ne v celoti, identičen z moralno vzgojo in da je končno treba omogočiti oblikovanje pravih moralnih osebnosti), gotovo ni odveč, če si kot zgled za obravnavo dostojanstva žensk pogledamo najnovejša stališča katoliške cerkve. Ta zgled je lahko spodbuden za individualno presojo tudi z vidika (upravičenih) stališč, da mora »moderna država« omogočati svojim državljanom vse »vrste gmotnega in duhovnega blagostanja«, ki se povezujejo z ocenami, da je zanjo značilna manjša ideološka obremenjenost ter to, da »samo čisto preprosto ugotavlja, da ima religiozno verovanje in z njim usklajeno moralno ravnanje tudi za družbeno in osebno življenje mnogih državljanov zelo pozitivne posledice« (Stres, 1990).

»Mulieris dignitatem« in »znamenja časa«

Glede na neločljivo ujetost židovsko-krščanskih pojmovanj o pravilni vlogi žensk v pojasnjevalne in praktične urejevalne razlage katoliške cerkve, kar je zapopadeno v »tradiciji«, je pri tem zanimivo vprašanje dis/kontinuitete v »definicijah situacije« v novejšem času. Opora diskontinuiteti naj bi bil drugi vatikanski koncil, zato je vprašanje, koliko so najnovejša stališča odprta za (tradicionalnim razlagam) alternativna pojasnjevanja, ki naj bi bila prilagojena »znamenjem časa«. Če se omejimo na predkoncilski definiranja vloge žensk v družbi (zunaj cerkvene organizacije), vidimo, da je bil za ženske dostop do dostojanstva mogoč le z recepcijo vloge »dekle gospodove« v tostranstvu, s praktičnim izpolnjevanjem zapovedi, ki so temeljile na »naravni« vnaprejšnji določitvi (predestinaciji) ženske za rojevanje in materinstvo in prav zaradi tega tudi na podrejenosti moškemu (možu). Prav takšna pot do dostojanstva je bila glorificirana in polepševana (v okviru enorazsežnostnih razlag), da bi bila bolj privlačna in sprejemljiva ter končno tudi tolažljiva – kajti, bila je edina, pa bodisi da je šlo za materialno (resnično, z rojstvom ustvarjeno materinstvo) bodisi za duhovno (nadomestno) materinstvo. Dualizem posvetno-minljivo/sveto-večno v razlagah je omogočal stalno oddaljevanje od mnogih resničnih tegob ženske vsestranske (neposredne materialne in duhovno-moralne) preobremenjenosti (v večinskih položajih) in reproduciranje prav takšnega stanja.

Čeprav se je s papežem Janezom XXIII. in z drugim vatikanskim koncilom začel zasuk v teh pojmovanjih, je ta proces vedno znova omejevan ravno z argumenti o »primarni vlogi« žensk in z njo povezanimi nujnimi perspektivami (Jogan, 1986 in 1988). Ali in koliko ostaja v okviru tradicije oziroma ali in kako odpira ženskam nove perspektive »Apostolsko pismo o dostojanstvu žene«, ki ga je papež Janez Pavel II. izdal ob sklepu Marijinega leta 30. septembra 1988 pod naslovom »*Mulieris dignitatem*« (Janez pavel II., 1989)? Ali je v pismu z izjemno obetavnim naslovom, v dokumentu, ki kot prvi te vrste »celovito obravnava eno izmed vprašanj in znamenj časa – dostojanstvo, položaj in naloge žene«, kar je posebej poudarjeno v Uvodni besedi (1989: 3), še navzoča legitimizacija instrumentalnega položaja ženske kot »dekle gospodove« in ali je v njem še kaj (androcentričnih) razlag, ki (lahko) prispevajo k patriarhalni ureditvi medčloveških odnosov. Ali papeževi odgovori na izzive, ki jih predstavljajo »dogajanja v sodobnem svetu«, ki vplivajo na »uveljavljanje vsestranske enakosti in enakopravnosti žene v družbi« ter hkrati rojevajo »marsikatero napačno predstavo, ki ne upošteva posebnosti, ki jih izraža sleherna človeška oseba, tudi ženska v razmerju do moškega in nasprot-

no« (ibid.), prispevajo k demarginalizaciji žensk in k depatriarhalizaciji medčloveških odnosov na ključnih ravneh družbene strukture?

Odgovore na ta (in podobna) vprašanja si lahko oblikujemo na podlagi stališč, ki jih vsebuje ta »teološko-biblična in antropološka meditacija« (1989: 4), ki se nikakor ne skrči zgolj na izolirano pojasnjevanje ženskega dostojanstva, čeprav široko razumljenega (»gre za dostojanstvo, ne samo za pravice žene« – 1989: 3), temveč se upravičeno »ukvarja z ontološkimi vprašanji: kaj je človek, kaj smisel razmerja in razlik med moškim in žensko, kako utemeljiti dostojanstvo človeka – moškega in ženske ipd«. S takšno zastavitvijo vprašanj je pismo brez dvoma poseglo v območje, ki mu zagotavlja »trajnejšo vrednost« (kot je označeno tudi v Uvodni besedi). Sledeč pojasnitvam v Apostolskem pismu o dostojanstvu žene bomo spoznali, koliko sodijo tudi v trajnejšo androcentrično usmeritev definiranja bistva ženske in njenega dostojanstva.

Na izhodiščno prepričanje, ki poudarja inherentno stalno lastnost človeka (»bogopodobnost človeka, moškega in ženske, je neodtujljiva danost«), in ob vsakomur dostopnem spoznanju, da je človek »bitje odnosov«, da torej »ni le bitje ob drugem bitju, marveč je bitje za drugega« (1989: 4), je žensko bistvo določeno s posebno, skrivnostno in prvinsko povezanostjo z Bogom. Ob sklicevanju na biblične razlage spočetja in rojstva (»ko je nastopila polnost časa«) božjega sinu kot ključnega dogodka »zgodovine, razumljene kot odrešenjske zgodovine ljudi na zemlji«, je definirana ženska kot »žena – božja mati (theotokos)«, ki je »v srcu tega odrešenjskega dogodka« (1989: 8). Ženska vstopa v svoje delovanje kot Marija, mati, roditeljica »Sina«, ki je »Sin Najvišjega«, potem, ko je »beseda meso postala«. Beseda je bila od (moškega) Najvišjega in ona je zgolj ubogala in na »ta način dosegla tolikšno povezanost z Bogom, da je presegla vsa pričakovanja človekovega duha« (1989: 9).

Teološki nauk (kot dogma) o Marijinem materinstvu (definiran na efeškem in kalcedonskem koncilu ter ponovno potrjen na drugem vatikanskem koncilu), po katerem je odločilno pristajanje »božje Porodnice« na voljo Najvišjega, je podlaga za prepričevanje o tem, da je ženska (kot mati) subjekt povezanosti z Bogom (ta povezanost pa je potrebna sploh za priznavanje bogopodobnosti!). Zelo prepričljivo zveni pojasnjevanje, da »vse božje delovanje v zgodovini ljudi vedno spoštuje svobodno voljo človekovega jaza« (1989: 10), in tudi Marijin »fiat« (naj se zgodi Gospodova volja!) naj bi v tem okviru bil izraz njene subjektivne odločitve.

V razlagi takoj po tem, ko je ženski/ženi dodeljena vloga »theotokos«, nastopijo tudi lastnosti, ki so »tipično ženine« in ki »božjo Porodnico« naredijo za »prapodobo osebnega dostojanstva žene« (1989: 10): je milosti polna in kot taka izjavlja: »Glej, dekla sem Gospodova.« To, da Marija nastopa kot »stvar« v odnosu do Boga (česar se tudi sama zaveda), je opravičeno z visokim poslanstvom, ki ga ima ona (prek rojstva Odrešenika) v odrešenjski zgodovini, v kateri se pravzaprav izbriše položaj gospodarja, ker tudi ta samo »služi«, je »gospodov hlapec«.

Vse gospodovanje (ki je potrebno v tuzemskih odnosih »do drugega«) je nujno in opravičeno, kajti to je zgolj služenje (ciljem, ki presegajo omejeno tuzemskost). Spolna hierarhija kot praktična lastnost sožitja »bitij za drugega« postane s tem irelevantna, se kot možen problem (za prikrajsane) v duhovni sferi izniči, hkrati pa dobi izjemno težo kot posledica samega bistva bivanja, določenega z nujno bogopodobnostjo.

Temelnost razlage o »ženi – Božji Materi« pri pojasnjevanju dostojanstva ženske je v Apostolskem pismu izrecno poudarjena in zahtevana. »Ta resnica bistveno določa obzorje pogleda na dostojanstvo in poklicanost žene. Če hočemo

o dostojanstvu in poklicnosti žene kar koli razmišljati, reči ali storiti, se duh, srce in delovanje ne smejo odvrniti od tega obzorja. Dostojanstvo vsakega človeka in njemu ustrezna poklicanost najdeta svoje odločilno merilo v povezanosti z Bogom. Marija – žena Svetega pisma – je najpopolnejši izraz tega dostojanstva in te poklicanosti. Kajti vsak človek, mož ali žena, ki je ustvarjen po božji podobi in sličnosti, se dejansko lahko uresniči le v razsežnosti te prapodobe« (1989:11).

Opirajoč se na (sorazmerno znane) trditve o moškem in ženski v Svetem pismu papež Janez Pavel II. v Apostolskem pismu poudarja, da je človek »oseba; to velja v isti meri za moža in ženo: kajti oba sta ustvarjena po božji podobi in sličnosti« (1989:12) ter da vlada med njima »bistvena enakost« (čeprav je že od samega stvarjenja ženska določena kot »pomočnica«) in da sta medsebojno »drug za drugega«. Ob izredno lepo zvenečih ugotovitvah, da pomeni »biti drug za drugega« to, da postaneš »dar« za drugega, je trditev, da je ta poklicanost uresničevana pri moškem in ženski »na njemu lasten način« (1989:15). In takoj za tem je odkrita ta posebnost za žensko – to je »resnica o materinstvu, kakor tudi o devištvu kot o dveh dimenzijah ženske poklicanosti v luči božjega razodetja« (1989:15).

Da bi bilo to pojasnjevanje bolj prepričljivo in bliže (empiričnemu, zemskemu) človeku, ga dopolnjuje razlaga o »antropomorfni govorici Svetega pisma«, v katerem Bog v govoru o sebi uporablja »človeške pojme in podobe«, ker je »človek podoben Bogu«. Mimogrede: ta podobnost je pa spet (oziroma izvorno) na začetku postavljena kot imperativ za pravilno učlovečenje! Vendar je tudi v Apostolskem pismu o dostojanstvu žene posebej poudarjeno, da pa je kljub tej podobnosti »še bistvenejša nepodobnost, ki deli vse stvarstvo od Stvarnika«, ki je nekaj »povsem drugega« kot njemu podoben človek (1989:15), s čimer je v razlago trdno umeščeno dualistično načelo.

V sferi, ki je v »nedostopni svetlobi«, se izničujejo razlike, zato je v pismu posebej omenjeno, da ima sicer Bog po svetopisemskih razlagah »moške kakor tudi ženske lastnosti« (1989:16), vendar naj bi takšna antropomorfna govorica bila le »indirekten namig« na poseben položaj Boga, ki je pojasnjen s »skrivnostjo večnega ‚roditelja‘«. To pa pomeni, da obstaja v skladu s »povsem božjo naravo« na najpopolnejši način kot »duhovni roditelj«. Kot tak pa nima posebnih spolnih (zemskih) lastnosti, zato je tudi njegovo »očetovstvo« definirano kot »povsem božje narave«. V tej vlogi nastopa Bog tudi kot »absoluten vzor vsakega ‚spočetja‘ v svetu človeka« (1989:16).

Ob sklicevanju na izvirni greh in povezanost tega s »skrivnostjo zla« v svetu od stvarstva dalje (kajti »v svojem pravem pomenu je greh zanikanje tega, kar je Bog – kot Stvarnik – v odnosu do ljudi in s tem tega, kar Bog hoče za človeštvo od začetka in za vse čase«, 1989:18), kar je »zmanjšalo« človeka (kot je bilo ugotovljeno tudi na drugem vatikanskem koncilu – ibidem.) in naredilo njegovo nepodobnost z Bogom »dramatično in bolečo« (ker je bil užaljen Bog kot Stvarnik, ker je bilo »očitno prizadeto samo srce tiste obdarovanosti, ki spada k večnemu božjemu načrtu za človeka« – 1989:19) in ob jasnem sklepu, da se človekova »veličina in dostojanstvo uresničujeta prav v zvezi z Bogom«, sledi imperativ, ki zapoveduje moškemu dominanten položaj.

V Apostolskem pismu o dostojanstvu žene je »skupnostni odnos«, ki se »začenja v ‚edinosti dveh‘, v kateri najde svoj izraz dostojanstvo moža in žene kot osebe« (1989:19), določen s trditvijo »On ti bo gospodoval« (1989:20). Ne da bi se razlaga spuščala v tuzemske razloge, ki omogočajo uresničevanje tega načela v sferi »communio personarum« (osebne skupnosti), v kateri je »posebej na izgubi žena« in kar je vir grožnje tej skupnosti, je izhod v *moralnem imperativu*, ki se

glasi: »Žena ne sme postati ‚predmet‘ moškega ‚gospodovanja‘ in ne njegova ‚lastnina‘ (1989:20). S tem moralnim delovanjem naj bi se opravičilo »očiščenje od hudobije in osvoboditev od greha, od vsega, kar sočloveka žali, in oba, žaljivca in prizadetega, ‚manjša‘ in ponižuje« (1989:21).

Takšni najstveni sodbi sledi *priporočilo*, naj se (»v našem času«, ko je »vprašanje ‚pravice žene‘ dobilo nov pomen v širokem okviru pravic človeške osebe« in ki ga osvetljuje tudi »svetopisemsko in evangelijsko oznanilo, pri čemer ohranjata resnico o ‚edinosti dveh‘, namreč resnico o dostojanstvu in poklicanosti, ki ju pogojujeta specifična različnost in osebna posebnost moža in žene«) »morebitni upravičeni odpor žene zoper svetopisemske besede ‚On ti bo gospodoval‘ (1 Mz 3,16) ne izživi v ‚pomoženju‘ žena« (1989:21). To pa pomeni predvsem, da je treba ohranjati različnost in da »ne sme žena stremeti za tem, da si pridobi značilna moška svojstva, ki so v nasprotju z njeno ‚posebnostjo‘« (ibidem). Če upoštevamo ključne elemente definiranja te posebnosti, potem je to pomočniški položaj, ki ga sprejema ženska kot »milosti polna« – kot utelešenje vzora matere božje.

Upravičeno papež Janez Pavel II. ugotavlja, da je utemeljena »zaskrbljenost«, da bi se ob »pomoženju« ženska oškodovala, kajti prej kot bi se »uresničila«, bi »utegnila izmaličiti in izgubiti svoje bistveno bogastvo, ki je zares izredno« (1989:21) in ki je bilo vir »občudovanja in očaranosti« že pri prvem »človeku« (ki pa je po definiciji v tem okviru moškega spola). Zaskrbljeni so lahko nosilci položajev, ki omogočajo gospodovanje na različnih ravneh (od globalne družbe do družine oziroma »edinosti dveh« – partnerske skupnosti), kajti »pomoženje« ženske, njena prosta volja, ki bi presegla zgolj strinjanje in vzkljanje »fiat« gospodovalcu, omogoča postavljanje zahteve po redistribuciji skrbi, odgovornosti in užitkov in po prestrukturiranju celotnega družbenega ustroja, ki temelji na marginalizaciji žensk – evfemistično in v stilu Apostolskega pisma o dostojanstvu žensk povedano: »ženski posebnosti«. V bistvu svari pred ukinjanjem univerzalnosti dualizma v praksi, kajti v tem primeru bi dejansko postalo delovanje lahko »rušilno«. Glede na blažilno funkcijo žensk v prestrežanju in predelavi družbeno strukturno pogojenih napetosti je strah pred defunkcionalizacijo upravičen.

In da se ob teh razlagah ženske ne bi počutile opeharjene in manj vredne, je v Apostolskem pismu izrecno poudarjeno, da »osebne zmožnosti ženskega bitja gotovo niso manjše od zmožnosti moškega bitja, samo drugačne so,« in da mora ženska »na temelju svojih zmožnosti delati za svoje dostojanstvo in poklicanost v soglasju z bogastvom svojega ženskega bitja, ki ga je sprejela na dan stvarjenja v dediščino kot sebi lasten izraz ‚bogopodobnosti‘« (1989:21). Tako se »ženskemu bitju« hkrati ponuja temelj za (novo) samozavest (enakost zmožnosti) in podlaga za tradicionalno pomočniško identiteto. S tem se – ob stalnem poudarjanju drugačnosti, pri čemer je očitno moškosrediščno definiranje vsebine te drugačnosti – pomaga vzpostavljati legitimen temelj za neravnovesno žensko identiteto v sodobnosti.

Ob predstavljanju ženskih pozitivnih lastnosti (ki jih včasih delajo močnejše od moških), kakor so ulete v svetopisemskih zapisih, se papež Janez Pavel II. v »Mulieris dignitatem« vedno znova vrača k definiranju »resničnega dostojanstva pravega ženinega človeškega bistva«. Temu »odkritju«, ki »mora nenehno dosegati srce vsake ženske ter oblikovati njeno poklicanost in njeno življenje« (1989:24), posveča še posebno poglavje: »Materinstvo – devišstvo«, v katerem predvsem ponavlja že uporabljene trditve o posebnem osebnem bistvu ženske kot žene, dodaja pa tudi nekatere razlage, ki so pretežno na ravni »Sollvorstellungen«. Tako npr. na – spet vsakomur dosegljivo – spoznanje o tem, da je »ženino materinstvo«

napornejše kot »moževo očetovstvo«, navezuje priporočilo, da se mora mož »potemtakem dobro zavedati, da je zaradi skupnega starševstva pravi dolžnik do žene«, in še svarilo, da »noben načrt za dosego 'enakopravnosti' med moškim in žensko ne velja, če se premalo upošteva ta okoliščina« (1989:35).

Vendar se razlaga ne usmerja v pretresanje zgodovinskih determinant, v katerih lahko obstaja paralelizem med najstvenimi predstavami (ki pomagajo ustvarjati pri ženskah zaupanje v spremembo) in prakso gospodovanja nad ženskami in njihovega preobremenjevanja s starševstvom ter še z drugimi dejavnostmi, ki sodijo k zagotavljanju eksistence večine ženskega prebivalstva (in ki spodbuja boj za nove pravice in odpravljanje enostranskega in po spolni vertikali sklenjenega gospodovanja).

Razzgodovinjena pojasnjevanja posebnosti ženskega materinstva ostajajo na varni višini splošnih in večno navzočih značilnosti »skrivnosti« ob materinstvu; da bi bila bolj prepričljiva in privlačna, so jim dodane razlage individualnega dogajanja in splošne (stereotipne) sodbe. Tako je npr. poudarjeno: »Splošno prepričanje je, kako je žena bolj kot mož sposobna varovati konkretno osebo; ob materinstvu se ji ta sposobnost še močnejše razvije« (1989:35). Ta trditev je zapisana brez kakršnegakoli »namiga«, da je k »splošnosti« prepričanja pomagalo tudi konkretno tolmačenje »prave ženske vloge« in da to ni potekalo le po poti »svobodne volje« in brez institucionalne totalne (tudi cerkvene) prisile. To zamolčevanje konkretne produkcije »splošnosti« je v okviru Apostolskega pisma razumljivo, saj je nujno, če naj delujejo prepričljivo prav stališča v tem pismu. Izključitev zgodovinske sestavine iz razlage je nujni pogoj za vstop v zgodovinsko (enostransko) oblikovanje prave ženske osebnosti v sodobnosti in za ustvarjanje privlačnosti ter veljavnosti teh razlag.

Od stereotipnih pojmovanj, ki jih najdemo v Apostolskem pismu o dostojanstvu žene, je vredno pozornosti vsaj še operiranje s posebno žensko senzibilnostjo. O tej ženski lastnosti se spet govori kot o po-sebi-obstoječi, naravni lastnosti, ne da bi se problematizirali duhovni in materialni vidi za to. Tega pa ni, ker je mišljenje o ženskem dostojanstvu izključno utemeljeno z definiranjem ženske kot materinskega bogopodobnega bitja (poklicanega predvsem k »zakonski ljubezni« – 1989:43) z vsemi za ženske neugodnimi posledicami, ki pa so deležne posplošene (usmiljene spodbujajoče) omembe.

Če upravičeno poudarjanje v personalizmu, da je »človek oseba« in zavzemanje za »tako družbo, da bo človek imel najbolj ugodne pogoje, da sebe kot osebo tudi uresničuje« (Stres, 1990), povežemo z natančnim definiranjem posebnega ženskega bivanja (v Apostolskem pismu o dostojanstvu žene), lahko pridemo do sklepanja o tem, da se bo (ob splošnih zahtevah po uresničevanju človeka kot osebe) tudi v »moderni državi« nadaljevala patriarhalna dominacija v določanju (in nadziranju uresničevanja) vzorcev vsakdanjega življenja.

V pisemskih razlagah je očitna težnja, da bi ženska obstajala kot bitje skoncentrirane čustvenosti, »sušnja čustev«, vendar takšnih, ki ustrezajo načrtu in merilom zunaj nje same. Samo takšna ženska je vodljiva in gnetljiva, kajti njen svet je veliko težje obvladljiv, kot je svet prevladujoče racionalne dejavnosti. Ob tem ne moremo mimo (na videz absurde) prakse, da v androcentrično in patriarhalno afirmativnih razlagah nastopa prav ta (na eni strani zahtevana) posebna senzibilnost žensk kot argument za zavračanje celostnega vstopa žensk na vsa področja »racionalne« urejenosti. Tako se reproducirata marginalnost in nemoč kot »naravni« lastnosti žensk.

Dejansko večja nemoč ženske, da bi zaradi posebne »poklicanosti« k »redu

ljubezni« kot glavne osebnostne lastnosti obvladala svoje delovanje (in presegla neobglednost ter vključeno podredljivost kot »nevesta« »ženina, ki jo ljubi«), se s temi razlagami spreminja v njeno prednost in v njeno moč. Tako se v njeni zavesti odpravi primanjkljaj, ki izhaja iz same definicije njenega bistva in ki je pogoj za delovanje celotne družbe. Da pa bi bila »močna«, da bi lahko predelovala svojo nemoč v »moč«, mora vedno znova »polniti« svoje duhovne prostore s praviimi razlagami; to pa je mogoče, če ne izgubi prepričanja, da je obstoječa (tudi praksa diskriminacije, na kar je tudi opozorjeno) patriarhalna urejenost le nek trenutek v univerzalni odrešenjski zgodovini.

»Mulieris dignitatem« se – zato razumljivo – ob koncu ukvarja z definiranjem konkretne naloge Cerkve v ustvarjanju pogojev za »drugačno« in ženskem bitju primerno dostojanstvo. Ta naloga je jasna in enorazsežnostna: »Medtem ko razmišlja svetopisemsko skrivnost 'žene', prosi Cerkev za to, da bi vse žene našle same sebe v tej skrivnosti in v svoji 'največji poklicanosti' (1989:56).

Čeprav je bilo v odmevih na pismo v Sloveniji posebej opozorjeno, da »pismo samo ne ponuja praktičnih rešitev« (Rustja, 1988:1–2), je treba vendarle povedati, da ustvarja podlago, ki je v izraziti kontinuiteti z vsemi tistimi razlagami, ki so imele praktične posledice in ki so pomagale kot »filozofski nazori o človeku« utrjevati patriarhalno urejenost in odpravljati »napačne predstave«. Na podlagi predstavitev ključnih razlag je mogoče sklepati, da je »Mulieris dignitatem« spis, ki po znanih receptih z dualističnim pojasnjevanjem in opravičevanjem spolne hierarhije v konkretnih okoliščinah ter s posebno konstrukcijo duhovno-moralne izravnave prispeva k reproduciranju materialne in moralne nadobremenjenosti žensk kot pogoja za priznavanje njihovega dostojanstva.

LITERATURA:

- Bamberger, J. (1983): »Mit o matrijarhatu – zašto u primitivnom društvu vladaju muškarci?«. V: Papić Ž., Sklevicky L. (izd.). *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta (252–277).
- Beer, U. (1990): *Geschlecht, Struktur, Geschichte*. Frankfurt/NY: Campus
- Hribar, T. (1990): »Pomen ustavne preambule«. V: *Delo*, SP, 24. 11. (22)
- Jakšič-Kandido, M. (1990): »Psihološke razlike među spolovima«. V: *Žena*, Zagreb, 48, 3–4: 31–42.
- Janez Pavel li. (1989). *Apostolsko pismo o dostojanstvu žene*. Ljubljana: Cerkveni dokumenti (40)
- Jogan, M. (1986): *Ženska, cerkev in družina*. Ljubljana: DE
- Jogan, M. (1988): »Patriarhalizam, mizoginija i religija«. V: *Sociologija*, Beograd, XXIX, 2–3: 363–377.
- Oklobdžija, M. (1989): »O ljudskom dostojanstvu«. V: *Revija za sociologiju*, Zagreb, XX, 3–4: 255–262.
- Ortner, S. (1983): »Žena spram muškarca kao priroda spram kulture«. V: Papić Ž., Sklevicky L. (izd.). *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta (152–183).
- Rustja, B. (1988): »Pravo dostojanstvo in poslanstvo žene«. *Družina*, Ljubljana, 9. oktober, 1–2.
- Stres, A. (1990): »Velike oči strahu pred klerikalizmom«. V: *Delo*, SP, 13. 10 (32).

Politični zemljevid Slovenije

(Razvrščanje volilnih enot v skupine)

Politologi povsod po svetu posvečajo veliko pozornost volilnim študijam. V slovenskem prostoru zaradi znanih posebnosti celotnega političnega sistema volitvam doslej nismo pripisovali posebnega pomena. Zato nihče tudi ni čutil potrebe po empiričnih raziskavah volitev oziroma volilnega obnašanja. Z volitvami v začetku leta 1990, ki jih radi imenujemo *prve svobodne in demokratične*, pa smo se močno približali političnemu sistemu zahodnega tipa. Upravičeno lahko torej pričakujemo, da bodo volilne študije, zlasti njihov empirični del, po prvih negotovih korakih postale osrednja politološka tema tega desetletja.

Ta kratka študija je le del obsežnega projekta in zato nujno nedorečena. Njen namen je predvsem zbuditi zanimanje za podobne politološke raziskave pri nas.

Teoretični okvir

Celotnih volitev, zlasti če potekajo na vseh ravneh hkrati, seveda ni mogoče analizirati v eni sami študiji. Dodatne težave so tridimna sestava parlamenta, posebna vloga narodnosti v njem in zapleten volilni sistem.

Volitve so hkrati potekale na občinski, »mestni« (posebne DPS in republiški ravni. Parlamenti so na vseh treh ravneh sestavljeni iz treh zborov, med katerimi so velike razlike, nastopajo pa enakopravno. Za vsakega izmed treh vrst zborov je bil uporabljen drugačen volilni sistem. Nekoliko poenostavljeno bi jih lahko predstavili takole:

Poslanci v DPZ so bili izvoljeni po proporcionalnem volilnem sistemu z majhno prilagoditvijo, ki je bila v tem, da so volilci lahko volili tudi posamezne kandidate na listah strank in ne le stranke. Poudariti pa je treba, da bi bil posamezni kandidat izvoljen z individualnimi glasovi le, če bi jih zbral več kot stranka v celoti. V nasprotnem primeru glasovi pripadajo stranki kot celoti oziroma posredno nosilcu liste. Nihče izmed kandidatov ni bil izvoljen z individualnimi glasovi. Stranke pa so si nabrale precejšnji delež glasov z v javnosti znanimi in priljubljenimi osebnostmi.

Volitve so potekale po volilnih enotah, ki so združevale od dve do sedem občin. Glede na velikost volilne enote je bilo treba v posamezni izvoliti štiri do sedem poslancev. Ostanke glasov (stranka ne more imeti npr. dva in pol poslanca, kolikor bi ji pripadlo po deležu glasov, ki jih je dobila v volilni enoti – pol je v tem primeru ostanek) so se zbirali na republiški ravni. Stranke so nato dobile dodatne poslance iz posebnih, vnaprej predloženih list, po d'hondtovem sistemu (ki med drugim postavlja prag 2,5% glasov za stranko na republiški ravni, kot prag za vstop v parlament).

Dve volilni enoti od šestnajstih sta zajemali narodnostno mešani območji (italijansko in madžarsko). V primerjavi z drugimi volilnimi enotami je bilo treba v teh dveh izvoliti po enega predstavnika narodnosti, po potrebi tudi v dveh krogih. Dve mesti za predstavnike narodnosti sta bili v parlamentu vnaprej predvideni.

Poslanci v ZO so bili izvoljeni po večinskem sistemu. Za izvolitev je bila potrebna absolutna večina, zato so volitve potekale v dveh krogih. V vsaki enoti je bil tako izvoljen po en posameznik. O enoti in ne o občini govorimo, ker so bile večje občine razdeljene na več enot. Dve enoti sta bili vnaprej predvideni za predstavnika narodnosti. Kandidatom se na volitvah ni bilo treba javno strankarsko opredeliti.

Poslanci v ZZZ so bili izvoljeni po večinskem sistemu. Za izvolitev je bila potrebna relativna večina, zato so volitve potekale v enem krogu. Izvedene so bile po panogah z neenakim številom poslancev – večje panoge so zajemale več enot, v katerih se voli po en poslanec. Dve enoti sta bili vnaprej predvideni za predstavnika narodnosti. Kandidatom se na volitvah ni bilo treba javno strankarsko opredeliti.

Vzporedno z doslej opisanimi volitvami so potekale tudi volitve za *predsednika predsedstva in člane predsedstva* Republike Slovenije. Predsednik je bil izvoljen v dveh krogih po načelu absolutne večine na republiški ravni. V prvem krogu so volilci izbirali med štirimi kandidati, v drugem pa med dvema. Člani predsedstva so bili izvoljeni v enem krogu po načelu relativne večine na republiški ravni. Volilci so volili štiri kandidate izmed dvanajstih.

V analizi se nam zdi smiselno *upoštevati le republiško raven volitev*. Na republiški ravni so nastopale vse stranke. Najpomembnejša vprašanja, ki so se pojavljala v predvolilnem boju, so zadevala prihodnost republike kot celote. Tudi programi strank so poudarjali predvsem globalna vprašanja. Najmarkantnejše osebnosti iz posameznih strank so nastopale kot kandidati za republiško skupščino. Večji del propagande strank in medijske pozornosti je veljal volitvam v republiško skupščino. Poleg tega predstavlja republiška skupščina vrhovno oblast na ozemlju Republike Slovenije. Zaradi vsega tega je verjetno upravičeno trditi, da so se volilci najbolj premišljeno odločali, ko so volili na republiški ravni.

Na republiški ravni se nam zdi *najbolj smiselno analizirati volitve v DPZ*. Prvi in odločilni argument je, da so bile to edine prave strankarske volitve. Volilci so izbirali predvsem med strankami oziroma njihovimi programi. Na volitvah v ZO in ZZZD so kot kandidati nastopali posamezniki, ki se jim ni bilo treba strankarsko opredeliti. Drugi argument je volilni sistem. Le za volitve v DPZ je bil uporabljen proporcionalni sistem, ki edini omogoča volilcu izraziti svojo strankarsko opredelitev. Upravičeno lahko domnevamo, da v večinskem sistemu volilec ne izbere »svoje« stranke, temveč tisto od dveh strank, ki imata realne možnosti za zmago, ki ji manj nasprotuje. Tretji argument je, da usoda DPZ verjetno ni vprašljiva, kar nikakor ne velja za npr. ZZZD. Zaznati je mogoče težnje, da bi DPZ prevzel odločilno vlogo pri razpravljanju in odločanju o najpomembnejših vprašanjih.

Volilne rezultate v republiški DPZ je na prvem koraku smiselno *analizirati po volilnih enotah*. Volilne enote so bile namreč baza za izvolitev poslancev. Določanje meja volilnih enot v marsičem vnaprej odloči izide volitev. V analizi bomo upoštevali le 14 volilnih enot, ker je iz povedanega razvidno, da se volilni enoti na narodnostno mešanih območjih pomembno razlikujeta od drugih.

V analizo se nam zdi smiselno vključiti *le stranke, ki so prišle v parlament*. Torej stranke, ki so na republiški ravni zbrale vsaj 2,5% glasov. Te stranke so kandidirale v vseh volilnih enotah. V času svojega delovanja v parlamentu bodo v središču pozornosti. In nenazadnje: če volilni sistem zanemari stranke, ki na republiški ravni zberejo pod 2,5% glasov, potem tudi nas ne zanimajo preveč. Tako smo v analizo vključile le devet strank: SZS (Socialistično zvezo Slovenije), ZKS-SDP (Zvezo komunistov Slovenije – Stranko demokratične prenove), ZSMS-LS (Zve-

zo socialistične mladine Slovenije – Liberalno stranko), *SDZ* (Slovensko demokratično zvezo), *SOS* (Slovensko obrtniško stranko), *ZS-ZEL* (Zelene Slovenije – Zelene), *SKD* (Slovenske krščanske demokrate), *SKZ* (Slovensko kmečko zvezo) in *SDZS* (Socialdemokratsko zvezo Slovenije).

Takoj se nam lahko zastavijo pomembna vprašanja: *ali se rezultati volitev razlikujejo po volilnih enotah, kakšne so razlike glede na posamezno stranko, katere volilne enote so si podobne med seboj in katere različne, kakšna je teritorialna razporeditev podobnih in različnih enot, kako lahko razlike in podobnosti pojasnimo...*

V tej študiji se bomo torej osredotočili na volitve v DPZ republiške skupščine po štirinajstih volilnih enotah in skušali odgovoriti vsaj na del navedenih vprašanj.

Za odgovore na zastavljena vprašanja potrebujemo podatke, ki bodo kar najbolje opisali značilnosti posameznih volilnih enot glede volitev v republiški DPZ. Preden začnemo z analizami, smo dolžni podatke opisati.

Opis podatkov

Značilnosti posamezne volilne enote glede nakazanih vprašanj vsekakor najbolje opisujejo sami rezultati volitev v posameznih enotah. Analizirali bomo torej tako imenovane trde podatke, ki v primerjavi z mnenjskimi veljajo za mnogo bolj zanesljive in veljavne (če ne bi bili taki, volitve ne bi imele smisla). Glede na mersko raven gre za številske podatke, primerne tudi za celovitejšje analize. Poudarjati je treba še, da podatki opisujejo celotno populacijo in ne le naključni vzorec iz nje, kar iz rezultatov analiz izključuje naključne vzorčne vplive.

Za vsako izmed štirinajstih volilnih enot smo tako zbrali deleže glasov, ki so jih v tej volilni enoti dobile posamezne izbrane stranke (tiste, ki so prišle v parlament). Delež glasov nam pove, kolikšni del vseh oddanih veljavnih glasov predstavljajo oddani veljavni glasovi za konkretno stranko. Deleži glasov so zaokroženi na dve decimalni mesti. Ker smo izbrali samo devet strank, v vseh volilnih enotah pa jih je kandidiralo več (vsaj 11), nobena spremenljivka ni linearna kombinacija drugih.

Spremenljivk nismo standardizirali. Tako bodo imele v analizah spremenljivke z višjimi vrednostmi večjo težo. To pa iz vsebinskih razlogov tudi želimo. Poleg tega so tudi nestandardizirane spremenljivke popolnoma primerljive med seboj, saj so vse izražene v istih enotah.

Enote analize so torej volilne enote (14). Spremenljivke so deleži glasov za posamezne stranke (9).

Variabilnost volilnih rezultatov

Seveda nas najprej zanima, ali so se volilni rezultati glede na posamezne stranke po enotah analize sploh razlikovali med seboj. Če se niso, je rezultat na republiški ravni enak rezultatu v kateri koli volilni enoti in nikakršne analize nimajo smisla. Če pa po volilnih enotah rezultati varirajo, ostanejo odprta vsa navedena vprašanja.

Variiranje rezultatov po volilnih enotah predstavljamo v naslednji tabeli za vsako stranko posebej. Če bi bili volilni rezultati po enotah enaki, bi bila vrednost koeficientov variacije (*V*) blizu nič. Koeficient variacije nam pove, kolikšni delež

aritmetične sredine (μ) predstavlja standardni odklon (σ). V zadnjem stolpcu tabele smo razvrstili koeficiente variacije.

stranka	μ	V	R
SZS	5.28	19.51	2
ZKS-SDP	17.46	20.05	3
ZSMS-L	14.37	26.86	5
SDZ	9.45	39.79	8
SOS	3.43	27.11	6
ZS-ZEL	8.98	15.92	1
SKD	13.06	24.73	4
SKZ	13.10	37.71	7
SDZS	7.14	46.92	9

Iz tabele je jasno razvidno, da se koeficienti variacije razlikujejo od nič. Večji koeficient pri posamezni stranki pomeni, da so se deleži glasov za to stranko med enotami bolj razlikovali. Analizo je torej smiselno nadaljevati.

Najnižji rang (najmanjše razlikovanje deležev po volilnih enotah) najdemo pri ZS-ZEL, največji pa pri SDZS. Videti je, da se deleži bolj razlikujejo pri novejših strankah. To ne velja za ZS-ZEL, ki so v vsej Sloveniji naleteli na približno enak odziv. Opozoriti je treba tudi, da imata SZS in ZKS-SDP drugi in tretji najnižji rang.

Hkrati je iz tabele tudi razvidno, kolikšni delež glasov bi dobile stranke na republiški ravni brez kakršnih koli popravkov in ob pogoju, da so volilne enote enako zastopane. Aritmetična sredina (μ) namreč predstavlja povprečje deležev za posamezno stranko po enotah.

Nadaljevanje analize

Ker se deleži glasov, ki so jih dobile stranke po volilnih enotah, razlikujejo, je smiselno nadaljevati z analizo. Informacija, da se deleži razlikujejo, ne more zado-
stati naši radovednosti.

Da bi dobili odgovore na zastavljena vprašanja, bomo morali poseči po meto-
dah za multivariantno analizo podatkov. Vsaka volilna enota je namreč opisana
z devetimi spremenljivkami, ki jih želimo upoštevati vse hkrati. Zavedati pa se
moramo, da imamo opravka s populacijo in ne z naključnim vzorcem.

Glede na zastavljena vprašanja in vse lastnosti podatkov menimo, da so meto-
de za razvrščanje v skupine za nas najprimernejša analitična metoda. Uporabljene
metode so natančno opisane v *Ferligoj 1982 in 1989 in Jug 1988 in 1989*.

Razvrščanje v skupine

Metode za razvrščanje v skupine nam omogočijo razdeliti opazovane objekte
tako, da bodo v posameznih skupinah objekti, ki so si med seboj čim bolj podobni
in, da bodo v različnih skupinah objekti, ki so si čim bolj različni. Metode ne
zahtevajo slučajnega vzorca, kar je za nas posebej pomembno.

Objekte moramo opisati z določenimi značilnostmi, po katerih jih nato razvrš-

čamo. V našem primeru so objekti volilne enote (14 enot), opisani pa so z deleži, ki so jih izbrane stranke dobile v teh volilnih enotah (9 spremenljivk). Pričakujemo torej lahko, da bodo v posameznih skupinah volilne enote, v katerih so izbrane stranke dobile podoben delež glasov. Poudarjamo, da upoštevamo vse izbrane stranke hkrati!

Poznamo več vrst metod za razvrščanje v skupine. Smiselno jih je izbirati glede na zastavljeni problem. V našem primeru je najprimerneje začeti s *hierarhičnimi metodami*.

Rezultati razvrščanja s hierarhičnimi metodami

Izbrali smo metodi povprečne povezanosti v skupinah in povprečne povezanosti med skupinami ter minimalno, maksimalno in Wardovo metodo. Z vsako izmed izbranih metod smo objekte razvrščali dvakrat: enkrat je bila kot mera različnosti uporabljena evklidska razdalja, drugič pa kvadrat evklidske razdalje. *Razvrstitev je bila za posamezno metodo enaka ne glede na mero.* To je pri uporabi enakovrednih mer in minimalne ali maksimalne metode tudi običajen rezultat. Vsekakor pa tudi pri drugih metodah želimo, da se razvrstitve ne bi spreminjale, če med merami različnosti ni glede na problem upoštevanja vrednih vsebinskih razlik.

Kakor smo pričakovali, se je *minimalna metoda obnesla najslabše*. Prišlo je do priključevanja po ene skupine (objekta) k novi skupini v vsakem koraku; torej do *verženja*. Rezultatov minimalne metode zato od te točke dalje *ne bomo upoštevali*.

Metode *povprečne povezanosti med skupinami in v skupinah* ter *Wardova metoda* so dale *enako končno razvrstitev*. Ta razvrstitev se *razlikuje od razvrstitve*, dobljene z *maksimalno metodo* le za dva objekta. Vse štiri metode so dale razvrstitev v *tri skupine*, od katerih je *prva* v vseh primerih *enaka*. Dva objekta, ki sta pri prvih treh metodah v *tretji skupini*, sta pri uporabi *maksimalne metode* razvrščena v *drugo skupino*.

Dobili smo torej tri skupine volilnih enot, od katerih je prva enaka ne glede na metodo združevanja. V prvi skupini so naslednje volilne enote:

prva skupina: 1., 3., 5., 8. in 14. volilna enota

V drugi in tretji skupini je večina volilnih enot enaka ne glede na metodo združevanja. Dve volilni enoti sta pri uporabi maksimalne metode razvrščeni v drugo skupino, pri uporabi vseh drugih pa v tretjo skupino:

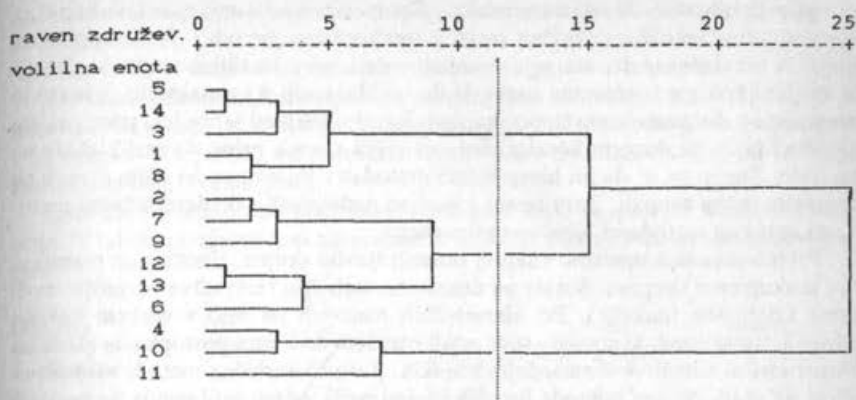
druga skupina: 2., 6., 7., 9. in (12. ter 13.) volilna enota

tretja skupina: 4., 10., 11. in (12. ter 13.) volilna enota

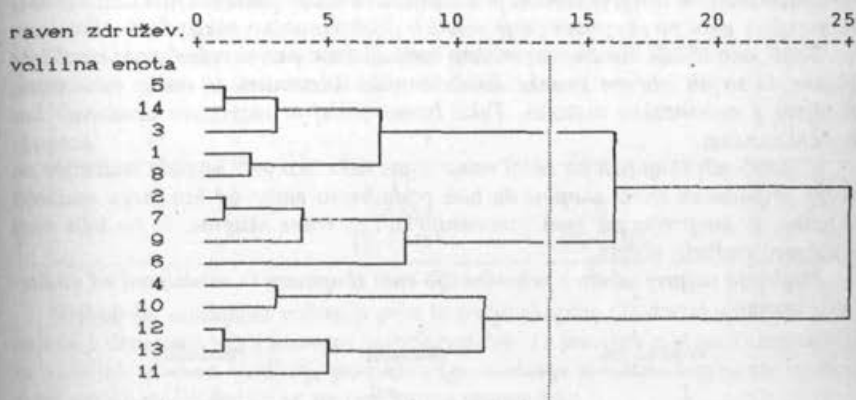
V nadaljevanju želimo prikazati potek združevanja z maksimalno in Wardovo metodo, torej metodama, ki dasta deloma različne rezultate. Bralec si lahko sam ustvari sodbo o podobnosti oziroma različnosti posameznih volilnih enot ter o različnosti poteka združevanja. V zgornjem delu dendrogramov je namreč narisana lestvica, ki meri raven združevanja. Enoti, združeni na nižji ravni, sta si bolj podobni. Navpična prekinjena črta prikazuje, kje je po našem mnenju treba prekiniti združevanje.

Pregled obeh dreves združevanja nam med drugim pokaže, da so koraki pri obeh metodah vse do osmega koraka isti. V osmem koraku pa se pri maksimalni metodi skupina (12, 13) združi s skupino (6), pri Wardovi metodi pa s skupino (11). Deveti korak je nato zopet identičen, deseti in enajsti pa sta pogojena z razliko v osmem koraku.

MAKSIMALNA METODA

WARDOVA METODA

Celotni postopek hierarhičnega razvrščanja (dve razdalji med enotami in štiri metode) smo ponovili z manjšim številom spremenljivk. Izločili smo podatke za SZS (nizke vrednosti in nizek koeficient variacije), za SOS (najnižje vrednosti) in za ZS-ZEL (najnižji koeficient variacije). V vseh ponovitvah smo z istimi metodami dobili iste razvrstitve. Sklepamo lahko, da deleži glasov za te stranke na razvrstitve ne vplivajo odločilno. Kljub temu pa jih ne bomo izločili predvsem zaradi kasnejših analiz. Zavedati se moramo, da lahko volilci teh strank ob prehajanju volilcev popolnoma spremenijo razvrstitve. Poleg tega so tudi deleži glasov za vsako od teh strank analitično pomembni in jih ne moremo preprosto dati v isti koš.

Glede na vse rezultate lahko trdimo, da smo dobili stabilno razvrstitev v tri

skupine. Skupine očitno niso jasno ločene med seboj (minimalna metoda), čeprav so dovolj ločene (metoda povprečja med skupinami) in notranje kohezivne (povprečja v skupinah in Wardova metoda). Če upoštevamo samo notranjo kohezivnost, dobimo nekoliko drugačen rezultat (maksimalna metoda). Prva skupina ne dopušča nikakršnega dvoma, saj je enaka ne glede na uporabljen metodo. Druga in tretja skupina sta večinoma enaki, le dve volilni enoti sta z maksimalno metodo razvrščeni v drugo namesto tretjo skupino. Enoti sta si med seboj zelo podobni, saj se združita že na drugem koraku. Šele na višjih ravneh pride do razlik glede na metodo. Znano pa je, da pri hierarhičnih metodah združevanja na višjih ravneh ne moremo vedno zaupati. Zato bomo z analizo nadaljevali z nehierarhičnimi metodami oziroma metodami lokalne optimizacije.

Pri teh metodah moramo vnaprej poznati število skupin. Enote nato premikamo iz skupine v skupino, dokler ne dosežemo najboljše razvrstitve (najnižje vrednosti kriterijske funkcije). Pri hierarhičnih metodah pa smo v vsakem koraku združili dve skupini, ki sta nato tudi ostali združeni do konca postopka ne glede na ustreznost te združitve v naslednjih korakih. Zato hierarhične metode niso zanesljive na višjih ravneh, metode lokalne optimizacije pa teh problemov ne poznajo in zato na splošno dajo boljše rezultate.

Rezultati razvrščanja z metodo voditeljev

Že v drugi ponovitvi postopka so se voditelji ustalili. To kaže na veliko *stabilnost razvrstitve*. V drugi ponovitvi je *kriterijska funkcija* padla z 876.72 na 517.64. Razvrstitev enot po skupinah pa je ostala v obeh korakih enaka.

Tako smo dobili končno razvrstitev volilnih enot v tri skupine glede na deleže glasov, ki so jih izbrane stranke dobile v njih. Razvrstitev je enaka razvrstitvi, dobljeni z maksimalno metodo. Tako bomo odslej to razvrstitev upoštevali kot končni rezultat.

O dobljenih skupinah pa sedaj vemo zopet nekoliko več. Metoda voditeljev pa poleg pripadnosti enote skupini da tudi oddaljenost enote od končnega voditelja skupine, tj. povprečja po vseh spremenljivkah za enote skupine, in razdalje med končnimi voditelji skupin.

Poglejmo najprej tabelo s pripadnostjo enot skupinam in razdaljami od voditeljev skupin:

<i>volilna en.</i>	<i>skupina</i>	<i>razdalja</i>
1	1	6.303
2	2	4.451
3	1	6.814
4	3	5.996
5	1	2.251
6	2	7.521
7	2	4.779
8	1	4.223
9	2	8.517
10	3	5.811
11	3	8.377
12	2	6.089
13	2	6.260
14	1	4.546

Razdalje niti niso pretirano velike niti se med seboj preveč ne razlikujejo. S prekinjeno črto so podčrtane vrstice, v katerih najdemo enote, ki so najmanj oddaljene od voditelja posamezne skupine. Te enote so *najboljši realni predstavniki svojih skupin* (voditelji so izračunani in ne realni predstavniki). Najmanjša razdalja sploh je med voditeljem prve skupine in peto volilno enoto.

Dodatno pozornost lahko posvetimo dvanajsti in trinajsti enoti. Iz tabele je razvidno, da se obe od voditelja druge skupine ne razlikujeta bolj kot druge enote v tej skupini. Nasprotno: od preostalih štirih enot v tej skupini se dve od voditelja razlikujeta bolj, dve pa manj.

Izračunamo lahko tudi povprečno razdaljo v vsaki skupini ter koeficient variacije. V tabeli navajamo tudi najmanjšo in največjo razdaljo ter število enot v skupini.

skupina	μ	V	min.	maks.	N
1. skupina	4.83	37.68	2.25	6.81	5
2. skupina	6.27	24.88	4.45	8.52	6
3. skupina	6.73	21.25	5.81	8.38	3

Iz tabele je razvidno, da so v prvi skupini povprečno najmanjše razdalje. Čeprav je koeficient variacije velik, je največja razdalja enaka povprečni v drugih dveh skupinah. Druga in tretja skupina se po vseh statistikah ne razlikujeta pomembno. Kot najbolj kohezivna izstopa torej prva skupina. Za nobeno izmed preostalih dveh pa ne moremo trditi, da ni kohezivna.

Prav tako pomembne so razdalje med posameznimi voditelji skupin. Pokažejo nam, kako dobro so skupine ločene med seboj.

skupina	1	2	2
1	0.0		
2	10.5584	0.0	
3	15.4249	11.7196	0.0

Najbolj sta oddaljena voditelja prve in tretje skupine. Ti dve skupini sta torej najbolj ločeni med seboj oziroma najbolj različni. Ta podatek si je treba zapomniti za nadaljnje analize. Voditelja prve in druge ter druge in tretje skupine sta opazno manj oddaljena. Razdalji se ne razlikujeta pomembno.

Sedaj vemo o volilnih enotah že marsikaj: z vsemi metodami smo dobili tri skupine med seboj podobnih volilnih enot; skupine so predvsem notranje kohezivne in manj jasno ločene med seboj; prva skupina je najbolj stabilna in najbolj kohezivna; največje razlike obstajajo med prvo in tretjo skupino: druga skupina je enako oddaljena od prve in tretje.

Ne vemo pa še, kaj je za posamezne skupine značilno oziroma kaj je tisto, kar jih med seboj loči. Zato bomo raziskavo nadaljevali z analizo posameznih skupin.

Analiza skupin

Čeprav imamo razvrstitev z 12. in 13. volilno enoto v drugi skupini za končni rezultat razvrščanja, bomo pri vsakem prikazu upoštevali tudi možnost, da sta ti

dve volilni enoti v tretji skupini. Poudarjamo pa, da se nam zdi ta možnost manj verjetna. Enoti bomo v prikazih pripadnosti skupini navajali v drugi in tretji skupini, vendar v oklepajih. Vse tabele s statistikami bodo v dveh ločenih delih vsebovale informacije o obeh razvrstitvah.

Poglejmo najprej, katera območja obsegajo volilne enote, razporejene v posamezne skupine. V vsaki skupini navajamo tudi skupno število poslanskih mest, ki pripadajo volilnim enotam v tej skupini.

Prva skupina

– 1. volilna enota: območje občin *Ljubljana Bežigrad, Ljubljana Center in Ljubljana Šiška*. Pripada ji 7 poslanskih mest.

– 3. volilna enota: območje občin *Cerknica, Grosuplje, Kočevje, Ljubljana Vič-Rudnik, Logatec, Ribnica in Vrhnika*. Pripada ji 7 poslanskih mest.

– 5. volilna enota: območje občin *Ilirska Bistrica, Izola, Koper, Piran, Postojna in Sežana*. Pripada ji 5 poslanskih mest.

– 8. volilna enota: območje občin *Dravograd, Radlje ob Dravi, Ravne na Koroškem in Slovenj Gradec*. Pripadajo ji 3 poslanska mesta.

– 14. volilna enota: območje občin *Brežice, Hrastnik, Krško, Sevnica, Trbovlje in Zagorje ob Savi*. Pripada ji 5 poslanskih mest.

Skupini pripada 27 poslanskih mest.

Druga skupina

– 2. volilna enota: območje občin *Domžale, Kamnik, Litija in Ljubljana Moste-Polje*. Pripada ji 7 poslanskih mest.

– 6. volilna enota: območje občin *Ajdovščina, Idrija, Nova Gorica in Tolmin*. Pripada ji 5 poslanskih mest.

– 7. volilna enota: območje občin *Jesenice, Kranj, Radovljica, Škofja Loka in Trzin*. Pripada ji 7 poslanskih mest.

– 9. volilna enota: območje občin *Maribor in Pesnica*. Pripada ji 7 poslanskih mest.

[– 12. volilna enota: območje občin *Celje, Laško, Slovenske Konjice, Šentjur pri Celju in Šmarje pri Jelšah*. Pripada ji 6 poslanskih mest.

– 13. volilna enota: območje občin *Mozirje, Velenje in Žalec*. Pripadajo ji 4 poslanska mesta.]

Skupini pripada 26 (+ 10) poslanskih mest.

Tretja skupina

– 4. volilna enota: območje občin *Črnomelj, Metlika, Novo mesto in Trebnje*. Pripadajo ji 4 poslanska mesta.

– 10. volilna enota: območje občin *Gornja Radgona, Lendava, Ljutomer in Murska Sobota*. Pripada ji 5 poslanskih mest.

– 11. volilna enota: območje občin *Lenart, Ormož, Ptuj in Slovenska Bistrica*. Pripada ji 6 poslanskih mest.

[– 12. volilna enota: območje občin *Celje, Laško, Slovenske Konjice, Šentjur pri Celju in Šmarje pri Jelšah*. Pripada ji 6 poslanskih mest.]

– 13. volilna enota: *območje občin Mozirje, Velenje in Žalec. Pripadajo ji 4 poslanska mesta.*

Skupini pripada 15 (+10) poslanskih mest.

Vzroke, zaradi katerih sodijo celotni geografski deli v posamezne skupine, puščamo v tej študiji ob strani. Ob drugi priložnosti pa nameravamo razvrstitev pojasniti s sociodemografskimi podatki in zgodovino teh območij. Bralec bo s pomočjo zemljevida v prilogi zlahka prišel do določenih spoznanj...

Nas pa ta trenutek bolj zanima, kaj je značilno za posamezne skupine. Ali če postavimo vprašanje bolj neposredno, kakšne deleže glasov so dobile stranke v posameznih skupinah.

Zapisali smo že, da vrednosti končnih voditeljev skupin predstavljajo povprečja za vse spremenljivke, izračunana za enote posamezne skupine. Vrednosti voditelja posamezne skupine torej predstavljajo povprečne deleže glasov za posamezne stranke v tej skupini (μ). Vedeti pa moramo tudi, kako dobro povprečje predstavlja posamezne deleže. Zato smo izračunali še koeficient variacije (V). Obe statistiki smo izračunali tudi na celotni populaciji volilnih enot. Tako lahko za posamezno stranko primerjamo povprečje v posamezni skupini s povprečjem na vseh enotah. Zlahka lahko razberemo, ali je za neko skupino značilno podpovprečno ali nadpovprečno glasovanje za neko stranko. Prav tako lahko za posamezno stranko primerjamo koeficient variacije v posamezni skupini s koeficientom variacije na vseh enotah. Praviloma bi morali biti koeficienti variacije v skupinah manjši kot na populaciji, saj v skupine združujemo podobne enote in se zato deleži glasov za posamezne stranke v skupinah ne bi smeli razlikovati bolj kot v populaciji. V zgornjem delu tabele navajamo statistike za končni rezultat razvrščanja, v spodnjem pa za primer, da sta 12. in 13. enota v tretji skupini.

stranke	prva skupina		druga skupina		tretja skupina		vse skupine	
	μ	V	μ	V	μ	V	μ	V
SZS	6.00	20.67	4.93	16.23	4.78	8.37	5.28	19.51
ZKS-SDP	20.92	14.82	15.26	7.34	16.10	19.75	17.46	20.05
ZSMS-L	14.66	13.57	16.92	16.96	8.79	16.27	14.37	26.86
SDZ	13.65	14.94	7.49	18.42	6.38	47.81	9.45	39.79
SOS	2.99	36.45	3.89	16.71	3.22	30.43	3.43	27.11
ZS-ZEL	8.59	14.67	9.49	18.76	8.60	10.93	8.98	15.92
SKD	11.02	14.16	13.31	19.76	15.95	29.72	13.06	24.73
SKZ	10.08	26.29	12.28	35.59	19.79	11.32	13.10	37.71
SDZS	4.49	21.16	9.33	30.33	7.16	61.03	7.14	46.92
SZS			5.18	15.83	4.64	10.13		
ZKS-SDP			15.13	9.32	15.86	14.38		
ZSMS-L			17.86	17.36	11.30	32.30		
SDZ			7.37	21.71	6.92	34.25		
SOS			4.13	16.71	3.30	21.51		
ZS-ZEL			9.36	22.86	9.05	12.60		
SKD			13.26	23.60	14.93	25.45		
SKZ			9.82	27.80	18.76	11.35		
SDZS			9.63	33.64	7.79	44.67		

Iz tabele lahko povzamemo, v katerih skupinah so posamezne stranke dobile največje deleže glasov in najnižje deleže glasov. Tako lahko zvemo, kaj je značilno za posamezne skupine. Poglejmo rezultate po skupinah za končno razvrstitev.

V prvi skupini so največje deleže glasov dobile SZS, ZKS-SDP in SDZ, najniž-

je deleže pa SOS, SKD, SKZ in SDZS. V tej skupini imajo najnižje koeficiente variacije ZSMS-LS, SDZ, SKD in SDZS. Za te štiri stranke so glasovi volilcev najmanj variirali. *Prevelika koeficienta variacije* pa imata SZS in SOS. Za to skupino je torej značilno *neposredno nasprotje štirih močnih strank: ZKS-SDP in SDZ z najvišjima deležema glasov in SKD ter SKZ z najnižjima deležema glasov. Velik delež glasov je dobila tudi ZSMS-LS.*

V drugi skupini so največje deleže glasov dobile ZSMS-LS, SOS, ZS-ZEL in SDZS, najnižji delež pa SDZ. *Najnižja koeficienta variacije* imata ZKS-SDP in SOS, *prevelikega* pa ZS-ZEL. Za to skupino je od *močnih strank značilna ZSMS-LS*, od *šibkih* pa SOS, ZS-ZEL in SDZS. *Velik delež glasov je dobila tudi ZKS-SDP. SKD in SKZ sta dobili komaj nekaj večja deleža kot v prvi skupini.*

Med prvo in drugo skupino obstajajo neposredna nasprotja glede na SDZ, SOS in SDZS. Opozarjamo, da znaša absolutna razlika pri SOS le okoli 1, vendar je ta stranka povsod dobivala zelo malo glasov. Pri drugih strankah ni večjih absolutnih razlik.

V tretji skupini sta največja deleža dobili SKD in SKZ, najmanjša pa ZSMS-LS in SDZ. *Najnižje koeficiente variacije* imajo SZS, ZS-ZEL in SKZ, *prevelike* pa SDZ, SOS in SDZS. Za to skupino je značilno *neposredno nasprotje treh močnih strank: ZSMS-LS z nizkim deležem, SDZ z najnižjim deležem ter SKD in SKZ z visokima deležema.*

Ugotovili smo že, da sta si najbolj različni tretja in prva skupina (metoda voditeljev). V vsebinskem smislu gre za *neposredno nasprotje med najvišjimi in najnižjimi deleži za SDZ, SKD in SKZ. Značilna je še velika razlika v deležu za ZSMS-LS in opazna razlika za ZKS-SDP. Videti je, da so prav te stranke najbolj pomembne za dobljeno razvrstitev. Najverjetneje zaradi visokih vrednosti spremenljivk in velikega variiranja.*

Med drugo in tretjo skupino obstaja *neposredno nasprotje v smislu najvišjega in najnižjega deleža le za ZSMS-LS.*

Seveda je zgornja interpretacija le »vzorec«. Vsakdo lahko sam s pomočjo tabele najboljše razčleni dobljeno razvrstitev. Prav tako prepuščamo radovednejšim bralcem interpretacijo razvrstitve, kjer sta »sporni« enoti v tretji skupini. Sami nismo našli nobenih pomembnejših razlik med razvrstitvama.

Doslej smo interpretirali absolutne deleže glasov, ki jih je dobila posamezna stranka. To je verjetno tudi interpretacija, ki je v skladu z naravo podatkov. Razlika enega odstotka na volitvah navadno nima posebnega pomena, kar nikakor ne velja za razliko, denimo, desetih odstotkov. Problem pa je v tem, da so majhne stranke, kot je na primer SOS, dobivale povprečno le okoli tri odstotke glasov. V tem primeru je en odstotek velika razlika glede na variiranje podatkov. Če želimo zvedeti, koliko se glasovi za stranke relativno razlikujejo po skupinah, moramo podatke standardizirati.

V naslednji tabeli so deleži glasov, ki so jih dobile posamezne stranke v posameznih skupinah volilnih enot, izraženi v standardnih odklonih od aritmetične sredine. To pomeni, da vrednosti okoli nič pomenijo povprečje, negativne vrednosti okoli ena delež nizko pod povprečjem in visoke vrednosti okoli ena delež visoko nad povprečjem. Če bi vse stranke dobro členile skupine, bi vrednosti pri vsaki znašale približno nič, ena in minus ena. Opozarjamo, da vrednosti niso popolnoma natančne, saj smo standardizirali voditelje skupin, ne pa izhodiščnih podatkov. V spodnjem delu tabele so zopet navedeni rezultati za razvrstitev, kjer sta 12. in 13. enota v tretji skupini.

	SZS	ZKSSDP	ZSMS L	SZS	SOS	ZS ZEL	SDK	SKZ	SDZS
1. sk.	1.14	1.14	0.28	1.14	-0.80	-0.58	-0.97	-0.78	-0.03
2. sk.	-0.46	-0.70	0.82	-0.43	1.12	1.15	0.04	-0.34	0.96
3. sk.	-0.68	-0.43	-1.11	-0.71	-0.31	-0.56	1.02	1.12	0.96
1. sk.	1.06	1.14	0.01	1.15	-0.81	-1.05	-1.04	-0.55	-0.08
2. sk.	-0.13	-0.68	0.99	-0.51	1.11	0.92	0.09	-0.60	0.89
3. sk.	-0.92	-0.45	-0.00	-0.63	-0.29	0.12	0.94	1.15	0.18

Interpretacija razvrstitve je sedaj mnogo lažja, hitro pa nas lahko zanese, da pozabimo na vsebinski vidik in damo poudarek strankam, ki so dobile komaj omembe vreden delež glasov. Tako obstaja na primer velika razlika med relativnim deležem glasov za SOS v drugi in tretji skupini. Absolutna razlika pa znaša le 0,67 odstotka. Podobno velja tudi za ZS-ZEL in SZS. Zato tabelo navajamo še enkrat samo za stranke, pri katerih se absolutni deleži razlikujejo vsaj za nekaj odstotkov. V spodnjem delu tabele so zopet podani rezultati za alternativno razvrstitev.

	ZKSSDP	ZMSL	SDZ	SKD	SKZ	SDZS
1. sk.	1.14	0.28	1.14	-0.97	-0.78	-0.03
2. sk.	-0.70	0.82	-0.43	-0.04	-0.34	0.96
3. sk.	-0.43	-1.11	-0.71	1.02	1.12	0.06
1. sk.	1.14	0.01	1.15	-1.04	-0.55	-0.08
2. sk.	-0.68	0.99	-0.51	0.09	-0.60	0.89
3. sk.	-0.45	-1.00	-0.63	0.94	1.15	0.18

Interpretacija končne razvrstitve z absolutnimi deleži je s podatki iz zgornje tabele le podkrepljena, nikakor pa ne spremenjena. Lahko pa jo poenostavimo in strnemo.

Za prvo skupino so značilni najvišja deleža za ZKS-SDZ ter visok delež za ZSMS-LS v nasprotju z najnižjimi deleži za SKD, SKZ in SDZS.

Za tretjo skupino so značilni najnižja deleža za ZSMS-LS in SDZ ter nizek delež za ZKS-SDP v nasprotju z najvišjima deležema za SDK in SKZ ter povprečnim deležem za SDZS.

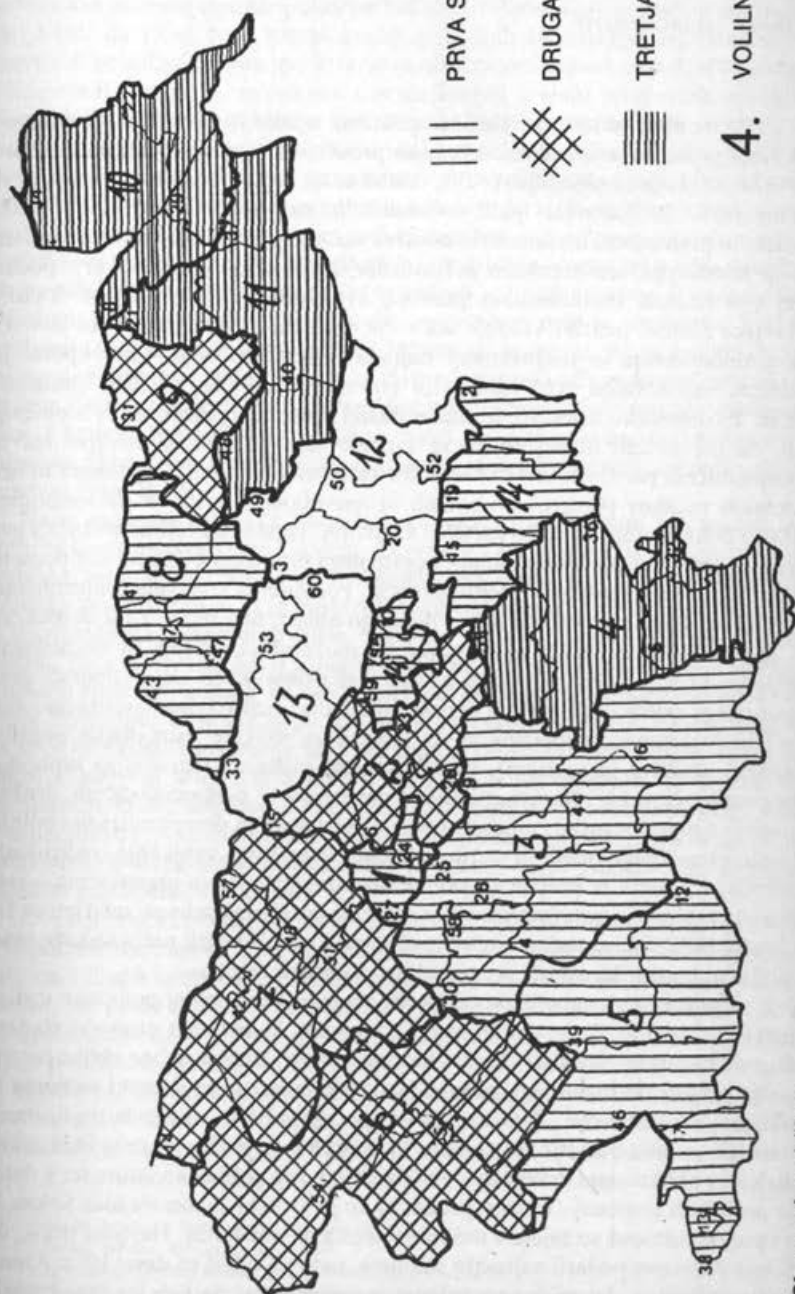
Za drugo skupino sta značilna najvišja deleža za ZSMS-LS in SDZS v nasprotju z najnižjim deležem za ZKS-SDP, nizkima deležema za SDZ in SKZ ter povprečnim deležem za SDK.

Podobno je mogoče interpretirati alternativno razvrstitev. Sami nismo našli pomembnejših razlik, razen morda pri SKZ.

Za konec nas je zanimalo, zakaj sta bili 12. in 13. volilna enota z različnimi metodami različno razvrščeni. Ugotovili smo, da po deležih glasov za ZKS-SDP in ZSMS-LS sodita v drugo skupino, po deležih za SOS in SKZ pa v tretjo skupino. Glede na druge posamezne deleže bi bili enoti različno uvrščeni (enkrat ena v drugo in druga v tretjo skupino ter nasprotno).

Čeprav je iz rezultatov razviden vpliv posamezne stranke na dobljeno razvrstitev, smo skušali z diskriminantno analizo priti do dodatnih informacij. Žal smo morali ugotoviti, da imamo v analizi premalo enot in da je vsota vrednosti spremenljivk na enotah približno enaka za vse enote. Skratka, naleteli smo na numerične probleme, zaradi katerih rezultati niso bili uporabni.

- FERLIGOJ, A. (1982). Razvrščanje v skupine – izbrane teme. Ljubljana: RI FSPN
- FERLIGOJ, A. (1989). Razvrščanje v skupine. Ljubljana: RI FSPN
- JUG, J. (1988). Metoda voditeljev v programskih paketih CLUSE in SPSS/PC⁺. Metodološki zvezki 3: 92–105
- JUG, j. (1989). Razvrščanje v skupine s SPSS/PC⁺. Ljubljana: FSPN

Cezarizem

(Pojem v politični teoriji)

1. Pomembna je lastnost klasične politične teorije in filozofije, da naravo in kakovost politične ureditve metodološko proučujeta v protislovnih parih reda in svobode, soglasja in represije, pravic in dolžnosti, legitimnosti in uzurpacije, vladavine prava in vladavine ljudi, svobodnih in nesvobodnih režimov. Ta stari, klasični in preizkušeni metodološki obrazec vsebuje pomembne sestavine politike, prvine teleologije, univerzalizma in finalizma, lahko se ga identificira in je podlaga vseh pomembnih tradicionalnih področij evropske politične kulture. Tako že hebrejska zamisel politike vsebuje kot svoje ontološko izhodišče razliko med dvema antinomičnima in nasprotnima pojmomoma soneh in ojeb. Grki uporabljajo podobno razlikovanje med echtros in polemios, Rimljani pa med inimicus in hostis. To ontološko izhodišče je enako služilo Aristotelu, Ciceronu in Montesquieuu, da najvažnejši in najostrejši za razumevanje politike in ureditve začrtajo v antinomičnih parih »dobrih« in »slabih« režimov (Aristotel), legitimnih in uzurpatorskih režimov (Cicero) svobodnih in nesvobodnih režimov (Montesquieu). Takšno dokazovanje bi lahko razvijali še naprej, vendar pa želimo pokazati predvsem na izvor in opredelitev pojma negativnega političnega režima kot pomembnega analitičnega sredstva v politični teoriji. Pomembna sestavina tradicionalnega področja je stalni metodični dvom v politično oblast, tudi tedaj, ko je demokratično organizirana, in stalno opozarjanje na možnost »kvarjenja in korumpiranja svobode« (Tocqueville). Temeljni namen tega prispevka je, da ob uporabi pojma negativnega političnega režima označi minimalno razliko med »vladavino zakonov« in »vladavino osebnosti« in da teoretično oblikuje tisto obliko negativne politične ureditve (cezarizem), v kateri vedno obstaja nevarnost za svobodo in avtonomijo človeka. Narava političnih procesov v postsocialističnih družbah, vključno z jugoslovansko, omejeni procesi ustavnosti in demokratizacije politične oblasti, obnavljanje novih in starih političnih tehnologij, vzicanje tradicionalnih področij, v katerih se prepletajo prvine fundamentalizma in organicizma – vse to obnavlja zanimanje za teoretični okvir in teza o posebni skladnosti med letom 1848 in letom 1989 dobiva tudi svojo teoretično podlago. Na vsak način se kaže vračati k politični teoriji, ki nastaja na razvalinah »starega režima«.

2. Vprašanja vloge velikih zakonodajalcev je v zgodovini političnih institucij premalo raziskano. To je v nasprotju s pomenom, ki ga imajo ustave in vladavine zakonov za režime, zlasti za tiste, ki izražajo težnjo, da bi posebne oblike personalizacije oblasti podredili večji stopnji institucionalizacije in demokratičnemu tipu politične rekonstitucije. Kot kažejo skope opombe v različnih tradicionalnih področjih politične teorije, se ta vloga kaže predvsem preko vloge velikih zakonodajalcev v oblikovanju države in v oblikovanju norm politične kulture ter v določanju političnih institucij. Tipičen primer za to je atenski zakonodajalec Solon. Vse tri opisane lastnosti so zajete v osebnosti tega zakonodajalca. Herodot pravi, da je »Solon Atencem podaril najboljše zakone«, nato pa odšel za deset let iz Aten, da bi tem zakonom dal potrebno trdnost, z izgovorom, da želi študirati politične

režime barbarskih (nehelenskih) narodov.¹ Aristotel pa, ko obnavlja model *patrios politeia* po vzoru »demokracije prednikov«, zagotavlja, da je dal »Solon Grkom najboljšo ustavo«.²

V eni od najboljših študij o grški politični kulturi pa Werner Jaeger označuje Solona kot »tvorca atenske politične kulture«.³ Zgodovina političnih institucij in idej kaže, da so se že v najzgodnejših političnih civilizacijah svetovne norme, pravna in politična pravila, po katerih je oblikovano pravno in politično življenje posameznih skupnosti, praviloma morale krepiti z vrsto religioznih, mitskih in filozofskih obrazcev, s pomočjo katerih se je krepila avtoriteta teh norm in se je zagotavljalo, da postanejo del moralnih in političnih dolžnosti pripadnikov teh političnih skupnosti. Značilen primer take politične tehnologije je eden od najstarejših pravnih kodeksov, Hamurabijev zakonik. V njem se prepoznajo tako tip legitimizacije politične oblasti kot tudi mehanizmi utrjevanja političnih dolžnosti podanikov. Hamurabi sprejema zakonik iz rok boga sonca (tako kaže slika), kar nosi v sebi prvine divinizacije politične oblasti, pa tudi posebno vrsto nebeškega mandata, ki daje temu pravnemu kodeksu posebno moč in avtoriteto. Podobno politično tehnologijo je uporabil tudi Mojzes, ki je moral, da bi svojim Desetim zapovedim zagotovil avtoriteto, trditi, da mu je zakon na Sinajski gori sporočil sam Jehova. Znani indijski zakonodajalec Manu, kateremu se pripisuje avtorstvo zakonika, s katerim je kodificirano celotno pravo, ki se nanaša na verske in posvete ustanove (Manujeva knjiga svetih zakonov), je avtorstvo tega zakonika pripisal samemu bogu Brami.

Kaže opozoriti, da je že Plutarh med velikimi osebnostmi helenskega sveta posvetil posebno pozornost Likurgu. Čeprav je za Plutarha špartanska zgodovina herojska, ne študira Likurga kot velikega vojskovodje in bojevnika, temveč kot velikega zakonodajalca, ki je postavil temelje špartanskim političnim institucijam in špartanskemu političnemu duhu. Podobno metodo opazimo tudi pri N. Machiavelliju. Tega ne zanima mit o Romulu in Remu, kar bi pričakovali glede na rimsko politično tradicijo, temveč največ pozornosti namenja drugemu rimskemu kralju Numi Pompiliju, ki je utemljal, oblikoval in zasnoval ključne rimske politične, zlasti republikanske institucije in je dal »duha« rimske politične religiji, s tem da je odkril v politični religiji in lojalnosti ljudi enega od temeljev, na katerih sloni stabilnost politične ureditve. Tudi zgodovina moderne države pozna vlogo velikih zakonodajalcev, posebno v tistih političnih kulturah (ameriška), ki so v zgoščenem političnem obdobju skozi dela največjih političnih umov položili temelje republikanskim političnim institucijam.

3. Če je, kot kaže analiza političnih družb, vloga velikih zakonodajalcev vodila k oblikam konstitucionalizacije politične oblasti in k vladavini prava, pa zgodovina političnih družb kaže, da je posebni spor med »vladavino zakona« in »vladavino prava«, torej med različnimi oblikami personalizirane oblasti, trajen spremljevalec vseh političnih družb. Gre torej za tiste tipe političnih režimov, ki sistemsko proizvajajo posebno vlogo političnih vladarjev. To vprašanje v politični teoriji ni prezrto, vendar pa ob poskusih sistematične analize nastajajo velike analitične in metodološke težave. Zato se zdi, da ima prav Franz Neuman,⁴ ko meni, »da ne poznamo koliko toliko sistematične študije o diktaturi«. Diktatura je pojem, ki ga

¹ Herodot, Istorija II, Matica srpska, Novi Sad 1988.

² Aristotel, Politika, Kultura, Beograd, 1965.

³ Werner Jaeger, Paideis, Oxford, University Press, New York 1979.

⁴ F. Neuman, The Democratic and Authoritarian State, Free Press, London 1957.

Neuman uporablja kot generični pojem za personalizirane tipe političnih režimov. Na te vrste težave je opozarjal že Aristotel, ko je trdil, da niti ime vladarja, niti tip režima sama po sebi ne moreta razkriti »narave« države. Tako Aristotel opozarja, da je »vladavina kralja«, ki v grški politični kulturi označuje »vladavino enega v skladu splošnimi pravili«, med neciviliziranimi (barvarskimi) narodi »podobna tiraniji«. Od tod v njegovi tipologiji tudi oznake tistih političnih režimov, v katerih se mešajo kraljevski in demokratični elementi. Takšen tip oblasti Aristotel imenuje *pambasilea* in razlaga, da je to »oblast enega suverena v vseh stvareh, vendar z isto vrsto moči, kot jo ima v javnih vprašanjih rod ali polis«. Drugi tip, ki mu Aristotel pravi *aismneteia*, je izražen z vsebino »volilne oblike tiranije«.

Če naj poskušamo določiti temeljni okvir za razumevanje tega tipa politične formacije, bi veljalo začeti s tistim, kar je relativno splošno v politični teoriji. Kljub različnosti teoretičnih izhodišč se to kaže v identifikaciji empiričnih oblik, v katerih je poudarjena vloga oblik personalizirane oblasti v političnih skupnostih. Bolj ali manj splošno se med take tipe političnega režima lahko uvrstijo vladavine Pizistrata v Atenah, Sule in Cezarja v Rimu, Cola di Rienza v zgodovini italijanskih srednjeveških mest, nato pa se kot pomembnejše cezaristične figure v moderni politični zgodovini naštevajo: Savonarola, Cronwell, Napoleon I., Louis Napoleon itd. Temu tipu vladavine pripada, po naravi politične tehnologije, tudi Titova vladavina. Vendar nastaja spor v politični teoriji že ob pojmovni določitvi te vladavine. Številni so pojmi, s katerimi se ta tip vladavine določa. Temu je največ pozornosti posvetila politična teorija po letu 1948, ki se je ukvarjala z analizo tistega tipa politične formacije, ki je bil zasnovan na razvalinah »starega režima«. Med političnimi oblikami je posebno pozornost pritegovala tista, v kateri se je kazala posebna osmoza začetnih demokratičnih trenutkov na eni, in trenutkov politične diktature na drugi strani. Kakšen teoretični in politični kaos je to bil, je verjetno najbolje pokazal francoski politični pisec in zgodovinar Guizot v svoji sijajni študiji *La democratie en France*. Tam piše: »Kaos je nastal zaradi besede demokracija. To je sedaj nujna in univerzalna beseda, ki jo vsi uporabljajo kot talisman. Monarhisti pravijo: Naša monarhija je demokratična monarhija in se bistveno razlikuje od stare monarhije ter je prilagojena modernim družbenim pogojem. Republikanci pravijo: Republika je demokracija, ki vlada sama sebi. To je edina oblika vladavine, ki je v harmoniji z demokratično družbo, z njenimi načeli, z njenimi čustvi in z njenimi interesi. Socialisti, komunisti, montanjari želijo, da naj bo demokracija čista in absolutna. To je zanje pogoj njene legitimnosti. Moč besede demokracija je tolikšna, da nobena vladavina in nobena partija ne verjame, da bi lahko obstajala, če te besede ne vpiše na svojo zastavo.« Guizotov učenec A. Tocqueville, ki je poslušal njegova predavanja, posvečena »generativnim načelom« moderne evropske države, je opazal isto vrsto problemov. Ko postavlja v središče svojih analiz pojem politične svobode v moderni državi in jo opredeljuje predvsem v odnosu do razvoja institucionalnih zagotovil državljanske varnosti, pravic in dolžnosti, Tocqueville odkriva, da nekateri vidiki modernosti načenjajo in uničujejo svobodo. To težnjo označuje kot težnjo po »kvarjenju svobode«. Tocqueville uporabi v metodičnem smislu Montesquieuov negativni model režima (ta tip uvršča v splošni tip »despotije«), ki je v bistvu zasnovan na razliki med »svobodnimi in nesvobodnimi monarhijami«, in opaza, da »vrsta represije, ki uničuje demokratične procese, ni podobna ničemur, kar doslej poznamo. Sam sem iskal pojem, s katerim bi natančno določil to značilnost. Stare besede, kot sta

despotizem in tiranija niso primerne. Stvar je nova. Ne morem je poimenovati, poskušam pa jo opredeliti.»⁵

Smisel politične teorije je po Tocquevillu v tem, da razkriva nevarnost »kvarjenja svobode in enako osvešča vladarje in podanike, da se bodo zavedali nevarnosti nelegitimne oblasti in dominacije. Uporablja metodična navodila Montesquieuja, da je potrebno razlikovati med »svobodo in močjo naroda« in ta tip režima označuje s splošnim pojmom »demokratske despotije«. S tem, bogati tisti del literature, ki se v politični teoriji pojavlja po francoski revoluciji, terorju in še zlasti po nenadzorovani in nepredvideni (z izjemo odličnega predvidevanja Edmunda Burka) oblasti Napoleona Bonaparta in ki analizira naravo postdemokratskih pojavov nasploh (Lorenz von Stein, Constant, Bagehot, Burkhardt, Roscher, Marx).

Tocquevillov pojem »demokratske despotije kot pokvarjene demokracije« je zgrajen na treh temeljnih izhodiščih: prvo je, da je demokracija lahko korumpirana; drugo je, da je demokracija lahko nelegitimska; in tretje, da se pod določenimi pogoji lahko spremeni v totalno in totalitarno obliko politične dominacije (»nova despotija«). Prek analize Tocquevillovih del je mogoče razlikovati tri tipe »demokratske despotije«. Temeljno dokazovanje je naslednje: pod absolutno vladavino enega človeka deluje despotizem naravnost in fizično; v »demokratskih despotijah« pa tiranija ne deluje po tej poti, temveč zanemarljivo telo in deluje naravnost na duh. Tocqueville določa pokorščino kot osrednje jedro vsake oblasti in se nagiba k temu, da bi razlikoval med tema dvema tipoma oblasti tako, da bi določil tip pokorščine in politične identifikacije. Meni, da v klasični (»stari«) despotiji vladar pravi: Misli kot jaz, ali umri. V »novi despotiji« pa so mehanizmi pokoravanja drugačni (»Svoboden si, da misliš, kakor hočeš. Razpolagam s svojo lastnino, s svojim življenjem, z vsem, kar imaš, vendar si od danes med nami tujec«).

Drugi temeljni tip »demokratske despotije« je Tocqueville opisal v zadnjih poglavjih Demokracije v Ameriki. Z jezikom moderne politične teorije bi ta tip lahko označil kot tip *avtoritarnega paternalizma*. Ta tip označuje dominacijo kot najnevarnejšo obliko kvarjenja demokracije. Ta tip je najbolj škodljiv za avtonomijo in svobodo človeka. Načela tega tipa dominacije se po Tocquevillovi analizi lahko izrazijo na tri načine: prvič – dominacija je pretežno nerepresivna, sloni na konceptu države – dobrotnika, njeno ogrožje ni niti javna svoboda niti javno mišljenje, temveč država zadovoljuje vse potrebe; drugič – »nova despotija« sloni na popolni atomizaciji posameznika in družine in na njihovem usmerjanju le na materialno blagostanje in obstoj; ta tip režima je hkrati absoluten, podroben v izpeljavi, pravilen v postopkih, pokroviteljski v predvidevanju želja in potreb podanikov; tretjič – »nova despotija« je zgrajena na neposrednem odnosu med vladarjem in ljudstvom (ni »skupin za posredovanje«, ki sicer varujejo družbo pred »atomiziranjem« in »izolacijo«); to je tip odnosov, v katerih se »ljudstvo reducira na čredo ovac, ki poslušno sledijo prvemu ovnu (vodji); četrtič – ta tip političnega režima se vedno prekriva z radikalno konceptu »libertas major« in z neko vitalistično konceptu »splošne volje« (ljudske suverenosti); kljub temu je pasivno podaništvo ljudstva glavna značilnost izraza, s katerim se legitimira.

Tretji tip vladavine v okviru splošnega pojma »demokratske despotije« razvija Tocqueville pod neposrednim vplivom Napoleonove politične vladavine in ga označuje kot »vladavino poklicnih vojakov«. Kljub obsežni literaturi o »bonapartizmu« (Stein, Marx, Treitschke, Buholz, Huber, Romien) je ta študija po našem mnenju ena od najbolj briljantnih opisov tega tipa vladavine. Tocquevilla pred-

⁵ A. Tocqueville, *The Old Regime and French Revolution*, Doublday, Anchor Books, New York, 1955 str. 251.

vsem zanima, kaj je omogočilo vladavino Napoleona. Skrivnost te vladavine odkriva na dveh področjih analize: eno se nanaša na naravo »civilne družbe« v Franciji, drugo pa na samo tehnologijo politične vladavine. Paternalistični politični režimi vedno počivajo na posebni vrsti delitev in razosebljanja ljudstva, na ločevanju velikih družbenih skupin (razredov), pa tudi za njihovo soodločanje (participacijo) v politični oblasti. Tocqueville opaža, da se je Napoleon politične tehnologije naučil na izkušnjah despotije in starega režima. Zato Napoleonova politična vladavina povezuje politično tehnologijo despotije in demokratične fraze. To je tip argumentov, ki jih v raznih variantah najdemo v politični teoriji cezarizma. Tako je že F. Buholz opozarjal, da je v »osemnajstem brumaireju obnovljen neki novi Leviathan, ki temelji na načelu enofnosti oblasti monarhije in še nastajajočih lastnosti enakosti. Obe načeli sta posredovani skozi osebnost Napoleona, v katerem je utelešena celota sistema.« Za J. G. Schlosserja »so se Francozi s tem režimom vpregli v še trši jarem kot Angleži (aluzija na Cromwellovo vladavino – M. P.). H. Luden pa je trdil, da je glavna pobuda za ta tip vladavine v Rousseaujevi politični teoriji, češ da »vse, kar je Rousseau teoretično utemeljil, je Bonaparte uresničil.«⁶ Posebno pomembna so za teorijo cezarizma razmišljanja B. Constanta, ki jih nekateri označujejo kot »prvo splošno teorijo cezarizma«. Constantova razmišljanja se gibljejo v okviru razlike med »staro« in »novo« despotijo. To vrsto političnega režima označuje s pojmi »uzurpacije in korumpiranja svobode«. Po Constantu sloni uzurpacija na obstoju armade; dovolj je samo en poraz, da razpade. Ta spremlja nezanesljive vladarje in nestabilne vladavine. Zato je vedno nagnjena k nasilju in represiji. Vendar, nasprotno od stare despotije, dovoljuje svobodo mišljenja, zlasti javnega, s čimer se pravzaprav »korumpira svoboda«. Tudi Constant obnavlja Montesquiejev argument o odnosu med »svobodo in močjo ljudstva«, pa tudi neko misel, ki jo je razvijal že Stefano Junius Brutus v *Vindiciae Contra Tyrannos*, ko ugotavlja, da moramo vedno, kadar se ohlokracija (vlada drhali) želi predstaviti kot demokracija, pričakovati »izbiro najslabših in najmanj izobraženih«. Constant trdi: »Oblast uzurpacije je možna samo z vdorom ali z dvigom neizobraženih množic na visoki položaj... v Franciji se je zgodilo to drugo, zato je to mogoče vzporejati s propadom Grčije in Rima.«⁷ Eno od najboljših študij o cezarizmu je ob koncu prejšnjega stoletja napisal nemški politični pisec Willheim Roscher. Ta označuje cezarizem z naslednjimi pojmi: to je sistem, ki vsebuje regulativna načela dveh različnih ureditev, monarhistične in demokratične. Od tod »naj nikogar ne preseneča, da se neka še nerazvita demokracija združuje z militantnim režimom.«⁸ To stališče obnavlja v svojih študijah tudi Heinrich von Treitschke, ki ta tip režima označuje kot »demokratično tiranijo« in ugotavlja, da stoji na pol poti med »monarhičnim in republikanskim tipom vladavine«. Treitschke misli, da cezarizem vedno raste v politični tradiciji, ki sloni na načelih radikalne demokracije in radikalne participacije. Ena in druga vodita k vladavini enega človeka. Cezarizem je vedno varianta »političnega ekstremizma«, v kateri se uresničujejo »čista« demokratična načela. Rezultat tega je, da se vsa avtoriteta države združuje v rokah ene osebnosti, ki je personifikacija celega naroda.«⁹ V tej analizi cezarizma zaslužita širšo razlago še dve ugotovitvi: prvič, da se cezarizem, kljub posebnemu tipu lažne legitimnosti, v obnavljanju politične

⁶ Glej podrobneje v delu: *Cæsarismus, Geschichtliche Grundbegriffe* (Hrsg: O. Brunner, W. Conze, R. Kosellick), Stuttgart 1972.

⁷ Benjamin Constant, *Political Writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

⁸ Wilhelm Roscher, *Politik. Geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie und Demokratie*, Stuttgart, 1982.

⁹ Heinrich von Treitschke, *Lecture on Politics* (ed: A. L. Gowans) London and Glasgow, 1914.

moči v glavnem naslanja na »silo in represijo« (tako Traitschke v bistvu problematizira idejo J. M. Radowitza, po katerem je »*moderna cezarizem gola oblast nasilja*« – M. P.) in drugič, da je glavni problem teh tipov politične vladavine velika nestabilnost političnih institucij. Cezarizem je v bistvu »anarhija v imenu reda«, »*popularni tiran*« pa, čeprav ga gledamo kot utelešenje ljudstva, vedno »stoji sam zase«. Zato cezaristični tip vladavine, ne glede na posebni tip lažne legitimnosti, v bistvu »utemeljuje svojo moč ali na vojni ali na neki politični varianti«. Temu tipu razlage je blizu tudi Franz Neuman, ki cezaristično vladavino analizira kot posebni tip politične diktature. Z razliko od »francoske šole« (Guizot, Tocqueville, Constant) Neuman ni pristaš tradicionalnih pojmov tiranije in despotije. Tiranija in despotija nimata natančnega pomena. V teh teorijah se despotizem navadno izenačuje z orientalskimi diktaturami, medtem ko je tiranija pogosto označena kot sistem vladavine, za katerega je značilna neustrezna praksa in odsotnost kakršnihkoli omejitev.¹⁰ Neuman označuje diktaturo kot »vladavino osebnosti ali skupine osebnosti, ki monopolizirajo moč v državi in jo izvajajo brez vsakršnih omejitev«. Glede na obseg moči, ki je monopol diktatorja, razlikuje tri tipe diktatur: navadno diktaturo, cezaristično diktaturo in totalitarno diktaturo. Podrobneje bomo razložili Neumanov pojem cezaristične diktature. Temeljna misel je naslednja: »v nekatereh situacijah se diktator čuti prisiljenega, da gradi na podpori ljudstva, ali pa da zagotovi množično podlago te podpore v nastajanju svoje moči ali pa ob njenem uresničevanju. Ta tip lahko imenujemo cezaristično diktaturo, ki je vedno osebna po obliki, kot pove že samo ime«. ¹¹ Zanesljiv zgodovinski primer tega tipa vladavine, ki ga Neuman bolj natančno analizira, je vladavina Augusta in še zlasti način, na kakršnega rimski vladar razlaga legitimnost svojega pravnega naslova. Po podatkih znanega rimskega zgodovinarja Casia Coceana Dia je August svojo diktaturo razlagal takole: »Cela Italija me je spontano rotila, naj ji bom vodja v državi, ki sem jo z zmago pri Akciji tudi ustvaril.« Napoleon, ki je podobni obrazec ponovil pred francoskimi poslanci (»Samo jaz sem predstavnik ljudstva in prestol ni nič drugega, kot stol, preoblečen s platnom«), je imel očitno dober zgodovinski vzor. Neuman in Traitschke poudarjata, da cezarizem sloni na še nerazviti subjektivizaciji ljudstva in trdita, da »cezarijem postane nujnost tedaj, ko se množica želi politično izraziti«. Cezarizem spreminja odnos med centrom in periferijo v politiki, različne oblike cezarizma, kažejo, da se vedno opira na »politično pravico«.

Antonio Gramsci, eden od najbolj vidnih marksističnih politologov, uporablja pojem cezarizma kot »ideološko polemični obrazec«, ki se izraža v tistih zgodovinskih dogodkih, ki so dosegli svoj vrh v velikih herojskih osebnostih. Gramsci zatrjuje, da vsebuje cezarizem razrešitev posebnega ravnotežja političnih sil, kar se izraža v popolni blokadi neke družbe. V tem smislu je to vrinek med dvema sistemoma ustavne demokracije. V svoji vojaški različici se kot oblika »militantne vladavine« vzpostavlja takrat, ko vojska postane politična sila in vstopa v sfero javnosti, ker je »legaliteta« nekega sistema v nevarnosti. Vendar pa za Gramscija ostaja osrednje jedro cezarizma posebna vloga velikih političnih osebnosti v razreševanju katastrofičnega merjenja političnih sil v neki družbi. »Cezarizem«, piše Gramsci, lahko označimo kot zgodovinske položaje, v katerih so sile v konfliktu uravnotežene na katastrofičen način; to pomeni, da so v takem ravnovesju, da bi se nadaljevanje konflikta lahko končalo v vzajemnem propadu ... cezarizem vedno pomeni delno rešitev, v kateri so velike osebnosti soočene z »arbitriranjem«

¹⁰ F. Neuman, isto, str. 238.

¹¹ F. Neuman, isto, str. 239.

zgodovinsko političnega stanja, ki ga označuje ravnotežje sil, ki vodijo v kastrofo.¹² Gramsci označuje cezarizem kot posebni tip arbitriranja v stanju političnih in socialnih blokad (»civilna teologija je do te mere porušena, da politične sile, ki tekmujejo med seboj, niso niti malo soglasne v tem, kaj je javno dobro neke politične skupnosti. – Tu Gramsci ponavlja misli iz analize Machiavellija in Hobbesa), in je naklonjen tezi, da cezaristične rešitve v različnih socialno političnih trenutkih niso nujno regresivne. Temeljna Gramscijeva delitev med progresivnim in regresivnim cezarizmom je zaobsežena v odgovoru na vprašanje, ali razrešitev političnega ravnovesja sil vodi k zmagi regresivnih ali progresivnih političnih dejavnikov, oziroma še bolj natančno, ali se razrešitev »organske krize« neke družbe zaključuje v revoluciji ali v restavraciji. To razliko Gramsci razlaga na dveh tipih vladavine, ki so jo utemeljili Cesar in Napoleon I. na eni ter Cromwell in Louis Napoleon, na drugi strani. Da stvar ni enostavna, kažejo tudi Heglove analize (1820) Napoleonove vladavine – očiščene vseh bonapartističnih primesi. Hegel pozdravlja Napoleona kot »zaščito nove revolucionarne ureditve«, tip političnega režima, ki ga Napoleon utemeljuje, pa označuje kot »monarhijo, dopolnjeno z načelom politične emancipacije«. Hegel je zelo jasen, ko za razliko od večine tedanjih nemških piscev (Buholz, Luden, Schlosser) poudarja da je Napoleonova vladavina »monarhija, v kateri je uzakonjena in zagotovljena emancipacija, ne pa despotija«. Zato ga je Hegel imenoval tudi »velikega učitelja državnega prava v Parizu« (glej Heglova pisma, ki jih je uredil J. Hofmeister). Naj zaključimo analizo Gramscijevih trditev. Lahko sklepamo, da je Gramscijev cezarizem univerzalna in arbitrarne rešitev, kar se posebno vidi v njegovih ugotovitvah, da lahko tudi »parlamentarizem daje podlago za takšno rešitev... cezarizem je polemično ideološki obrazec in ne kvazizgodovinska razlaga; cezaristična rešitev obstaja tudi brez Cezarja, brez neke velike ali parlamentarne osebnosti«. ¹³ Obrazec leta 1848 ali kakor ga Gramsci imenuje »obrazec permanentne revolucije« je po njegovem mnenju zadnja stopnja cezarističnega vzorca. Šele z dograjevanjem ureditve civilne družbe se bistveno spremeni tudi narava politične ureditve. Slaba in razbita civilna družba je vedno ugodna podlaga za različne cezaristične vladavine. Gramscijeva misel, da cezarizem sloni na odsotnosti ali na uničenju civilne družbe, je zelo blizu Marxovim analizam »bonapartizma«, kar je gotovo eden boljših delov njegove politične teorije. Ko Marx analizira politično oblikovanje bonapartizma, uporablja, koliko vemo, zadnjikrat, pojem meščanske družbe, kot ontično jedro te ureditve označuje stanje, v katerem »vsi razredi meščanske družbe klečijo pred puško« (M. P.). Ta rešitev, prvine katere smo naznačili v tej študiji, ima velik teoretični pomen, zlasti za analizo zapletenih procesov političnih sprememb od družb političnega monizma v družbe političnega pluralizma. Obnavljanje različnih oblik političnega fundamentalizma, močni naboji populizma, kot »tipično egalitarnih demagogij«, vedno bolj jasno razblinjanje utopičnega obrazca o »oblasti slabih« (Havel), zanesljivo odpirajo možnost, da bo cezarizem ena od možnih avtoritarnih rešitev v postsocialističnih družbah. ¹⁴ Ta zanesljivost je večja zlasti v tistih družbah, ki kažejo stanje »katastrofičnega ravnovesja političnih sil« in prvine razkrajanja »civilne teologije«. Za to je jugoslovanska družba gotovo dober primer. Zato tudi ne čudijo enake ambicije »stare« (srbske) in »nove« (hrvaške) oblasti, da v ustavnih rešitvah odprejo prostor taki ureditvi.

¹² A. Gramsci, *Prison Notebooks*, Inte. Pub., New York, 1971.

¹³ A. Gramsci, isto, str. 220.

¹⁴ A. Michnik, *Moral und Politik*, Die Neue Gesellschaft, 1990/9.

CZESLAW MOJSIEWICZ*

Narodne manjšine na Poljskem

Vprašanje narodnih manjšin je v sodobnem svetu eno izmed najbolj zapletenih, aktualnih in težko rešljivih. To je razvidno tudi iz dejstva, da vse do danes, ne glede na večletne stalne napore, tudi v okviru Organizacije združenih narodov, še nimamo izoblikovane natančne definicije pojma narodne manjšine. Še vedno je v obtoku več definicij. Društvo narodov je oblikovalo sledečo definicijo: »Pod pojmom narodne manjšine razumemo skupino ljudi, ki se v rasnem, verskem ali jezikovnem pogledu razlikuje od večinskega prebivalstva v dani državi. Manjšine so dveh vrst a) sodržavljeni tuje države, b) ali pa so državljani države, v kateri žive.«¹ Mednarodno sodišče v Haagu je 31. julija 1930 zavzelo stališče, da je manjšina »skupina ljudi, ki živi v določeni državi ali na določenem ozemlju in jo označuje posebnost rase, veroizpovedi, jezika ali tradicije; goji občutek skupnosti; izraža se v ohranjanju svojih tradicij in veroizpovedi; vzgaja otroke v duhu lastnih tradicij in si medsebojno pomaga.«² Med številnimi definicijami, ki opredeljujejo manjšine, zasluži pozornost tista, ki jo je dal Jules Deschenes: »Gre za skupino državljanov določene države, ki predstavlja številčno manjšino; ta skupina nima dominantnih položajev v državi, ima pa etnične, verske in jezikovne posebnosti, ki se razlikujejo od večinskega prebivalstva. Goji zavest medsebojne solidarnosti in ima skupno voljo po preživetju ter zahteva enakopravnost z manjšino v dejanskem in pravnem pogledu.«³

Leonard Lukaszuk je upravičeno zapisal: »Stiki med narodnimi manjšinami in njihovo matično domovino bi se morali oblikovati tako, da bi razvijali dobre odnose tudi med manjšino in večino prebivalstva in da tako ne bi prihajalo do separatističnih gibanj v teh državah. Matična domovina ima seveda pravico, da vzpodbuja kulturno samostojnost manjšine, toda le na temelju mednarodnih pogodb, ne pa z namenom, da bi podžigala politični separatizem. Manjšina v določeni državi ne sme ogroziti niti notranje ali zunanje stabilnosti države, v kateri živi, niti ustvarjati zakonske neenakopravnosti med državami.«⁴ Lahko ugotovimo, da je vprašanje narodnih manjšin še vedno pereče in da se danes celo zaostčuje v vzhodni in jugovzhodni Evropi.

V letih 1918–1939 je bila Poljska mnogonacionalna država in pojavljali so se številni konflikti. Po popisu prebivalstva leta 1931 je imela Poljska 32 milijonov

¹ The League of Nations and the Protection of the Minorities, Geneva 1923, p. 7.

² Permanent Court of International Justice, 1930 No. 17, p. 33

³ Navedeno po: Leonard Lukaszuk, The National Minorities in the Light of the »International Law, International Matters« 1990, No. 5, p. 91.

⁴ Ibid., p. 100.

* Czesław Mojsiewicz, univ. profesor političnih ved, Univerza v Poznaniu.

drugih. Vprašanje narodnih manjšin po letu 1945 na Poljskem uradno ni igralo velike vloge. To je izhajalo predvsem iz dejstva, da je Poljska postala »nacionalno enotna«. Glede na podatke, ki pa se med seboj razlikujejo, naj bi bilo sledeče število pripadnikov drugih narodov: Ukrajincev okoli 200.000, Rusov 10.000, Belorusov okoli 250.000, Litvancev 12.000, Čehov in Slovakov 12.000, Židov okoli 5000. Prav tako je bilo tudi določeno število Grkov, Ciganov in Tatarov. Omenim naj še Nemce, ki pa so bili številčno najmanj natančno opredeljeni.

V poljskih Statističnih letopisih po letu 1945 ni podatkov o narodnih manjšinah. To je bila očitno posledica predpostavke, da v državi, ki gradi socializem, ni nacionalnih napetosti in da glede na »moralnopolitično enotnost« sploh nima smisla postavljati nacionalnega vprašanja. Uradno se je celo ocenjevalo, da je nepoljskega prebivalstva okoli 1,5%. Seveda ni zanesljivih podatkov, ki bi se tikali a) obsega drugih, nepoljskih narodov, b) njihove specifičnosti v odnosu do drugih narodov, c) stopnje njihovih narodnih teženj, č) stanja narodne zavesti in zahtev do poljske države.

V državi, kjer nasploh ni bilo spoštovanja zakonitosti, tudi odnos do narodnih manjšin ni mogel biti pravilen. Danes pa seveda na Poljskem prihajajo na svetlo vse krivice in napake v politiki do drugih narodov. Pristop do narodnih manjšin na Poljskem dolgo vrsto let po II. svetovni vojni ni bil demokratičen. Prihajalo je do preseljevanja velikega dela prebivalstva znotraj Poljske in izven Poljske v sosednje dežele. Vse to je povzročalo številne nepravilnosti in krivice.

Danes so na Poljskem zelo izražene zahteve po spoštovanju človekovih pravic in svoboščin. V tej zvezi se še posebej poudarja, da je treba priznati obstoj narodnih manjšin, kajti vse predolgo je vladalo uradno stališče, da je Poljska etnično homogena država s povsem neznatnim številom drugih narodnih skupnosti. V zadnjih letih pa je proces demokratizacije družbenopolitičnega življenja potisnil na površje tudi vprašanje statusa narodnih manjšin. Več pozornosti posvečajo možnostim in nujnim pogojem narodnih manjšin, da bi lahko uveljavile svoje pravice in svoboščine. Sedaj stopa v ospredje njihova možnost, da se združujejo, da participirajo v javnem življenju, uveljavlja se spoštovanje kulturnih in verskih običajev, višja stopnja izobrazbe. Prihaja tudi do različnih oblik boja proti nacionalizmu in antisemitizmu. Delno je to povezano s tem, da se enake pravice zahtevajo tudi za Poljake v sosednjih državah. Kar se tiče položaja narodnih manjšin na Poljskem, je še veliko odprtih problemov, ki terjajo potrpežljivo reševanje tako sedaj, kot tudi v prihodnosti. Tu pada velika odgovornost na številne oblastne institucije, na sredstva množičnega obveščanja in na celotni izobraževalni sistem, če hočemo, da nastanejo prijateljski odnosi med različnimi narodi, ki žive na Poljskem.

Sledeči dejavniki so pogoj za obstoj različnih narodnih skupnosti: a) zavest o nacionalni samobitnosti, b) identifikacija z narodom v matični domovini, c) posebnost jezika, kulture in običajev, č) spoštovanje, ki ga v spreminjajočih se zgodovinskih razmerah do lastnih nacionalnih značilnosti izkazujejo nove generacije narodnih manjšin.

Pomien in moč narodne skupnosti pa je odvisna a) od stopnje povezanosti s svojim jezikom, kulturo in običaji, b) od odnosov do drugih narodnih skupnosti in od odnosa do države, v kateri živi, c) od številčne moči narodne skupnosti in od tega, kako je narodna skupnost poseljena v določeni državi; gre tedaj za vprašanje, ali je narodna skupnost prostorsko razpršena, ali pa živi v določeni regiji strnjeno, č) od organizacijskega ustroja manjšinske skupnosti; to pomeni, ali ima svoje

politične, kulturne, socialne organizacije; od številčne moči in od stopnje vpliva na okolje, d) od politike države do narodnih manjšin in od njenih odnosov do matične domovine narodnih manjšin.

S sledečimi primeri treh narodnih skupnosti želim ilustrirati razmere na Poljskem.

Belorusi

Število Belorusov je glede na popis prebivalstva v letu 1931 znotraj poljskih meja iz leta 1918–1939 znašalo od 1,9–2,2 milijona prebivalcev. Upoštevano je bilo merilo jezika in veroizpovedi. Po spremembi poljskih meja po letu 1944 in po priključitvi severovzhodnih vojvodstev k Sovjetski zvezi, se je dodatno še 36.000 Belorusov iz ozemlja sedanje poljske države odselilo v Sovjetsko zvezo. Sedaj živi na Poljskem še okoli 250.000 Belorusov in to pretežno v vojvodstvih Bialystok in Bielsko Podlaskie.⁵

Belorusi imajo tudi svojo posebno organizacijo Belorusko družbenokulturno društvo, ki združuje šest do sedem tisoč članov. Izdajajo tudi svoj tednik »Niwa«; deluje tudi 53 knjižnic s knjigami v beloruskem jeziku. Beloruski koledar se tiska v šest do sedem tisoč izvodih. V kraju Białowieża je tudi beloruski Etnografski muzej. V šolskem letu 1967/68 se je 12.500 učencev učilo beloruski jezik in sicer v 164 šolah s tem učnim jezikom. Toda v šolskem letu 1979/80 je bilo le še 4265 otrok v 51 šolah. Padec je bil torej zelo velik.

Po letu 1980 je prišlo do večje aktivnosti narodnih manjšin in to velja tudi za belorusko. Na položaj beloruske narodne skupnosti, kakor tudi na položaj drugih manjšin, so vplivali migracijski procesi, ki so bili v zvezi s spremembo poljskih meja. Zlasti naj tu omenim naseljevanje zahodnih in severnih področij na Poljskem ter izseljevanje iz Poljske. Velik vpliv je imela tudi industrializacija, zavoro katere je prihajalo do selitve velikega dela prebivalstva iz podeželja v mesta ter iz vzhodnih in centralnih področij Poljske v Šlezijo in druga območja, ki so se vse bolj industrializirala. Vse to je vplivalo na zmanjševanje števila narodnih manjšin, ki so postajale vse manj obstojne narodne skupnosti. Prihajalo je do njihovega »tanjšanja« in do procesov asimilacije.

Nemci

Problem Nemcev na Poljskem po letu 1945 je zelo zapleten in izvira iz sledečih razlogov: vojna 1939–1945; mednarodni položaj; odnosi Poljske z obema nemškima državama; notranja poljska politika.

Vseskozi po letu 1945 je z ozemlja poljske države močan tok izseljevanja Nemcev in tistih, ki so se razglasili za Nemce. Različni so bili in so tudi še danes razlogi izseljevanja. V zadnjih desetletjih je velika vloga pripisana gospodarskim motivom. In kakor je svojčas poročal zahodnonemški tisk, je prihajalo tudi do potvarjanja dokumentov, samo da bi se dokazoval nemški izvor emigrantov.

Odnos do nemškega življa na Poljskem je bil sicer različen v posameznih obdobjih, toda zelo pogosto je bil nenavaden. V letu 1984 je prišlo tudi do pobude,

⁵ Maria Ciechocinska, Andrzej Sadowski – The White-Russian National Minority in Poland, »Sociological Studies« 1989, No. 2, 215–242 p.

da se ustanovi Društvo nemške manjšine. Vendar to ni naletelo na pozitiven odmev poljskih oblasti. Šele demokratizacija v zadnjih letih na Poljskem je zboljšala pogoje za ureditev odnosov z nemško manjšino. Seveda pa se tu ne želimo spuščati v oceno razprav in protislovij glede meril za priznavanje prebivalcev zahodnih ozemelj in posebno prebivalcev Šlezije za Nemce.⁶

Naj poudarim, da tema »Nemci na Poljskem« po letu 1945 še čaka na objektivno in korektno znanstveno razlago, ki bo razbremenjena dnevnih propagandnih interesov. To je pomembno tudi za to, da enkrat vendarle nastanejo dobri odnosi med poljskim in nemškim narodom in da se presežejo zgodovinske obremenitve, da bi lažje gradili skupno prihodnost v združeni Evropi.

Židje

Pred letom 1939 je bilo na Poljskem več kot tri milijone Židov. To je bila sploh največja židovska skupnost v Evropi. Zaradi nacističnega iztrebljanja Židov in holokavsta je na Poljskem po končani vojni ostalo le manjše število rešenih Židov. Pozneje je prišlo do številnih migracijskih procesov Židov: iz Sovjetske zveze v Poljsko, iz Poljske v Palestino in po ustanovitvi Izraela do izseljevanja v to državo. Do stopnjevanja izseljevanja Židov je prihajalo še zlasti po antisemitski kampanji v letu 1968. Sedaj je na Poljskem, čeprav so ocene različne, od pet do šest tisoč Židov. Židje imajo možnost, da ohranjajo svojo religijo. Aktivna je Zveza izpovedovalcev židovske vere. Židje so aktivni tudi kulturno. Tako obstoja Židovski zgodovinski institut ter Židovsko gledališče. Sedaj se posveča tudi večja skrb spomenikom židovske kulture in religije, obnavljajo se pokopališča in sinagoge. Pred kratkim obnovljeni diplomatski odnosi med Poljsko in Izraelom in številne druge oblike sodelovanja, bodo vsekakor blagodejno vplivale na sožitje Poljakov in Židov.

Narodne manjšine lahko igrajo v neki državi zelo različno vlogo predvsem a) glede na odnos matične domovine do narodne manjšine. V tem pogledu lahko prihaja do različnih vzorcev vedenja: do ravnodušnosti, zanimanja in pomoči pri kulturnem in ekonomskem razvoju; ali pa tudi do pritiskov na narodno manjšino, da bi se preoblikovala v golo orodje matične domovine proti državi, v kateri narodna manjšina živi, b) in glede na odnos naroda in države, v kateri živi narodna manjšina.

Na splošno velja pravilo: več je v neki državi zagotovljenih pravic in svoboščin tako za narode kot za narodne manjšine, kjer torej ni razlogov za antagonizirano obnašanje manjšine, več je tudi ugodnih pogojev za normalno, mirno in prijateljsko sožitje med narodi in narodnimi manjšinami. Če pa je politika države ali partije, ki je na oblasti, v bistvu politika diskriminacije, neenakopravnosti in zatiranja narodnih manjšin, potem raste občutek, da se narodnim manjšinam godi krivica in da ji grozi nevarnost. Potem tudi narašča volja za boj za doseg narodnih pravic.

Dolgo trajajoča očitna neenakopravnost narodne manjšine glede na pravice, ki jih ima večinski narod, kaj lahko pelje v spopad, vključno z oboroženim nastopom,

⁶ V zvezi s tem: Jan Barcz, *Historical, Political and Legal Aspects of the Theses of the FRG about the German National Minority in Poland*, Warszawa 1988; Waclaw Miziniak, *The Last Germans in Poland?* »Wprost« No. 11 of 12. 03. 1989; and two German authors: Hans-Werner Rautenberg, *The Germans and the Population of German Origin in Poland – an Unrecognized National Group*, »From Politics and Contemporary History« No. 50 of 9. 12. 1988; former press attache of the embassy of the FRG in Poland, Klaus Reiff, *Renaissance of the Language*, »Politics« No. 46 of 12. 11. 1988.

vse do stopnjevanih teženj po separatizmu od države večinskega naroda in do oblikovanja neodvisne administrativne enote oziroma do široke avtonomije. Nacionalne zaostitve so lahko spontan proces, ali pa jih povzroča namerna politika države. V sodobnem svetu obstojajo različne situacije, ki izzivajo nacionalne spopade, kakor to vidimo v številnih evropskih državah.

Nacionalno vprašanje je danes eno izmed najbolj izzivnih manifestacij političnega življenja sodobnih družb. Splošni proces demokratizacije je postal podlaga tudi za krepitev nacionalnega dostojanstva in nacionalne zavesti. Človekove pravice niso več nekaj abstraktnega, niso le ideja v mednarodnih odnosih. Človekove pravice je treba uresničevati v praksi na ravni posameznega človeka, družbene skupine, narodne skupnosti. Razvoj množičnih občil omogoča ljudem, da primerjajo svoj družbenoekonomski in politični položaj s položajem drugih družbenih skupin in narodov. Demokracije in človekovih pravic ni več mogoče ustavljati na mejah posameznih držav. Vse bolj postajajo skupna lastnina vseh narodov sveta. Mednarodna skupnost ne more prenašati diktature, nacionalnega zatiranja, neenakopravnosti in nedemokratičnosti.

Pritisk mednarodnih organizacij, še posebej OZN ter pritisk mednarodnega javnega mnenja ustvarja ugodnejše politično ozračje in razmere za zadovoljevanje teženj narodnih skupnosti. Pri tem lahko veliko koristi politična vzgoja, zavzemanje za toleranco in demokratična politična kultura. Zavzemanje za pravice in svoboščine narodnih skupnosti, upiranje nacionalizmu, šovinizmu, rasizmu in neenakopravnosti, so izjemnega pomena tudi pri vzgoji ljudi. Pomembno vlogo pri zagotovitvi položaja narodnih manjšin imajo tudi medsebojno spoštovanje, sožitje med ljudmi različnih svetovnih nazorov in verskih pripadnosti. Pomanjkanje verske tolerance tudi moti sožitje med narodi.

Naj končam z mislijo, da mora tudi celotna dejavnost vzgojnega sistema – ob koncu dvajsetega stoletja – zagotavljati spoštovanje do vsakega človeškega bitja, ne glede na njegovo nacionalno pripadnost.

Avstrijsko socialno partnerstvo: stabilnost proti inovativnosti*

Za republiko Avstrijo, ki je bila po letih politične nestabilnosti, državljanske vojne, avstrofašistične diktature, nemške okupacije, totalitarne nacionalsocialistične vlade, svetovne vojne in osvoboditve ponovno vzpostavljena leta 1945, je značilno sodelovanje med političnimi strankami. Od 1945 do 1966 sta se dve najpomembnejši stranki (socialdemokratska SPÖ in konzervativna krščansko-demokratska ÖVP) povezali, da bi oblikovali koalicijsko vlado, v katero je bila od 1945 do 1947 vključena tudi majhna Komunistična partija Avstrije (KPÖ). Kljub enopartijskim vladam po letu 1966 in kljub »mali koaliciji« (SPÖ in FPÖ) med 1983 in 1986 je bila povezava med dvema glavnima strankama uspešna in v večini deželnih vlad (Landesregierungen) stranke še vedno oblikujejo koalicije. Na medsebojno razumevanje med strankama kljub retoriki kompeticije lahko sklepamo po visokem odstotku zakonov, ki so sprejeti brez nasprotovanja nacionalnega parlamenta (Nationalrat).

Manj evidentno, vendar bolj specifično kot sodelovanje med političnimi strankami pa je sodelovanje med osnovnima ekonomskima interesoma, med delom in kapitalom, ki ju zastopajo različne vplivne skupine. Razvoj tega sodelovanja, imenovanega Sozialpartnerschaft (socialno partnerstvo) ali Wirtschafts und Sozialpartnerschaft (gospodarsko in socialno partnerstvo), lahko prikažemo z analizo institucionaliziranega sodelovanja med delom in kapitalom v Skupni komisiji za plače in cene in z vplivom, ki ga ima tako sodelovanje na družbeno in politično delovanje. Skupna komisija je le del celotnega sistema socialnega partnerstva, vendar pa je najpomembnejši vidik formalne kot tudi neformalne mreže integriranega sodelovanja med državo, delom in kapitalom.

Avstrijski politični sistem je primer močno koncentriranega sistema sodelovanja med elito.¹ Pomembnih političnih strank je bolj malo: vse pomembne stranke si delijo oblast in so zmerne »catch-all« stranke. Dve glavni stranki, Socialistična stranka Avstrije (SPÖ), v vladi od 1970, in Avstrijska ljudska stranka (ÖVP), sta tesno povezani z vplivnimi ekonomskimi skupinami pritiska; politični in ekonomski sistem sta močno prepletena.² Politični vpliv na rast cen in plač, razvoj in

¹ Peter Bachrach, *Theory of Democratic Elitism* (Boston, 1967). Gerhard Lehbruch, *Proporzdemokratie. Politisches System und Politische Kultur in der Schweiz und in Österreich* (Tübingen, 1967). Rudolf Steininger, *Polarisierung und Integration. Eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versäulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Österreich* (Meisenheim am Glan: Anton Hain, 1975). Arend Lijphart, *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration* (New Haven: Yale University Press, 1977).

² Kurt Steiner, *Politics in Austria* (Boston: Little Brown & Co., 1972). Kurt Steiner (ed.), *Modern Austria* (Palo Alto: Sposs, 1981). Heinz Fischer (ed.), *Das politische System Österreichs* (2nd edn. Vienna: Europa, 1976). Melanie A. Sully, *Political Parties and Elections in Austria. The Search for Stability* (London: Hurst, 1981). Rainer Nick and Anton Pelinka, *Bürgerkrieg – Sozialpartnerschaft. Das politische System Österreichs. 1. und 2. Republik. Ein Vergleich* (Vienna: Jugend und Volk, 1983).

* Članek je preveden v *West European Politics*, 1987, št. 1. Anton Pelinka je eden najbolj uveljavljenih in priznanih politologov v Avstriji. Ukvarja se s problemi komparativizma strank in strankarstva, demokracije itd., celo s škandalom kot fenomenom moderne politične znanosti. Ta članek je deloma osnovan na Anton Pelinka, »The Austrian Experience of Social and Economic Co-operation« v Anibal A. Cavaco Silva (ur.), *Economic and Social Partnership and Incomes Policy* (Lisbon: Catholic Portuguese University, 1984).

zaposlenost je odvisen od sistema odnosov med delavci in delodajalci. Koncentriranost in integriranost celotnega političnega sistema se kaže v enako koncentriranih in integriranih odnosih med delavci in delodajalci.

Razmerja v industriji, politična kultura in politični sistem

Avstrijski model odnosov med delavci in delodajalci se je oblikoval že ob vzpostavitvi druge republike. Začetki koalicijske vlade segajo v leto 1945, ko so se začele povezovati v parakoalicijo tudi različne skupine pritiska. Delodajalcem in zaposlenim je uspelo najti mirno rešitev njihovih problemov na podlagi novega, trdnega in splošnega konsenza. Do leta 1951 je sodelovanje med Zvezno gospodarsko zbornico in kmetijskimi zbornicami na eni strani (kjer ima prevladujočo vlogo ÖVP) ter Zvezo sindikatov in zbornicami za delo na drugi (kjer prevladuje SPÖ) temeljilo na »petih točkah o plačah in cenah«.

Vsaka točka je pomenila kompromis, ki je izražal razmerje prihodkov in profitov v danih ekonomskih razmerah. Vsaka točka je bila tudi politični in ne le ekonomski kompromis. Sindikati so pod vplivom pogojev opustili tradicionalno taktiko pogostih stavk; od leta 1945 ni bilo v nobeni od držav Evrope, kjer imajo samostojne sindikate in pravico do stavk, število sporov tako majhno kot ravno v Avstriji, razen občasno v Švici.

Za delodajalce pa je kompromis pomenil priznanje moči sindikatov. To priznanje je znotraj podjetij, tovarn in trgovin privedlo do pravičnega sporazuma s sindikalnimi poverjeniki, hkrati pa je preprečilo, da bi bilo odločanje o cenah in smereh celotne ekonomske politike še vedno prepuščeno lastnikom in vodstvu.³

Ti kompromisi, ki so bili doseženi na začetku, so tudi danes značilnost odnosov med delavci in delodajalci v Avstriji: majhno, nepomembno število stavk, ki kaže na socialni mir; proces političnega odločanja, ki vključuje vse glavne skupine pritiska in ki prispeva k soodločanju in integraciji.

Po letu 1951 sta si obe strani želeli novih, bolj institucionaliziranih oblik kompromisa. Leta 1957 je bila ustanovljena Skupna komisija za plače in cene, ne z zakonom, ampak s svobodnim sporazumom med Federacijo sindikatov in Zvezno gospodarsko zbornico. Deluje že trideset let, ne glede na to, katera stranka je na oblasti: ni je onemogočil niti razpad koalicije med ÖVP in SPÖ leta 1966 in je delovala tudi potem, ko je bila Ljudska stranka sama na oblasti. Leta 1966 se je pojavila parakoalicija – trajna politična koalicija, vzpostavljena na različne načine. Socialistična stranka je na oblasti vse od tedaj (od 1970 do 1983 je vladala samostojno, od 1983 pa v koaliciji s FPÖ, desno liberalno Svobodnjaško stranko) in omenjena komisija še vedno deluje. Lahko se spremeni večina v parlamentu; lahko pride do zamenjave vlade in ministrstev; lahko zamenjajo zveznega kanclerja – toda skupna komisija ostaja nespremenjena.

Po reformah in širitvi v šestdesetih letih so trenutno članice skupne komisije:

- Federacija sindikatov
- Centralna skupščina zbornic za delo (Arbeiterkammertag)

³ Alfred Klose, *Ein Weg zur Sozialpartnerschaft* (Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, 1970). Egon Matzner, »Sozialpartnerschaft« in Fischer (ed.), op. cit. Anton Pelinka, *Modellfall Österreich? Möglichkeiten und Grenzen der Sozialpartnerschaft* (Vienna: Braumüller, 1981). Bernd Marin, *Die Paritätische Kommission. Aufgeklärter Technokorporatismus in Österreich* (Vienna: Internationale Publikationen, 1982). Peter Gerlich et al. (eds.), *Sozialpartnerschaft in der Krise. Leistungen und Grenzen des Neokorporatismus in Österreich* (Vienna: Böhlau, 1985). Hannes Wimmer (ed.), *Wirtschafts- und Sozialpartnerschaft in Österreich* (Vienna: VWGÖ, 1984).

Tabela 1a: Avstrijski ekonomski indikatorji
Stopnja inflacije

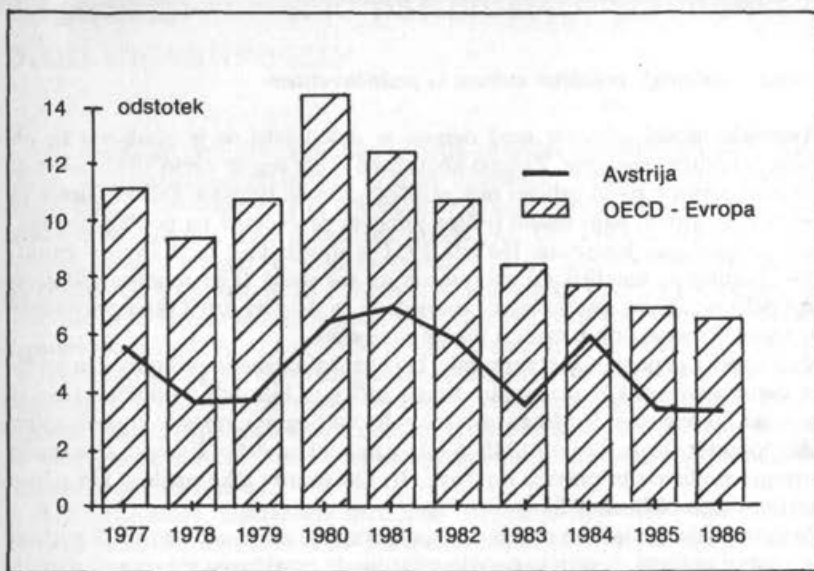
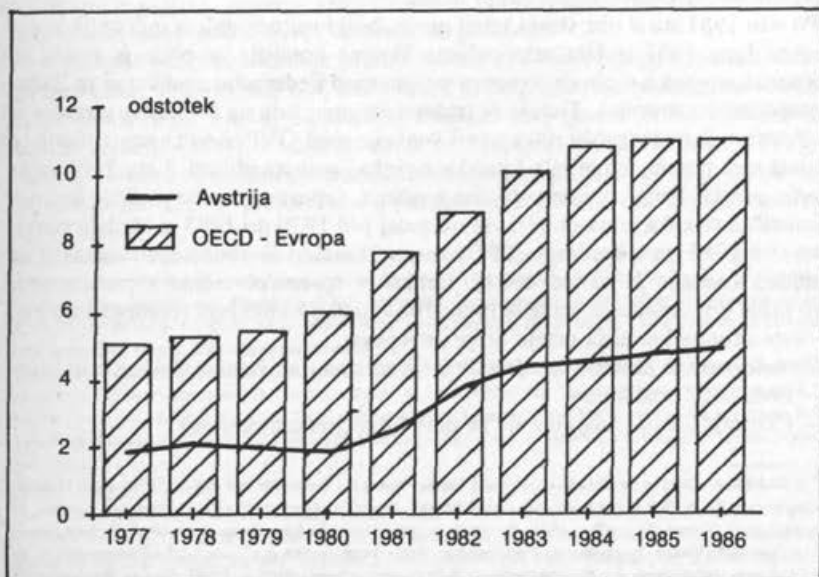

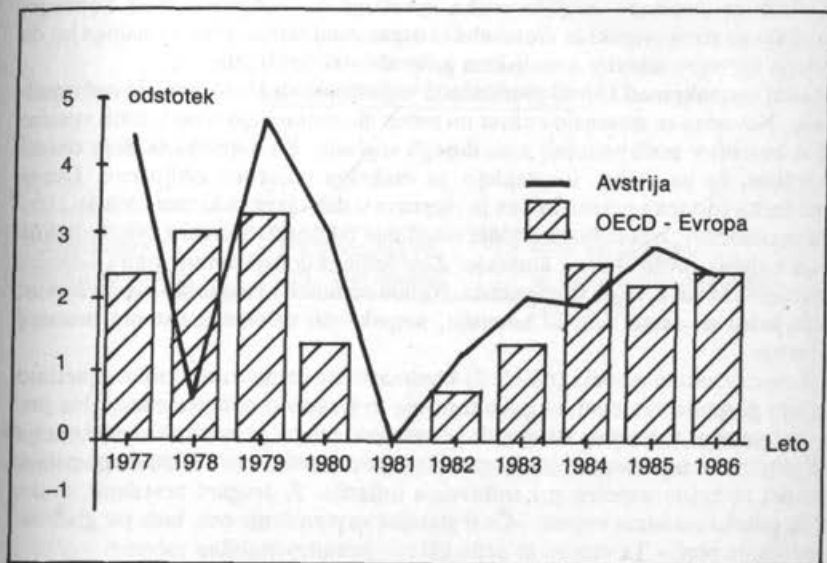
Tabela 1b:
Stopnja nezaposlenosti

- Zvezna gospodarska zbornica
- Konferenca predsednikov kmetijskih zbornic.

Te štiri članice imajo pravico do glasovanja v komisiji. Peta članica – kabinet – nima pravice do glasovanja. Zvezni kancler in drugi predstavniki vlade lahko sodelujejo le v razpravi, ne pa pri odločanju, čeprav je zvezni kancler predsednik skupne komisije.⁴

Tabela 1c:
Ekonomski rast

Vse tabele, vir: Österreichischer Arbeiterkammertag, Wirtschafts- und Sozialstatistisches Taschenbuch, Dunaj 1986.

Postopek v skupni komisiji temelji na dveh načelih:

- vse odločitve morajo biti sprejete soglasno – vsaka skupina lahko da veto na katero koli odločitev, tako da vse odločitve izhajajo iz konsenza, vsak konflikt mora izražati konsenz;

- vsa pogajanja v vseh organih komisije so tajna; vsa potekajo brez prisotnosti tiska, televizije ali radia. Sredstva javnega obveščanja morajo biti kasneje seznanjena z odločitvami, ni pa jim dovoljeno opazovati proces odločanja.

Ti dve načeli sta v nasprotju z vodilnimi načeli vsakega pravega parlamenta: načelo večine in javnosti sta nujna pogoja vseh modernih skupščin. Skupna komisija je tudi predstavniška institucija, vendar ne deluje tako kot

⁴ Dieter Bichlbauer, »Zur Paritätischen Kommission« in: Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft 3 (1974). Johann Farnleitner, Die Paritätische Kommission. Institutionen und Verfahren (Eisenstadt o.S.: Prugg, n. d.), Marin, op. cit.

parlament; je novejša oblika predstavniške oblasti, tip konsociativne demokracije, precej drugačen od kompetitivnega modela.

Skupna komisija ima formalno štiri uradne, formalne veje in eno neuradno, neformalno, ki je najpomembnejša. V vseh vejah je vsaka organizacija članica zastopana z različnim številom predstavnikov. Formalne veje so naslednje:

- Podkomisija za plače mora določiti meje, v okviru katerih se oblikujejo nove pogodbe o plačah,
- Podkomisija za cene določi najvišjo raven novih cen,
- skupščina Skupne komisije odloča v primerih, ko v njenih podkomisijah ni doseženo soglasje,
- Svet za družbena in ekonomska vprašanja je možganski trust komisije. Sestavljajo ga strokovnjaki in svetovalci iz organizacij članic; njihova naloga je, da ugotovijo razvojne smeri v avstrijskem gospodarstvu in družbi.⁵

Redni sestanki med štirimi predsedniki organizacij članic sestavljajo neformalno vejo. Navadno se sestanijo enkrat mesečno in razpravljajo o vseh tistih vprašanjih, o katerih v podkomisijah niso dosegli soglasja. Predsedniki skušajo doseči kompromis, če pa rešitve ne najdejo, je vsakršna odločitev izključena. Druga glavna točka sestanka predsednikov je razprava o dnevnem redu naslednjega zasedanja in odločitev, o čem bo naslednje zasedanje odločalo. Sestanek predsednikov je torej najvišja raven skupne komisije. Zasedanje skupne komisije mora odobriti odločitve, ki so jih sprejeli predsedniki. Njihov sestanek je dejansko glavni forum; je trdo jedro ne samo skupne komisije, ampak tudi celotnega sistema razmerij v industriji.

Glavne rezultate modela (tabela 2) konsociativne demokracije lahko izmerimo s stopnjo gospodarske rasti, stopnjo inflacije in z ravnijo nezaposlenosti. Na primer, večina opazovalcev se strinja, da je avstrijski model primeren za vzdrževanje nizke stopnje nezaposlenosti in da spodbuja gospodarsko rast. Toda drugi trdijo, da model ni nujno uspešen pri zniževanju inflacije. Z drugimi besedami, vsaka kupčija poteka po istem vzorcu: »Če ti glasuješ za povečanje cen, bom jaz glasoval za povečanje plač.« Ta vzorec ni najboljši za ohranitev stabilne valute.⁶

⁵ Hans Reithofer, »Der Beirat für Wirtschafts- und Sozialfragen« in *Sozialismus, Geschichte und Wirtschaft. Festschrift für Eduard März* (Vienna: Europa, 1973), pp. 225–410. Marin, op. cit.

⁶ Heinz Kienzl, »Die Wirtschaftspartnerschaft: ein Instrument der Vollbeschäftigung oder der Gesellschaftspolitik« in *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 3 (1974). Johann Buchner, »Interessengruppen in der politischen Struktur des postklassischen Parlamentarismus. Am Beispiel Österreich« (D. Phil. diss., University of Salzburg, 1977). Erwin Weissel, »Sozialpartnerschaft und Löhne« in *Wirtschaftspolitische Blätter* (1976). Theodor Prager, »Austria's 'Social Partnership' – A View from Within« in *Policy Studies*, 1981.

Tabela 2: Model avstrijske Skupne komisije za plače in cene

skupščina Skupne
komisije (formalna)

Redni sestanki
predsednikov (neformalno)

Podkomisija za
plače (formalna)

Podkomisija za
cene (formalna)

Svet za socialna
in ekonomska vprašanja
(formalno)

Federacija sindikatov
(dominacija SPÖ)

Zvezna gospodarska zbornica
(dominacija ÖVP)

Centralna skupščina
delavskih zbornic
(dominacija SPÖ)

Konferenca predsednikov zbornic
za kmetijstvo (dominacija ÖVP)

Vendar pa najpomembnejših učinkov modela ne moremo najti na področju gospodarske politike v tradicionalni, ozki interpretaciji. Iskati jih moramo na področju enotne družbene politike. Ekonomsko sodelovanje med delodajalci in delojemalci je učinkovito sredstvo za izboljševanje stabilnosti političnega sistema in celotne družbe. Socialni mir kot družbena stabilnost je prepričljiv rezultat avstrijskega modela. Ohranjanje socialnega statusa quo pozitivno učinkuje na ekonomske pokazatelje. Stabilnost ustvarja ozračje, ki pospešuje gospodarsko rast in zaposlenost in do neke mere tudi znižuje inflacijo.⁷

⁷ Wilhelm Hrdličska, »Austria« in Charles Levinson (ed.), *Industry's Democratic Revolution* (London: George Allen & Unwin, 1976). Friedrich Fürstenberg, »Konflikt und Konsens in den Arbeitgeber-Arbeitnehmer-Beziehungen« in *Wirtschaftspolitische Blätter*, 1976.

Obstaja več možnih kritik avstrijskega modela. Če hočemo politični ali družbeni sistem stabilizirati, moramo biti prepričani, da je sistem najboljši ali vsaj najboljši možen. Če pa smo prepričani, da politični ali družbeni sistem ni najboljši, ampak nasprotno slab, ga je treba spremeniti. Za uresničitev tega cilja konsociativna demokracija ni učinkovita. Najprej se moramo odločiti, ali želimo utrditi obstoječo družbo ali pa želimo ustvariti novo. Avstrijski model je model konzervativcev in zmernih reformistov. Ni pa model za reakcionarje ali revolucionarje.

Preden lahko razpravljamo o avstrijskem modelu in ga primerjamo z drugimi, moramo analizirati njegove pogoje. Domneve, ki so tipične za avstrijske razmere, izhajajo iz specifične izkušnje in posebnega vzorca političnega vedenja.

Pogoji avstrijske parakoalicije

1. Med glavnimi družbenimi skupinami, organizacijami v politične stranke in ekonomske skupine pritiska, mora obstajati stabilno soglasje. Vse glavne stranke in skupine pritiska morajo sprejeti politični sistem, glavne dele ustave, mednarodni status države in skupno razumevanje demokracije. Tem vrednotam in načelom ne sme nasprotovati nobena pomembna skupina. Vse morajo vztrajati pri skupni platformi, čeprav na tej osnovi hkrati med sabo tudi tekmujejo.⁸

2. Organizacije vseh skupin morajo biti močno koncentrirane. Nujno je, da vsako skupino parakoalicije zastopa ena sama institucija. Tako je pomembno, da obstaja le ena sama Zveza sindikatov in ne na primer socialistična, komunistična in krščanska zveza sindikatov kot v Italiji in Franciji. Poleg tega je pomembno, da delavce in nameščence zastopa federacija in ne posamezni sindikati. Naslednji pogoj je, da tudi delodajalce zastopa ena sama organizacija, tako da ne prihaja do tekmovanja med dvema ali več skupinami pritiska, ki nastopajo v imenu delodajalcev.

Skupine pritiska in stranke morajo biti tesno povezane. Parakoalicija ne bi delovala, če bi obstajal razcep med parlamentom in strankami na eni ter vplivnimi skupinami na drugi strani. Da bi se temu izognili, morajo biti v parlamentu in vladi zastopani tako vodilni člani skupin pritiska kot tudi predstavniki strank; poleg tega morajo tudi vodilni člani strank zasedati pomembna mesta v samih vplivnih skupinah. Tako mnogokratno članstvo povezuje tudi stranke: znotraj federacije sindikatov je pomembna manjšina Ljudske stranke in socialisti so v manjšem številu člani gospodarske zbornice.

4. Vse glavne skupine, posebno še tiste iz vrst politične elite, morajo sprejeti socialni status quo. Sindikati se morajo odreči vsaki revolucionarni ali radikalni politiki, ne smejo na primer spodbujati k močno razširjeni nacionalizaciji. Združenja delodajalcev (gospodarske zbornice, Združenje avstrijskih industrijalcev) se morajo izogniti vsaki reakcionarni politiki, na primer ne smejo nasprotovati sistemu socialnega skrbstva, ki obstaja od leta 1945. Potrebno je, da sta obe strani naklonjeni zmernemu političnemu stilu – »mirni kompeticiji«, »mirni razredni vojni« ali »vojni razredov kot procesu pogajanja« – namesto neomejeni tekmovalnosti ali razredni vojni v klasičnem pomenu. To je tudi pogoj celotnega modela.

5. Za gospodarstvo je nujno, da kapitalistični in socialistični elementi sestavljajo tip »mešanega gospodarstva« in da ekonomske razmere zagotavljajo ustrezno

⁸ Peter J. Katzenstein, *Corporatism and Change. Austria, Switzerland and the Politics of Industry* (Ithaca: Cornell University Press, 1984), espec. pp. 34–83.

socialno varnost veliki večini prebivalstva.⁹ V Avstriji je v državni lasti velik del težke industrije in glavne banke, preostale veje industrije, manjše banke, trgovina in kmetijstvo pa so v zasebni lasti. Vloga, ki jo ima država v gospodarstvu, zmanjšuje konflikt med delodajalci in zaposlenimi, ker delavci enačijo demokratično državo s svojo lastno državo. Visoko razvit sistem skrbstva prav tako blaži osnovni konflikt med kapitalom in delom. Tako visoko raven socialne varnosti v kombinaciji z zahodnim političnim sistemom lahko najdemo le v skandinavskih državah in mogoče na Nizozemskem. Sistem socialnega skrbstva in varnosti zmanjšuje razlike med razredi, vsaj kot ga zaznava javnost; kot tudi lahko opazimo prevladujoč, številen srednji razred, ki ga sestavljajo kvalificirani delavci, uslužbenci, državni uradniki kot tudi kmetje in poslovneži v srednjem dohodkovnem razredu.

6. Tip »mešanega gospodarstva«, ki je nekje med starim, čistim kapitalističnim in možnim čistim socialističnim tipom, morajo sprejeti vse glavne interesne skupine. Ni pomembno, o čem govorijo njihovi programi. Za primer: združenje avstrijskih industrialcev in Zvezna gospodarska zbornica uradno zahtevajo svobodno podjetništvo in svobodo pred intervencijami države, sindikati pa, posebno še večinska frakcija socialistov, razglašajo politiko, ki je bolj naklonjena socializmu. Konec koncev je pomembno le, kako delujejo.¹⁰ Da bi bil avstrijski vzorec uspešen, morajo sindikati v svojem dnevnem vedenju sprejeti obstoječo razporeditev dohodka. Parakoalicija ne bi delovala, če bi sindikat začel z močno kampanjo za prerazporeditev ali če bi gospodarske zbornice resno skušale znižati plače. Obe strani morata sprejeti obstoječi politični sistem, tako obstoječi socialni sistem kot tudi trenutno razporeditev dohodka. Obe strani se morata odreči kakršnim koli političnim inovacijam.

7. Dokler obstaja parakoalicija, ni mogoča nova razporeditev dohodka in lastnine.¹¹ Vse glavne skupine morajo soglašati z opredelitvijo glavne naloge ekonomske politike – tj. rast gospodarstva. Gospodarska rast je rezultat sprejetja obstoječih dohodkovnih razmer. Maksimalna stopnja rasti omogoča povečevanje dohodka delodajalcev kot tudi zaposlenih, višje plače in višje profite. Za vodstvi obeh strani je taka rastoča stopnja plač in profitov nujna, saj lahko tako zadovoljijo svoje množično članstvo in uživajo politični uspeh. Dokler bo dohodek rasel hitreje od inflacije, toliko časa bo povprečni delavec podpiral voditelje svojega sindikata in njihovo politiko nenasilne kompeticije. Dokler bo povprečni delodajalec dobival večje profite, toliko časa bo sledil svojim voditeljem. Formula se glasi: »nobenih prerazporeditev« – saj omogoča maksimizacijo gospodarske rasti.

Novo ravnotežje moči

Struktura razmerij v industriji je postala trden del avstrijskega političnega sistema. Parakoalicija je več kot samo stabilen del, ampak je del, ki stabilizira celotni sistem. Kot rezultat se je politični sistem razvil v nov tip, ki je nova inačica starega koncepta delitve oblasti. Čeprav stare institucije, kot zakonodajna, izvršil-

⁹ Heinz Kienzl, *Gesellschaft am Wendepunkt? Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik bei sinkenden Wachstumsraten* (Vienna: Verlag des ÖGB, 1975).

¹⁰ Johannes Koren and Manfred Ebner, *Österreich auf einem Weg. Handelskammern und sozialpartnerschaft im Wandel der Zeiten* (Graz: Stocker, 1974). Thomas Lachs, *Wirtschaftspartnerschaft in Österreich* (Vienna: Verlag des ÖGB, 1976).

¹¹ W. Lang and M. Schmid, »Profitpathentheorie und Politik der Arbeiterbewegung in Österreich, Großbritannien und der Bundesrepublik Deutschland« in *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 1976. Katzenstein, op. cit.

na in sodna oblast, še vedno delujejo, je prišlo do nove prerazdelitve. Po eni strani je tu center oblasti, ki ga sestavljajo stare institucije – parlament in administracija, v katerih prevladujejo politične stranke. Po drugi strani pa lahko vidimo tudi center oblasti, sestavljen iz novih institucij, kakršna je Skupna komisija za plače in cene, ki jo obvladujejo različne skupine pritiska. Prvi center oblasti sledi pravilom kompeticije, drugi pa pravilom soglasja. Prvi center je pooblaščen, da odloča o vprašanjih, ki se nanašajo na ekonomske probleme. Drugi ima primarno pristojnost pri odločanju o vseh ekonomskih vprašanjih.¹²

Osnovna ideja delitve oblasti je razdelitev in decentralizacija oblasti ter vzpostavitev novega ravnotežja moči. Avstrija je po obdobjih centrifugalne demokracije, državljanske vojne in diktature našla takšno ravnotežje. Avstrijski politični sistem lahko imenujemo napreden ali konzervativen, rafinirano kapitalističen ali čezmerno socialističen. Vendar pa je konsociativna demokracija v Avstriji utrdila sedanjo družbo.

Tipologija političnih sistemov Arena Lijpharta razlikuje med vedenjem elite in vedenjem množic. Oblike vedenja množic lahko vodijo k »homogeni« ali »fragmentarni« politični kulturi, oblike vedenja elite pa lahko vodijo k »tekmovalni« ali »koalicijski« politični kulturi.¹³ Sprememba avstrijske politike k novemu ravnotežju oblasti je dober primer v razumevanju pomena te tipologije. Prvo avstrijsko republiko (1918–1934) lahko označimo kot obliko »centrifugalne« demokracije, kot kombinacijo razdrobljene in kompetitivne politične kulture. Zgodovinski dokaz, prikazan predvsem kot nezmožnost vzpostavitev demokratičnega konsenza ali mreže institucionaliziranih sporazumov, se zdi prepričljiv. Drugo republiko lahko označimo kot konsociativno demokracijo, ki jo sestavlja še vedno »razdrobljena« politična kultura množic oziroma večine volilcev, hkrati pa tudi že »koalicijska« politična kultura elit.¹⁴

Zgodovinski in politični dokaz je tudi povsem jasen: institucije, v katerih se sodelujoče strani povezujejo v zakonskih in, še pomembneje, zunajzakonskih okvirih, kot v primeru koalicijskih vlad med 1945 in 1966 in kakršen je sedanj sistem socialnega partnerstva, so rezultat sprememb v avstrijski politični kulturi. Spremembe so veliko bolj opazne med elito kot med množico. Članstvo v strankah (ki je še vedno največje v Evropi), vedenje volilcev (še vedno eno najstabilnejših) in ankete javnega mnenja kažejo vedno znova na presenetljivo stabilnost v lojalnosti in povezanosti med ljudskimi množicami in ideološkimi »tabori«. Lojalnost »taborom« nekako pojema, vendar pa še ostaja močna.

Pokazatelji, ki kažejo na vedenje elite, so različni. Avstrijska republika, po letu 1918 ena najšibkejših demokracij v Evropi in uničena zaradi pritiska rivalskih skupin elit, ki niso bile sposobne najti kompromisa, ima danes eno najbolj stabilnih demokracij v Evropi. Moč avstrijske demokracije temelji na spremenjenih stališčih elit. Kompromisi, ki so doseženi v parlamentu kot tudi zunaj socialnega partnerstva, so rezultat volje in sposobnosti, da bi utrdili obstoječi družbeni in politični sistem. Vendar pa so spremenjena stališča elite povezana z močno apatičnostjo avstrijskih ljudi ali, v jeziku elite, množic.

¹² Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy* (New York: Harper and Row, 1957). C. B. Macpherson, *Democratic theory. Essays in Retrieval* (Oxford: Clarendon, 1973).

¹³ Lijphart, op. cit., pp. 105–19.

¹⁴ Steiner, op. cit., pp. 409–26. Anton Pelinka, »Von der Konkurrenz zur Konvergenz – Unterschiede im Demokratieverständnis der 1. und 2. Republik« in *Cahiers universitaires d'information sur l'Autriche* (numéro spécial) (Rouen, 1981).

Če si ogledamo podatke, ki jih najdemo v primerjalnih študijah in drugih empiričnih pregledih, bomo lahko razumeli nizko stopnjo politične participacije v Avstriji. Kljub visoki stopnji članstva strank in volilnim izidom¹⁵ je dejanska participacija posameznika v političnem procesu zelo nizka. Na nasprotje med visoko razvito formalno participacijo in razmeroma nerazvito neformalno participacijo kažeta dva primera:

- mednarodna študija, ki sta jo izdala in objavila Samuel H. Barnes in Max Kaase leta 1979, primerja Avstrijo z drugimi štirimi zahodnimi demokracijami: Združenimi državami, Veliko Britanijo, Zahodno Nemčijo in Nizozemsko¹⁶ ob večini problemov je avstrijski volilec pokazal več zaupanja v politični sistem, hkrati pa je pokazal manj zanimanja za politiko in politično dejavnost;

- študija, ki temelji na podatkih iz raziskave iz leta 1980, kaže na zanimivo razhajanje v politični kulturi Avstrije – že omenjeno nasprotje med močno politično aktivnostjo v formalnem smislu in majhnim političnim zanimanjem za vse vrste neorganiziranih, neinstitucionaliziranih, neformalnih dejavnosti, za vsa tista področja, ki nimajo določenega, splošno znanega vzorca, kot so individualno lobiranje in državljanska gibanja.¹⁷

Utrditev avstrijske demokracije pa je zahtevala in še zahteva svojo ceno. Socialno partnerstvo, vzpostavljeno na temeljih sodelovanja med glavnimi političnimi organizacijami, posebno med delom in kapitalom, je ublažilo konflikte med družbenoekonomskimi razredi in ideološkimi skupinami. Levica in desnica sodelujeta, vendar z zmanjševanjem konfliktov upada tudi zanimanje za politiko. To je paradoks korporativističnega posredovanja v Avstriji: okrepitev demokracije je pomenila okrepitev zaupanja mnogih v sposobnosti nekaterih.

Današnji politični sistem Avstrije ni le dober primer za »konsociativno demokracijo«, ampak tudi dobro prikazuje, kako neokorporativistični sistem učinkuje na demokracijo. Neokorporativističen način odločanja, če ga opredelimo kot pomembno dopolnilo liberalne demokracije in ne le kot nasprotje parlamentarne demokracije in strankarskega boja (kakršen je bil stari tip korporativizma), daje velik poudarek na vedenje elit. Trikotnik, tipičen za neokorporativizem,¹⁸ ki povezuje državo (ki jo predstavljata parlament in uprava), delo (ki ga predstavljajo sindikati) in kapital (ki ga predstavljajo združenja delodajalcev), potrebuje priznanje zakonitosti s strani ljudstva, ki ga izraža vzorec volilnega vedenja. Česar pa ne potrebuje, je njihova dejavna participacija. Avstrija kot oblika konsociativne demokracije in neokorporativistične države je mnogo bolj osredotočena na »vladanje za ljudi« kot pa na »vladanje ljudi«.

¹⁵ Sully, op. cit. G. Bingham Powell, »Voiting Turnout in Thirty Democracies: Partisan, Legal and Socio-Economic Influences« in Richard Rose (ed.), *Electoral Participation. A Comparative Analysis* (Beverly Hills: Sage, 1980).

¹⁶ S. H. Barnes and M. Kaase et al., *Political Action, Mass Participation in Five Western Democracies* (Beverly Hills: Sage, 1979).

¹⁷ R. Deiser and N. Winkler, *Das politische Handeln der Österreicher* (Vienna: Verlag für Gesellschaftskritik, 1982).

¹⁸ Philippe Schmitter and Gerhard Lehmbruch (eds.), *Trends Toward Corporatist Intermediation* (Beverly Hills: Sage, 1979).

Avstrijsko socialno partnerstvo in konsociativna demokracija sta se izkazala za stabilna. Kljub temu pa nekateri dokazi namigujejo na nove trende, ki so manj ugodni za visoko predvidljivo »vlado za ljudi«. Plebiscitarne težnje so izziv obliki sodelovanja med elito, ki se je po letu 1945 tako dobro utrdila.

Novi problemi, ki jih postavljajo v ospredje nova družbena gibanja, nad katerimi etablirane politične stranke in ekonomske skupine pritiska nimajo popolne kontrole, so brez vrednosti. Ti problemi zadevajo spol (feminizem), mir in ekološko. Spor o jedrski energiji je pomemben primer novih problemov, ki so zunaj okvirov neokorporativizma. Leta 1978 se je na prvem vsenarodnem referendumu v zgodovini Avstrije minimalna večina volilcev izrekla proti odprtju prve, že dokončane jedrske elektrarne. Posledica tega je bila, da je avstrijski parlament ponovno brez nasprotovanja sprejel zakon, ki prepoveduje uporabo jedrske energije v Avstriji.¹⁹

V zimi 1984/85 je problem gradnje jezua na Donavi v bližini Hainburga v Spodnji Avstriji prispeval še en nazoren primer plebiscitarnega pritiska. Okoli tisoč demonstrantov je protestiralo in zasedlo področje gradnje. Prišla je policija, toda ob prvem spopadu se je oblast vdala in ustavila gradnjo jezua, vsaj do nadaljnjega.²⁰

V obeh primerih so bili socialni partnerji na strani poražencev. V skladu s filozofijo gospodarske rasti sta bili ÖGB in Zvezna gospodarska zbornica (kot tudi drugi socialni partnerji) močno naklonjeni jedrski energiji in povečanju števila jezov na Donavi. V obeh primerih je opozicija (ÖVP) skušala izkoristiti specifični ekološki, »zeleni« občutek, s tem da je nasprotovala nekaterim vidikom (vendar na načelu jedrske energije in omenjenega jezua). V obeh primerih je administracija popustila – ne opoziciji in ne izraženi večini volilcev. Administracija in še posebno SPÖ nista bila pripravljena tvegati, da bi lahko prišlo do širšega razcepa med njuno politiko in manjšino prilagodljivih zelenih, ekološko osveščenih volilcev, ki so kot kaže nepogrešljivi pri ustvarjanju večine iz števila različnih manjšin.

S tem populističnim izzivom se je treba soočiti na volitvah. Z začetkom v osemdesetih letih so postajale nove stranke vedno bolj uspešne – najprej na lokalni ravni in leta 1984 je stranka Zelenih (Alternative Liste und Grüne) prvič dobila sedeže v regionalnem parlamentu, v Landtagu Vorarlberga, najzahodnejše avstrijske dežele. Leta 1986 je kandidatka Zelenih Freda Meissner-Blau dobila na predsedniških volitvah 5,5 odstotka volilnih glasov, kar je zahtevalo drugi krog volitev med kandidatomoma dveh glavnih strank. Obstaja velika možnost, da bo učinek ofenzive Zelenih vodil k počasnemu razkrajanju tradicionalnega strankarskega sistema.

Tudi ta razvoj seveda učinkuje na neokorporacijsko mrežo, ki je bila vzpostavljena med delodajalci in zaposlenimi. V bližnji prihodnosti ni v nevarnosti niti avstrijsko socialno partnerstvo niti konsociativna demokracija, vendar pa je možno, da bodo oslabele tipične značilnosti avstrijskega političnega sistema. Kaže, da je kooperacija med elito začela pojemati; avstrijski »sistem« verjetno ni več na vrhuncu.

V letu 1986 imamo še vedno zadosti razlogov, da ocenimo avstrijski sistem institucionalizirane kooperacije med delodajalci in zaposlenimi kot izredno učin-

¹⁹ Anton Pelinka, »The Nuclear Power Referendum in Austria« in *Electoral Studies*, 1983.

²⁰ Anton Pelinka, »Hainburg – mehr als nur ein Kraftwerk« in Andreas Kohl et al. (eds.), *Österreichisches Jahrbuch für Politik 1985* (Munich and Vienna: R. Oldenbourg and Verlag für Geschichte und Politik, 1986).

kovit sistem odločanja. Vendar pa imamo tudi razloge za trditev, da postaja Avstrija vedno bolj »zahodnjaška« – politično bolj prilagodljiva in manj predvidljiva. Zdi se, da je Avstrija na poti k normalizaciji. Vendar pa ta razvoj še vedno temelji na izkušnji z mrežo sodelovanja med delavci in delodajalci, ki je stabilna in ki prinaša trdnost v celoten sistem.

Avstrijsko obračanje k Zahodu kaže na razkroj »konsociativnosti«. Na Nizozemskem se je ta razkroj začel že veliko prej. Nizozemski »stebri« niso imeli več dovolj sposobnosti, da bi povezali vse obstoječe interese in vrednote. In neokorporativizem je izgubil svojo značilno nizozemsko aplikacijo – na Nizozemskem skoraj da ne obstaja več.²¹ Primer Nizozemske kaže na možnost razkrajanja trdnosti že stabiliziranih sistemov. Ni treba verjeti, da bo tudi Avstrija avtomatično sledila temu primeru. Vendar pa obstaja možnost, mogoče celo velika verjetnost. Če se bo razkroj nadaljeval, bo to primer »uspešne samoukinitve«: Avstrijsko socialno partnerstvo je ustvarilo ravno tiste družbene razmere, v katerih se socialno partnerstvo zdi samo sebi nepotrebno.

²¹ Pregled za Evropo glej v Gerhard Lehmbruch and Philippe Schmitter (eds.), *Patterns of Corporatist Policy-Making* (Beverly Hills: Sage, 1982). Peter J. Katzenstein, *Small States in World Markets. Industrial Policy in Europe* (Ithaca: Cornell University Press, 1985), espec. pp. 114, 197–9.

LJUBICA JELUŠIČ

Obramboslovno društvo Slovenije – oživitev dejavnosti

pred novostmi v nacionalnem varnostnem sistemu Slovenije

Sredi decembra 1990 (točneje 14. 12.) sta v prostorih Katedre za obramboslovje na FSPN na Pedagoški akademiji potekala enodnevni posvet in občni zbor obramboslovnega društva Slovenije. Zanimivo je, da se obramboslovci v takem številu niso zbrali vse od ustanovitve društva leta 1987. Društvo ima danes 150 članov, posveta v decembru pa se jih je udeležilo 120. Udeleženci so pregledali stanje obramboslovne stroke, sprejeli so poročilo o dejavnosti društva v preteklih treh letih, precej polemična je bila razprava o programu dejavnosti v letu 1991, izvolili so nov izvršni odbor društva, zadnja tema posveta pa je bila predstavitev novega obrambnega koncepta Slovenije. Presek stanja stroke, program dejavnosti v prihodnje in nov obrambni koncept so bile teme, ki so pritegnile največ pozornosti.

Za diplomante obramboslovja je do začetka leta 1990 veljalo, da v relativno kratkem času dobijo zaposlitev. Leto 1990 je prineslo spremembe. V šolskem sistemu se je ob prenovi srednješolskih programov bitka za obrambne in mirovne vsebine končala porazno. Strokovni svet Republike Slovenije za vzgojo in izobraževanje je sprejel sklep o ukinitvi predmeta obramba in zaščita ter o izvedbi 28 ur obrambnih in mirovni dejavnosti na srednjih šolah, o možnosti za uvedbo izbirnega predmeta kultura miru in nenasilja v gimnazije ter o vključitvi obrambnih vsebin v druge predmete. Večina sprejetega je ostala na papirju. Obramboslovci so se prekvalificirali v učitelje drugih družboslovnih predmetov, nekateri izvajajo

obvezne dejavnosti, večina jih je ostala brez službe.

Rektorja obeh slovenskih univerz sta vkljub evropski konvenciji o nujnosti poučevanja miru in varnosti svetovala vsem fakultetam v Sloveniji ukinitve predmeta SLO in DS. Predlog Katedre za obramboslovje, da je treba omenjeni predmet zamenjati s strokovnim predmetom, ki se ukvarja z vlogo vsake posamezne stroke v obrambnih in varnostnih zadevah, ni mogel priti v javnost. V letu 1990/91 so nekatere vsebine s področja obrambe in varnosti ostale le še na peščici slovenskih fakultet, predavatelji bivšega predmeta SLO in DS pa so ravno tako ostali brez službe.

Pri obrambnih pripravah se je v letu 1990 zožilo število potrebnih planskih dokumentov ter skrčilo število subjektov, ki so obvezani načrtovati svoje obrambne in varnostne aktivnosti. Spremembe, ki jih prinaša predlog novega zakona o obrambi in zaščiti, napovedujejo še večje krčenje obrambnih priprav v gospodarstvu in družbenih dejavnostih. Možnosti za zaposlovanje obramboslovcev v civilni obrambi se je s temi posegi bistveno manjšalo.

Glede na takšne razmere je možno predpostavljati, da je Obramboslovno društvo kot interesno združenje in kot morebitna skupina pritiska v slovenskem političnem prostoru postalo aktualno za svoje članstvo. Sodeč po komentarjih na posvetu, so pričakovani, da bi društvo imelo večjo politično težo in s tem vpliv na politiko zaposlovanja, velika.

V programu dejavnosti društva za leto 1991 so predvidene takšne dejavnosti, ki bodo pripomogle predvsem k utrditvi identifikacije članstva z društvom ter k uveljavitvi društva kot alternativne in kritične institucije, ki spremlja in reagira na različne družbene in politične posege v obramboslovno stroko.

Društvo namerava razviti klubsko dejavnost, kjer člani društva izmenjujejo informacije, organizirajo okrogle mize, razgovore z javnimi delavci, razprave, strokovna sreča-

nja ter predavanja. V pripravi je izdaja Občasnika, to je obramboslovnega časopisa, ki bo članom društva prinašal informacije o dejavnostih društva, obvestila o strokovnem izpopolnjevanju, o predavanjih, ekskurzijah, vojaških in drugih vajah, strokovnih razstavah, literaturi. Člani društva nameravajo pripraviti predavanja za člane rezervnih vojaških starešin po vsej Sloveniji, poskušali bodo ponovno aktualizirati vprašanje neizvajanja obrambnih in mirovnih vsebin v šolskem sistemu ter skupaj s Katedro za obramboslovje organizirati šolo za mir za srednješolce; nameravajo pa tudi vzpostaviti komuniciranje z institucijami političnega sistema, z republiško skupščino in njenimi komisijami ter z republiškima sekretariatoma za ljudsko obrambo in notranje zadeve.

Za razvoj obramboslovne stroke naj bi bilo v letu 1991 velikega pomena strokovno srečanje na temo Nacionalna varnost Slovenije. Osnova za razpravo na srečanju bi bila podatki javnomnenjske raziskave stališč do nacionalne varnosti, ki jo izvaja Obramboslovni raziskovalni center, povabili pa bi tudi kolege z nekaterih jugoslovanskih univerz in iz tujine.

Sklepni del posveta Obramboslovnega društva Slovenije je bil namenjen predstavitvi novega obrambnega koncepta Slovenije, prvič doslej v strokovni javnosti. V uvodu je slovenski obrambni minister Janez Janša predstavil temelje za izdajo predloga zakona o obrambi in zaščititi ter njegovo vsebino, govoril je o zamislih reševanja problema kadrovskega potenciala za slovensko vojsko, opozoril pa je tudi na morebitne scenarije, ki se jih slovenska oblast nadeja po plebiscitu.

Obramboslovci so v dokaj polemični razpravi pokazali, da lahko s svojo kritično analizo v marsičem pomagajo zakonopiscem, seveda le če bi bili povabljeni k sodelovanju. Izkazalo se je, da pri novem obrambnem konceptu Slovenije ostaja nerazčiščenih precej bistvenih vprašanj, ki bi lahko pripomogla k preseganju dveh na videz nespremljivih opcij zagotavljanja slovenske varnosti v bodoče – to je s pomočjo vojske ali z demilitarizacijo. Med njimi je zagotovo ključno razmerje med vojaško in civilno obrambo (primerjaj: M. Malešič, Demilitarizacija pomeni bistvene spremembe v civilni obrambi, Delo 7. 12. 1990). Značilna je bila

trditev obrambnega ministra, da koncept obrambe, ki ne bi temeljil na oboroženi sili, ni smiseln. Izkušnje iz sodobnih lokalnih vojn kažejo, da se med vojno težišče lahko prenaša z vojaškega na civilni sektor in obratno. V nekaterih primerih je neoboroženo upiranje agresorju pripeljalo do prekinitev vojaških operacij (npr. Alžirija leta 1962). Javno mnenje v zahodnoevropskih državah (npr. v Avstriji) kaže, da se krepi percepcija socialnega imperativa oboroženih sil, ki naj bi posredovale predvsem ob naravnih nesrečah in pomagale pri velikih javnih delih, slabi pa percepcija funkcionalnega imperativa oboroženih sil, to je funkcije učinkovitega odvrčanja agresije. Podobne težnje zasledimo tudi v slovenskem javnem mnenju. Zato je tudi lažje razumeti veliko naklonjenosti Slovencev demilitarizaciji. Ustvarjalci slovenske obrambne politike se tudi tem dejstvu ne bodo mogli izogniti.

Razprava o novem konceptu obrambe Republike Slovenije je razkrila dileme v zvezi s kadrovskim potencialom za starešinsko sestavo oziroma za učno-poveljevalni del slovenske vojske. Kaže se v nujnosti vzpostavitve lastnega vojaškega šolstva ter tesnih stikov z vojaškimi šolskimi institucijami v drugih državah. Zelo pomembna bo določitev razmerja med profesionalno (poklicno vojsko ter naborno (obvezniško) vojsko. Zelo verjetno je, da se bodo tudi nekateri obramboslovci, med njimi je večina rezervnih vojaških starešin, znašli v poklicnem jedru slovenske vojske.

JAMES G. MARCH, JOHAN P. OLSEN

Ponovno odkrivanje institucij

(Rediscovering Institutions; The Organizational Basis of Politics, The Free Press, Macmillan, New York, London, 1989, str. 227)

Zakonodaja, pravni sistem in država, tj. tradicionalne politične institucije, so izgubile svoj osrednji položaj v sodobnih teorijah politike. Ideje, ki so utelešale moralnost v institucijah in poudarjale državljanstvo in skupnost kot temelj politične identitete, so zamenjale ideje moralnega individualizma in poudarjanje pogajanj med tekmujočimi interesi. Formalno organizirane politične institucije so postale zgolj arena, kjer se odvija politično vedenje, podbujano s številnimi temeljnimi dejavniki.

James G. March in Johan P. Olsen razvijata v svoji knjigi teorijo organizacijskega vedenja, ki oživlja vlogo institucij – od zakonov in birokracije do ritualov, simbolov in postopkov – kot bistvenih za razumevanje modernih političnih in ekonomskih sistemov. V poglobljenem prevrednotenju sodobne politične znanosti avtorja ugotavljata, da je ponovno oživljanje zanimanja za institucije kumulativna posledica moderne preobrazbe družbenih institucij in nenehne razlage njihovih opazovalcev.¹ Družbene,

politične in ekonomske institucije so postale večje, znatno bolj kompleksne in sposobne in kar je še bolj pomembno, še važnejše za kolektivno življenje. Moderni ekonomski in politični sistemi so v veliki meri sestavljeni iz formalnih organizacij, tako da institucije prava in birokracije zavzemajo precejšnjo vlogo v sodobnem življenju.

»Rediscovering Institutions« je briljantna eklektična reinterpretacija različnih analitičnih perspektiv v politični znanosti, sociologiji, ekonomiji, zgodovini in antropologiji. Knjiga presega obstoječe paradigme in povezuje na zelo imaginativen in nov način številne trende analiziranja institucij, kot so organizacijski, bihevioralni in interpretativni, z močnim poudarkom na organizacijsko učenje in politiko. Raziskujoč različne načine, kako politične institucije prispevajo tako k stabilnosti kot k spremembam v političnem življenju, sta March in Olsen hkrati reafirmirala odločilno vlogo političnih institucij v preoblikovanju družbenega okolja. Namesto da bi bile zgolj »odmev« družbenih sil, institucije, s transcendiranjem moralnega individualizma in sebičnosti, nevtralizirajo ali spreminjajo družbene tokove in opredeljujejo norme, interese, identitete in prepiranja v družbi.

S ponovno vzpostavitev političnih institucij v osrčje družbe sta avtorja izoblikovala novo perspektivo v vzgojni vlogi, ki jo te institucije lahko odigrajo. S pravili in logiko prikladnosti (koristnosti) lahko politične institucije »vcepijo« na eni strani red, stabilnost in prediktabilnost, na drugi strani pa fleksibilnost in prilagodljivost. Novo formuliranje odločilne vloge institucij omogoča Marchu in Olsen, da pokažeta, kako organizacija političnega življenja vpliva na tok zgodovine in nam pomaga oceniti obseg in domet prispevka političnih institucij k ljudski suverenosti. Njuna osredotočenost na interakcijo med institucijami in normami ter elaboracijo pomena in smotra političnih institucij je v mnogočem izvirna in bistveno izboljšuje naše razumevanje vloge institucij v družbenem in političnem življenju.

¹ Tradicionalno so politologi in pravniki usmerjeni k proučevanju, kako politične institucije delujejo in kako politična organizacija družbe prispeva k blagostanju državljanov in njihovem zasužnjevanju. Politične institucije so pogosto obravnavane kot prvi pogoj civilizirane družbe, pogosto pa tudi kot simptom njihovega propada. Politične institucije so opisane in analizirane formalno, legalistično z osredotočenostjo na ustave, zakone in pravila, čisto deskriptivno obravnavajo nastanek in razvoj posameznih institucij, s slikanjem političnih institucij kot arene za karizmatične vodje in v realpolitičnem stilu s poudarjanjem političnih institucij kot arene za rivalske, tekmujoče skupine z različnimi viri in interesi.

March in Olsen gradita svojo teorijo v dia-logu z neinstitucionalno analizo (predstavo) politike. Ta predstava označuje teorijo poli-tike vse od 50. let tega stoletja dalje in zaje-ma kontekstualizem, redukcionizem, utilita-rizem, instrumentalizem in funkcionalizem. Knjiga pravzaprav primerja stile teorij poli-tike, ki se osredotočajo na institucije, in omenjene stile. Še posebej sta izpostavljeni dve vrsti teorij, ki politiko obravnavajo kon-tekstualno in redukcionistično, to so teorije, ki poudarjajo rivalske interakcije racional-nih akterjev, in teorije, ki izpostavljajo časovno razvrščanje problemov, rešitev, odločevalcev in izbor. Čeprav se obe vrsti razlikujeta, pa si hkrati zamišljata ključne atribute makrosistema kot posledice steka-nja velikega števila enostavnih mikro doga-janj v od zunaj delujočem socialnem okviru. Te teorije veliko prispevajo k razumevanju politike in jih je treba šteti kot dopolnilo perspektive, ki jo ponuja ta knjiga.

Vendar pa za večino raziskovalcev, vključno s tistimi, ki delujejo v okviru obeh omenjenih tradicij, politika ni niti čist zgled z okoljem determiniranega racionalnega tekmovanja, niti čist zgled z okoljem opre-deljenega časovnega razvrščanja. Na politič-no dogajanje vplivata oba načina, vendar pa v znatni meri tudi institucionalna struktura, v okviru katere se odvija politika.² Brez zanikanja pomena tako družbenega kon-teksta politike kot motivov individualnih akterjev tako institucionalna analiza pripisu-je mnogo bolj neodvisno vlogo političnim institucijam. Institucionalna perspektiva ni samo dodatek k omenjenim teorijam, ampak izhaja iz mnogo bolj splošne zavzeto-sti z interpretacijo institucij kot osnovnih značilnosti politike.³ Glavna naloga knjige je proučiti, kako te institucije delujejo, kako

vplivajo na politično življenje, kako se spre-minjajo in kako bi jih bilo mogoče izboljšati.

V 2. poglavju avtorja raziskujeta način vodenja politične akcije s pravili namesto z utilitarno kalkulacijo. V 3. poglavju opisu-jeta, kako je neinstrumentalna konstrukcija pomena (smotra) lahko pomembna za poli-tiko. V 4. poglavju proučujeta nefunkciona-listično sliko institucionalne zgodovine. V naslednjih poglavjih je njuna pozornost usmerjena k študiju institucionalnih spre-memb v zahodni demokraciji, najprej (v poglavjih 5 in 6) z opisovanjem procesa in zatem (v poglavjih 7 in 8) z ocenjevanjem in predlaganjem sprememb pri planiranju demokratičnih političnih institucij. Njuno raziskovanje izhaja predvsem iz študija for-malnih organizacij in je tako najbolj nepo-sredno povezano s takšnimi institucijami, kot so parlamenti, ministrstva, sodišča, administrativne agencije in podobno. V žarišču njunih prizadevanj so predvsem politične institucije v okviru demokratične ideologije.

Knjiga gotovo reflektira specifično insti-tucionalne analize. Obravnava institucij kot političnih akterjev se izraža v zahtevi po institucionalni koherenci in avtonomiji. Glavna anomalija institucij je v tem, da povečujejo svoje zmožnosti z redukcijo vse-obsežnosti. Avtorja se ukvarjata v knjigi predvsem z dvema vidikoma – s presojo vlo-gue političnih institucij v razvoju pozitivne teorije politike in razumevanja političnih institucij v njihovi normativni evalvaciji in planiranju. Kot uvod v teorijo političnih institucij ta knjiga identificira tri široke sklo-pe idej. Prvi poudarja, kako je politično živ-ljenje urejeno s pravili in organizacijskimi oblikami, ki transcendirajo posameznike in spreminjajo družbene pogoje. Drugi poudarja endogeno naravo stvarnosti, inte-resov in vlog in na ta način oblikuje predsta-vo političnih akterjev, pomena in preferenc. Tretji poudarja zgodovinsko odvisno preple-tenost stabilnosti in sprememb. V zadnjem poglavju so obdelane prav te ideje in njihov pomen za interpretacijo in ocenjevanje poli-tičnih institucij in procesov.

Razumevanje stabilnosti in sprememb v politiki predpostavlja teorijo političnih institucij. Politične institucije preprečujejo zmedo v politični akciji z zagotavljanjem akcijskih alternativ; preprečujejo zmedo pomenu z oblikovanjem strukture za inter-

² »Neoinstitucionalizem« poudarja zlasti institucional-ne dolžnosti in vloge v primerjavi s kalkulirajočimi interesi in sebičnostjo; konstrukcijo in interpretacijo pomena v pri-merjavi z oblikovanjem izbiri; rutino, pravila in oblike, raz-vite v zgodovinsko odvisnih procesih, ki ne dosežejo zane-sljivo in hitro ustreznega ravnotežja; avtonomnost politič-nih institucij in dejstvo, da politična ureditev ni zgolj arena za tekmovanje med tekmujočimi interesi, ampak skupnost pravil, norm in institucij.

³ Obnovljeni interes za institucije seveda ni značilen samo za politično znanost, ampak tudi pravo, ekonomijo in sociologijo. V politični znanosti je pozornost k političnim institucijam usmerjena v študiju zakonodaje, lokalne obla-sti, političnih elit, javne izbire, administracije, države, kor-porativizma itd.

pretacijo zgodovine in anticipacijo prihodnosti; preprečujejo komplikacije različnosti s preoblikovanjem preferenc udeležencev. Vse te značilnosti niso utopične sanje, ampak opis politike, kot se odvija. Zato je težko biti optimističen glede sodobne teorije politike ali sodobnih poskusov reformiranja politike, če ignorirajo institucije ali pa jim pripisujejo zgolj obrobno vlogo. Avtorja, March in Olsen, sta prepričana, da je s tem skrita pomembna stvarnost političnega življenja, zato svojo pozornost sistematično posvečata političnim institucijam.

Marjan Brezovšek

ROBERT A. DAHL

Demokracija in njeni kritiki

(Democracy and Its Critics, New Haven, CT: Yale University Press, 1989, tr. 397)

Robert Dahl je sicer izšel iz empiricizma, ali bolje iz empirične teorije, da bi se potrdil kasneje kot pravi aristotolovec, tj. kot kompleten politični znanstvenik: filozof, teoretik (normativni in empirični) in empiricist. Seveda ni bilo treba čakati do izida te knjige (1989) za takšno ugotovitev, vendar pa je z njo pred nami njegovo delo mnogo bolj celovito in podrobno kot kdaj koli prej. Prejšnja dela so bila v veliki meri, čeprav ne izključno, empirična, so pa že kot takšna sprožila številne teoretične kontroverze, kot npr. klasična študija politike v New Havnu, ki jo je zdaj mogoče imeti za nujen sestavni del mnogo širše celote, in z obravnavo mnogih problemov kot celovite teorije demokracije.

S to knjigo je Robert Dahl pravzaprav zaokrožil dramatično razširitev svojega študija demokracije tako v prostoru (od ZDA k svetu kot celoti) kot v času (od atenske demokracije do resnih razmišljanj o utopični prihodnosti). Čeprav je pisana kot znanstveno delo, je po svojem stilu ta knjiga dostopna vsem splošno razgledanim bralcem, ne

samo politologom. Kot to ugotavlja sam v uvodu, je z njo želel zagotoviti interpretacijo demokratične teorije in prakse, vključno z omejitvami in možnostmi demokracije v sodobnem svetu in bližnji prihodnosti, pri čemer precejšnjo pozornost poklanja nasprotnim stališčem. Nekatere svoje teze razvija celo v obliki dialoga, kar je precejšnja redkost za tovrstno literaturo.

Za predstavitev obsega in vsebine knjige je najbolj primerno navesti naslove posameznih delov knjige: Izvori moderne demokracije (Grki in republikanci), Nasprotni kritiki (anarhisti in gvardijanci), Teorija demokratičnega procesa (upravičenost demokracije), Problemi demokratičnega procesa (med drugim tudi večinsko načelo), Omejitve in možnosti demokracije (zlasti kako in zakaj se poliarhija razvija v posameznih deželah, v drugih pa ne), in zadnji, šesti del K tretji preobrazbi (skica najboljše možne demokracije). Knjiga je sicer razdeljena na 23 poglavij, dodano pa ima tudi bibliografijo.

Ideja demokracije je splošno razširjena in večina sistemov se želi prikazati v demokratični luči. Vendar pa takšna globalna ekspanzija in sprejemljivost demokratične ideje zamegljuje sam pojem demokracije. Vzroki zmešnjav v samem razumevanju demokracije v sodobnem svetu izvirajo tudi iz njenega večtisočletnega razvoja od prve demokratične preobrazbe v mestu-državi do sodobne nacionalne države. Grško, rimsko, srednjeveško in renesančno pojmovanje demokracije se zato prepleta z novejšimi razlagami in povzroča zmedo v teoriji in praksah, ki so pogosto protislovne.

Podrobnejši pogled v teorijo in prakse demokracije razkrije številne probleme, za katere se zdi, da ne obstajajo neke dokončne rešitve. Sam pojem demokracije je bil zato vedno izpostavljen številnim kritikam. V najbolj splošnem smislu so bile te treh vrst: tiste, ki so v temelju nasprotovale demokraciji, zato ker so podobno kot Platon verjele, da je demokracija kljub možnostim nezaželjena; tiste, ki so v temelju nasprotovale demokraciji, podobno kot Robert Michels, ker so bile prepričane, da bi bila demokracija zaželjena, če bi bila možna (pa v sodobnosti ni); in seveda tista, ki simpatizira z demokracijo in si želi njene uveljavitve, čeprav je kritična do nje v mnogih pogledih. Ker se kritike pogosto osredotoča-

jo prav na probleme, ki jih zagovorniki demokracije zapostavljajo ali celo prikrivajo, je njihova vključitev v razpravo nujna za zadovoljivo interpretacijo teorije in prakse demokracije. V t. i. senčno teorijo demokracije uvršča Dahl probleme, s katerimi se srečujejo predvsem kritiki demokracije, to pa so predvsem koncept in kvalifikacija ljudstva (kdo je upravičen sodelovati pri vladanju), problem velikosti političnega sistema in njen vpliv na naravo demokracije in demokracija kot vrsta političnih institucij ali proces.

Ali je demokracija upravičena, če vodi k nepravilnim ali nemoralnim rezultatom? Priznavajoč omejitve moderne demokracije, Dahl kljub temu močno brani demokracijo pred glavnimi nasprotniki, med katerimi so gvardijanci (vladanje s »kvalificirano« manjšino) najpomembnejši. Dahl tudi pravilno ugotavlja, da ideali, ki niso preverjeni v praksi (izkušnjah), nimajo večje vrednosti; toda na podlagi zgodovinskih in sodobnih izkušenj verjame, da demokratska ideja pokaže, da so »politične družbe, ki so dejansko obstajale, ali danes obstajajo, tiste, ki najbolj zadovoljujejo kriterij demokratske ideje, v najbolj splošnem smislu, boljše od drugih« (str. 84). Bistvo demokratske ideje se giblje okrog koncepta resnične enakosti in predpostavke osebne avtonomije. Dahlova eksplikacija teh načel in njihova obramba sta izvrstni. Odlična je tudi njegova analiza enakega upoštevanja (interesov) v demokratskem procesu in spretna zavrnitev pripomb antiutilitaristov k njegovemu načinu razmišljanja.

Po utemeljitvi upravičenosti in zagovoru demokratskega procesa posveča Dahl poseben del knjige razpravi o problemih v tem procesu z veliko pozornostjo do večinskega načela (vprašanje vladine večine). Po njegovem mnenju obstajajo štirje glavni razlogi za večinsko vladanje; maksimiranje samoodločbe (neodvisnosti), večinsko pravilo kot nujna posledica razumnih zahtev, predpostavka, da vladavina večine bolj verjetno sprejema pravilne odločitve in da tako maksimira korist. Vsi ti razlogi so ovrednoteni hkrati s težavami, ki jih spremljajo. Dahl tako tudi sklepa, da »ne smemo niti vladavine večine, niti različne nevečinske ureditve opisovati kot trajno najboljšega sistema za sprejemanje kolektivnih odločitev v demokratski deželi« (str. 156) in pripominja, da

večina stabilnih poliarhij ne sprejema striktno večinskih sistemov. Zanimiva je njegova razprava, zakaj je tako, najboljši odgovor na to težavno vprašanje pa je različen za različne države.

Dahl priznava, da so nekatere pravice prav tako temeljne, kot je pravica do samouprave (avtonomije), in da včasih pride tudi do konflikta med njimi. V sklepni analizi rešuje ta problem z demokratsko politično kulturo (ki naj bi obstajala v demokraciji) in široko razprostranjenim (mogoče v svetovnem okviru) dolgoročnim trendom javnega mnenja k podpori idejam resnične enakosti in enakega upoštevanja interesov in za njihova osnovna načela, ki sama po sebi vsebujejo spoštovanje temeljnih pravic. Na ta način Dahl dokazuje tudi resničnost trditve, da demokratskih procesov ne gre ločevati od demokratskih idealov. Slednji so implicitno prisotni v demokratskih procesih. Praksa demokratskih institucij tako uteleša in pomaga pri vzbujanju teh idealov.

Pri obravnavi interesov in koristi se neizogibno postavlja vprašanje njihove opredelitve. Človekov interes ali korist je kar koli, kar bi si ta oseba hotela izbrati ob celovitem razumevanju izkušenj in posledic, ki izhajajo iz takšne izbire in njenih najpomembnejših alternativ. Kako je mogoče spoznati (vedeti), kaj je to? Z osvetlitvijo naklonjenosti, razumevanjem želja, potreb in vrednot drugih. To ni v nasprotju s predpostavko personalne avtonomije, kajti to načelo je bilo med drugim samo smotno pravilo, podvrženo razveljavitvi, kot je to pogosto v praksi, z jasnim, splošnim strinjanjem v primerih, ko individualne želje in podobno niso rezultat opisanih procesov. Še več, na tej podlagi ni mogoče biti prepričan o pravilni oceni položaja, ker nimamo ustreznega sredstva. Drugi lahko kadar koli nasprotujejo naši (ali npr. vladni) morebitni samozadostni presoji. Ta problem vodi Dahla k proučevanju štirih možnih rešitev: razširitev ali redukcije državlanskega (volilnega) telesa; glasovanje, volitev in zakonodajnih postopkov; evolucije javnega mnenja; in »kvazivarstva« (sodne presoje). Zlasti sta sporni tretja in četrta rešitev, česar se Dahl ne zaveda povsem.

Pri obravnavi omejitev in možnosti demokracije izhaja Dahl iz prepričanja, da je poliarhija (vladavina večine) dobra, ne pa tudi najboljša rešitev. Zakaj se poliarhija razvije

v nekaterih državah, v drugih pa ne? Trajnejša poliarhija se razvije in ohrani, če so izpolnjeni tile pogoji: a) da so nasilna sredstva prisile razpršena in nevtralizirana; b) da je razvita moderna, dinamična in pluralistična družba; c) da obstaja kulturna homogenost ali vsaj ne premočne, razdvajajoče subkulture, ali pa da vsaj njihovi vodje vzpostavijo konsocialno ureditev za urejanje subkulturnih konfliktov; d) ustreza politična kultura, zlasti med političnimi aktivisti, kot podpora poliarhičnim institucijam; in e) da ni objekt intervencije tujih sil, sovražnih poliarhiji. Čeprav neštetim pogojem ni mogoče nasprotovati, pa je seveda možno dodati tudi druge, npr. zgodovino in z njo naključje, celo vojno kot sredstvo nacionalne homogenizacije, nacionalizem ali nadnacionalne institucije, predhodno razvit konstitucionalizem itd.

V isti okvir spada tudi vprašanje o neizbežnosti prevlade manjšine, ki ga Dahl proučuje tudi prek teorij Marxa in Mosce; te pa so zanj pretirano nejasne in jih je težko izkustveno podpreti. Pluralizem je po Dahlovem mnenju bistven za poliarhijo; monistični sistem je ideal, primeren za avtoritarni režim in ne more biti ideal za demokrate. Zanimiva razmišljanja ponuja avtor pri iskanju rešitev za uveljavljanje splošne koristi (skupnega dobra) v pluralizmu in poliarhiji in zavrača opuščanje tega problema v okviru pristopa t. i. distributivne pravičnosti. Institucije poliarhije bi morali prav tako škodovati med elemente splošnega dobra, saj so nujne za uporabo in razvoj demokratičnih procesov v širših okvirih.

V sklepnih razmišljanjih Dahl ugotavlja, kakšne so možnosti za preseganje poliarhije v sodobnem svetu? Če ne prej, tu postane jasno, da je njegovo stalno poudarjanje enakosti instrumentalno. Enakost, kot jo zagovarja Dahl, spodbuja svobodo v obliki individualne in kolektivne samoodločbe ljudi, spodbuja njihov razvoj in je brez dvoma dober, čeprav ne najboljši način varovanja in razvijanja splošnih in skupnih koristi. Spremembe zajemajo možnosti za poliarhijo, velikost (obseg) ter strukturo in zavest, ki lahko prispevajo k večji uveljavitvi demokracije. Najbrž ni odveč pripomniti, da je transnacionalna poliarhija (globalizacija) ne samo vprašljiva (tudi načeloma se zdi v bližnji prihodnosti omejena zgolj na Evropsko skupnost), ampak tudi enostranska, saj

pozablja na nekatere nasprotno trende (decentralizacijo). Bolj nujno in verjetno je spodbujanje nacionalne in lokalne demokracije in izogibanje vsakršnim poskusom sprejemanja skrbstva v širših enotah.

Kako naj se okrepi takšna demokracija? Politična enakost bi se morala povečati predvsem z vzgojo in izobraževanjem in minimiziranjem pretirane ekonomske neenakosti, ki je že vse od časov Aristotla spoznana kot destruktivna za zdravo politično skupnost. Dahl razmišlja tudi o ekonomski organizaciji in participaciji delavcev pri upravljanju podjetij, v katerih so zaposleni. In končno, njegova usmeritev temelji še na spoznanju prednosti in slabosti razvoja na področju telekomunikacij in znanosti ter vlogi intelektualcev pri tem, pri čemer pušča odprt prostor za alternativne pristope, ki vodijo k novi poliarhiji dobro obveščenih državljanov.

Nedvomno je ta knjiga vrhunsko delo. V njej je Dahl povezal mnoge ideje in argumente, ki jih je izrazil že prej, prav tako pa je dodal veliko novih. Pri tem sintetiziranju večdesetletnega ukvarjanja z demokracijo (poliarhijo) je mnogokaj obnovil, izboljšal, pa tudi jasneje razložil, nekatere stvari celo v novi formi (tako je obravnavala odnosa med federalizmom in demokracijo napisana že 1983. leta dobila v tej knjigi dialoško obliko za izostritev argumentov). Njegov pristop bi bilo mogoče opisati tudi v navideznem protislovju kot utopističen, saj ob razumevanju k analizi problemov in možnih omejitev predlaga tudi razširitev poti in približevanj k postavljenemu cilju z možnimi delnimi izvedbami. To ni samo njegovo življenjsko delo, ampak tudi enciklopedični prispevek k razpravi o demokraciji in njenih kritikah. Njegova moč je zlasti v logični pronicljivosti, spretnosti analitičnega razvrščanja, smiselnem ocenjevanju, vrhunski izobraženosti in obveščenosti in razvitem smislu za argumentiranje njegovih stališč. S selekcijo problemov, postavljanjem vprašanj in kriterijev pri odgovorih ter izbiro paradigem in z vplivom in posledicami te izbire je Dahl ogromno prispeval k avtonomiji politične znanosti.

Marjan Brezovšek

Konferenčna diplomacija

(Conference Diplomacy. An Introductory Analysis. Second revised edition. Martinus Nijhoff Publishers (UNITAR), Dordrecht, Netherlands, 1988)

Ob uveljavljanju svoje državnosti se Republika Slovenija srečuje s številnimi izzi- vi in ovirami; med drugim tudi na področju diplomacije, kjer je bila dolga leta zgolj pasi- ven opazovalec izjemnega razvoja medna- rodnega organiziranja. Po zagotovitvi nujnih pogojev za uspešno komuniciranje med državami (razvoj znanosti in tehnologije, zavest o potrebi po mirnem reševanju spo- rov, zagotovitev ravnotežja sil) so obstoječi organi zunanje politike (vse številnejših) držav kmalu postali odločno premajhen pro- stor za vse zahteve, ki jih terja mednarodno organiziranje. Institucionalizacija najrazlič- nejših stikov med državami je postala logi- čen odziv na te težave.

Ni treba posebej poudarjati teženj Repu- blike Slovenije, da se kar najbolj aktivno vključi v te procese ter obenem na čim manj boleč način preseže svojo objektivno neizku- šenost na različnih področjih diplomacije. Knjiga J. Kaufmanna pomaga, na svoj način, te ovire premagovati. Danes se sreču- jemo s številnimi mednarodnimi vladnimi organizacijami, ki se ukvarjajo s pisanim spektrom zadev in nalog, pač v skladu z inte- resi in potrebami držav, ki so jih ustanovile. Seveda je mednarodnopravna subjektivnost teh organizacij terjala priznanje njihovega posebnega položaja v odnosih z državami oz. drugimi mednarodnimi vladnimi organi- zacijami. Posebnost položaja mednarodnih vladnih organizacij pomeni med drugim tudi priznanje diplomatskega statusa (priznanje privilegijev, imunitet in drugih ugodnosti), nujna za njihovo nemoteno delovanje. Pod- poro izrečeni trditvi nudi npr. Ustanovna listina ZN.

Z novim načinom mednarodnega organi- ziranja – preko mednarodnih vladnih orga- nizacij – se očitno srečujemo z neko »novo« vrsto diplomacije, ki je, po mnenju J. Kauf- manna, ne moremo enačiti z običajno multi-

lateralno diplomacijo. Multilateralna diplo- macija, pravi Kaufmann, vključuje stike med tremi ali več državami, ni pa nujno, da se odvija v okviru medvladne konference. Za pravilno poimenovanje diplomatskega delovanja znotraj mednarodnih vladnih organizacij oz. njihovih temeljnih oblik komuniciranja, konferenc, predlaga Kauf- mann pojem *konferenčna diplomacija*: gre za »del upravljanja odnosov med vladami posameznih držav kot tudi za upravljanje odnosov med vladami in medvladnimi orga- nizacijami, ki se odvija na mednarodnih konferencah.« (str. 1,2). Avtor poudarja nove elemente in kvalitete, ki jih takšni odnosi vnašajo v pojem diplomacije. Defini- cija namreč ne pokriva zgolj odnosov med državami (kar bi lahko označili za »klasič- no« diplomacijo), ampak tudi odnose med državami in mednarodnimi organizacijami, katerih članice so. Konferenčna diplomacija se ne more enačiti niti s parlamentarno diplomacijo, čeprav obstajajo določene podrobnosti. Razlika je v tem, pravi Kauf- mann, da vključuje termin parlamentarna diplomacija predvsem javne kontakte (in v tem smislu spominja na nacionalne parla- mente), medtem ko so pri konferenčni diplomaciji javni sklepi zgolj končna faza nekih intenzivnih, praviloma neformalnih procesov, ki jim pravimo pogajanja. Prav ti medsebojni pogovori in srečanja predstavi- kov pred, med, in po konferencah so osnov- na in najpomembnejša značilnost konferenč- ne diplomacije; so temelj, na katerem je ta termin pravzaprav zgrajen.

Konferenčna diplomacija je torej otrok sodobnega občevarja preko in znotraj med- narodnih organizacij kot institucij, v katerih se danes rešuje večina problemov, ki tarejo mednarodno skupnost. Nemogoče je naštetii številne dokumente, sprejete na takšnih konferencah, ki so danes del mednarodnega pravnega reda. Tudi avtor je bil nemalokrat udeležen pri teh procesih, katere je vestno preučeval ter prenesel na papir. Že leta 1946 je vstopil v nizozemsko diplomacijo. Od takrat pa do leta 1983 je bil vodja ali član stalnih misij v Združenih narodih (v Ženevi ali v New Yorku) in v OECD (v Parizu). Nazadnje je kot veleposlanik služboval na Japonskem. Bil je predavatelj na nizozem- skih in japonskih univerzah, deluje pa tudi na uglednih institucijah; med drugim je višji sodelavec UNITAR.

Prevladujoča vsebina knjige je tehnika in praksa konferenčne diplomacije. Tej tematiki se J. Kaufmann posveti po prvem poglavju, ko nas seznani s procesi odločanja na konferencah. Na tem mestu avtorja ne zanima toliko teoretična plat teh procesov, v ospredju je predvsem tehnika odločanja ter problemi, ki se ob tem pojavljajo. Tako se seznanimo z metodami glasovanja, z vprašanji, ki zadevajo kvorum, posebno pozornost pa J. Kaufmann posveti vlogi konsenza kot načinu odločanja, ki je predvsem v organizacijah univerzalnega značaja v zadnjem času zelo priljubljen.

Naslednje poglavje nam plastično prikaže organizacijske oblike konference. S pomočjo konkretnih primerov nas avtor seznani z »logičnimi dejstvi«, kot so npr., da je tehnična priprava konference (primerni prostori za delegacije, ustrezna telekomunikacijska oprema, itd.) bistvenega pomena za normalen potek konference. Seveda to samo po sebi še ne more zagotoviti uspeha konference (ta je vendarle odvisen od volje držav udeleženk), lahko pa k temu uspehu pripomore. Ugodno počutje delegacij je namreč mnogo bolj pomembno, kot pa bi lahko domnevali. Nazadnje to trditev potrjuje sam avtor, ko ob obravnavanju ostalih organizacijskih vidikov konference (proceduralna vprašanja, protokol, vloga sekretariata) preučuje pomembnost takšnih situacij, kot so dolžina konference, geoklimatske zahteve konference ipd.

Nasproti organizacijskemu postavlja J. Kaufmann t. i. človeški okvir. Gre za položaj in vlogo posameznih delegacij v pogajalskih procesih ter problemom, ki iz tega izhaja. V tem kontekstu se avtor posveča konfliktom kot izrazom takšnega »človeškega« okvirja. V preučevanju možnih oblik konfliktov med delegacijami se J. Kaufmann spusti še globlje, saj dodatno obravnava tudi pomen povsem človeških (emotivnih) reakcij. Prav to zadnje je verjetno vzrok za avtorjevo odločitev, da ravno na tem mestu (in ne, recimo, v posebnem poglavju) obravnava odnose konference s sredstvi javnega obveščanja oz. njihovo (ne)odprtost zanje.

Vloga predsedujočega na konferenci je tema, ki se ji nihče, ki tako ali drugače preučuje mednarodne organizacije, ne more izogniti. J. Kaufmann nam to tematiko zelo približa. Z različnimi primeri iz prakse, dopolnjenimi s formalnimi akti, ki to vlogo

opredeljujejo (pravila postopka), prikaže najrazličnejše situacije, v katerih sta vloga in pomen predsedujočega na konferenci izpostavljena, ter ugotavlja različne rezultate – učinke takšnega delovanja.

Ko govori o izvršilno-administrativnih organih mednarodnih vladnih organizacij, posebej izpostavi pomen sekretariata. Pri tem ga ne zanima toliko tehnična vloga tega organa, marveč predvsem proces prehajanja sekretariata iz povsem administrativno-izvršilne vloge v dejavnik, ki aktivno sodeluje v življenju organizacije. Že znanim konkretnim primerom, ki dokazujejo pomen tega procesa (glej npr. *Diplomacy at the UN*, London 1985), dodaja Kaufmann niz novih pričevanj.

Ob obravnavanju delegacij nas avtor ne seznanja podrobneje z mednarodnopравnim ozadjem, ki utrjuje obstoj konferenčnih diplomatov, pač pa ga zanimajo predvsem praktični vidiki aktivnosti delegacij oz. misij. Seznani nas še s karakteristikami, nujnimi za nekoga, ki bi želel biti uspešen diplomat. Koncept »idealnega diplomata«, ki ga lahko izluščimo iz predlaganih zahtev, kaže na sicer ne novo ugotovitev, da mora imeti vsak dober diplomat še nekaj, kar drugi sicer z enakimi (merljivimi) lastnostmi nimajo. V oporo takšnemu razmišljanju nam avtor ponudi še posebno poglavje, ki govori o različnih vidikih taktičnega delovanja na konferencah. Uporaba groženj, obljub in drugih prijemov je pogost pojav v diplomatskih odnosih, kar velja tudi za pomembna srečanja držav članic organizacije. Predstavitev splošnih obrazcev takšnega delovanja, popostrenih s konkretnimi primeri, nam približa tudi to plat diplomacije.

Ob zaključku prikaza knjige J. Kaufman na bi lahko ugotovili, da je delo predvsem analitično-opisne narave, iz katerega pa kar izžareva avtorjevo zanimanje za praktične izkušnje na področju, ki nam ga predstavi. Morda vsaj v uvodnem delu pogrešamo kompleksnejšo analizo teh procesov (recimo z vidika že sprejetih dokumentov, ki kodificirajo oz. bodo kodificirali elemente konferenčne diplomacije, npr. Dunajska konvencija o predstavljanju držav v odnosih z mednarodnimi organizacijami, 1975). Toda pri tem ne smemo pozabiti na avtorjev temeljni smoter, ta pa je: predstaviti praktično funkcioniranje procesov, ki jih označi kot konferenčno diplomacijo; se čimbolj poglobiti

v finese teh dogajanj ter tako dati bralcu vsaj približno predstavo o tem, kar lahko kot povprečen zemljan vidi le na sliki, ki v nekaj sekundah zgine z ekrana TV sprejemnika. Avtor nas želi predvsem prepričati, da je prizadevanje za doseg temeljnih ciljev konference, kakršnikoli so že (opredeljeni so v prvem poglavju), naporno in zapleteno delo. S temeljitimi razlagami je J. Kaufmann v tej svoji nameri nedvomno uspel.

Knjiga je najprej izvrsten priročnik za tiste, ki bi se radi uspešno preizkusili v diplomaciji. Hkrati pa je knjiga primerno dodatno gradivo za vse tiste, ki se tako ali drugače ukvarjajo z mednarodnimi odnosi. Gre namreč za še eno pričevanje, ki dokazuje izjemno kompleksnost vsake, torej tudi konferenčne diplomacije, kateri so resnično lahko kos zgolj zelo usposobljeni diplomati. Spoznanje torej, ki je vredno premisleka in obiska knjižnice.

Zlatko Šabič

Scandinavian Political Studies, vol. 13, št. 3 1990

Revijo izdaja Nordijsko združenje za politično znanost štirikrat v letu. V prvi vrsti prinaša analize in poročila o skandinavskih deželah, objavlja pa tudi primerjalne analize del celotne Evrope.

Pričujoča številka revije vsebuje tri nosilne članke:

Primerjalno prostorsko analizo evropskih strankarskih sistemov (O. Listhaug, S.E. Macdonald in G. Rabinowitz), V smeri interesne nejasnosti: glavne posledice korporativističnega interesnega organiziranja (M. Micheletti) in Storting volitve 1989: polarizacija in protest (H. Valen).

Prvi članek izhaja iz prepričanja, da je za razumevanje večstrankarske demokracije in kompetitivnih volitev pomembno, kako ljudje vidijo stranke. Članek opisuje percepcijo volilcev v šestih evropskih deželah in jih ponazarja v modelu levo-desno glede na volilni konflikt. Pri zbiranju podatkov in njihovem razvrščanju so avtorji uporabili pri-

bliževalni model (proximity model), v uvodu pa predstavljajo tudi pred kratkim razvit usmerjevalni model (directional model). Oba modela sta prostorska v tem smislu, da je stranke in volilce mogoče predstaviti kot točke v političnem prostoru. Politični prostor je določen z linijo levo-desno, z razredno pripadnostjo, starostjo, stopnjo izobrazbe, članstvom v sindikatu in glasovanjem za posamezno stranko. Temeljna ugotovitev avtorjev je, da vse dežele ustrezajo vzorcu praznega centra, v centru političnega prostora se nahaja največ volilcev pa nobena stranka. Rešitev problema so avtorji nakazali s sklicevanjem na Duvergerja, ki je trdil, da center v politiki ne more obstajati, ker so vsi sporni problemi (issues) bipolarni.

Drugi članek se ukvarja s problemi kolektivne akcije in interesnega organiziranja zlasti v velikih, heterogenih in zaokroženih organizacijah na Švedskem. Avtor navaja in opisuje tri logike kolektivne akcije: 1. ozko, ki jo določa instrumentalni tip interesnega organiziranja, ena sama preferenca članov, solidarnost, ki izhaja iz eksplicitnega soglasja glede ciljev in dejavnosti organizacije, vloga vodstva kot preprostega izraževalca interesov in odkrita kritika kot sredstvo obnove organizacije; 2. logika eksplicitne kooperacije in kompromisa, ki temelji na vzajemno prilagojevalnem tipu interesne organizacije, vključuje več preferenc članov, temelji na priučenih, strateški solidarnosti po načelu recipročnosti, vodstvo ima vlogo združevanja interesov, učenja, posredovanja in discipliniranja, možnost obnavljanja pa je majhna zaradi ritualizacije in močne ideološke kontrole; 3. široka logika, ki jo odlikuje komunikativen in odprt tip interesne organizacije, spremembe preferenc članov potem, ko se včlanijo, skupnost interesov tvori osnovo solidarnosti, vodstvo formuliira interese, samokritika in dejavna družbena interakcija pa je metoda obnavljanja organizacije. Temeljno vprašanje za avtorja je, ali bo korporativizem preživel spremembe, ki se najjavljajo v postmoderni družbi zlasti z novimi družbenimi gibanji?

Tretji članek opisuje politični položaj na Norveškem po volitvah leta 1985 in primerja volilne izide v zadnjem desetletju z izidi leta 1989. V sedemdesetih letih je število glasov za dve najmočnejši stranki, Delavsko in Konservativno, naraščalo, na zadnjih volitvah pa so se na njun račun okrepile stranke

centra, še bolj pa je naraslo število glasov ekstremističnih strank. Od leta 1965 je bila alternativa za sestavo vlade ena sama: koalicija buržoaznih strank ali manjšinska vlada delavske stranke. Slednja možnost se je udejanila leta 1986. Avtor predstavlja glavna sporna vprašanja, okrog katerih je potekala volilna tekma leta 1989 in skuša skoznjo pojasniti odmik volilnih izidov od trenda v preteklih dveh desetletjih. Daleč na prvem in drugem mestu so bila vprašanja družbene blaginje, okolja, energije in ekonomske rasti. Po njegovi sodbi je odklon mogoče razumeti predvsem s stališčem strank do emigracijske politike, z dejstvom ekonomske recesije

v osemdesetih letih in s stališčem strank v razpravi o družbeni blaginji. Naprednjaška stranka se je v vseh treh točkah najbolj odrezala in dobila na volitvah leta 1989 12,3% več glasov v primerjavi z letom 1986.

V drugem delu revija prinaša recenzije knjig, ki obravnavajo naslednje teme: behavioralna analiza običajnih ljudi v javni politiki, volitve, stranke in politična distanca, zunanja trgovina Švedske, oblikovanje politik na Finskem, konflikt in nadzor v socialni politiki na Švedskem, politika spolne razpoke, ameriška zunanja politika od leta 1945.

Igor Lukšič

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije OSREDNJE DRUŽBOSLOVNE KNJIŽNICE JOŽETA GORIČARJA

OBČA SOCIOLOGIJA, POSEBNE SOCIOLOGIJE

- BARBIČ Ana: Kmetov vsakdan : Položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990
- BLACK Youth in America: The Endangered Generation. Youth and Society 22(1990) 1 (tematska številka)
- BUSHNELL John: Moscow Graffiti : Language and Subculture. London; Sydney: Unwin Hyman, 1990
- CASHMORE Ellis: Making sense of sport. London; New York: Routledge, 1990
- CHANGING Patterns of European Family Life : A Comparative Analysis of 14 European Countries. London; New York: Routledge, 1989
- COMING on Strong : Gay politics and culture. London; Boston: Unwin Hyman, 1989
- COMPUTER und Beteiligung : Beiträe aus der empirischen Partizipationsforschung. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988
- CROMPTON Rosemary: Gendered Jobs and Social Change. London; Boston: Unwin Hyman, 1990
- DOHERTY Thomas: Teenagers and Teenpics : The Juvenilization of American Movies in the 1950s. Boston; London: Unwin Hyman, 1988
- DOING Research of Women's Communication : Perspectives on Theory and Method. Norwood, New Jersey: Ablex, 1989
- FISKE John: Myths of OZ : Reading Australian Popular Culture. Boston; London: Allen and Unwin, 1987
- FISKE John: Understanding Popular Culture. Boston; London: Unwin Hyman, 1989
- GARDNER Carl: Consuming Passion : The Rise of Retail Culture. London; Sydney; Unwin Human, 1989
- GENDER, Genre and Narrative Pleasure. London; Boston: Unwin Hyman, 1989
- GILROY Paul: "There Ain't No Black in the Union Jack": The cultural politics of race and nation. London; Melbourne: Hutchinson, 1987
- GOLDSTEIN Richard: Reporting the Counterculture. Boston; London: Unwin Hyman, 1989
- HACKER Sally: Pleasure, Power, and Technology : Some Tales of Gender, Engineering, and the Cooperative Workplace. London; Sydney: Unwin Hyman, 1989
- LASH Scott: Sociology of Postmodernism. London; New York: Routledge, 1990
- MISSION et demission des Sciences Sociales. Homme et la societe, 24(1990) 1-2 (tematska številka)
- MURPHY Patric: Football on Trial : Spectator violence and development in the football world. London; New York: Routledge, 1990
- ON RECORD: Rock, Pop, and the Written Word. London: Routledge, 1990
- RESISTANCE Through Rituals : Youth subcultures in post-war Britain. London; Boston: Unwin Hyman, 1989

- RUMEURS et legendes contemporaines. Communications, (1990) 52 (tematska številka)
- SYMPOSIUM on "Deconstructing Quarks". Social Studies of Science, 20(1990) 4 (tematska številka)
- WALKER James C.: Louts and Legends : Male youth culture in an inner-city school. Sydney; London: Allen and Unwin, 1988
- WILLIAMS Linda: Hard Core : Power, Pleasure, and the "Frenzy of the Visible". London; Sydney: Pandora Press, 1990
- WOMEN Communicating : Studies of Women's Talk. Norwood, New Jersey: Ablex, 1988
- WORKING-Class Culture : Studies in history and theory. London; Melbourne: Hutchinson, 1987

POLITIČNE VEDE

- ELKIN Stephen L.: City and Regime in the American Republic. Chicago; London: The University of Chicago Press, 1987
- PUPOVAC Milorad: Politička komunikacija : Prolegomena teoriji političke komunikacije. Zagreb: August Cesarec, 1990
- ROSENBERG Arthur: Demokratie und Sozialismus. Frankfurt: Athenaeum, 1988
- SCHWARTZ Nancy Lou: The Blue Guitar : Political Representation and Community. Chicago; London: The University of Chicago Press, 1988

POLITIČNI SISTEMI

- DJUKIĆ Slavoljub: Slom srpskih liberala : tehnologija političkih obračuna Josipa Broza. Beograd: Filip Višnjić, 1990
- EST-QUEST. Vieux voyants, nouveaux aveugles. Homme et la societe, 24(1990) 3 (tematska številka)

NOVINARSTVO, KOMUNIKOLOGIJA

- A HANDBOOK of Communication Skills. London; New York: Routledge, 1989
- AUSTRALIAN Television : Programs, Pleasures and Politics. Sydney; London: Allen and Unwin, 1989
- BARNETT Steven: Games and Sets : The changing face of sport on television. London: British Film Institute, 1990
- BENNETT Tony: Popular Fiction : Technology, ideology, production, reading. London; New York: Routledge, 1990
- BRUCE Steve: Pray TV : Televangelism in America. London; New York: Routledge, 1990
- BURTON Graeme: Between Ourselves : An Introduction

- to Interpersonal Communication. London; New York: Edward Arnold, 1990
- BURTON Graeme: Teaching Communication. London; New York: Routledge, 1990
- COMMUNICATION Studies : an introductory reader. London; New York: Edward Arnold, 1989
- CULTIVATION Analysis : New Directions in Media Effects Research. London: Sage, 1990
- CURRAN James: Power Without Responsibility : The press and broadcasting in Britain. London; New York: Routledge, 1988
- DENNIS Everette E.: Reshaping the Media : Mass Communication in an Information Age. London: Sage, 1989
- DEVELOPMENTS of Communications and Democracy: Main Papers and Abstracts for the 17th IAMCR Conference. Ljubljana: FSPN, 1990
- DOWNING John: Questioning The Media : A Critical Introduction. London: Sage, 1990
- GUNTER Barrie: Children and television: The one eyed monster? London; New York: Routledge, 1990
- HEINZE Thomas: Medienanalyse : Ansätze zur Kultur- und Gesellschaftskritik. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990
- HUDSON Heather E.: Communication Satellites : Their Development and Impact. New York; London: The Free Press; Collier Macmillan Publishers, 1990
- INGLIS Fred: Media Theory : An Introduction. Oxford: Basil Blackwell, 1990
- JENSEN Joli: Redeeming Modernity : Contradictions in Media Criticism. London: Sage, 1990
- KUBEY Robert: Television and the Quality of Life : How Viewing Shapes Everyday Experience. Hillsdale, New Jersey; London: Lawrence Erlbaum Associates, 1990
- MARC David: Comic Visions : Television Comedy and American Culture. Boston; London: Unwin Hyman, 1989
- MASS Communication and Society. London: Edward Arnold, 1989
- THE MEDIA Reader. London: British Film Institute, 1990
- MEDIA, Sports, and Society. London: Sage, 1989
- MORLEY David: Family television : Cultural Power and Domestic Leisure. London; New York: Routledge, 1988
- NEALE Steve: Popular Film and Television Comedy. London; New York: Routledge, 1990
- NEGRINE R.: The Internationalisation of Television. London; New York: Pinter Publishers, 1990
- NEW DIRECTIONS in Political Communication : A Resource Book. London: Sage, 1990
- OLASKY Marvin N.: The Press and Abortion, 1838-1988. Hillsdale, New Jersey; London: Lawrence Erlbaum Associates, 1988
- RAYMOND Williams on Television : Selected Writings. London; New York: Routledge, 1989
- READER in Public Opinion and Mass Communication. New York; London: The Free Press, 1981
- ROSENGREN Karl Erik: Media Matter : TV Use in Childhood and Adolescence. Norwood, New Jersey: Ablex, 1989
- SCHLESINGER Philip: Putting "reality" together : BBC news. London; New York: Methuen, 1987
- TAYLOR Ella: Prime-Time Families : Television Culture in Postwar America. Berkeley; London: University of California Press, 1989
- UNDERSTANDING television. London; New York: Routledge, 1990
- WILLIS Roger: The Known World of Broadcast News : International News and the Electronic Media. London; New York: Routledge, 1990
- WATSON James: A Dictionary of Communication and Media Studies. London; New York: Edward Arnold, 1989
- WOBER Mallory J.: The Use and Abuse of Television : A Social Psychological Analysis of the Changing Screen. Hillsdale, New Jersey; London: Lawrence Erlbaum Associates, 1988
- DRUŽBOSLOVNA METODOLOGIJA, STATISTIKA, INFORMATIKA**
- COMPARATIVE Methodology : Theory and Practice in International Social Research. London: Sage, 1990
- HUNTER John E.: Methods of Meta-Analysis : Correcting Error and Bias in Research Findings. London: Sage, 1990
- STRUCTURAL Equation Modelling. Quality and Quantity, 24(1990) 4 (tematska številka)
- FILOZOFIJA, MARKSIZEM**
- SYMPOSIUM on Habermas. Theory Culture and Society, 7(1990) 4 (tematska številka)
- MANAGEMENT, ORGANIZACIJSKE VEDE, MARKETING**
- FRANKEL Ernst G.: Management of Technological Change: The Great Challenge of Management to the Future. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1990
- REGIONALISM, Business Interests and Public Policy. London: Sage, 1987
- STELLE Paul: It's a Deal : A practical negotiation handbook. London; New York: McGraw-Hill, 1989
- PSIHOLOGIJA**
- EDELMAN Murray: Constructing the Political Spectacle. Chicago: University of Chicago Press, 1988
- PRAVO**
- BEYERLIN Ulrich: Rechtsprobleme der lokalen grenzüberschreitenden Zusammenarbeit = Legal Problems of Local Transfrontier Cooperation = Les problèmes juridiques de la coopération transfrontalière. Berlin; London: Springer-Verlag, 1988
- ČEBULJ Janez: Varstvo osebnih podatkov z zakonom in

pojasnili. Ljubljana: Institut za javno upravo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, 1990

DACHAUSKI procesi : (Raziskovalno poročilo z dokumenti). Ljubljana: Komunist, 1990

EKONOMIJA, MEDNARODNO GOSPODARSTVO

ADVANCES in the Economic Analysis of Participatory and Labour-Managed Firms : A Research Annual. Greenwich, Connecticut; London: JAI, 1988

BUCKLEY Peter J.: The Multinational Enterprise : Theory and Applications. London : Macmillan, 1989

FERILA Bogomil: Markovičev ekonomski sistem – za in proti. Ljubljana: 2000, 1990

OBLICI svojine u socijalizmu. Beograd: Savremena administracija, 1989

SO ALVIN Y.: Social Change and Development : Modernization, Dependency and World-System Theories. London: Sage, 1990

VOJAŠKE VEDE, OBRAMBOSLOVJE

SAYING Yezid: Confronting the 1990s : Security in the Developing Countries. London: The International Institute for Strategic Studies, 1990

SIPRI Yearbook 1990 : World Armaments and Disarmament. New York: Oxford University Press, 1990

ZNANOST, TEHNOLOGIJA, EKOLOGIJA

CASTELS Manuel: The Information City : Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process. Oxford; Cambridge: Basil Blackwell, 1989

COMPUTER Technology and the Aged : Implications and Applications for Activity Programs. London: The Haworth Press, 1986

ROLSTON Holmes: Environmental History : Duties to and Values in the Natural World. Philadelphia: Temple University Press, 1988

UMETNOST, KULTURA, JEZIKOSLOVJE

COOKE Philip: Back to the future. London; Boston: Unwin Hyman, 1990

HARVEY David: The Condition of Postmodernity : The Enquiry into the Origins of Cultural Change. Oxford: Basil Blackwell, 1990

HRIBAR Tine: Sveta igra sveta : (umetnost v post-moderni dobi). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990

SOCIALNA POLITIKA, ZDRAVSTVENA POLITIKA

COMPUTERS in the Social Services: Papers from a Consultation. International Journal of Sociology and Social Policy, 10(1990) 4–6 (tematska številka)

RELIGIJA

ISLAMSKI fundamentalizam – šta je to? Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1990

LA THEOLOGIE de la liberation en Amerique Latine. Archives de sciences sociales des religions, 35(1990) 71 (tematska številka)

RELIGION, pouvoir et societe dans le Tiers Monde. Revue Tiers-monde : Croissance. Developpement. Progres., 31(1990) 123 (tematska številka)

ANTROPOLOGIJA, ETNOGRAFIJA

BOUVIER Pierre: Le travail au quotidien : Une demarche socio-anthropologique. Paris: Presses Universitaires de France, 1989

ETHNOGRAPHY and AIDS. Journal of Contemporary Ethnography, 19(1990) 3 (tematska številka)

ZGODOVINA, GEOGRAFIJA

ŠAVLI Jožko: Slovenska država Karantanija : institutio Sclavenica. Koper; Dunaj: Lipa; Editiones Veneti, 1990

UDK 32:141.113:316.77:654.17/.19

VREG, dr. France: Perspektive političnega pluralizma v Jugoslaviji ali »blišč in beda« novih demokracij

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Let. XXVIII, št. 1-2, str. 11

Avtor predstavi družbeni položaj medijev v zahodnih demokracijah ter zakonitosti njihovega nastanka in razvoja. Najmočnejši poudarek daje podnaslovu svojega prispevka. Pri tem analizira politični pluralizem in nove elemente (starega) monopartizma v deželah vzhodne Evrope, v Jugoslaviji, posebej na Hrvaškem in v Sloveniji. Ocenjuje prve padce in številne težave pri vgrajevanju mehanizmov samokontrole, kritike in alternative v novo politično oblast ter prebolevanje otroških bolezni, ko gre za uveljavljanje legitimnosti opozicije. Najobsežnejši del je posvečen medijem, konsenzu in produkciji »privolitve«, uveljavljanju načela večine v skupščinah, prvim zakonom o tisku in TV, ... Po avtorjevi oceni množična občila ne moremo presojati le kot institucije, ki samo odsevajo ali ohranjajo konsenz (soglasje), pač pa tudi kot institucije, ki proizvajajo konsenz in ki »izdelujejo konsent« (privolitev). Razpravo zaključuje z razčlenjevanjem razlik med pluralističnim in monističnim komunikacijskim sistemom.

UDK 32:141.113:316.77:654.17/.19

VREG, dr. France: Prospects of Political Pluralism in Yugoslavia or the "Splendour and Misery" of New Democracies

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 1-2, pg. 11

The author attempts to present the social position of media in western democracies and the legality of their emergence and development. Strongest emphasis is given to the subtitle of the article. He analyses the political pluralism and new elements of the (old) one-party states in Eastern Europe, Yugoslavia and Croatia and Slovenia especially. He estimates the first downfalls and numerous difficulties in construction of mechanism of self-control, critique and alternatives of the new political government as well as getting over illnesses of youth when legitimacy of the opposition is in question. The most extensive part is dedicated to media, to consensus and to production of "consent", ascertainment of principles of majority in parliament, the first law of press and TV, ... According to the authors estimate, mass media cannot be judged only as institutions which simply reflect or maintain consensus (harmony), but also as institutions, which produce consensus and which "construct consent" (agreement). He concludes the article with a classification of differences among pluralist and monist communicational systems.

UDK 338.2(497.1):338.242

**RIBNIKAR, dr. Ivan: Finančni zlom plansko-tržnega (ali tretjega) ekonomskega sistema
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Let. XXVIII, št. 1-2, str. 23**

Avtor obravnava rušenje plansko-tržnega ekonomskega sistema, tako imenovanega tretjega ekonomskega sistema (podatke je mogoče najti v jugoslovanski literaturi), ki ni niti tržni niti centralno planski. Vzroki rušenja so v tem, ker gre za ekonomsko ureditev, ki ne priznava financ. Avtor ugotavlja, da finančni zlom, ki ga sedaj Jugoslavija doživlja, ni bil nujen v tej uničujoči obliki. Postal je nujen, radi napačne ekonomske politike in nepripravljenosti, da bi resnično odpravili družbeno lastnino (ali »družbeni kapital«), in sicer v letih 1989-1990. Finance obravnava v treh obdobjih: v času do začetka osemdesetih let, v osemdesetih letih do leta 1988 in končno v letih 1989 in 1990. V teh treh obdobjih so se nenavadnosti na finančnem področju različno izražale. Pri tem sta bili odločilni zadnji dve leti, ko Jugoslavija hitro izgublja skoraj vse prednosti, ki jih je imela pred centralnoplanskimi ekonomijami pri prehodu v tržno gospodarstvo.

UDK 338.2(497.1):338.242

**RIBNIKAR, dr. Ivan: The Financial Breakdown of Plan-Market (or Third) Economic
System
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 1-2, pg. 23**

The author deals with the destruction of the plan-market economic system (data are available from Yugoslav literature), which is neither market nor central-planned. Causes of the destruction are to be found in the economic order which does not recognize finances. The author concludes that the financial breakdown which Yugoslavia is now experiencing was not necessary in such a devastating form. It became unavoidable because of the mistaken economic policy and because of the unreadiness to really do away with social ownership (or "social capital") in the period 1989-1990. Finances are dealt with in three periods: in the beginning of the 80's, up till 1988 and from 1989 to 1990. In the three periods, financial oddities manifested themselves in different ways. The last two years were decisive as Yugoslavia rapidly lost all the advantages which it had before the central-planned economies in its transition to market economy.

UDK 334.72(497.1)

**KOVAČ, dr. Bogomir: Različni modeli privatizacije družbene lastnine
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Let. XXVIII, št. 1-2, str. 32**

Avtor ugotavlja, da privatizacija v postsocialističnih družbah ni primerljiva s privatizacijo v razvitih tržnih družbah (nerazvitost tržnih institucij, omejenost menedžerskih sposobnosti, majhna finančna moč prebivalstva, kritična velikost javnega sektorja, potrebna hitrost privatizacije, nizka ekonomska učinkovitost gospodarjenja...). Različne pristope k privatizaciji sistemizira v tri skupine: 1. v dva vladna programa privatizacije (Markovičev program v okviru programa Zveznega izvršnega sveta in Mencingerjev program v okviru programa Izvršnega sveta Slovenije). 2. programi, ki se zavzemajo za razdelitev družbenega kapitala na različne ekonomske subjekte (Buvačev predlog z voucherji in Kaloderin program preko družbene lastnine). 3. Ribnikarjev program, ki je sicer opredeljen na ravni abstraktne teoretske analize, zasluži pa pozornost zaradi realističnega pristopa. Temeljno vprašanje izbire modela privatizacije (in privatizacijskih metod) je odvisno od makroekonomskih in političnih predpostavk privatizacije ter racionalnega političnoekonomskega pričakovanja prebivalstva.

UDC 334.72(497.1)

**KOVAČ, dr. Bogomir: Different Models of Privatization of Social Ownership
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 1-2, pg. 32**

The author ascertains that privatization in postsocialist societies is not comparable with privatization in developed market societies (undeveloped market institutions, limitations of management capabilities, small financial power of the population, low efficiency of economy...). Different approaches to privatization are systematized into three groups: 1. into two government programs of privatization (the Marković program in the framework of the Federal executive council and Mencinger's program in the framework of the Executive council of Slovenia.) 2. programs which strive towards a redistribution of social capital to various economic subjects (Buvač's suggestion with vouchers and Kaloger's program with social ownership.) 3. Ribnikar's program which is on the one hand defined on the level of abstract theoretical analyses, deserves all our attention because of its realistic approach. The basic question regarding the selection of models of privatization (and privatization methods) depends on macroeconomic and political presuppositions of privatization as well as on rational politico-economic expectations of the population.

PEČAR, dr. Janez, Nadzorstveni pomen laičnega obravnavanja sporov
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 1-2, str. 40

Kaznovanje, četudi za manj pomembna dejanja, vedno pogloblja med ljudmi konflikte, vzbuja nezaupanje, ustvarja sovraštvo ter vzdržuje negotovost in strah. Zato so marsikdaj za pomirjanje in poravnavanje ljudi dosti bolj primerni laični posredovalni organi kot pa mehanizmi formalnega nadzorstva, ki razsojajo oz. »dele pravico« po pravu. Urejevanje konfliktov pred laičnimi posredovalnimi organi pa omogoča konfliktnima stranema, da obravnavata spor sporazumno in kot svojo »lastnino« (po Christie-ju), ne da bi jima kdo vsiljeval rešitev, razen če sama tako ne odločita.

Možnosti izvensodnega reševanja sporov so po svetu zelo različne. V Jugoslaviji imamo predvsem poravnalne svete, arbitraže, razna razsodišča ipd. Nekatere od teh institucij vključujejo tudi v lokalne skupnosti, ker že po naravi delujejo med ljudmi ter hkrati predstavljajo nekakšne institucionalizirane neformalne nadzorstvene mehanizme. S tem pa dobivajo tudi kriminalnopolitični, predvsem pa preprečevalni pomen, širijo nadzorstveno omrežje in delujejo predvsem dejuridizirano. Na ta način, s pristankom prizadetih, sodelujejo pri porazdeljevanju in dojemanju bolečin in trpljenju »post delictum«.

Zaradi njihovih vlog, četudi jih ne gre jemati idealizirano, jim lahko napovedujemo ugodnejšo prihodnost, ker lahko v določenem obsegu in na dopustnih področjih bodisi nadomeščajo bodisi dopolnjujejo formalno urejevanje konfliktov med ljudmi in opravljajo ustrezno socialnopedagoško vlogo.

UDC 347.918

PEČAR, dr. Janez, Control Significance of Conflict Resolution by Layman
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 1-2, pg. 40

Punishment, even if for less significant acts, always deepens conflicts among people, exciting hatred and maintaining and maintaining uncertainty and fear. This is why layman in intervening organs of intervention in reconciliation and settlement are often more suitable from mechanisms of formal control, which judge, i. e. "distribute justice" according to the law. Conflict resolution before laymen intervening organs enables both sides in the conflict to deal with it in a consenting way and as with their "property" (according to Christie), without anybody forcing his solution on them, except if they agree on this.

Possibilities of out-of-court solution of conflicts vary throughout the world. In Yugoslavia we have settlement councils, various arbitrations etc. Some of these institutions include local communities which according to their nature function among people and at the same time represent some sort of an institutionalized informal control mechanism. This also gives them a criminal-political, above all preventive significance, extending control network and functioning above all unjudicially. In this manner, with the consent of all concerned, they participate in the distribution and recognition of pain and suffering "post delictum".

Because of their role, even though it should not be idealized, we can foresee a brighter future for them, since to a certain extent and in admissible permitted areas, they can substitute or complement the formal resolution of conflict among people and carry out a suitable social-pedagogical role.

UDK 316.346.2:396

JOGAN, dr. Maca: Dostojanstvo ženske med večnostnim in zgodovinskim videnjem
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 1–2, str. 159

Avtorica obravnava dostojanstvo ženske z vidika celostnega družbenega re/produciranja hierarhije po spolu, v kateri se vedno znova vzpostavljata (različno glede na socialni položaj in dominacijsko obremenitev) marginalen položaj in specifična identiteta žensk (kot bitij koncentrirane čustvenosti). Na podlagi analize Apostolskega pisma o dostojanstvu žene (1988 – *Mulieris dignitatem*) papeža Janeza Pavla II. razkriva kontinuiteto pojasnjevanj »prave« vloge žensk v tem sodobnem dokumentu s tistimi tradicionalnimi razlagami, ki so (zlasti ob upoštevanju načela dualizma) prispevale k petrificiranju moško dominirane kulture in patriarhalne urejenosti.

UDC 316.346.2:396

JOGAN, dr. Maca, Dignity of Woman Between Eternal and Historical Perspectives
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 1–2, pg. 159

Women's dignity is discussed by the author from the point of view of the integral social re/production of the gender hierarchy; in this process (in regard to the different social status and unequal burdening imposed upon the women by domination) the marginal status of women explained as natural as well as the assigned specific women's identity (as a being of concentrated sensitivity) are being perpetually restored. On the basis of the analysis of the "Apostolic Letter on Dignity of Woman" (1988 – *Mulieris dignitatem*) of the Pope John Paul II., the author reveals the continuity of interpretations regarding the "proper" women's role in this contemporary document and those traditional explanations, which have been contributing (particularly by the principle of dualism) to the petrification of male-dominated culture and patriarchal order.

BOŠTJAN MARKIČ: Message of the Editor	3
---------------------------------------	---

ARTICLES, DISCUSSIONS

FRANCE VREG: Prospects of Political Pluralism in Yugoslavia or the "Splendour and Misery" of New Democracies	11
IVAN RIBNIKAR: The financial Collapse of Plan-Market (or Third) Economic System	23
BOGOMIR KOVAČ: Different Models of Privatization of Social Ownership	32
JANEZ PEČAR: Control Significance of Conflict Resolution by Laymen	40

CURRENT INTERVIEW:

VID PEČJAK: Psychological Factors of Dissent	56
--	----

HERESY

Dogma – Antidogma	67
Introductory Remark	67
STANE JUŽNIČ: Heresies	85
ANDREJ KIRN: Twilight of Nietzschean Civilizational Dogmas	95
DRAGO OCVIRK: Between Spirit and Letter	101
ZDENKO ROTER: Criteria of Orthodoxy	101

VIEWS, COMMENTARIES

VLADIMIR KAVČIČ: Reflection on Slovenes and Slovenes	106
LJUBICA JELUŠIČ: Where Do You Go, Militarization?	110
IRENA BRINAR: Cooperation and Political Integration in Europe	115
DRAGO FLIS: The Paris Summit for a New Europe – the End of Pact Confrontation and the Beginning of Conflicts of New Europe	118

FROM RESEARCH

JANEZ JEROVŠEK: Enterprise as an Open and Evolutionary Capable Space	126
STANKA KUKAR: Child Care in Slovenia	140
MACA JOGAN: Dignity of Woman Between Eternal and Historical Perspectives	159
SAMO KROPIVNIK: The Political Map of Slovenia	170
MILAN PODUNAVAC: Imperialism	184

OUR TRANSLATION

CZESLAW MOJSIEWICZ: Ethnical Minorities in Poland	191
ANTON PELINKA: Austrian Social Partnership: Stability Against Innovativeness	196

SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL MEETINGS

LJUBICA JELUŠIČ: Slovenian Society for Defense Studies – Reanimation of Its Activity	208
--	-----

PRESENTATIONS, RECENSIONS

JAMES G. MARCH, JOGAHN P. OLSEN: Rediscovery of Institutions (Marjan Brezovšek)	210
ROBERT A. DAHL: Democracy and Its Critics (Marjan Brezovšek)	212
JOHAN KAUFMANN: Conference Diplomacy (Zlatko Šabič)	215
Scandinavian Political Studies, Vol. 13, No. 3, 1990 (Igor Lukšič)	217

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES

CONTENTS OF VOL. XXVII.	222
AUTHOR'S SYNOPSSES	236

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

HEREZIJE (dogma – antidogma) – Boštjan M. Zupančič, Taras Kermauner, Tine Hribar, Marko Kerševan, Bogomir Kovač

AKTUALNI INTERVJU: Vladimir-Braco Mušič

SLOVENSKI PARLAMENT (skupina avtorjev)

SLOVENSKO JAVNO MNENJE 1990 (Niko Toš, Zdenko Roter, Boštjan Markič, Peter Klinar)

EGON ŽIŽMOND: Politika deviznega tečaja v Jugoslaviji

ANDREJA ČIBRON: Tipologija in potek delovne kariere v organizaciji

STANKA KUKAR: Usmeritve za nadaljnji razvoj otroškega varstva v Sloveniji (2)

DANICA FINK-HAFNER: Posebnosti politične modernizacije v Sloveniji 1980–1990

DAVOR RODIN: Štirje močni nasprotniki pluralistične liberalne demokracije

ANTON RUPNIK: Gorbačovska perestrojka – veriga zamujenih priložnosti

KLAUS VON BEYME: Primerjalna politologija in premena paradigme v politični teoriji

HERMAN E. DALY: Krožni tok menjalne vrednosti in linearni pretok snovi in energije